

Джозеф Конрад

Зроби або помри

морські історії

Темпора

Джозеф Конрад

Зроби або помри

морські історії

Київ

«Темпора»

2011

УДК 821.111Конрад
ББК 84(4ВЕЛ)
К64

Бібліотека
«ЛітАкценту»

Коректор: *Л. Панченко*
Комп'ютерна верстка та макет: *Ю. Жарков*

Упорядники: В. Панченко, О. Купріян

К64 Джозеф Конрад. Зроби або помри: морські історії. Бібліотека «ЛітАкценту». — К.: Темпора, 2011. — 528 с.
ISBN 978-617-569-065-9

До книжки увійшли популярні «морські» повісті та оповідання Джозефа Конрада (1857–1924) — уродженця України (Житомирщина), поляка, який став класиком англійської літератури.

Екзотика неймовірних пригод у них виступає тлом складних морально-психологічних випробувань, що їх доводиться долати героям Конрада.

УДК 821.111Конрад
ББК 84(4ВЕЛ)

ISBN 978-617-569-065-9

© Темпора, 2011

Зміст

Володимир Панченко. Філософська проза,
що «прикидається» пригодницькою 4

Молодість (Пер. з англ. П. Таращука) 11
Лагуна (Пер. з англ. С. Вільхового) 52
Завтра (Пер. з англ. С. Вільхового) 69
Лорд Джім (Пер. з англ. Л. Гончар) 103
Тайфун (Пер. з англ. М. Рошківського) 407

Михайло Калинович. Джозеф Конрад 496
Примітки 525

Філософська проза, що «прикидається» пригодницькою

У Джозефа Конрада немає твору, який би мав таку назву, як ця книжка, — «Зроби або помри». Проте це його, Конрада, слова. У повісті «Молодість» вони час од часу виринають в оповіді героя, який згадує свій перший вітрильник із дивним матроським «графіті» на кормі: «Пишний орнамент з облізлою позолотою і своєрідний герб із девізом внизу: „Зроби або помри". Пам'ятаю, він страшенно полонив мою уяву. В ньому було щось романтичне, і це спонукало мене полюбити той старий корабель, озвалося до моїх юних літ!».

Чим полонили Конрадового героя ці начебто нехитрі слова девізу? Певно, тим, що вони мужні. Тим, що в них — ціла філософія життя серед випробувань, які часом вимагають від людини надзусиль, напруженої боротьби не тільки зі стихіями, а й із самою собою. Може, навіть передусім із собою.

Морські історії, що їх оповідав читачам колишній капітан Британського торгівельного флоту Джозеф Конрад, сповнені пригод, — проте є в них щось таке, що розриває традиційні рамки пригодницької літератури. Часом вони нагадують притчі, у яких море, катастрофи, корабельне життя-буття — лише тло, на якому розгортаються драми душі людської. Бертран Рассел писав про Конрада: «його цікавила душа людини, яка зіткнулася

з байдужістю природи і ворожістю собі подібних, а також боротьба з пристрастями — чи піднесеними, чи ницими, але все одно такими, що ведуть до загибелі та руйнування. Найбільше він роздумував про самотність». Рассел посилався на оповідання Джозефа Конрада «Тайфун» (1902 р.), герой якого — капітан Мак-Вер — у, здавалося б, цілком безнадійній ситуації рятує судно. Капітанові вдалося те, у що важко повірити, оскільки йдеться про межі можливого. У таких випадках прийнято говорити про мужність, волю і рішучість. Проте сам Мак-Вер зовсім так не думає: він просто зробив те, що мав зробити. Виконав обов'язок, про що згодом і розповів у листі до дружини, описавши, як умів, щойно пережиту боротьбу з тайфуном. Утім, лист чоловіка видався жительці далекого міста нудним, — вона навіть не дочитала його до кінця...

У такому фіналі є та крапля гіркоти, яка взагалі характерна для прози Д. Конрада (що й зауважив Б. Рассел). Його погляд на життя — суворий; він справді багато думав про самотність і чужість на «планеті людей», — і тим дорожчим для цього письменника був незворушний стоїцизм людини, здатної, як капітан Мак-Вер, *вистояти*. Він вірив у силу некрикливої мужності і в те, що честь і обов'язок — не порожні слова.

Цікаво: якби не етичні максими Джозефа Конрада — чи з'явилися б у романах та оповіданнях Е. Хемінгуея його «герої кодексу», які приходять до розуміння, що «людину можна вбити, але здолати неможливо»?

І чи не з джерела Конрадових творах бере початок течія літератури екзистенціалізму?

Поза всяким сумнівом: Джозеф Конрад писав філософську, а не пригодницьку прозу (хоча й любителя пригодництва вона, здається, не розчарує). У його творах завжди є кілька пластів, і деякі з них нагадують смислові параболи. Роман «Лорд Джім» справді можна читати як історію «самотньої боротьби людини

за свою гідність» (Д. Урнов). А можна побачити в ній — услід за Стефаном Жеромським — і «мимовільну сповідь» автора, причому — таку, що «проривається» мало не за Фройдом. «Чи немає в цій притчі (! — В. П) про нещасливого юнака, який поневіряється по чужих краях з надією стишити голос совісті, прихованого натяку на зовсім інші духовні шукання і муки?» — запитував самого себе С. Жеромський у статті 1924 року, якою він прощався із тільки-но померлим Конрадом. За логікою С. Жеромського виходить, що в Джімові, який «поневіряється по чужих краях з надією стишити голос совісті», сублімувався потаємний комплекс мимовільної провини самого Джозефа Конрада, — провини перед Ойчизною, Польщею, яку він залишив ще в 17-річному віці. В одному з автобіографічних нарисів *поляк* Конрад назвав свого старшого сина Бориса «молодим *англійцем*», — і С. Жеромського це зачепило. Йому здалося, що за тим криється якась внутрішня проблема Конрада і що її несвідомою проекцією і став літературний герой лорд Джім...

Навряд чи Стефан Жеромський мав рацію. Хоча реакція його зрозуміла: подібним чином — до краю загострено — багато хто з українців реагує на «російськість» Миколи Гоголя.

Ця аналогія (Конрад — Гоголь), між іншим, напрошується на продовження. Адже в обох випадках маємо очевидний факт оновлення національної літератури коштом *іншого* досвіду. Українець Гоголь створив цілу епоху в російській літературі; поляк Конрад радикально вплинув на творчість багатьох із англійських та американських класиків (кого тільки не називають у цьому зв'язку дослідники: Е. Хемінгуей, Г. Грім, В. Голдінг, С. Фіцджеральд, Д. Лондон...) Сам же Конрад мовби випадає з ряду, коли йдеться про англійських письменників. «„Очима Заходу" — зовсім не англійський роман, — пише, наприклад, Лео Герко, — його не міг би написати англієць». Подібним судженням дивуватися не варто: хіба міг Джозеф Конрад перестати бути поляком?

Тут саме час нагадати, що його малою батьківщиною були східні «креси», Житомирщина. У селі Тереховому біля Бердичева є гарний меморіальний музей Джозефа Конрада, хоча цілковитої певності, що він народився саме тут, немає. Проте очевидно, що дитячий досвід, пов'язаний з Україною, не минувся для майбутнього письменника безслідно. Адже саме тут було родове гніздо його батьків і близьких родичів. У Житомирі навчався його батько, Аполло Коженьовський (згодом відомий польський літератор і повстанець, якого російська влада у 1861 р. відправила на заслання у Вологду, а потім у Чернігів). В Оратові подружжя Коженьовських вінчалося. У Новофастові й Казимирівці були маєтки Тадеуша Боровського, материного брата, — тут малий Конрад не тільки гостював, а й мешкав, коли його віддали під дядькову опіку... У Чернігові похована мати письменника. У Львові він якийсь час навчався у пансіоні... І все це — перші сімнадцять років життя Джозефа Конрада.

Літературознавці Марк Соколянський і Вікторія Цигульська свого часу з'ясували, що «український слід» залишився і в творах Д. Конрада (див.: Соколянський М., Цигульська В. Українські ремінісценції Джозефа Конрада // *Всесвіт, 1996, №8–9*). Скалки спогадів про дитинство, частина якого минула в українських селах, є в «Літописі життя» письменника, а також у його новелі «Князь Роман», де йдеться про зустріч дев'ятирічного хлопчика з князем Романом Сангушком. Малюнок зимового пейзажу в новелі — також із Конрадового дитинства: «То був кінець зими. Велика галявина перед будинком була чистою та рівною, як альпійське сіжне поле. Біла пухка поверхня, що виблискувала на сонці, немов укрита діамантовим пилом, плавно спускалася до озера — видовженої, ніби змія, смуги змерзлої блакитної води, яка виглядала твердішою за землю. Холоде яскраве сонце ковзало низько над хвилястим горизонтом, утвореним величезними сніговими заметами, серед яких

українські села залишалися невидимими, немов човни, сховані над морськими хвилями. І все навкруги дихало спокоєм'ю...»

А в новелі Д. Конрада «Емі Фостер» зустрічаємо серед персонажів гуцула Янка Гураля (якого Б. Рассел чомусь називає «словацьким селянином»!). Гураль вирушив до Америки, але випадково — після корабельної катастрофи — потрапив до Британії, в одне із кентських сіл. «Всі в селі бояться чужинця і всіляко дошкуляють йому, — коментував Б. Рассел центральну колізію новели, — тільки Емі Фостер, дурненька й негарна дівчина, приносить нещасному їжу і зрештою стає його дружиною. Але коли чоловік у лихоманці починає марити й говорити своєю рідною мовою, вона хапає дитину і втікає — її лякає його чужість, і він помирає самотнім». Б. Рассел завершує свій коментар вельми несподіваним спостереженням: «Часом я думаю, що Конрад, як цей селянин, був дуже самотнім серед англійців і тільки завдяки неймовірним зусиллям волі справлявся із цим почуттям».

Чи не правда, Бертран Рассел, який був особисто знайомий з письменником ще з 1913 року, відчув Конрадову ситуацію тонше, ніж Стефан Жеромський?

Нам же залишається констатувати важливість і гостроту мотиву самотності й чужинства в прозі Конрада, а також той факт, що в новелі «Емі Фостер» він стосується долі українського селянина, викинутого на чужий берег. Янко Гураль, таким чином, несподівано потрапляє в один ряд з Іваном Дідухом, героєм «Камінного хреста» Василя Стефаника. Мова — про збіги й подібності, не більше. Хоча вже сам цей епізод міг би стати поштовхом для міркувань над ширшою темою української рецепції Конрада, *відлуння Конрада* в українській літературі.

У 1920-ті Джозефа Конрада в Україні перекладали й видавали досить активно. Протягом кількох років побачили світ такі його твори, як «Аванпост прогресу», «Визволення», «Кінець неволі», «Олмейрова примха», «Тайфун» та деякі інші.

Англійський неоромантик Джозеф Конрад виявився цікавим й актуальним для неоромантиків українських. Сказавши так, я маю на увазі передусім Юрія Яновського, який і сам зізнавався: «Любив я англійців та американців. Їхні твори правили мені за вікно до великого світу. Тоді я захопився морем, не бачивши його». Серед творів, що справили на нього найбільше враження, молодий Яновський називав Конрадову повість «Перемога». Захоплювала його й «Олмейрова примха». Хоча насправді «Конрадіана» Юрія Яновського ширша, і це спробувала довести румунська україністка Магдалина Ласло-Куцюк, яка дослідила контактні зв'язки по лінії «Яновський — Конрад» на досить широкому матеріалі. Зрозуміла річ, для зіставлень їй найбільше знадобився роман «Майстер корабля» (1927), текст якого, як виявилося, пересипаний ремінісценціями з творів англійського автора. У тому ж ключі можна зіставляти й повість Яновського «Байгород» — і Конрадову «Молодість»: сумовито-піднесені ліричні рефрени, що сповнені туги за юністю, в них суголосні. Та й оповідач То-Ма-Кі у «Майстрі корабля», який гортає в пам'яті сторінки власної кіно-молодості, що минула на березі моря, раптом починає нагадувати бувалого в бувальцях Марлоу, Конрадового alter ego, героя багатьох його творів. Яновський любив цей прийом — оповідки, що звучать із вуст тертої життям людини (історії матроса Богдана в «Майстрі корабля»). Близькою українському авторові була й сама філософія Джозефа Конрада: слова «Зроби або помри» цілком могли б бути девізом і його героїв. Таких, як Шахай із його сталевою волею (роман «Чотири шаблі»). Пафос стриманої мужності, незворушного стоїцизму — це й пафос Яновського, не тільки автора «Тайфуна»...

Те ж саме із *неспокоєм* як станом душі людини, яка поривається за межі узвичаєності: не випадає сумніватися, що Юрій Смолич, називаючи свій відомий мемуарний цикл про літературу 1920-х рр. «Розповідями про неспокій» (друкувався у 1968–

1972 рр.), нагадував тим самим своїм читачам про Конрадові «Оповіді про неспокій».

Здається, відлуння Конрада вчувається і в «Оповіданнях про надію» Миколи Бажана, написаних цим майстром теж у часи «відлиги». Вони — про незнищенність людини, яку можна вбити фізично, розчавити морально, проте в неї, людини, все одно залишається якийсь незбагненний ресурс духовного самовідтворення. І мистецтво покликане цей ресурс збагачувати, «щоб прокричать про надію людині, зневірою втомленій»...

Джозеф Конрад також залишав своїм читачам надію, хоч і думав він «про самотність і страх перед чужістю світу». До нього ще повертатимуться, навіть попри те, що побутує думка, ніби мода на твори цього письменника залишилася в минулому. Але що таке мода, як не манірна й лукава жінка? Є щось таке, що підноситься над її настроями, що суголосне з глибинними потребами людини. І тому не варто сумніватися, що час філософської прози Джозефа Конрада, яка вміло «прикидається» пригодницькою літературою, все одно настане. Саме таким сподіванням і продиктований намір видати цю книжку. До неї увійшло кілька «морських історій», перекладених ще в далекі 1920-ті; одна повість («Лорд Джім») була видана в Києві 1985 року. Що ж до класичної «Молодості», то вона виходить в українському перекладі вперше. До книжки увійшла також давня (1926 р.) стаття Михайла Калиновича «Джозеф Конрад»: вона допоможе скласти уявлення про українську рецепцію творчості класика англійської літератури в часи «розстріляного відродження».

Володимир Панченко,
головний редактор сайту «ЛітАкцент».

Молодість

Оповідання

«...Та Карлик відповів: „Ні, щось людське мені дорожче за багатство всього світу“».

Казки братів Грімм

Присвячую дружині

Такого не могло статися ніде, крім Англії, де люди і море, так би мовити, взаємопронизані: море входить у життя більшості людей, а люди знають про море хто трошки, а хто й геть усе, і то завдяки або водним розвагам, або подорожам, або потребі заробляти на прожиття.

Ми сиділи навколо столу з червоного дерева, в стільниці якого відображувалися пляшка, келихи й наші обличчя, і поспиралися на нього ліктями. За столом сиділи керівник кількох фірм, рахівник, правник, Марлоу і я. Керівник колись плавав юнгою на кораблі «Конвей», рахівник служив чотири роки в морі, правник — нехитний торі, член Високої церкви, що була галузкою англіканської, найкращий із давніх приятелів, утілення шляхетності — служив старшим помічником на кораблях компанії «P. & O.» за добрих старих часів, коли поштові судна мали пряме вітрильне спорядження принаймні на двох щоглах, і плавав аж до Китайського моря під ходовим мусонним вітром із пишними вітрилами, напнутими від низу до верхівки. Ми всі почали життя на торговельній службі. Завдяки морю між нами п'ятьма існував міцний зв'язок, а також професійна близькість, якої не здатна створити ніяка сила любові до яхт, круїзів і т. ін., бо це все — лише життєві розваги, а то — саме життя.

Марлоу (думаю, принаймні саме так він вимовляв своє ім'я) розказав нам про одну свою подорож чи, радше, переповів її хроніку:

«Так, я трохи набачився східних морів, але найкраще пам'ятаю своє перше плавання до них. Знаєте, хлопці, трапляються подорожі, які немов призначені для ілюстрації життя й могли б правити за символ існування. Ви боретесь, працюєте, прієте, мало не вбиваєте себе, а іноді справді вбиваєте, намагаючись щось здійснити, — і не можете. І то не внаслідок якоїсь вашої провини. Ви просто нічого не можете вдіяти, не здатні ні на велике, ні на мале, бодай на що-небудь, навіть побратися зі старою панною або доправити кляті шістсот тонн вугілля до порту призначення.

Та подорож була справді незабутня. То було моє перше плавання на Схід і моє перше плавання другим помічником капітана, крім того, й для самого капітана то була перша подорож на цій посаді. Погодьтеся, його пора настала. Адже тоді йому виповнилося рівно шістдесят років: невисокий, із широкою, не дуже прямою спиною, похилими плечима і однією ногою, кривішою за другу, він мав той дивний скривлений вираз обличчя, який часто можна бачити в чоловіків, що працюють на ланах. Його обличчя нагадувало лускоріх — підборіддя і ніс намагалися зіткнутися над запалим ротом — і було обрамлене пухнастим волоссям сталевої барви, що скидалося на присипану вугільним пилом смужку вати, обкручену навколо голови. На тому старечому обличчі світилися сині очі, які видавалися напрочуд хлопчачими й мали той щирий вираз, що його деякі звичайнісінькі люди зберігають аж до кінця своїх днів завдяки рідкісному внутрішньому дарові простоти серця і прямоти душі. Що спонукало його взяти мене, було справжнім дивом. Я прийшов із чудового австралійського кліпера, де був третім офіцером, а він, здається, мав упередження проти величних кліперів, бо вони аристократичні й шляхетні.

— Знаєш, — сказав він мені, — на цьому кораблі тобі доведеться попрацювати.

Я відповів, що мені доводилося працювати на кожному кораблі, на якому я плавав коли-небудь.

— Так, але цей інакший, а ви — панове з великих кораблів... А от на цьому! Боюся, що таки доведеться. Приходь завтра.

Тож завтра я прийшов на корабель. Це діялось двадцять два роки тому, а я мав лише двадцять. Як біжить час! То був один з найщасливіших днів мого життя. Уявіть собі! Я вперше став другим помічником капітана — справді відповідальним офіцером! Я не збирався викидати свій новий щасливий квиток. Перший помічник капітана пильно придивився до мене. Він теж був стариган, але іншої породи. Він мав римський ніс, білесеньку, мов сніг, довгу бороду, і звали його Магон, проте він наполягав, що це ім'я слід вимовляти Манн. Він мав добрі зв'язки, але йому всякчас не таланило, тож він ніколи не піднявся вгору.

Ну, а сам капітан багато років плавав на каботажних суднах, потім у Середземному морі, а зрештою на торговельних суднах до Вест-Індії. Він ніколи не обпливав ані мис Горн, ані мис Доброї Надії. Він насилу вмів писати, а загалом навіть не переймався цим. І капітан, і перший помічник були, звичайно, добрі й досвідчені моряки, і між тими двома стариганами я почувався, мов хлопчик поряд із двома дідусями.

Корабель теж був старий і мав назву «Юдея». Дивне ім'я, правда? Він належав чи то Вільмеру, чи то Вількоксу — чоловікові десь із таким ім'ям, але він збанкрутував і помер років двадцять тому, а то й давніше, тож байдуже, як його звали. Корабель дуже довго стояв у Шедвельських доках у Лондоні, тож ви можете уявити собі його стан. Він увесь був іржавий, запорошений, брудний: із закіптюженими реями, сміттям на палубі, Для мене то був немов перехід із палацу до зруйнованої халупи. Корабель мав близько чотирьохсот тонн водомісткості, примітивний браншпіль, дерев'яні клямки на дверях, ані клаптика міді й велику квадратну корму. Під назвою, написаною

великими літерами, він мав пишний орнамент з облізлою позолотою і своєрідний герб із девізом знизу «Зроби або помри». Пам'ятаю, він страшенно полонив мою уяву. В ньому було щось романтичне, і це спонукало мене полюбити той старий корабель, озвалося до моїх юних літ!

Ми випливли з Лондона з баластом — з піском, — щоб набрати вугілля в одному північному порту і плисти до Бангкока. Бангкок! Я був зачарований. Я вже шість років плавав у морі, але бачив тільки Мельбурн і Сідней, дуже гарні міста, по-своєму чарівні, але Бангкок!

Ми вийшли з Темзи під вітрилами з лоцманом Північного моря на борту. Звали його Джермін, і він тинявся цілий день навколо камбуза, сушачи коло плити свою носову хустинку. Здається, він ніколи не спав. То був понурий чоловік, на кінчику його носа всякчас блищала сльозина, він або колись пережив якусь біду, або тепер спіткався з нею, або ж чекав на неї, тож і не міг бути щасливим, якщо не станеться якогось лиха. Він не довіряв моїй молодості, моєму здоровому глуздові, моряцькому досвідові й засвідчував ту недовіру сотнями дрібних способів. Слід признатися, він мав слушність. Мені здається, я знав тоді дуже мало, та й тепер знаю не набагато більше, але того Джерміна я ненавиджу ще й сьогодні.

Ми десь тиждень добиралися до Ярмут-Роудс навпроти Грейт-Ярмута, а потім потрапили в шторм — той відомий жовтневий шторм двадцять два роки тому. Навколо вітер, блискавки, дощ, град, сніг і страшенно бурхливе море. Ми мов летіли по морю, і ви можете уявити собі, як скрутно нам довелося, коли я скажу, що на кораблі поламало фальшборти й затопило палубу. На другу ніч баласт пересунувся на підвітряний бік, тієї пори нас уже віднесло десь у район Доггер-банки. Не було ніякої ради, як іти вниз із лопатами й намагатися виправити корабель, ми опинилися в просторому, тьмяному, мов печера, трюмі, на

бімсах полискував жир, яким змащували їх, угорі ревіла буря, а корабель, мов безумний, шарпався, нахилившись на бік. Ми всі були там: Джермін, капітан — геть кожен; насилу здатні стояти на ногах, ми виконували працю гробокопачів і намагалися жбурляти повні лопати мокрого піску до навітряного борту. Щоразу, коли корабель шарпало, в тьмяному світлі можна було розгледіти, як падають, широко махнувши лопатою, люди. Один з корабельних юнг (ми мали двох), вражений незвичайністю сцени, плакав так, немов йому краялося серце. Ми чули, як він ридає десь у пітьмі.

На третій день буря вщухла, й невдовзі одне буксирне судно з півночі країни повело нас у порт. Нам знадобилося аж шістнадцять днів, щоб дістатися від Лондона до Тайна! Коли ми прибули в порт, наша черга завантажуватись уже минула, і нас відтягли до бухти, де ми простояли з місяць. Із Колчестера приїхала місіс Біерд (саме таким було прізвище капітана) провідати чоловіка. Вона жила на борту. Команда, що переганяла корабель, покинула його, тож там лишилися тільки офіцери, один юнга і стюард — мулат, що відгукувався на ім'я Авраам. Місіс Біерд була старою жінкою з помережаним зморшками рум'яним, наче в зимового яблука, обличчям і фігурою дівчини. Якось вона побачила, як я пришиваю ґудзик, і наполягла, що полатає мої сорочки. Вона була зовсім не така, як капітанські дружини, яких я бачив на борту кліперів. Коли я приніс сорочки, вона запитала: «А шкарпетки? Я певна, їх треба церувати, а Джонові — капітана Біерда — тепер уже в порядку. Я була б рада щось робити». Благословенна стара жінка! Вона полагодила увесь мій одяг, а я тим часом уперше прочитав «Сартора Резартуса» Карлейля і «Подорож до Хіви» Барнебі. Тоді я мало що зрозумів у першій книжці, але пам'ятаю, що тієї пори віддав перевагу солдатові, а не філософу, і це моє вподобання життя тільки підтвердило. Солдат —

це чоловік, а філософ — або більше, або менше, ніж чоловік. Проте вони обидва загинули, та й місіс Біерд померла, і молодість, сила, геній, думки, досягнення, прості серця — все вмирає... Менше з тим.

Нарешті нас завантажили. Ми набрали команду: вісім досвідчених моряків і двох юнг. Увечері ми відпливли до буїв коло входу в порт, готові виплисти, і сподівалися почати подорож наступного дня. Місіс Біерд мала поїхати додому останнім потягом. Коли корабель набрав швидкості, ми сіли пити чай. За чаєм ми майже мовчали: Магон, старе подружжя і я. Я попив першим і пішов покурити, моя каюта була в задній частині рубки, якраз навпроти корми. Був приплив, дув свіжий вітерець зі мжичкою, подвійні ворота порту були відчинені, в пітьмі з запаленими яскравими вогнями запливали і випливали пароплави-вуглевози, гучно лопотіли гвинти, скреготали лебідки, лунали вигуки з пірсів. Я спостерігав низку носових вогнів, що пропливали високо в ночі, і зелених вогнів, які ковзали над водою, коли раптом мене осяяв червоний промінь, погас, а потім знову з'явився і вже не зникав. Невдовзі забовванів ніс пароплава.

— Мерщій нагору! — крикнув я в кают-компанію, а потім почув приголомшений голос, що казав десь далеко в пітьмі:

— Сер, зупиніть корабель!

Бамкнув дзвін.

— Сер, ми пливемо прямо на цей барк! — застережливо вигукнув інший голос.:

— Гаразд, — грубо буркнув хтось у відповідь, а далі почувся гучний тріск, коли пароплав ковзнув носом по такелажу нашої фок-щогли. Всі заметушилися, закричали, забігали. Пароплав заревів. Потім почувся голос:

— Усе чисто, сер.

— З вами все гаразд? — запитав грубий голос. Я стрибнув уперед, щоб побачити заподіяну шкоду, й гукнув у відповідь:

— Думаю, так.

— Помалу задній хід! — наказав грубий голос. Бамкнув дзвін.

— Що це за пароплав? — гаркнув Магон. На той час пароплав став уже величезною тінню, що маневрувала трохи поодаль від нас. У відповідь нам гукнули якусь назву — жіноче ім'я, «Міранда» чи «Меліса», або десь так.

— Це означає ще один місяць у цій клятій дірі, — сказав мені Магон, коли ми з ліхтарями роздивлялися потрощений фальшборт і поламані щоглові опори. — Але де наш капітан?

Увесь той час ми не чули і не бачили капітана. Ми пішли на корму шукати його. Звідкись із середини портового басейну до нас долинув скорботний голос:

— «Юдеє», агов!

Який дідько заніс його туди?..

— Агов! — відгукнулися ми.

— Я дрейфую в нашому човні без весел! — крикнув капітан. Якийсь запізнілий човняр запропонував свої послуги, і Магон домовився, що той за півкрони притягне на буксирі нашого капітана, проте першою на борт по драбині піднялася місіс Біерд. Подружжя майже годину плавало по акваторії порту під холодною мжичкою. Ще ніколи в житті я так не дивувався.

Здається, капітан, почувши мій крик «Нагору», одразу збагнув, що діється, схопив дружину, вибіг на палубу, підбіг до борту і спустився в наш човен, прив'язаний до драбини. Непогано як на шістдесятирічного діда. Лише уявіть собі, як стариган, узявши на руки бабусю — жінку свого життя, — героїчно рятує її. В човні він посадив її на банку й був ладен знову піднятися на борт, аж тут якось відв'язався носовий фалінь і їх обох віднесло. Звичайно, серед тієї веремії ми не чули криків капітана. Тепер він видавався присоромленим.

— Думаю, вже немає значення, що я спізнилася на потяг? — приязно запитала його дружина.

— Ні, Дженні, йди вниз і зігрійся, — буркнув капітан. Потім озвався до нас: — Кажу вам: морякові нема чого воловодитися з дружиною. Що я накоїв — покинув корабель! Гаразд, цього разу — ніякої шкоди. Ходімо погляньмо, що розбив той дурнуватий пароплав.

Пошкоджень було небагато, але вони затримали нас на три тижні. Наприкінці, коли капітан вирішував справи з агентами, я заніс валізу місіс Біерд на залізничну станцію й посадив її, цілком задоволену, у вагон третього класу. Вона опустила шибку й проказала:

— Ви, юначе, просто чудові. Якщо вночі побачите Джона — капітана Біерда — без шарфа, лише нагадайте йому від мене, щоб він добре кутав горло.

— Авжеж, місіс Біерд.

— Ви чудова молода людина, я помітила, які ви уважні до Джона — до капітана.

Потяг раптом шарпнувся й поїхав, я скинув капелюха, прощаючись зі старою. Я більше ніколи не бачив її... Подайте пляшку.

Ми вийшли в море наступного дня. Коли ми вирушили отак до Бангкока, минуло вже три місяці, як ми покинули Лондон. А ми сподівалися, що нам знадобиться щонайбільше два тижні.

Був січень, і стояла чудова погода — чудова сонячна зимова погода, ще чарівніша, ніж улітку, бо ж несподівана, свіжа й бадьора, і ви знаєте, що вона не триватиме, не може тривати довго. Це немов несподіване щастя, щасливий випадок, подарунок небес.

Така погода тривала, поки ми пливли Північним морем і пропливали Ла-Манш, тривала, аж поки ми проплили миль триста на захід від Лізарда, а потім вітер помінявся на південно-західний і став міцнішати. За два дні він приніс шторм. «Юдею», що лягла в дрейф, носило по Атлантичному океану, мов старий ящик на свічки. Вітер не вщухав і дув безперестану, без упину,

нещадно, всякчас і щомиті. Світ став лише незмірністю височезних запінених хвиль, що ринули на нас під небом, до якого хоч рукою торкайся, і брудним, мов закіптюжена стеля. В штормовому просторі навколо нас було не менше водяного пилу, ніж повітря. День у день, ніч у ніч довкіл корабля не було нічого, крім завивання вітру, бурхливого моря і шуму води, що котилася через палубу. Корабель не знав спочину, і не могли відпочити й ми. Він сіпався, здригався, ставав на голову, присідав на хвіст, спадав, стогнав, а ми були змушені триматися, коли виходили на палубу, й чіплялися за ліжка, коли сиділи внизу, постійно напружувати тіло і непокоїтись душею.

Якось увечері Магон заговорив до мене крізь маленьке вікно моєї каюти. Воно відчинялося прямо над моїм ліжком, а я лежав там без сну, в черевиках, почуваючись так, немов не спав багато років, та й не зміг би заснути, навіть якби намагався. Він був дуже збуджений:

— Марлоу, в тебе тут є мірний стрижень? Помпи не встигають вибирати воду. Господи, це не дитячі забавки!

Я дав йому мірного стрижня і знову ліг, намагаючись думати про різні речі, але насправді думав тільки про помпи. Коли я вийшов на палубу, моряки ще працювали, і моя вахта замінила їх коло помп. При світлі ліхтаря, принесеного на палубу, щоб придивитись до мірного стрижня, я помітив їхні втомлені, споважнілі обличчя. Ми помпували воду чотири години поспіль. Ми помпували всю ніч, цілісінький день, цілий тиждень — вахта за вахтою. Корабельний корпус розхитався і дуже тік — не досить, щоб одразу втопити нас, але досить, щоб убити нас працею на помпах. Поки ми помпували воду, корабель покидав нас частинами: зникли фальшборти, повиривало стійки, розбило вентиляційні труби, розтрощило каютні двері. На кораблі не було жодного сухого місця, з нього мало-помалу виривало нутрощі. Принайтований до палуби баркас, немов під

дією чарів, обернувся в купу деревини, придатної хіба на сірники. Я сам прив'язував його й був пишався своєю працею, що так довго протистояла шаленству моря. Ми помпували воду. Негода не минала. Море було біле, мов пелена шумовиння, мов казан киплячого молока, в хмарах не видніло жодного просвіту — бодай на п'ядь, бодай на десять секунд. Для нас не стало неба, позникали зорі, сонце і світ, і ми нічого не бачили, крім гнівного хмаровиння й розлюченого моря. Ми помпували вахта за вахтою з відчайдушною затятістю, і ця праця, здається, тривала місяці, роки, всю вічність, неначе ми вже загинули й потрапили до моряцького пекла. Ми забули день тижня, назву місяця, не знали, який рік і чи дістанемося ми колись берега. Вітрила повідривало, вкритий брезентом корабель лежав на борту, океан переливався через нього, а нам було байдуже. Наші руки прикипіли до руків'я помп, очі були пусті, як в ідіотів. Тільки-но ми виповзали на палубу, я звичайно обв'язував линвою людей, помпи, грот-щоглу, і ми працювали, ненастанно працювали, а вода сягала нам по пояс, по шию, заливала голову. Нам було байдуже. Ми вже забули, як воно — почуватися сухим.

А десь у мені озивалася думка: «Господи! Та це ж, хай йому біс, пригода, ти ж читав про таке, і це лише твоє перше плавання другим помічником капітана, й тобі тільки двадцять років, а тут ти терпиш це все не гірше за будь-кого з моряків і підтримуєш дух у своїх хлопців». Я був утішений. Я не віддав би цього досвіду нізащо у світі. Я переживав миті екзальтації. Коли наш старий розбитий корабель важко опускався вниз, високо задираючи корму, мені здавалося, ніби він звертає до мене — мов заклик, мов виклик, мов нещадний крик до небес — слова, написані на його кормі: «„Юдея", Лондон. Зроби або помри».

О молодість! О притаманні їй сила, віра та уява! Для мене той корабель не був старою мишоловкою, що тиняється по світу з вантажем вугілля за гроші, — для мене він був випробуванням,

перевіркою, життєвим іспитом. Я думав про корабель із насолодою, любов'ю, жалем, як-от думають про небіжчика, якого любили за життя. Я ніколи не забуду його... Подайте пляшку.

Однієї ночі, коли, як я пояснював, прив'язані до щогли, ми помпували воду, оглушені вітром і не маючи в собі досить духу, щоб прагнути смерті, важка морська хвиля впала на корабель і перекотилася через нас. Тільки-но змігши знову хапнути повітря, я крикнув, наче був зобов'язаний: «Ану, хлопці, знову!» — як раптом відчув, як щось важке, пливучи по палубі, вдарило мене по литці. Я спробував схопити ту річ і не зловив її. Розумієте, було так темно, що на відстані долоні ми не бачили облич одне одного.

Після цього удару корабель якусь мить стояв спокійно, і та річ, хоч чим вона була, знов ударила мене по нозі. Цього разу я схопив її: то була каструля. Спершу, прибитий утомою і не думаючи ні про що, крім помп, я не збагнув, що я тримаю в руці. Раптом я здогадався і крикнув:

— Хлопці, змило рубку! Лишаймо це й ходімо шукати кока!

У носовій частині корабля стояла рубка, де були камбуз, каюта кока і матроський кубрик. Ми вже кілька днів чекали, що її змиє, тож матросам наказали спати в кают-компанії — єдиному безпечному місці на кораблі. Але стюард Авраам уперто, наче мул, знай чіплявся за свою каюту, думаю, тільки від страху, мов тварина, яка не хоче вийти зі стайні, що валиться під час землетрусу. Тож ми пішли шукати його. Це був виклик смерті, бо без наших линв ми були не менш незахищені, ніж якби пливли на плоту. Але ми пішли. Рубку розтрощило так, немов усередині вибухнув набій. Більшу її частину змило за борт: плиту, кубрик для матросів та їхні речі — зникло геть усе, але два стовпи, тримаючи частину переборки, до якої було припнуте ліжко Авраама, якимсь дивом вистояли. Ми навпомацки досліджували руїни й натрапили на ту переборку, і там він і був, сидів на

ліжку серед шумовиння та уламків і весело белькотів сам до себе. Він з'їхав із глузду, остаточно й навіки збожеволів від цього раптового удару по рештках своєї витривалості. Ми схопили його й потягли на корму, скинувши вниз головою матросам у кают-компанію. Розумієте, ми не мали часу, щоб нести його з безмежними засторогами і дивитись, як він почувається. Хлопці в кают-компанії, звичайно, підхоплять його внизу східців. Ми квапилися знову піти до помп. Та робота не могла чекати. Велика теча — щось нелюдське.

Могло б скластися враження, ніби єдиною метою того несвітського шторму було довести до божевілля бідолашного мулата. Ще до ранку буря почала вщухати, наступного дня небо вже прояснiло, а коли море заспокоїлось, припинилася й теча. Коли ми почали розгортати свіжі комплекти вітрил, команда стала вимагати повернутися назад, і там справді годі було вчинити по-іншому. Човнів не стало, палуби мов виметені, кают-компанія пошкоджена, люди мають лише той одяг, що на них, запаси провіанту зіпсовані, корабельний корпус розхитаний. Ми розвернулися, щоб плисти додому, — і чи повірите ви? Прийшов вітер зі сходу просто в обличчя нам. Вітер був свіжий і дув ненастанно. Нам довелося виборювати кожен дюйм шляху, але корабель тік не дуже, вода була більш-менш спокійна. Дві години помпування через кожні чотири години — це не жарт, але корабель тримався на плаву аж до Фалмута.

Тамтешні добрі люди, що жили з кораблетрощ та інших морських оказій, були, безперечно, раді бачити нас. Голодна юрба корабельних тесль одразу заходилася гострити стамески, побачивши той каркас корабля. Господи! Вони добряче поскубали нас, поки полатали корабель. Думаю, власник корабля вже опинився в скрутній ситуації. Були й затримки. Потім вирішили дістати частину вантажу й законопатити й просмолити надводні борти. Замастили всі шпарини, закінчили ремонт,

знову завантажили вугілля, взяли на борт нову команду і попливли — до Бангкока. За тиждень ми повернулися. Команда сказала, що не плистиме до Бангкока — сто п'ятдесят днів подорожі — на посудині, з якої треба помпувати воду вісім годин на добу, і в морських документах знову з'явився невеличкий абзац: „Юдея", барк. Від Тайна до Бангкока; вугілля. Повернулася до Фалмута з течею і командою, яка відмовилася виконувати обов'язки».

Були нові зволікання — нові дріб'язкові ремонти. На один день зазирнув судновласник і запевнив, що корабель справний, як скрипочка. Бідолашний старий капітан Біерд унаслідок клопоту й принижень скидався на примару англійського шкіпера. Не забуваймо, він мав шістдесят років, і то було його перше капітанське плавання. Магон казав, що то все дурниця і скінчиться лихом. А я любив корабель більш, ніж будь-коли, і мені страшенно кортіло потрапити до Бангкока. До Бангкока! Магічна, благословенна назва. Месопотамію навіть порівнювати годі. Не забуваймо, я мав двадцять років, і то було моє перше плавання другим помічником капітана, а Схід чекав мене.

Ми відпливли з новою командою — вже третьою — і стали на якір на зовнішньому рейді. Корабель тік гірше, ніж будь-коли. Здавалося, ніби кляті корабельні теслі навмисне прокрутили в ньому дірку. Цього разу ми навіть не вийшли у відкрите море. Команда просто відмовилася підходити до браншпіля.

Нас знову відбуксирували на внутрішній рейд, і ми стали місцевою пам'яткою, дивовижею, елементом пейзажу. Люди показували нас приїжджим і казали: «Ось барк, що пливе до Бангкока і стоїть уже тут півроку, — тричі повертався». В неділю хлопчаки, пропливаючи повз нас у човнах, кричали: «Агов, „Юдее"!» — а якщо над планширом показувалася чиясь голова, запитували: «Куди ви пливете? До Бангкока?» — і сміялися. Нас на борту було тільки троє. Бідолашний старий капітан сумував

у своїй каюті. Магон узявся куховарити і несподівано розкрив увесь притаманний французові геній готувати невеличкі чудові трапези. Я мляво дбав про такелаж. Ми стали жителями Фалмута. Нас уже знав кожен крамар. У перукаря чи в тютюнника нас по-приятельському запитували: «Як, по-вашому, ви колинебудь дістанетесь до Бангкока?» Тим часом судновласник, корабельні теслі та фрахтувальники чубилися між собою в Лондоні, а наша платня кінчалася... Подайте пляшку.

То було жахіття. Морально було ще гірше, ніж коли доводилося помпувати воду, щоб не затонути. Здавалося, ніби світ забув про нас, ніби ми нікому не належимо, нікуди не дістанемось: здавалося, ніби нам, мов зачарованим, довіку судилося жити на внутрішньому рейді, ставши посміховиськом і темою приказок для прибережних нероб і шахраюватих човнярів. Я отримав платню за три місяці та п'ять днів відпустки і миттю рушив до Лондона. Мені знадобився день, щоб доїхати до міста, і ще один день, щоб повернутися, але моя тримісячна платня однаково щезла. Я навіть не знаю, куди вона поділася. Здається, я ходив до театру вар'єте, снідав, обідав та вечеряв у якомусь шикарному ресторані на Ріджент-стріт і вчасно повернувся на корабель, не привізши нічого, крім повної збірки творів Байрона й нового дорожнього пледу, щоб показувати, що я заробив за три місяці праці. Човняр, який відвозив мене на корабель, привітався:

— Привіт! Я думав, ти вже покинув стару шкаралупу. Вона ніколи не допливе до Бангкока.

— Оце й усе, що ти знаєш про неї, — зневажливо кинув я, але пророцтво мені не сподобалося.

Несподівано, і то з усіма повноваженнями, з'явився якийсь чоловік, мабуть, чийсь агент. Він був червонопикий, повнився нездоланної енергії і мав веселу душу. Ми знову повернулися до життя. До нашого борту підтягли старий корабельний корпус, пересипали туди наш вантаж, а потім ми стали в сухий док,

щоб зняти мідну обшивку. Не диво, що корабель тік. Бідолашна посудина, зазнавши перенапруг під час шторму, немов з огидою повипльовувала все клоччя зі своїх нижніх швів. Її знову законопатили й просмолили, наново оббили міддю і зробили герметичною, мов пляшка. Ми повернулися до старого корабельного корпусу і знову завантажили наше вугілля.

Трохи потім місячної ночі всі пацюки покинули корабель.

Наш корабель просто кишів пацюками. Вони попрогризали вітрила й жерли більше харчів, ніж команда, люб'язно поділяли наші ліжка й наші небезпеки, а тепер, коли корабель став придатним до плавання, надумали втекти. Я покликав Магона, щоб насолодитись видовиськом. Пацюки один за одним вилізали на наш планшир, востаннє озиралися через плече і стрибали з глухим ударом у порожній корабельний корпус. Ми намагалися порахувати їх, але невдовзі збилися з ліку.

— Що ж, а тепер не кажіть мені про розум пацюків, — усміхнувся Магон. — Вони мали б покинути нас раніше, коли ми мало не пішли на дно. А тепер ти маєш доказ, які дурні забобони пов'язують із ними. Вони покидають добрий корабель задля старого трухлявого корпусу, де навіть їсти нема чого, от дурні!.. Не думаю, ніби вони знають, що для них добре або безпечне, бодай трохи краще за нас.

Ще трохи поговоривши, ми дійшли згоди, що розум пацюків значно перебільшено і насправді він не кращий за людський.

На той час чутка про наш корабель поширилась уздовж усього Ла-Маншу, від західного краю Корнуоллу до Дувра, і ми не могли набрати команду на південному узбережжі. Нам прислали повну команду з Ліверпула, і ми знову попливли — на Бангкок.

Ми мали ходові вітри й тиху воду аж до тропіків, і старенька «Юдея» пробиралася під яскравим сонечком. Коли вона йшла зі швидкістю вісім вузлів, тріщав увесь рангоут, а ми

прив'язували капелюхи до голів, але здебільшого вона тяглася зі швидкістю три милі за годину. Чого ж іще можна було сподіватися від неї? Вона була втомлена — старий корабель. Її молодість була там, де тепер моя і де ваша, друзі мої, що слухаєте цю оповідку, а який друг докорятиме вам роками і втомою на вашому обличчі? Ми не нарікали на «Юдею». Нам, принаймні на кормі, здавалося, ніби ми народилися на ній, виросли на ній, жили на ній віками й ніколи не знали жодного іншого корабля. Якби я нарікав, це було б однаково, якби я ганив стару сільську церкву в рідному селі за те, що вона не собор.

Щодо мене, то я був терплячим ще й завдяки своїй молодості. Переді мною був увесь Схід, усе життя і думка, що мене випробовували на цьому кораблі й результати добрі. Я думав про мореплавців давнини, які кілька сторіч тому на кораблях, що плавали не краще, долали цей шлях до краю пальм, спецій, жовтих пісків і брунатних народів, якими керували царики, жорстокіші за римського Нерона й пишніші за єврейського Соломона. Старий барк поволі сунув уперед, обважнілий від віку і тягаря вугілля, а я жив молодістю, яка нічого не знає і сповнена сподівань. Він плив упродовж незліченної низки днів, і свіжа позолота, спалахуючи навзаході сонця, немов кричала над потьмянілим морем слова, намальовані на кормі: «„Юдея", Лондон. Зроби або помри».

Потім ми вийшли в Індійський океан і попливли на північ до мису Яванська Голова. Вітри були легенькі, збігали тижні. Корабель повз, «зроби або помри», а люди на батьківщині почали думати, що треба оголосити про наше запізнення.

Якось у суботу ввечері, коли я був не на вахті, моряки попросили мене дати їм додатково одне, а то й два відра води — попрати одяг. Так пізно я вже не хотів ставити помпу для прісної води й пішов, насвистуючи, з ключем у руці відімкнути люк форпіка й набрати води з запасного бака, який ми тримали там.

Запах у форпіку був не менш несподіваний, ніж страхітливий. Здавалося, ніби в тій дірі день у день горіли та чаділи сотні парафінових ламп. Я зрадів, коли вибрався з неї. Матрос, що стояв коло мене, кашлянув і промовив:

— Гарненький там запах, сер!

— Кажуть, він добрий для здоров'я, — недбало відповів я і пішов до корми.

Перше, що я зробив, — поклав голову просто під вентиляційний отвір у середній частині судна. Коли я зняв покришку, з отвору знялася видима хмаринка, щось на кшталт ріденького туману, клуб прозорої пари. Повітря, що виходило звідти, було гаряче й мало важкий, сажовий, парафіновий запах. Я вдихнув і тихенько поставив покришку назад. Нема сенсу душитися. Наш вантаж горів.

Наступного дня він уже задимів по-справжньому. Бачите, цього й слід було чекати, бо, хоча наше вугілля належало до безпечного сорту, його стільки разів пересипали і, пересипаючи, так подрібнили, що тепер воно більше скидалося на ковальське вугілля. Крім того, ще й намокло, і то не раз. Коли ми забирали його зі старого корабельного корпусу, ненастанно лив дощ, а тепер, під час довгого переходу вугілля нагрілося, і це була ще одна причина спонтанного займання.

Капітан скликав нас до своєї каюти. Розстелив карту на столі й видавався пригніченим.

— Ми недалеко від узбережжя Західної Австралії, — мовив він, — але я думаю йти до порту призначення. Крім того, цей місяць штормовий, тож ми просто йтимемо до Бангкока і боротимемося з вогнем. Нема сенсу приставати до якогось берега, якщо ми всі засмажимось. Але спершу спробуймо задушити це кляте займання нестачею повітря.

Ми спробували. Задраїли геть усе, а корабель однаково курився. Дим і далі виходив крізь непомітні шпарини, проповзав

крізь переборки й перекриття, якимсь незбагненним чином сочився тут, там і всюди тонесенькими цівками, невидимим серпанком. Він наповнював кают-компанію, бак, отруював закриті палубні приміщення, його можна було відчути навіть на гротреї. Ми зневірились. Займання годі було задушити.

Ми вирішили спробувати гасити водою й відкрили люки. Величезні клуби білого, жовтого густого, масного задушливого диму піднялися аж до клотиків. Усі втекли на корму. Потім отруйну хмару здуло, і ми повернулися до праці в диму, що був тепер не густіший за дим звичайного фабричного комина.

Ми поставили помпу для напускання води, розгорнули кишку, але вона одразу розірвалася. Що ж, вона була не молодша за корабель, доісторична кишка, яку годі залатати. Потім ми взяли слабеньку помпу для вибирання води з форпіка, лили воду відрами, і спромоглися з часом залити в головний люк чимало води з Індійського океану. Яскравий струмінь спалахував на сонці, падав на шар білого повзучого диму і зникав на чорній поверхні вугілля. Вгору виривалася пара впереміш із димом. Ми лили солону воду, мов у бездонну бочку. То була наша доля — помпувати на тому кораблі, помпувати з нього і помпувати в нього: спершу вибираючи воду з корабля, щоб урятувати життя і не втопитись, ми тепер гарячково заливали його водою, щоб урятувати життя і не згоріти.

А корабель і далі повз, «зроби або помри», за тихої погоди. Небо було напрочуд чисте, навдивовижу блакитне. Море — гладесеньке, синє, прозоре та іскристе, наче коштовний камінь — простиралося на всі боки й заполонило весь обрій, немов уся земна куля стала одним самоцвітом, колосальним сапфіром, єдиною гемою у формі планети. По сяєву тих неозорих спокійних вод «Юдея» ковзала непомітно, закутана млявими і нечистими випарами, ледачою хмаркою, що, легенька й повільна, дрейфувала в підвітряний бік: отруйною пеленою, що сквернила пишноту неба і моря.

Увесь той час ми, звичайно, не бачили полум'я. Вугілля тліло десь у нижній частині. Одного разу Магон, коли ми працювали поруч, сказав мені, криво всміхнувшись:

— Тепер, якби корабель мав добрячу течу — на кшталт тієї, коли ми вперше вийшли з Ла-Маншу, — пожежа одразу погасла б. Еге ж?

— А ти пам'ятаєш пацюків? — недоречно нагадав я.

Ми боролися з пожежею і вели корабель так обережно, немов нічого не сталося. Стюард готував страву і прислуговував нам. З решти дванадцяти чоловік восьмеро працювали, поки четверо спочивали. Кожен ставав на вахту, навіть капітан. Утвердилася рівність і, якщо не зовсім братерство, то багато приязні. Інколи хто-небудь, виливаючи повне відро води в люк, вигукував: «Уперед, до Бангкока!» — і решта сміялася. А загалом ми були мовчазні й поважні — і спраглі. Ох, які спраглі! А воду треба було ощадити. Суворе паювання. Корабель курився, сонце пекло... Подайте пляшку.

Ми спробували все. Навіть намагалися докопатися до вогню. Марно, звичайно. Ніхто не міг лишатися внизу понад хвилину. Магон, що спустився першим, зомлів, а матрос, який пішов за ним, зомлів теж. Ми витягли їх на палубу. Потім я скочив униз, щоб показати, як легко там можна працювати. На той час моряки порозумнішали й задовольнилися тим, що витягли мене ланцюговим гаком, прив'язаним, мабуть, до держака мітли. Я нікому не пропонував піти й забрати мою лопату, що лишилася внизу.

Ситуація гіршала. Ми спустили на воду баркас. Був готовий до спуску й другий човен. Ми мали ще й третій завдовжки чотири з половиною метри, але він був у безпеці на кормі на шлюпбалці.

А потім, слухайте, диму раптом поменшало. Ми подвоїли наші зусилля, заливаючи дно корабля. За два дні диму не стало

взагалі. Кожен широко всміхався. Це сталося в п'ятницю. В суботу ніякої роботи, але, звичайно, вітрила були напнуті. Моряки вперше за два тижні прали одяг та відмивали обличчя, їм зготували святковий обід. Вони зневажливо говорили про спонтанне займання і натякали, що саме вони — хлопці, які поклали край пожежі. Ми всі почувалися так, немов кожен з нас успадкував велике багатство. Але моторшний запах горілого й далі висів навколо корабля. Капітанові Біерду позападали очі та щоки. Раніше я ніколи не помічав так гостро, який він скручений і згорблений. Разом із Магоном він пильно походжав навколо люків і вентиляційних отворів, принюхувався. Мене раптом вразило, що й бідолашний Магон дуже і дуже старий. Ну, а я був утішений і пишався, немов допоміг виграти велику морську битву. О молодість!

Ніч була лагідна. Вранці повз нас проплив корабель, чий корпус ховався за обрієм, то був перший, побачений за багато місяців, але ми, нарешті, наближалися до суходолу, до Яванської Голови було близько 190 миль, і то майже прямо на північ.

Наступного дня я мав стояти на палубі на вахті від восьмої години до дванадцятої. За сніданком капітан зауважив:

— Дивно, як той запах тримається навколо кают-компанії. Близько десятої години, коли помічник капітана був на юті, я на мить спустився на головну палубу. Позаду грот-щогли стояв столярний верстат, я зіперся на нього, посмоктуючи люльку, і столяр, молодий хлопець, озвався до мене:

— Думаю, ми впоралися дуже добре, правда?

Але цієї миті я з досадою помітив, що той йолоп намагається нахилити верстат.

— Не треба, тесле, — чемно проказав я і негайно усвідомив дивне відчуття, якусь абсурдну ілюзію: мені здалося, ніби якимсь чином я опинився в повітрі. Я почув, як усюди навколо мене немов хто видихнув надовго затримане повітря, немов

тисяча велетнів одночасно сказали: «Ух!» — і відчув тупий удар, від якого одразу заболіли ребра. Нема сумніву — я був у повітрі і моє тіло описувало коротку параболу. Та хоч яку коротку, в моїй голові встигло промчати кілька думок, якщо я добре пам'ятаю, десь такого порядку: «Це не може бути столяр, тоді що це? Якась катастрофа — підводний вулкан? Вугілля, газ! Господи, ми вибухнули! Всі загинули, я падаю в кормовий люк, я бачу полум'я в ньому!»

Вугільний пил, підвішений у повітрі трюму, в мить вибуху став темно-червоним. Як оком моргнути, за безкінечно малу частку секунди від першого нахилу верстата я вже простерся всім тілом на вугіллі. Підвівся й вибрався так швидко, немов відскочив. Палуба перетворилась у пустку розтрощеної деревини, що лежала хрест-навхрест, неначе дерева в лісі після бурі, а переді мною висіла величезна завіса з брудних клаптів — роздертий на смужки грот. Я подумав: «Щогли падатимуть просто на мене» — і, тікаючи від них, метнувся на всіх чотирьох до трапу на ют. Першим, кого я побачив, був Магон — з круглими, виряченими очима, роззявленим ротом і довгим сивим волоссям, що стояло сторч навколо голови, мов срібний ореол. Він саме збирався зійти вниз, як видовище головної палуби, що зворухнулася, піднялась угору, а потім обернулася в тріски перед його очима, змусило його закам'яніти на верхній сходинці. Я дивився на нього, не ймучи віри своїм очам, а він дивився на мене з якоюсь дивною приголомшеною цікавістю. Я не знав, що не мав волосся, не мав брів та вій, що мої юні вуса згоріли, обличчя почорніло, одна щока розірвана, ніс розбитий, а з підборіддя тече кров. Я загубив капелюха, одного черевика, а сорочка стала дрантям. Цього всього я не помічав. Я здивувався, що корабель досі на плаву, палуба юта ціла, а найбільше — що бачу когось живого. Крім того, мене страшенно вразили спокій неба і тиша моря.

Мабуть, я сподівався побачити, як вони здригаються від жаху... Подайте пляшку.

Потім почувся голос, що долинав невідомо звідки: з повітря, з неба — годі було вгадати. Тепер я побачив і капітана — вже божевільного.

— Де стіл з кают-компанії? — бадьоро запитав він мене, і таке питання з його вуст було страхітливим ударом. Розумієте, я щойно пережив вибух, мною аж тіпало від цього, і я не зовсім був певен, чи я справді живий. Магон затупотів обома ногами і гаркнув на капітана:

— Боже праведний! Невже ви не бачите, що палубу висадило в повітря?

А я віднайшов свій голос і забурмотів, немов усвідомивши велике службове недбальство:

— Я не знаю, де стіл із кают-компанії.

То все було наче безглуздий сон.

І знаєте, чого далі захотів капітан? Що ж, хотів, щоб ми прибрали сміття з рей. Дуже тихо, неначе зануривши в думки, наполягав, що треба навести лад на нижній реї фок-щогли.

— Я не знаю, чи є хто живий, — мовив, мало не плачучи, Магон. — Звісно, — додав він лагідно, — їх буде досить, щоб прибрати сміття з фок-щогли.

Старий капітан був, здається, у своїй каюті й накручував хронометри, коли струс від вибуху повалив його. Йому одразу здалося, як він розповідав згодом, ніби корабель ударився об щось, і він вибіг у кают-компанію. Там він побачив, що стіл кудись щез. Коли палубу висадило вибухом, стіл провалився вниз, у лазарет, звичайно. Там, де ми снідали того ранку, капітан побачив лише величезну діру в підлозі. Це видалося йому таким украй загадковим, так незмірно приголомшило його, що почуте й побачене потім, коли він піднявся на палубу, було в порівняно зі щезлим столом просто дрібницею. Але, зауважте, він

одразу помітив, що за штурвалом нікого немає і що барк зійшов із курсу, а його єдиною думкою було поставити ту жалюгідну, обдерту, безпалубну, закурену шкаралущу корабля знову носом до порту її призначення. Бангкок! Ось куди він прагнув. Кажу вам, цей тихий, згорблений, кривоногий, майже спотворений чоловічок був незмірним у незвичайності своєї ідеї і в спокійному невіданні нашої тривоги. Він наказував нам із командними жестами і сам став за штурвал.

Так, перше, що ми зробили, — прибрали реї від того мотлоху! Нікого не вбило і навіть не покалічило, але кожному більшменш дісталося. Якби ви бачили їх! Дехто був у лахмітті, з почорнілим обличчям, наче кочегар або сажотрус, і був голомозий, немов пострижений наголо, хоча насправді обгорів до самої шкіри. Інші, що були внизу, прокинулись, випавши з ліжок, які перекидалися, і тепер раз по раз здригалися і стогнали, навіть коли ми взялися до роботи. Але всі працювали. Та ліверпульська команда для складних випадків мала в собі щось справжнє. Як свідчить мій досвід, ліверпульці завжди мають його. Саме море надає їм той стрижень своєю безмежністю і самотністю, що огортає їхні темні, флегматичні душі. Ох! Що ж, ми шпорталися, повзали, падали, обдирали собі гомілки серед потрощеного дерева, стягували уламки. Щогли стояли, але ми не знали, наскільки вони могли обвуглитися знизу. Море було майже спокійним, але з заходу набігали довгі хвилі, і корабель хитався. Щогли могли впасти будь-коли. Ми з острахом поглядали на них. Годі було передбачити, в який бік вони падатимуть.

Потім ми відійшли на корму й озирнулися. Палуба стала нагромадженням дошок, що лежали мішма та стояли сторч, і різноманітних уламків потрощеного дерева. Щогли височіли над тим хаосом, мов великі дерева над сплутаним підліском. Проміжки в цій масі уламків були заповнені білуватою млявою, ворушкою масою — чимсь на кшталт масного туману. Дим

невидимого вогню з'явився знову, здіймався, наче отруйна густа мла, над долиною, повною сухостою. Де-не-де серед маси трісок уже курилися вгору ледачі стовпчики диму. Іноді якась колода, що стриміла сторч, скидалася на стовп. Половина бар'єру, що стояв навколо підніжжя щогли, пролетіла крізь фок, і небо клаптем пишної блакиті синіло серед непристойно брудного вітрила. Кілька збитих докупи дошок упали впоперек планшира, висунувшись одним краєм за борт, неначе трап, що вів нікуди, трап, що вів до глибокого моря, вів до смерті й немов запрошував нас одразу ступити на дошки й покласти край нашому сміховинному клопоту. І все-таки повітря, небо, якийсь дух, щось невидиме вітало корабель.

Хтось здогадався глянути за борт, і там виявився стерничий, що зопалу стрибнув у воду, а тепер прагнув повернутися назад. Він кричав і плив жваво, неначе русалка, тримаючись нарівні з кораблем. Ми кинули йому линву, і тепер він стояв серед нас, стікав водою і був мов прибитий. Капітан відступив йому штурвал і, ставши поодаль, упершись ліктем у планшир і підперши рукою підборіддя, тужливо поглядав на море. «Що далі?» — запитували ми себе. А я собі думав: «Ну, це вже щось. Чудово. Цікаво, що трапиться далі?» О молодість!

Раптом Магон побачив далеко за кормою пароплав.

— Ми ще можемо щось зробити з нашим кораблем, — проказав капітан Біерд.

Ми підняли два прапорці, які міжнародною мовою моря сповіщали: «Пожежа на борту. Потребуємо негайної допомоги». Пароплав швидко став більшати й невдовзі повідомив двома прапорцями на фок-щоглі: «Йду вам на допомогу».

За півгодини він порівнявся з нами, підпливши з навітряного боку, був на відстані голосу й потихеньку рухався, зупинивши двигуни. Ми втратили самовладання і збуджено кричали всі разом:

— У нас стався вибух!

Чоловік у білому шоломі на капітанському містку крикнув:

— Так! Усе гаразд! Гаразд! — і кивав головою, всміхався та заспокійливо махав рукою, як перед купкою наляканих дітей. Одну шлюпку спустили на воду, й вона поплила до нас, загрібаючи довгими веслами воду. Похитуючись, на них налягали четверо веслярів. Тоді я вперше побачив малайських моряків. Відтоді я вже знаю їх, але тоді мене вразила їх незворушність: вони стали під бортом і навіть баковий, що стояв і тримався багром за ванти грот-щогли, не зволив підняти голови, щоб поглянути. Я думав, що люди, які пережили вибух, заслуговують більшої уваги.

На палубу піднявся невисокий, сухий, як тріска, і вправний, мов мавпа, чоловік. То був перший помічник капітана пароплава. Він кинув швидкий погляд і вигукнув:

— О, хлопці, вам краще забиратися звідси!

Ми мовчали. Якийсь час він розмовляв сам на сам із капітаном, — здається, сперечався з ним. Потім вони обидва попливли на пароплав.

Коли наш капітан повернувся, ми дізналися, що пароплав має назву «Сомервіль», його капітан — Неш, він плаває із Західної Австралії до Сінгапура через Батавію з поштою, і вони домовилися, що пароплав візьме нас на буксир до Анжера або, якщо можна, до Батавії, де ми зможемо погасити пожежу, відкривши кінгстони, а потім попливемо далі — до Бангкока! Старий видавався збудженим.

— Ми ще допливемо! — прикрикнув він суворо на Магона й грізно махнув кулаком до неба. Ніхто не озивався.

Опівдні пароплав узяв нас на буксир. Він плив попереду, охайний і високий, а те, що лишилося від «Юдеї», пливло слідом на буксирній линві завдовжки сімдесят морських сажнів, — пливло швидко, наче хмаринка диму з верхівками щогл над нею.

Ми подерлися на щогли згортати вітрила. На реях ми кашляли й намагалися не зачепитися за що-небудь матнею. Чи ж можна уявити собі, як ми охайно згортаємо вітрила корабля, приреченого не доплисти нікуди? Серед нас не було нікого, хто б не думав, що будь-якої миті щогли можуть упасти. Згори через дим ми не бачили корабля, тож моряки працювали обережно, згортаючи та ущільнюючи вітрила рівномірними рухами.

— Гей, нагорі, згортайте як для гавані! — кричав знизу Магон.

Ви собі уявляєте? Не думаю, що бодай хто-небудь із тих хлопців сподівався спуститись униз звичайним способом. Коли ми згорнули, я чув, як вони кажуть один одному:

— Ну, я думав, ми впадемо за борт однією купою — з реями та всім іншим, хай йому біс, якщо не думав.

— І я так думав, — утомлено відповідав інший побитий і перев'язаний голодранець.

І зверніть увагу, то були люди без прищепленої муштрою звички послуху. Комусь зовні вони могли б видатися зграєю звичайних покидьків, яким уже немає поправи. Що спонукало їх працювати, що змусило їх коритися мені, коли я, добре розуміючи, яка це морока, двічі наказував їм розгорнути фок, щоб спробувати згорнути його краще? Що? Вони не мали професійної репутації, їх ніхто не ставив за взірець, ніхто не хвалив. То не було й чуття обов'язку, вони всі досить добре знали, як можна ухилитися, справити ледаря, обминути, — якщо мали таке бажання, і здебільшого вони мали. Невже їх посилали туди два фунти і десять шилінгів за місяць? Вони вважали, що їхня платня й наполовину не достатня. Ні, вони мали щось у своїй душі, щось природжене, витончене і незнищенне. Я не стверджую, що команда французьких чи німецьких моряків торговельного флоту не виконувала б цього, але сумніваюся, чи виконувала б так само. Їхнім діям була властива завершеність, щось несхитне, мов принцип, і вправне, мов

інстинкт — вияв чогось потаємного, прихованого, того дару до добра чи до зла, який становить расову відмінність і формує долю націй.

Увечері того дня о десятій годині ми вперше, відколи боролися з пожежею, побачили полум'я. На буксирі ми пливли швидко, і це роздмухало вогонь, що лише жеврів. Попервах з'явився синій пломінчик, сяючи нижче від зруйнованої палуби. Він похитувався, інколи, розриваючись, здавалося, ворушився й повз, наче світлячок. Я першим помітив його і сказав Магонові.

— У такому разі гра скінчилася, — мовив він. — Нам краще знятися з буксира, бо корабель вибухне зненацька на всі боки, а ми і втекти не зможемо.

Ми заходилися кричати і бамкали в дзвін, щоб привернути увагу, але пароплав і далі тягнув нас. Зрештою ми з Магоном поповзли вперед і розрубали линву сокирою. Не було часу розплутувати кріплення. Повертаючись на ют, ми бачили, як червоні омахи лижуть купи трісок під ногами.

Звичайно, на пароплаві дуже скоро помітили, що линва впала у воду. Пароплав гучно засвистів, його вогні крутнулись широкою дугою, і він підплив близенько до нас і став поряд. Ми всі збилися тісним гуртом на юті й дивились на нього. Кожен узяв із собою якийсь клуночок або торбу. Зненацька кінчине полум'я з закрученим верхом шугнуло вгору і осяяло чорне море кружалом світла, вихопивши з пітьми обидва судна, що стояли поряд у центрі й легенько погойдувались. Капітан Біерд годинами спокійно й мовчазно був сидів на ґратчастому люку, а тепер повільно підвівся і став попереду нас коло вант бізань-щогли.

— Нумо до нас! — гукнув капітан Неш. — Мерщій. У мене на борту мішки з поштою. Я відвезу вас і ваші човни до Сінгапура.

— Дякую, ні! — відповів наш капітан. — Ми повинні побачити загибель корабля.

— Я не можу стояти довше, — кричав Неш. — Знаєте, пошта.

— Так-так. У нас усе гаразд.

— Чудово! Я розповім про вас у Сінгапурі... Прощавайте!

Він помахав рукою. Наші моряки тихо поклали клунки. Пароплав рушив уперед і, тільки-но випливши з освітленого кола, одразу зник з очей, бо полум'я, що вже шаленіло, заслiплювало нас. Тоді я вже знав, що вперше побачу Схід як капітан маленького човна. Я думав, що це чудово, та й вірність старому кораблеві теж чудова. Ми повинні побачити його загибель. О розкішна молодість! О вогонь юних літ, ще чарівніший за яскраве палаххотіння корабля, вогонь, що відкидає магічне світло на широку землю, скаче сміливо до небес, а потім його гасить час, ще жорстокіший, нещадніший, невблаганніший, ніж море, вогонь, схожий на осяяний полум'ям корабель серед глупої ночі.

Старий капітан своїм характерним лагідним і несхитним тоном застеріг нас, що частина нашого обов'язку — врятувати, щоб показати страховим агентам, якомога більше корабельного майна. Отже, ми пішли працювати на корму, а охоплена полум'ям носова частина давала нам удосталь світла. Ми набрали повно всякого сміття. Чого ми не врятували? За старий барометр, прикріплений абсурдною кількістю болтів, я мало не заплатив своїм життям: мене огорнув раптовий викид диму і я вчасно втік. На кораблі були різні припаси: сувої полотна, бухти линв, тож корма скидалася тепер на морський базар, а човни захарастили аж до планширів. Здавалося, ніби старий капітан прагне забрати з собою якомога більше речей із першого судна, яким він командував. Він був напрочуд спокійний, але вочевидь розгублений. Чи повірите ви? Він хотів узяти в баркас шматок старої линви стоп-анкера і сам стоп-анкер. Ми шанобливо промовили: «Так-так, сер» — і спокійнісінько кинули той

якір за борт. Та сама доля спіткала важку медичну скриню, два мішки зеленої кави, бляшанки фарби — уявіть собі, фарби! — і багато інших речей. Потім мені наказали йти з двома моряками на човни, складати речі й підготувати їх до миті, коли настане слушна пора покинути корабель.

Ми все розклали, поставили на баркасі щоглу для нашого капітана, що відповідав за цей човен, і я не присів ні на хвилину. Обличчя мені пекло, кожна кінцівка боліла так, немов була зламана, я відчував кожне своє ребро й міг заприсягтися, що скрутив собі хребет. Човни, що були далеко за кормою, перебували в глибокій тіні, тож навкруги я всюди бачив осяяне пожежею кружало води. Ясне велетенське полум'я здіймалося просто вгору. Вогонь гуготів, здавалося, ніби шарудять крила, гуркоче грім. Щось тріщало, вибухало, з конусу полум'я розліталися вгору іскри: адже людина народжується для поневірянь, для кораблів, які течуть, і кораблів, які горять.

Корабель стояв бортом до хвиль і до вітру, який дув тоді, — ледь помітного подуву, — і мене непокоїло, що човни не трималися за кормою, де були в безпеці, а вперто підлізали під скіс корми, а потім ставали вздовж борту. Вони небезпечно билися об нього і стояли близько до вогню, бо корабель напливав на них, крім того, завжди існувала небезпека, що будь-якої миті щогли можуть упасти на бік. Я зі своїми двома човнярами веслами й баграми намагався тримати човни якомога далі від корабля, але перебувати в постійній напрузі стало просто нестерпно, бо ж не було ніякої причини, чому ми не повинні одразу й рушити. Ми не бачили людей на борту й не могли уявити собі, що спричинило затримку. Мої моряки стиха лаялись, а я був змушений не тільки виконувати свою частку роботи, а й стежити, щоб вони не припиняли її, бо вони всякчас засвідчували схильність просто лягти й махнути на все рукою.

Нарешті я вигукнув:

— Гей, на палубі! — і чиясь голова визирнула за борт. — Ми вже готові, — проказав я.

Голова зникла й дуже скоро показалася знову:

— Сер, капітан каже, що все гаразд і щоб ви тримали човни поодаль від корабля.

Минуло півгодини. Раптом почувся страхітливий шум, скрегіт, брязкіт ланцюга, сичання води і мільйони іскор сипонули в тремкий стовп диму, що височів над кораблем, хилячись трохи вбік. Кат-балки згоріли, і два розпечені до червоного якорі шубовснули у воду, потягши за собою двісті морських сажнів червоного ланцюга. Корабель здригнувся, полум'я захиталося, немов ладне згаснути, і стеньга фок-щогли впала вниз. Вона летіла, наче вогненний спис, пішла під воду й миттю випірнула на відстані весла від човнів, і тихо попливла, дуже чорна серед осяйного моря. Я знову гукнув на палубу. Трохи згодом якийсь моряк несподівано приязним, але приглушеним тоном, немов намагався говорити зі стуленими вустами, повідомив:

— Уже йдемо, сер, — і зник.

Довгий час я не чув нічого, крім гулу та тріскоту пожежі. Чулися ще якісь свистячі звуки. Човни підскакували, смикаючи фаліні, грайливо набігали один на одного, билися бортами або, незважаючи на всі наші зусилля, завертали всією в'язкою під борт корабля. Мені урвався терпець і, видершись по линві, я виліз на борт через корму.

Там було ясно, як удень. Ставши на палубу, я побачив перед собою страхітливу пелену вогню, а жара спершу видавалася нестерпною. Капітан Біерд, підібгавши ноги й підклавши одну руку під голову, спав на диванній подушці, принесеній із його каюти, на його обличчі вигравали відблиски пожежі. А знаєте, що робила решта? Сиділи на палубі навколо відкритого ящика, їли хліб та сир і пили з пляшок міцне пиво.

На тлі полум'я, що витанцьовувало несамовитими омахами над їхніми головами, моряки видавалися у своїй стихії, мов саламандри, і були схожі на зграю відчайдушних піратів. Вогонь іскрився в білках їхніх очей, вилискував на клаптях білої шкіри, що видніла крізь подерті сорочки. Кожен мав на собі сліди битви: забинтовану голову, підв'язану руку, смужку брудної ганчірки навколо коліна, — і кожен мав пляшку між ногами і шматок сиру в руці. Магон підвівся. Зі своєю гарною і не дуже мудрою головою, гачкуватим профілем, довгою сивою бородою та відкоркованою пляшкою в руці він скидався на одного з тих відчайдушних морських розбишак старого гарту, веселого серед насильства і лиха.

— Остання трапеза на борту, — врочисто пояснив він. — Ми й ріски не мали в роті цілий день, і немає сенсу лишати це все. — Він махнув пляшкою і показав на сплячого капітана: — Він сказав, що нічого не може взяти до рота, тож я поклав його спати, — розповідав він далі, а коли я здивовано вирячився, додав: — Не знаю, хлопче, чи ви знаєте, цей чоловік не спав, мабуть, уже кілька днів, а на човнах, хай йому біс, багато не поспиш.

— Якщо ви й далі марнуватимете час, тут і човнів скоро не буде! — обурено кинув я. Я підійшов до капітана й поторсав його за плече. Кінець кінцем він розплющив очі, але не ворушився: — Час рушати, сер, — спокійно мовив я.

Капітан насилу підвівся, глянув на полум'я, на море, що іскрилося навколо корабля й було чорним, чорним, як чорнило, трохи далі, подивився на зорі, які тьмяно сяяли крізь тоненький серпанок диму на чорному небі, чорному, мов Ереб.

— Наймолодші йдуть першими, — наказав капітан.

Прості моряки, витерши вуста тильним боком долоні, підвелися, перелізли через гакаборт і зникли. Решта пішли за ними. Один, уже переступаючи, на мить зупинився спорожнити

пляшку, а потім, щосили розмахнувшись, із криком жбурнув її в полум'я:

— Забирай!

Капітан невтішно зволікав, і ми на хвилинку дали старому поспілкуватися з його першим капітанським кораблем. Потім я знову піднявся на борт і нарешті забрав його. Якраз була пора. Залізні деталі на юті вже були гарячі на дотик.

Потім ми перерізали фалінь баркаса, і три човни, зв'язані докупи, відійшли від корабля. Ми покинули його рівно через шістнадцять годин після вибуху. Магон командував другим човном, а мені доручили найменший — завдовжки чотири з половиною метри. Баркас міг би вмістити нас усіх, але капітан сказав, що слід урятувати якомога більше майна, — щоб показати страховим агентам, — тож отак я став капітаном свого першого судна. Я мав із собою двох моряків, мішок печива, кілька бляшанок м'яса і барильце води. Мені наказали триматися близько від баркаса, щоб у разі негоди ми могли перебратися на нього.

І знаєте, що я надумав? Надумав розстатися з товариством, тільки-но матиму змогу. Я хотів абсолютно сам командувати своїм першим судном. Я не збирався плисти у складі ескадри, якщо існував шанс на незалежне плавання. Я сам допливу до землі. Я випереджу решту човнів. Молодість! Усе то молодість! Дурна, чарівна, прекрасна молодість.

Але ми попливли не одразу. Годилось побачити загибель корабля. Отож човни тієї ночі дрейфували навколо нього, піднімаючись і опускаючись на хвилях. Люди дрімали, прокидалися, зітхали, стогнали. Я дивився на охоплений вогнем корабель.

Між пітьмою моря і мороком небес корабель несамовито палав на диску пурпурової води, помережаному криваво-червоною грою відблисків, на диску блискучої лиховісної води. Ясне високе полум'я, незмірне й самотнє, здіймалося з океану, а вгорі переходило в чорний дим, що ненастанно линув у небо. Корабель горів

шалено, скорботно й разюче, мов погребове багаття, розкладене серед ночі на просторі океану під очима зір. Ця чудова смерть дісталася старому кораблеві наприкінці його працьовитих днів як ласка, як дар, як винагорода. Перехід його втомленого духу під опіку зір і моря зворушував, мов картина славетного тріумфу. Щогли впали вдосвіта, тож якийсь час вибухали та вирували іскри, що, здається, наповнювали летючим вогнем терплячу і пильну ніч, неозору ніч, що мовчки нависала над морем. Коли розвиднілло, від корабля лишився тільки обвуглений корпус, що й далі плавав під хмарою диму й мав усередині масу розжевреного вугілля.

Потім ми вставили весла і човни, ставши вервечкою, обпливли рештки корабля, немов на врочистій процесії, баркас ішов попереду. Коли ми обпливали корму, тоненький дротик полум'я підступно полетів у наш бік, і тут раптом корабель став тонути, спершу ніс із гучним сичанням пари. Ще не згоріла корма потонула останньою, але фарба вже зникла, порепалася, облущилась, літер уже не стало, не було слів, не було впертого девізу, що становив немов душу корабля, тож він уже не показав ранковому сонцю свого кредо і своєї назви.

Ми попливли на північ. Подув бриз і десь опівдні всі човни востаннє зійшлися разом. Я не мав у човні ані щогли, ані вітрила, але пристосував замість щогли запасне весло й напнув на ньому шлюпковий тент, використавши як рею багро. Це вітрило, безперечно, було завеликим для човна, але я тішився, знаючи, що з вітром у корму я можу перегнати решту човнів. Мені доводилося чекати їх. Потім ми всі розглядали капітанову карту, а після товариської трапези з черствого хліба й води отримали останні настанови. Вони були прості: прямувати на північ і якомога триматися разом.

— Марлоу, будь обережним із цим аварійним рангоутом, — застеріг капітан, а Магон, коли я гордо пропливав повз його човен, наморщив свого кривого носа й гукнув:

— Хлопче, якщо не пильнуватимеш, ти заведеш свій вітрильник просто під воду.

Магон був лихий стариган, тож нехай глибоке море, де він спочиває тепер, лагідно колише його, ніжно колише його аж до кінця віків!

Ще до заходу сонця над двома човнами, що лишилися далеко позаду, промчав шквал із рясним дощем, і тоді я востаннє бачив їх, побачивши знову лише на суходолі. Наступного дня я сидів і стернував своєю черепашкою, не маючи навколо нічого, крім води і неба. Щоправда, пополудні я бачив горішні вітрила далекого корабля, проте не сказав нічого, а мої моряки не помітили їх. Бачите, я боявся, що він може плисти на батьківщину, а я не мав наміру повертати назад від брам Сходу. Я стернував до Яви — знаєте, ще одна благословенна назва, як і Бангкок. Я стернував багато днів.

Мені не треба розповідати вам, що означає плисти у відкритому човні. Я пам'ятаю безвітряні ночі та дні, коли ми знай веслували та веслували, а човен, здається, не рухався, немов зачарований у колі морського обрію. Я пам'ятаю спеку, потопи шквальних дощів, які змушували нас нестямно вичерпувати воду (зате наповнювали наше барильце водою), і пам'ятаю шістнадцять останніх годин, коли рот був сухий, мов попіл, а я затискав стерно над кормою, утримуючи свій перший корабель носом до розбурханих хвиль. Доти я й не знав, який я насправді. Пам'ятаю скривлені обличчя, понурі постаті моїх двох моряків і пам'ятаю свою молодість і чуття, що вже ніколи не повертало ся до мене: чуття, що я житиму вічно, переживу море, землю і всіх людей; оманливе чуття, яке вабить нас до радощів, небезпек, кохання, марних зусиль — і смерті: тріумфальну переконаність у силі, теплі життя в жменьці пороху, жар у серці, який щороку тьмяніє, холоне, меншає і гасне, гасне надто скоро, ще до того, як скінчиться саме життя.

І ось як я бачу Схід. Я бачив його потаємні місця, зазирав у саму його душу, але тепер я завжди бачу його з маленького човна: високі контури гір, сині й далекі на світанку, наче тоненький туман опівдні й зубчатий пурпуровий мур навзаході сонця. Я відчуваю весло в своїй руці, бачу очима палюче синє море. Бачу бухту, широку, гладеньку, мов скло, бухту поліровану, наче крига, сяйливу в пітьмі. Десь далеко над мороком суходолу ясніє червоне світло, а ніч м'яка й тепла. Ми тягнули весла зболеними руками, і раптом серед тихої ночі до нас долинув подих вітру, подих слабкий, літеплий, сповнений дивних ароматів цвітіння й запашної деревини, — перше зітхання Сходу на моєму обличчі. Цього я ніколи не забуду. Воно було невідчутне й полонило мене, мов чари, мов обіцянка пошепки загадкової втіхи.

Ми веслували цей останній етап одинадцять годин. Двоє веслували, а той, чия черга була відпочивати, сидів за румпелем. Ми розгледіли червоне світло в тій бухті й пливли до нього, гадаючи, що воно може позначати якийсь невеличкий прибережний порт. Ми проминула два судна, чужоземні, з високою кормою, що спали на якорі, і, наближаючись до світла, тепер дуже тьмяного, вперлися носом човна в край причалу, що виступав у море. Ми були сліпі від утоми. Мої моряки пустили весла і впали на банки, мов мертві. Я прив'язав човна до палі. Течія легенько брижила воду. Духмяна пітьма берега громадилася великими масами, густими колосальними брилами рослинності, можливо, німими і фантастичними формами. Коло їх підніжжя ледь ясніло, неначе ілюзія, півколо пляжу. Не було ані світла, ані найменшого руху, ані звуку. Загадковий Схід постав переді мною, напахчений, наче квітка, мовчазний, як смерть, темний, мов могила.

Я сидів виснажений до краю, тішачись, як завойовник, забувши про сон і заворожений, немов перед глибокою, доленосною загадкою.

Плюскіт весел, розміряне занурення, що відлунювало на поверхні води й посилювалося тишею берега до гучних сплесків, змусив мене підскочити. Підпливав човен, європейський човен. Я пригадав ім'я небіжчика й гукнув:

— «Юдеє», агов!

Мені відповів слабенький крик.

То був капітан. Я перегнав флагманське судно на три години і був радий почути тремтячий і втомлений голос старого капітана.

— Це ви, Марлоу?

— Сер, зважайте на край цього причалу! — застеріг я.

Капітан підплив обережно і мав при собі врятований глибоководний лотлінь — для страхових агентів. Я ослабив свій фалінь і порівнявся з баркасом. Мокрий від роси капітан сидів, мов побитий, на кормі, склавши на колінах руки. Його моряки вже заснули.

— Я пережив тут тяжкі часи, — промимрив він. — Магон позаду — не дуже далеко.

Ми розмовляли пошепки, дуже тихо, немов боялися пробудити землю. Але саме тоді наших моряків не розбудили б ані гармати, ані грім, ані землетрус.

Озирнувшись під час розмови, я побачив далеко в морі яскраве світло, що рухалося серед ночі.

— Повз пропливає пароплав, — повідомив я.

Та він не пропливав, а заходив у бухту, навіть підплив близько до нас і став на якір.

— Я хочу, — сказав старий капітан, — щоб ви з'ясували, чи він англійський. Може, вони могли б підвезти нас куди-небудь.

Капітан видавався знервованим і занепокоєним. Тож, торсаючи і шарпаючи, я довів одного зі своїх моряків до стану сновиди, тицьнув йому в руки весло, взяв інше, і ми попливли до вогнів пароплава.

На ньому чувся гамір голосів, лункий металевий брязкіт із машинного відділу, кроки по палубі. Ілюмінатори сяяли, круглі, наче вирячені очі. Рухалися тіні, контури якогось чоловіка видніли й на капітанському містку. Чоловік почув плюскіт весел.

А потім, я й вуста не встиг розтулив, Схід заговорив до мене, але західним голосом. Цілий потік слів лився в загадкову, лиховісну тишу, іноземних, сердитих слів, змішаних зі словами й навіть цілими реченнями доброю англійською мовою, і це дивувало менше, але становило ще більшу несподіванку. Той голос лаяв на всі заставки й проклинав, порушував урочисту тишу бухти залпом наруги. Він почав називати мене свинею, й від цього слова розвинулось — англійською мовою — крещендо прикметників, які навіть годі проказати. Той чоловік шалів двома мовами, і то з такою щирою люттю, що майже переконав мене, що я якимсь чином порушив гармонію всесвіту. Я насилу міг розгледіти його, але почав думати, що він доведе себе до пароксизму несамовитості.

Раптом чоловік замовк, і я чув, як він форкає і сякається, наче морська свиня.

— Будь ласка, що це за пароплав? — озвався я.

— Га? Що це? А ви хто?

— Команда англійського барка, що згорів у морі. Ми припливли сюди сьогодні ввечері. Я другий помічник. Капітан на баркасі й хоче знати, чи підвезли б ви нас куди-небудь.

— О Господи! Слухайте... Це «Піднебесний» із Сінгапура, повертається додому. Я поговорю з вашим капітаном завтра вранці... і... слухайте... ви чули, що я казав допіру?

— Мабуть, вас чула вся бухта.

— Я думав, ви човен із берега. А тепер, слухайте, цей клятий ледачий паскуда доглядач знову пішов спати — бодай би не прокинувся! Світла немає, і я мало не наскочив на край цього чортового причалу. Це він уже втретє виробляє таке зі мною. Тож,

запитую, чи можна витримати таке? Цього досить, щоб довести людину до божевілля. Я подам рапорт на нього... Скажу заступникові нашого представника, щоб його звільнили... Бачите, тут світла немає. Воно не горить, правда? Я беру вас за свідка, що світла немає. Знаєте, тут має горіти світло. Червоне світло на...

— Тут горіло світло, — смиренно зауважив я.

— Хлопче, але ж тепер не горить! Який сенс у таких балачках? Невже ви самі не бачите, що його немає? Якби вам довелося вести дорогий пароплав уздовж цього забутого Богом берега, ви б теж хотіли мати світло. Я копатиму того неробу ногою від краю до краю цього нікчемного причалу. Ось побачите. Я...

— Тож я можу сказати своєму капітанові, що ви заберете нас? — урвав я його.

— Так, я заберу вас. На добраніч, — грубо кинув він.

Я поплив назад, знову прив'язав човна до причалу, а потім нарешті заснув. Я постав перед тишею Сходу. Я чув деякі з його мов. Та коли знову розплющив очі, тиша була така цілковита, немов її ніхто ніколи не порушував. Я лежав серед повені світла, а небо ще ніколи не видавалося мені таким далеким і високим. Я розплющив очі й лежав, не ворушачись.

А потім я побачив людей Сходу, — вони дивились на мене. Увесь причал заполонили люди. Я бачив брунатні, бронзові, жовті обличчя, чорні очі, блиск і барви східної юрби. Всі ті істоти розглядали мене без шепоту, без зітхання, без руху. Вони дивилися вниз на човни, на поснулих людей, які вночі припливли до них із моря. Ніщо не ворушилося. Пальмове листя й далі спокійно вирізьблювалося на тлі неба. Вздовж берега не хиталася жодна гілка, крізь зелене листя, крізь широкі листки, що звисали, лискучі й застиглі, мов куті з важкого металу, видніли бурі покрівлі прихованих будівель. То був Схід давніх мореплавців, старий, загадковий, пишний і похмурий, живий і незмінний, сповнений небезпек і обіцянок. А це були люди Сходу. Я мерщій сів. Юрба

зворухнулася від краю до краю, мотнулися голови, хитнулися тіла, вздовж причалу немов побігли брижі на воді, подув вітерець у полі, — і знову все заспокоїлося. Я бачу це, як тепер: широкий простір бухти, сліпучі піски, багатство безмежної різноманітної зелені, синє, неначе в мріях, море, юрбу уважних облич, пишноту яскравих барв, і вода відображувала те все: вигин берега, причал, непорушне іноземне судно з високою кормою і три човни з потомленими людьми Заходу, які спали, байдужі до краю, до людей і нещадного сонця. Вони спали, вмостившись на банках, скрутившись на дні, в недбалих позах смерті. Голова старого капітана, що зіперся на корму баркаса, впала йому на груди, і здавалося, ніби він ніколи не прокинеться. Трохи далі обличчя старого Магона задерлось до неба, довга сива борода прикривала груди, немов його застрелили там, де він сидів коло румпеля, а якийсь моряк скоцюрбився на носі човна і спав, обнявши обіруч головку форштевня й зіпершись щокою на планшир. Схід мовчки споглядав їх.

Відтоді я вже знаю чари Сходу: бачив його загадкові береги, тихі води, землі брунатних народів, де чатує якась таємна Немезида і цькує й занапащає багато люду з раси завойовників, які пишаються своєю мудрістю, знанням і силою. Але для мене увесь Схід міститься в тій картині моїх молодих літ. Він увесь у тій миті, коли я розплющив свої молодечі очі й побачив його. Я прийшов на Схід після боротьби з морем — і був молодий — і побачив, як він дивиться на мене. Оце й усе, що лишилося відтоді! Тільки мить: мить сили, романтики, чарів — молодості!.. Відблиск сонця на незнаному березі, час на спогади, на зітхання, і — до побачення, Ніч, до побачення!

Марлоу випив.

— Ох, добрі старі часи, добрі старі часи! Молодість і море. Чари і море! Ласкаве, сильне море, солоне й гірке море, що то каже вам пошепки що-небудь, то грізно гримає на вас, то вибиває з вас дух.

Марлоу знову випив.

— Але, гадаю, найдивовижніше — це море, саме море, — чи, може, таки молодість? Хто тут годен відповісти? Але ось ви — кожен з вас отримав що-небудь від життя: гроші, кохання — все, що дістають на суходолі, — і тепер скажіть мені: хіба не шкодуємо ми всі за тією найкращою порою, і то тільки за нею, коли замолоду ми плавали в морі; були молоді й нічого не мали в морі, яке й не дає нічого, крім важких ударів, а інколи ще й шанс відчути свою силу?

Ми всі кивнули головою: фінансист, рахівник, правник, ми всі кивнули йому головою над полірованим столом, що видавався спокійною поверхнею бурої води, яка відбивала наші помережані й зморщені обличчя, обличчя, позначені втомою, розчаруванням, успіхом і коханням, а наші втомлені очі й далі чекали, завжди чекали, занепокоєно чекали чогось від життя, яке начебто вже минуло, й минуло непомітно, як одне зітхання, як спалах, — разом із молодістю, силою та романтикою ілюзій.

Лагуна

Зіпершись обома руками на дах маленької каюти на кормі човна, біла людина промовила до стерничого: «Ми переночуємо на Арсатовій ділянці. Вже пізно».

Малаєць тільки щось буркнув, не перестаючи весь час пильно дивитися на річку. Біла людина, схиливши підборіддя на схрещені руки, придивлялася до сліду від човна. З-за одного краю рівної смуги лісу, перерізаного напруженим блискотінням річки, виглянуло сліпуче сонце. Воно висіло над самою водою, що вилискувала, мов металева стрічка, рівним світлом. Ліс, темний і похмурий, стояв по обидва боки широкої течії, не поворухнувшись, мовчазний. Біля окоренків велетенських дерев кущуваті пальми-піпи вистромляли з прибережного мулу пучки великого й важкого листя над рудуватою водою, що бурувала за човном. В тихому повітрі кожне деревце, кожен листок, кожен сучок, кожен усик повзучої рослини й кожна пелюсточка квіточок були немов заворожені, втоплені в нерухомість, велику й безмежну. На річці було тихо: ніщо ані шешерхне; тільки восьмеро весел, спалахуючи, раз по раз піднімалися й разом, хлюпаючи, спускалися в воду, та стерничий вимахував праворуч і ліворуч своїм веслом, і лопать весла, періодично й раптово поблискуючи, окреслювала іскристе півколо над його головою. Розбурована вода тихо жебоніла по обидва боки човна. І човен білої людини, поволі посуваючись серед хвилевого

заворушіння, утвореного ним же, здавалося, увіходив у ворота тієї країни, де назавжди зникала сама згадка про рухливість.

Біла людина, повернувшись спиною до заходу сонця, дивилася вдалину, на порожній і широкий простір моря. Останні три милі своєї дороги річка, — розгублена й хиблива, мовби непереможно її вабив до себе широкий обрій, — тече просто до моря, тече просто на схід і на схід, де ховається світло й темрява. За кормою подвоєний крик якогось птаха, крик безладний і кволий, заскакав над рівною поверхнею води й загубився серед мертвого мовчання світу, не дійшовши до другого берега.

Стерничий занурив своє весло у воду й міцно тримав його напруженими руками, налігши на нього всім своїм тілом. Вода голосно зажебоніла, і раптом широкий простір мовби повернувся навколо своєї осі, ліс окреслив півколо і навскісне проміння сонця, що заходить, торкнулося об край човна яскравим полум'ям, кидаючи на мерехтливе блискотіння річки тонкі й химерні тіні плавців. Біла людина повернулася, щоб глянути вперед. Човен змінив свій напрям на простий кут до течії, і вирізьблена з дерева голова дракона на кормі човна спрямована була тепер на отвір, облямований прибережними кущами. Човен плюснув туди, торкнувшись навислого галуззя, і зник з поверхні річки, мов якась в'юнка земноводяна заховалася у своє гніздо у лісі.

Вузенька затока схожа була на рів — покручена, надзвичайно глибока, сповнена мороком під тоненькою смужкою чистої й блискучої блакиті неба. Велетенські дерева гналися вгору крізь мережані запинала з повзучих рослин. Де-не-де, неподалік від чорної смуги води, оповита крона велетенського дерева височіла над мереживом дрібної папороті, — чорна й примерхла, скарлючена й нерухома, мов спіймана гадюка. Уривчасті слова веслярів голосно лунали серед товстих і темних стін рослинности. Темрява прохоплювалася крізь дерева, крізь хащі

повзучих рослин, крізь велике, фантастичне й нерухоме листя, — темрява, таємнича й непереможна, запашна й отруйна темрява лісових нетрів.

Люди гнали човна очепами на мілкій воді. Затока ширшала, розгортаючись широким простором стоячої лагуни. Ліс одступав од багнистого берега, залишивши рівну смугу яскраво-зеленого очерету, що облямовував одбиту в воді небесну блакить. Пір'яста рожева хмарка пливла високо вгорі, пересуваючи ніжно офарблене одбиття своє під листям і сріблястими квітками лотосів. Вдалині з'явилася темна пляма маленької хатини, збудованої на високих палях. Біля неї дві високі пальми нібонг, що, здавалося, виступили із заднього тла лісу, злегка нагнулися над обідраною покрівлею з сумовитою ласкою й турботою, знесилено похиливши крислаті й гонкі крони.

Стерничий, показавши веслом, промовив: «Арсат вдома. Я бачу — човен його прив'язаний між палями».

Люди, що йшли з очепами по обидва боки човна, озирнулись через плече, щоб побачити, де скінчиться їхня сьогоднішня подорож. Вони воліли б переночувати десь в іншому місці, ніж у цій лагуні, що їм здавалася завороженою й мала недобру славу. Крім того, вони не любили Арсата, по-перше, за те, що він чужинець, а ще й тому, що він полагодив зруйновану хатину й оселився в ній, показуючи цим, що не боїться жити серед духів, які уподобують місцевості, залишені людьми. Така людина поглядом або словом може порушити прямування долі; а випадковому подорожникові нелегко вблагати цих хатніх духів, бо вони намагаються помститися йому за лукавство свого земного господаря. Білі над цим не спиняють своїх думок; вони — безвірники і в спілці з батьком зла, що без жодної для них шкоди проводить їх крізь невидимі небезпеки на цьому світі. Проти щирого застереження вони ставлять образливе невір'я. Що тут вдієш?

Так міркували вони, налягаючи всією вагою своєю на довгі очепи. Великий човен шугнув хутко, тихо й рівно до розчищеної Арсатової ділянки; потім з гуркотом покладено очепи, — почувся голосний шепіт: «Слава Аллахові!» — і човен ледве черкнув об похилені палі під хатиною.

Веслярі, підвівши голови, загукали безладно: «Арсате! Гей, Арсате!» Але ніхто не вийшов.

Біла людина почала видиратися вгору по драбині, що вела до бамбукового помосту перед хатою. Стерничий похмуро промовив: «Ми готуватимемо вечерю в сампані й спатимемо в ньому на воді». «Подайте укривала й кошика», — уривчасто сказав білий. Він став навколішки на краю помосту, щоб узяти речі. Човен потім відчалив, і біла людина, підвівшись, опинилася віч-навіч з Арсатом, що вийшов з низеньких дверей своєї хатини. Це була ще людина молода, дужа, широкогруда й із м'язистими руками. На ній був тільки саронг. Голова була простоволоса. Великі лагідні очі гостро вп'ялися в білу людину, але голос і манера були спокійні, коли він, не привітавшись, запитав:

— Є в тебе, Туане, ліки?

— Нема, — злякано відповів гість. — Нема. Навіщо? Хіба хто хворий у хаті?

— Зайди й поглянь, — відповів Арсат так само спокійно й, швидко повернувшись, знов увійшов у маленькі двері. Білий залишив свої речі й пішов за ним.

У напівтемній кімнаті він помітив на бамбуковому ліжкові жінку, що лежала горілиць під широкою ковдрою з червоної бавовняної матерії. Вона лежала нерухомо, мов мертва; але її великі очі, широко розплющені, блискотіли в півтемряві, дивлячись угору, на тонкі поперечки, застиглим невидючим поглядом. Вона лежала в гарячці й, очевидячки, була непритомна. Щоки їй трохи позападали, губи були напіврозтулені, і на молодому обличчі застиг лиховісний вираз, — зосереджений, замислений

вираз, що буває в людини перед смертю. Двоє мужчин мовчки стояли, дивлячись на неї.

— Давно вона хвора? — запитав мандрівник.

— Я не спав п'ятеро ночей, — повагом відповів малаєць. — Спочатку вчувалися їй голоси, що кликали її з води, і вона пручалася, коли я її тримав. Але сьогодні, відколи зійшло сонце, вона нічого не чує, вона не чує мене! Вона не бачить нічого. Не бачить мене — мене!

З хвилину він помовчав, потім тихо запитав:

— Туане, вона помре?

— Боюсь, що так, — сумно відповів білий.

Він познайомився з Арсатом багато років тому в далекій країні, в часи заколотів і небезпеки, коли не випадало цуратися будь-якої приязні. Згодом, коли його друг-малаєць несподівано оселився в хатині на лагуні з жінкою-чужинкою, він не раз тут ночував під час своїх подорожей угору й униз річкою. Він любив цю людину, що вміла бути відданою на військовій раді й сміливо битися поруч свого білого друга на війні. Він любив цього малайця, — правда, не так дуже, як людина любить свого улюбленого собаку, але все ж достатньо, щоб допомагати йому, не набридаючи запитаннями, й іноді за багатьма своїми справами мимохідь і неясно згадувати про самітнього мужчину й жінку з буйним волоссям, зі сміливим обличчям та переможним поглядом, згадувати про це подружжя, що жило заховане лісами, одно-однісіньке, наганяючи на інших острах. Біла людина вийшла з хатини якраз вчасно, щоб побачити, як велетенську заграву сонячного заходу загасили прудкі й скрадливі тіні. Знімаючись, мов невідчутна чорна пара над верховіттям дерев, вони запнули небо, знищуючи багряне полум'я пливучих хмар і червоний вилиск денного світла. Через хвилину всі зорі виринули над оповитою густою темрявою землею, і велетенська лагуна, спалахнувши блискотінням вогнів, що відбивалися у воді, стала

схожа на округлий клаптик нічного неба, кинутого в безнадійну й бездонну глибінь ночі. Біла людина вийняла з кошика вечерю, потім, назбиравши трохи галуззя, розкиданого на помості, розклала невеличке вогнище, не для теплоти, а щоб димом відганяти москитів. Вона загорнулася укривалами, обпершись спиною в очеретяну стіну, й замислено закурила.

Арсат, тихо ступаючи, вийшов з дверей і навпочіпки сів біля вогнища. Біла людина трохи одсунула випростані ноги.

— Вона дихає, — промовив стиха Арсат, випереджаючи запитання. — Вона дихає й палає, мов її палить шалений огонь. Вона не говорить, вона не чує — й горить!

Він помовчав хвилину, потім запитав спокійно й байдуже:

— Туане... вона помре?

Білій людині зробилося ніяково, вона стенула плечима й непевним голосом промурмотіла:

— Коли така її доля...

— Ні, Туане, — промовив Арсат. — Коли моя така доля. Я чую, я бачу, я чекаю. Я пам'ятаю... Туане, пам'ятаєш ти давно минулі дні? Пам'ятаєш мого брата?

— Так, — відповів білий.

Малаєць раптом підвівся й пішов у хату. Білий лишився сидіти нерухомо; він почув голос у хатині. Арсат говорив: «Слухай мене! Говори!» На його слова відповіла німа тиша. «О, Діамелен!» — скрикнув він раптом. Потім почулося глибоке зітхання. Арсат вийшов і знов сів на те саме місце, де й сидів.

Вони мовчки сиділи біля вогнища. З хати не чути було жодного звуку, не було жодного звуку й близько біля них: тільки здалеку, з лагуни, доходили до них голоси веслярів; вони неспокійно й виразно дзвеніли над тихою водою. Вогнище на носі сампана жевріло вдалині тьмяним червонуватим полум'ям. Потім воно потухло. Голоси замовкли. Земля й вода зробилися невидимими, нерухомими й німими. Стало так, наче на світі не

залишилося нічого, крім блискотіння зірок, безперестанного й непотрібного, що проймало чорну нічну тишу.

Білий широко розплющеними очима дивився просто перед себе в темряву. Жах і зачарування, подих і таїна смерті — смерті близької, невблаганної й невидимої — утишили неспокій його раси й розбурхали в ньому неясні, найінтимніші думки. Одвічна звичка вбачати в усьому зло, підозріливість, що ховається в нашому серці, виринули на поверхню навколишньої тиші, і ця тиша, глибока й мовчазна, не викликала до себе довір'я, здавалася огидною, мов та непорушна й непроникліва машкара, що за нею ховається нічим не виправдана жорстокість. Серед цього тимчасового, але могутнього збурення всієї його істоти, земля, що розметнулася в спокої зоряного сяйва, повстала перед ним, як похмура країна запеклої боротьби, як бойовище жахливих і одночасно чарівливих привидів, величних або огидних, що люто змагаються за оволодіння нашими безпорадними серцями. Неспокійна й таємнича країна незгасимих бажань і страхіть.

Жалібне шемріння знялося серед нічної тиші, шемріння, що оповиває смутком і лякає, мов безмежна самотина навколишніх лісів намагалася вкласти в людину мудрість неосяжного й величного свого спокою. Звуки, тремтячі й невиразні, плавали навколо білої людини в повітрі, поволі сплітаючись у слова, й нарешті ніжно ринули дзюркотливим струмочком лагідних і одноманітних фраз. Білий поворухнувся, як людина, що скинула з себе сон, і трохи змінив свою поставу. Арсат, нерухомий і темний, сидів, похиливши голову свою під зоряним небом, і тихо й повагом говорив:

— ...Бо куди ми можемо скласти тягар наших турбот, як не в серце другові? Людина мусить говорити про війну і про любов. Ти, Туане, знаєш, що таке війна, і ти мене бачив у час небезпеки, коли я шукав смерті, як інші шукають життя! Письмена можуть загубитися; брехня може бути записана; але те, що бачили очі, є правда, і вона залишається у нашій пам'яті.

— Я пам'ятаю, — спокійно промовив білий.

Арсат вів далі з сумовитим спокоєм:

— Тому саме я й оповідатиму тобі про любов. Оповідатиму серед ночі. Оповідатиму, поки не піде ніч і любов, поки око денне не гляне на мою тугу і на мою неславу, на моє потемніле обличчя, на моє зотліле серце.

Зітхання, недовге й тихе, підкреслило ледве помітну паузу, і потім його слова знов попливли рівно, без жестів.

— Коли минули дні колотнечі й війни, і ти кинув мою країну ради своїх завдань, що їх ми, люди з островів, не можемо зрозуміти, — я і брат мій стали, як і перед тим, мечоносцями в правителя. Ти знаєш, ми походимо з роду можновладців, і нам більш, ніж кому іншому належить право носити на правому плечі ознаку влади. І в час спокою й добробуту Сі Дендринг виявив до нас ласку свою, як і ми в час злигоднів віддавали йому мужність і щирість нашу.

Був час спокою. Час полювання на червоного звіра та півнячих боїв, повільних розмов і суперечок блазенських між людьми, що їх шлунок повний, а зброя заіржавіла. Але хлібороб без побоювання дивився, як виганялися молоді парости рижу, а торговці приходили й відходили, виряджалися в дорогу худі, а верталися ситі на річку спокою. Вони приносили й новини. Приносили брехню й правду всуміш, так що жодна людина не знала, коли їй радіти, а коли журитися. Ми чули від них і про тебе. Вони бачили тебе тут, і бачили тебе там. І я слухав, радіючи, бо я пам'ятав про лихі часи, і я завжди пам'ятав про тебе, Туане, поки не настав час, коли очі мої нічого не могли бачити з минулого, бо вони побачили людину, що вмирає там — в хатині.

Він зупинився, скрикнув напруженим шепотом:

— O Mara bahia! О, горе!

Потім говорив знов, трохи голосніше:

— Нема ворога гіршого і нема друга кращого, як брат, Туане, бо брат знає один одного, а в справжньому знанні живе сила на добре й лихе. Я любив брата. Я прийшов до нього й сказав, що бачу тільки одне обличчя, чую тільки один голос. Він сказав мені: «Одчини своє серце, щоб вона побачила, що в ньому, — і чекай. Терплячість — то мудрість. Інчі Міда може вмерти, або наш володар може забути побоювання свої перед жінкою!» Я чекав. Ти, Туане, пам'ятаєш жінку з обличчям, зап'ятим серпанком, і те, як боявся володар норову й хитрощів її? І коли їй потрібна була служниця, що я міг подіяти? Але я втишував голод серця свого, перезираючись з нею та іноді крадькома перемовляючись з нею якимсь словечком. Вдень я тинявся стежкою, що вилася до купальні, а коли сонце спадало за ліс, я прокрадався вздовж жасминової загороди біля жіночих приміщень. Невидимі, ми розмовляли одне з одним крізь пахощі квіток, крізь серпанок листя, крізь стеблини високої трави, що нерухомо стояли перед нашими губами — такі ми були обережні, так стримували ми шепіт нашого палкого бажання. А час спливав хутко... і жінки перемовлялися між собою, і вороги наші слідкували. Мій брат похмурнів, — і я став думати про убивство й жорстоку смерть... Ми були з того народу, який бере те, чого бажає; як і ви, білі.

Бувають часи, коли людина забуває про силу і пошану. Владу дано правителям, але всім людям дано кохання, силу й мужність. Мій брат сказав: «Ти мусиш взяти її. Ми двоє — як один». І я відповів: «Хай станеться це як найшвидше, бо я не відчуваю тепла в сяйві сонця, що на неї не світить». Наш час настав, коли володар і весь великий народ вирядилися до гирла річки при сяйві смолоскипів ловити рибу. Тут були сотні човнів, і на білому піску, між водою й лісом, спорудили приміщення з листя для дворової челяді раджі. Дим від огнищ скидався на синій вечірній туман, і численні голоси весело лунали в ньому.

Поки лаштували човни для рибальства, мій брат підійшов до мене й сказав: «Цієї ночі!» Я вернувся до своєї зброї, і, коли настав час, наш човен став на своє місце поруч з іншими човнами зі смолоскипами. Огні замиготіли по воді, але за човнами стояв морок. Коли знявся галас і всі з захвату немов побожеволіли, ми вислизнули з гурту. Вода поглинула наш огонь, і ми повернули назад, до берега. На березі було темно, і тільки де-не-де жеврів попіл. Ми чули цокотіння рабинь по їхніх наметах. Потім ми знайшли собі захисний, тихий куток. Ми чекали там. Вона прийшла. Вона бігла берегом, швидко й не лишаючи жодного сліду за собою, мов листя, що його жене вітер до моря. Мій брат похмуро сказав: «Іди й візьми її, однеси її в наш човен». Я вхопив її на руки. Вона важко дихала. Серце її кидалося на моїх грудях. Я промовив: «Я забираю тебе від цього народу. Ти прийшла на поклик мого серця, але руки мої несуть тебе у мій човен проти волі найвищого!» «Це правда, — вимовив мій брат. — Ми з тих, хто бере, що хоче, і від багатьох може оборонити. Нам годилося б узяти її серед ясного дня». Я відповів: «Рушаймо!» Бо з того часу, як вона опинилася в моєму човні, я почав думати, що в нашого раджі багато вояків. «Так, рушаймо! — сказав мій брат. — Тепер ми — вигнанці, і цей човен — є країна наша, і море — наш притулок». Він забарився на березі, і я благав його приспішити, бо пам'ятав тремтіння серця її на моїх грудях і думав, що двоє не можуть встояти проти сотні.

Ми відчалили й гребли за течією, тримаючись недалеко від берега, і коли пропливали біля затоки, де вони ловили рибу, гамору не було вже чути; тільки лунав голосний шепіт, схожий на дзижчання комах опівдні. Човни пливли, сходилися купами в червоному сяйві смолоскипів, під чорним накриттям диму. Чоловіки розмовляли про рибальство.

Люди, які вихвалялися і глузували, люди, які ранком були ще друзями нашими, цієї ночі стали ворогами нашими. Ми

швидко минули їх. Ми більше вже не мали друзів у країні, де ми народилися.

Вона сиділа посеред човна; обличчя в неї було зап'яте; була мовчазна, як мовчить вона зараз; невидюща, як не бачить зараз; і в мене не було жалю за тим, що я залишав, бо я міг чути біля себе її дихання, як можу чути його зараз.

Він зупинився, прислухався, обернувшись до дверей, потім похитав головою і вів далі:

— Брат мій хотів кинути їм виклик — гукнути їм раз: хай народ знає, що ми, вільні розбійники, поклалися на силу своїх рук і на волю широкого моря. І знов, на знак нашої любові, я прохав його мовчати. Хіба я не чув її подиху біля себе? Я знав, що за нами швидко кинеться навздогін. Мій брат мене любив. Він нечутно занурив весло у воду. Він тільки промовив: «В тобі зараз тільки половина мужчини, друга половина — в тій жінці. Я почекаю. Коли ти знов станеш справжнім мужчиною, ти вернешся сюди зі мною, щоб кинути їм виклик. Ми — діти одної матері». Я не відповів йому. Вся моя сила і вся моя душа були в руках, що тримали весло, бо я шалено хотів бути з нею в безпечному місці, куди не досягали б гнів мужчин і злість жінок. Кохання моє було таким палким, що я думав: воно поведе мене в країну, де смерті не знають, коли тільки мені пощастить урятуватися від люті Інчі Міди і від меча нашого раджі.

Ми гребли похапливо, важко дихаючи крізь зацілені зуби. Весла глибоко поринали в спокійну воду. Ми вийшли з річки, пливли серед мілин, каналами. Посувалися вздовж темного берега, вздовж пісчаного узбережжя, де море шепочеться з землею; і блискотіння білого піску спалахувало позад човна — так швидко він линув по воді. Ми не розмовляли. Тільки раз я промовив: «Спи, Діамелен; незабаром потрібна буде тобі вся твоя сила». Я почув її лагідний голос, але не повернув голови.

Сонце зійшло, а ми не переставали пливти вперед. Піт рясним дощем спливав з мого обличчя. Ми пливли серед білого дня, в спеку. Я не оглянувся ні разу, але знав, що очі мого брата, який сидів за мною, пильно дивляться вперед, бо човен линув прямо, мов стріла, що вилітає з лука бушмена. Не було кращого гребця, не було кращого стерничого за мого брата. Багато разів ми вкупі з ним перемагали всіх на цьому човні. Але ніколи ще ми не випробовували так свою силу, як тоді, — тоді, коли востаннє гребли вкупі! Не було в країні нашій людини, хоробрішої й дужчої за мого брата. Я не міг даремно витрачати силу, щоб повернути голову й поглянути на нього, але кожної хвилини чув свист його дихання, що все голосніше чулося у мене за спиною. І проте він не говорив.

Сонце вже підхопилося високо вгору. Спека липла до моєї спини, як пекельне полум'я. Мої ребра ось-ось мали лопнути, але я не міг вже набрати досить повітря у груди. І тоді я відчув, що мушу гукнути з останнім зітханням: «Одпочиньмо!» «Гаразд!» — відповів він; і голос його був твердим. Він був дужим. Вій був хоробрим. Він не знав ні страху, ні втоми... Мій брат!

Шепіт владний і ніжний, шепіт безмежний і кволий, шепіт тремтячого листя, захитаного галуззя промчав крізь лісові нетрі, промайнув над зоряною гладінню лагуни, і вода між палями несподівано з плюскотом лизнула замулені стовпи. Подих теплого повітря доторкнувся до облич обох мужчин і полинув далі з сумовитим бренінням — подих голосний і рвучкий, мов схвильоване зітхання сонної землі.

Арсат плавно й тихо говорив далі:

— Ми привернули нашого човна до білого берега маленької бухти біля довгої смужки землі, що, здавалося, перетинала нам шлях і довгою, поросло лісом смугою вганялася далеко в море. Мій брат знав це місце. За цією смугою було гирло річки, а крізь гущавину лісу вилася вузенька стежечка. Ми розіклали огнище

й зварили рижу. Потім ми простяглися на м'якому піску в холодочку від нашого човна, а вона вартувала.

Ледве я встиг заплющити очі, як почув її сполоханий крик. Ми схопилися. Сонце сідало вже над обрієм, і в гирлі бухти ми вгледіли пірогу з багатьма веслярами. Ми відразу її впізнали: це була одна з пірог нашого раджі. Вони оглядали берег і помітили нас. Ударили в гонг і повернули ніс піроги в бухту. Я відчував, як серце стиснулося в моїх грудях. Діамелен сіла на піску й затулила обличчя. Шлях до моря було загороджено. Мій брат засміявся. Він мав рушницю, що ти, Туане, йому дав перед тим, як виїхав, але пороху було в нього тільки одна жменька. Він хутко сказав мені: «Тікай з нею стежкою. Я буду їх стримувати; у них нема рушниць, а вийти на берег, де їх чекає людина з рушницею, — це певна смерть для багатьох. Тікай з нею. По той бік лісу є хатина рибалки й човен. Коли я вистріляю всі набої, я побіжу за тобою. Я бігаю добре, і ми втечемо раніш, ніж вони встигнуть нас наздогнати. Я буду стримувати їх довго, скільки моєї снаги стане, бо вона — тільки жінка і не може ані бігти, ані битися, але в своїх кволих руках вона тримає твоє серце...» Він сховався за човном. Пірога наближалася. Вона і я побігли, і коли ми бігли стежкою, я почув постріл. Мій брат стріляв — раз, удруге, — і гонг замовк. За нами була тиша. Ця смуга землі була вузенькою. Раніше, ніж почувся третій постріл, я побачив похилий берег і знов побачив воду: гирло широкої річки. Ми перебігли вкриту травою галявину. Ми бігли до води. Я побачив над чорним багном хатину й маленький човник на березі. Я почув за собою ще один постріл. Я подумав: «Це його останній набій». Ми кинулися до човна; якась людина вибігла з хатини, але я наскочив на неї, і ми вкупі з нею покотилися в багнюку. Потім я схопився на ноги, а вона залишилася лежати нерухомо біля моїх ніг. Не знаю, чи я її вбив, чи ні. Я і Діамелен зсунули човна на воду. Я почув за собою гомін і побачив брата, що біг галявиною. Багато людей гналося за ним. Я взяв її на руки і посадив у човен, потім ускочив і сам. Коли

я оглянувся, то побачив, що брат мій упав. Він упав і знов схопився, але люди його оточили з усіх боків. Він крикнув: «Я йду!» Люди були зовсім близько. Я дивився. Багато людей. Потім глянув на неї. Туане, я відштовхнув човна! Я відштовхнув його на глибоку воду. Вона стояла навколішки на носі човна й дивилася на мене, а я сказав: «Візьми весло!» — і вдарив своїм веслом по воді. Туане, я чув, як він гукав. Я чув, як він два рази покликав мене; і я чув голосні вигуки: «Убий! Бий!» Я ні разу не озирнувся. Я чув, як він знов крикнув моє ім'я — розпачливо, мовби одночасно з голосом кидало його життя, і я не озирнувся. Моє ім'я!.. Мій брат! Три рази він звав, — але я не лякався життя. Хіба не *вона* була в човні? Хіба я не міг знайти з нею країну, де смерті не знають, де смерті немає?

Біла людина випросталася. Арсат підвівся й стояв — невиразною й мовчазною постаттю над огнищем, що дотлівало. На лагуну спадав повзучий важкий туман, поволі стираючи яскраві відбиття зірок. І от білі випари широким серпанком оповили всю місцевість. Вони точилися в темряві, холодні й сірі кружляли нечутним вихором навколо стовбурів дерев і хатини, що, здавалося, пливла на неспокійних і невідчутних хвилях мирського марева. Тільки десь далеко вимальовувалися на мерехтливому небесному тлі стовбурі дерев, — немов похмурий і негостинний берег, берег облудний, немилосердний і чорний.

Серед глибокої тиші голосно тремтів Арсатів голос:

— Вона була там зо мною! Вона була зо мною! Щоб її добути, я стявся б у бою з усім світом. Але я її мав, і...

Слова його з дзенькотом одлинули в порожній простір. Він зупинився і, здавалося, прислухався, як вони вмирали вдалині, без надії й вороття. Потім він спокійно промовив:

— Туане, я любив свого брата.

Від подиху вітру він затремтів. Високо над його головою, високо над мовчазливим морем туману обвисле пальмове листя шелестіло сумовито, мов би вмирало. Біла людина

простягнула ноги. Підборіддя її спиралося на груди: вона журливо, не підводячи голови, прошепотіла:

— Всі ми любимо своїх братів.

Арсат напружено-піднесеним шепотом скрикнув:

— Що мені до того, хто вмер? Я прагнув спокою у власному своєму серці.

Здавалося, він почув порух у хаті — прислухався, потім нечутно пішов у хату. Білий встав. Війнув рвучкий вітер. Зорі зблідли, неначе відсунулися в крижану глибінь безмежного простору. Після холодного подуву вітру на кілька хвилин запанувала повна тиша й мовчання. Потім з-за темної хвилястої смуги лісів у небо стрельнув стовп золотого світла й розіллявся над півколом східного обрію. Зійшло сонце. Туман знявся вгору і, пошматований на лахміття, зник тонесенькими летючими завоями. Лагуна, з якої здерто нічний серпанок, лежала блискуча й чорна, облямована важкими тінями від дерев, що враз виступили стіною. Білий орел навскісь важким льотом знявся над лагуною, злетів у смугу яскравого сонячного проміння і мигнув на хвилину сліпучо-блискучою цяткою, потім, вихопившись вище, перетворився на чорну й нерухому пляму і швидко зник у блакиті, мовби навіки покинувши землю.

Білий, що стояв біля дверей і дивився вгору, почув у хатині неясний і уривчастий шепіт, повні занепокоєння слова, що урвалися голосним стогнанням. Раптом Арсат вийшов, спотикаючись і витягнувши вперед руки, затремтів і занімів із закам'янілими очима. Потім поволі вимовив:

— Вона більше не горить.

Перед ним сонце зринуло одним своїм краєм із-за верховіття дерев, поволі спливаючи вгору. Вітер посвіжішав; яскравий вилиск спалахнув над лагуною, заблискотів на зморшках води. Ліси вийшли з прозорих вранішніх тіней, виступили яскравіше, мовби підійшли ближче і враз зупинилися з усім своїм тремтінням листя, коливанням гілок, гойданням галузок. В нещадному

сонячному сяйві шепіт несвідомого життя буяв голосніше й голосніше, незрозумілим гомоном сповняючи німотний морок цієї людської туги.

Очі Арсатові блукали, потім зупинилися проти сонця, що сходило.

— Я нічого не бачу, — промовив він сам до себе.

— Тут нема нічого, — сказав білий, ступивши на край помосту, і махнув рукою своєму човну.

Тихий вигук почувся з лагуни, й човен почав наближатися до хатини приятеля духів.

— Коли хочеш їхати зі мною, я буду чекати весь ранок, — промовив білий, дивлячись на воду.

— Ні, Туане, — лагідно відповів Арсат. — Я не буду ні їсти, ні спати в цій хаті, але мушу спершу побачити свій шлях. Зараз я нічого не бачу — нічого не бачу! Нема світла й нема спокою на землі; а тільки є смерть — смерть для багатьох. Ми були дітьми одної матері, і я кинув його серед ворогів; але я тепер вертаюсь назад.

Він передихнув і говорив далі замисленим голосом:

— Ще трохи, і я буду бачити досить добре, щоб помститися — щоб помститися! Але вона вмерла, і... зараз... темрява...

Він широко розставив руки й дав їм упасти вздовж тіла, потім занімів з непорушним обличчям і закам'янілими очима, дивлячись на сонце. Білий зійшов у свій човен. Люди з очепами моторно бігли з обох боків, озираючись через плече на початок нелегкої дороги, що слалася перед ними. Високо сидів на кормі похмурий стерничий із закутаною в біле шмаття головою, а весло його тяглося по воді. Білий, обіпершись обома руками на накриття з трави над маленькою каютою, дивився назад, на блискучі зморшки за човном. Ще раніше, ніж човен вийшов з лагуни в затоку, він підвів очі. Арсат стояв нерухомо. Він стояв самотній у сонячному сяйві й вдивлявся крізь променисте світло безхмарного дня в темне царство привидів.

Завтра

Те, що знали в маленькому приморському порту Кольбруці про капітана Гегберда, було не на його користь. Він був родом не звідтіля. Примусили його оселитися тут обставини зовсім не таємничі — в той час він любив про них розповідати, — а надзвичайно хворобливі й недоладні. Певно, він мав трохи грошенят, бо купив клаптик землі й дешевим коштом збудував на ньому два нечупарні жовті цегляні котеджі. В одному він жив сам, а другий наймав Джозії Карвілю — сліпому Карвілю, колишньому кораблебудівничому, людині, що мала лиху славу ката в родинному житті.

Котеджі ці мали одну спільну стіну, залізний штахет надвоє ділив квітники перед будинками, а дерев'яний паркан розгороджував їх сади, що були позад котеджів. Міс Бессі Карвіль дозволено було сушити на ньому настільники, блакитне жіноче шмаття усяке, фартухи.

«Дерево від цього, люба моя Бессі, підгниває», — лагідно, бувало, говорив капітан щораз, коли вона користувалася з цього свого привілею.

Вона була дівчиною високою на зріст, а паркан — низеньким, і вона могла обпертися на нього руками. Пучки у неї були червоні від прання, але її руки були білими й гарної форми. Вона мовчки дивилася на батькового лендлорда поглядом, в якому проступав розум, чекання й бажання.

«Дерево підгниває, — говорив Гегберд. — Це єдина у вас погана звичка, що мені не подобається. Чому б вам не почепити мотузку для білизни на задньому подвір'ї?»

Міс Карвіль нічого на це йому не відповідала, вона тільки на знак своєї незгоди похитувала головою. На маленькому подвір'ячку за її котеджем було в неї кілька грядок, облямованих камінням. Вона знаходила вільну хвилину, щоб посадити на цих грядочках простенькі квіточки, що, мов в екзотичних країнах, буйно виганялися вгору, а капітан Гегберд — струнка й бадьора ще людина, одягнена з ніг до голови в грубу парусину № 1, — по той бік паркану тонув по коліна в густій траві й буйному бур'яні. Колір і незграбність матерії його вбрання, що він звичайно носив, — «тимчасово», як він бурмотів завжди, коли хто робив йому з приводу цього якийсь закид, — робили його схожим на незугарно витесану з граніту статую, що височіла на занехаяному, завбільшки з більярдну кімнату, клаптикові землі. Ця важка кам'яна людина мала червоне красиве лице, розгублені блакитні очі й пишну білу бороду, що спадала аж на самі груди і, наскільки відомо було всьому Кольбруку, ніколи не бачила ножиць. Сім років уже на жартівливу спробу відомого місцевого дотепника, кольбрукського цирульника, який бажав збільшити свою клієнтуру, Гегберд поважно відповідав: «Що ж, можливо, на той місяць».

Цирульник з нахабним виглядом сидів у харчевні «Новий трактир» поблизу гавані, куди капітан зайшов купити унцію тютюну. З носової хусточки, засунутої за вилогу на рукаві, капітан вийняв три півпенсовики, заплатив за куплене й вийшов. Тільки-но зачинилися за ним двері, цирульник голосно засміявся: «Швидко до мене завітають голитись старий і молодий. Усім буде робота: і кравцеві, і цирульникові, і майстрові ліхтарів; щасливі часи настають для Кольбрука. Недавно він, бувало, говорив: „Через тиждень"; тепер говорить: „Через місяць", а незабаром, що з усього видно, скаже, напевно: „Навесні"».

Помітивши незнайому людину, що на дозвіллі ладна була потеревенити й дослухалася до його розмови, цирульник простяг ноги й пояснив, що цей чудернацький дідуган Гегберд, колишній шкіпер каботажної плавби, чекає повернення свого сина. Хлопчину, напевно, поїдом їли вдома; він утік на море, і ось про нього ні слуху, ні духу. Мабуть, він давно вже спочиває на дні моря. Старий примчав у Кольбрук років три тому. Одягнений він був у чорний суконний костюм, бо недавно перед тим поховав жінку. З вагона третього класу для курців він вихопився так швидко, немовби за ним дідько гнався по п'ятах. А пригнав його сюди якийсь лист, брехливий, напевно, тільки й усього. Якийсь шибайголова написав йому листа про одного моряка, що звався Гегберд; цей моряк нібито упадав за одною дівчиною в Кольбруці або десь поблизу. «Правда, кумедно?» Стариган, розшукуючи Гаррі Гегберда, розміщував оголошення в лондонських часописах, обіцяючи нагороду тому, хто подасть більш-менш правдиву звістку про сина. І цирульник, глузливо посміхаючись, починав розповідати, як цей чужинець у жалобі обшукував всю місцевість навкруги: їздив кіньми, ходив пішки, розповідав кожному про своє горе, обходячи всі навколишні харчевні й пивні, зупиняючи по дорозі людей і розпитуючи їх; зазирав навіть у рови. Спочатку він був дуже схвильований, потім уже шукав з упертою настирливістю, і чимдалі, тим млявіше. Він навіть не міг розповісти, яким на вигляд був його син. Моряк той, видимо, був один з тих двох, що покинули навантажене дошками судно, і що його бачили, як він упадав за одною якоюсь дівчиною. Але старий розповідав про юнака років чотирнадцяти: «Кмітливий, жвавий хлопчик». І коли люди тільки посміхалися на це, він ніяково тер свого лоба й відходив од них ображений. Зрозуміло, що він не знайшов нікого, навіть на слід не натрапив і певних вказівок не здобув; але чомусь не міг вибратися з Кольбрука.

«Можливо, з туги, надто після смерті жінки, він із глузду з'їхав», — міркував цирульник з виглядом великого знавця людської душі. Згодом старий кинув активне розшукування. Син його, напевно, виїхав, і капітан поклав його тут чекати. Адже один раз, принаймні, син його завітав саме до Кольбрука, а не на батьківщину; певно, у нього були якісь поважні для цього підстави, гадав старий, і вони приведуть його знов сюди.

«Ха-ха-ха! Ну, звичайно, до Кольбрука! Куди ж інакше? Єдине місце в усьому Сполученому Королівстві, де можна знайти давно загублених синів! Ну, ото ж він і продав свій старий дім у Кольчестері й переїхав сюди. Такі вже дурощі на нього найшли — не гірші за інші! А ось я не рішусь розуму, коли хто з моїх хлоп'ят утече. У мене їх восьмеро».

Своєю мужністю цирульник викликав такий голосний регіт серед своїх слухачів, що аж стіни ходором ходили в харчевні.

З одвертістю людини зі здоровим розумом він признавався проте, як це не дивно, що такі речі вельми заразливі. Ось, наприклад, його цирульня недалечко від гавані, і щоразу, як хтось заходив з моряків поголитися або постригтися, він, бачачи незнайоме обличчя, не міг не подумати: «А що, коли це і є син старого Гегберда!» Він сам з цього глузував. Ця настирлива думка була заразливою. Він пам'ятав, як усе місто було нею охоплене. Але цирульник сподівався, що старий ще вичуняє. Він поклав впливати на нього розумним глузуванням і пильно слідкував, як на того впливало це його лікування. Через тиждень... через місяць... через рік! Коли старий шкіпер одкладе повернення сина на наступний рік, можна буде сподіватися, що він взагалі перестане говорити про це. Що ж до всього іншого — він був цілком здоровою людиною; отже, рано чи пізно мине і ця хвороба. Цирульник був переконаний у цьому.

Ніколи ніхто йому не перечив. Волосся його з того часу встигло посивіти, а борода в капітана Гегберда зовсім побіліла

й велично спадала на його вбрання з парусини № 1. Він цей костюм пошив собі сам, потай від усіх, просмоленими нитками, і одного ранку, несподівано й негадано для всіх, одяг його, а напередодні ще, ввечері, всі бачили його в жалобному суконному вбранні. Парусиновий костюм справив сенсацію на Гай Стріті. Крамарі кидалися до дверей, всі кольбручани, хапаючи шапки, вибігали на вулицю. Така метушня Гегберда спочатку, либонь, вразила, а потім налякала, але на всі здивовані запитання він схвильовано й ухильно відповідав: «Це тимчасово».

Подію цю давним-давно забули; самого ж капітана Гегберда, щоправда, не забули, але перестали звертати на нього увагу — така вже звичка, бо й на сонце не звертають уваги, коли воно не примушує відчувати надто вже пекельної своєї спеки. Жодних ознак хвороби в капітанові Гегбердові не було помітно: ходив він, мов задерев'янілий, у своєму парусиновому костюмові — кумедна й примітлива постать. Тільки очі його, мабуть, блукали помітніше. У його поводженні на вулиці вже не було схвильованого напруження; в ньому з'явилися ніяковість і підозрілість, він мовби вбачав у собі щось таке, що його знеславлює, дивацтво якесь, і проте не міг усвідомити, в чому полягала його провина.

Тепер він неохоче розмовляв з людьми. Він придбав славу страшенного скнари. В крамницях він жалібно щось мурмотів, після довгого вагання купував м'ясні обрізки і не любив жодних натяків на своє вбрання. Сталося так, як і пророкував цирульник. Всі думали, що старий позбувся своєї хвороби — кинув свої сподівання. І тільки одна міс Бессі Карвіль знала, що він тому не говорить про повернення свого сина, що чекає його не «на тому тижні», не «через місяць», навіть не «через рік», — він його тепер чекав «завтра».

Зустрічі в садку та в квітнику їх зблизили; він розмовляв з нею через паркан по-батьківському, розумно, трохи

з притиском. Вона користувалася необмеженим його довір'ям; і він частенько приязно підморгував їй. Міс Карвіль незабаром почала навіть чекати цього підморгування. Спочатку їй робилося якось ніяково: адже сердега був божевільним. Потім вона звикла відповідати на це сміхом: він не був лихою людиною. Нарешті, вона помітила в собі якесь несвідоме приємне хвилювання й почала трохи червоніти. Підморгування його не було вульгарним; виразне червоне обличчя його, з красивим вигнутим носом, не позбавлене було якоїсь шляхетності, тим більше, що коли він з нею розмовляв, то погляд його ставав спокійнішим і розумнішим. Це була красива, бадьора, стрункa й розважна людина з білою бородою. Про літа його ви не думали. Він запевняв, що син його маленькою ще дитиною був на нього надзвичайно схожий.

Гаррі в липні місяці мине тридцять один рік, сповістив він. Саме такі літа, щоб одружитися з гарною розумною дівчиною, що вміє добре вести своє господарство. Він був запальним хлоп'ям. А із запальними чоловіками найлегше ладнати. Ці ж миршаві, мов з клоччя, парубки, що, здається, масло тане в них у роті, якраз і роблять жінку нещасливою. На світі ж нема нічого кращого за власну хатину — гніздечко своє, затишний куточок; в усяку погоду тобі є тепле ліжко. «Хіба ж не так, моя люба?»

Капітан Гегберд був з тих моряків, які, плаваючи морем, ніколи не випускають з очей землю. Батько його, фермер, мав велику сім'ю, і коли він збанкрутував, Гегберд наспіх вивчився на шкіпера каботажної плавби; біля берегів минуло все його морське життя. Певно, йому на початку жилося нелегко: його ніколи не приваблювало море; він любив землю з її численними будинками і затишним родинним життям. Багато моряків мають огиду до моря і цього не ховають, а він просто ненавидів його, — мовби любов до спокійного осілого життя, пройшовши через багато поколінь, пройняла всю його істоту.

«Люди не знають, на яке поневіряння вони дають дітей своїх, пускаючи їх на море, — пояснював він Бессі. — Краще вже їх відразу поробити арештантами». Він не вірив, щоб можна було до цього звикнути, звикнути до такого важкого життя, що з кожним роком все дужче й дужче дає себе відчути. Що це за робота така, коли більшу частину життя свого ви не можете заглянути додому? Коли ви вийшли в море, зникає всяка змога дізнатися, що робиться у вас удома.

Можна було подумати, що його дуже втомили довгі подорожі; а тим часом він ніколи не був у дорозі довше двох тижнів і більшу частину з цього він стояв на якорі, захований од негоди. І тільки-но його жінка одержала в спадщину будинок і трохи грошенят від свого нежонатого дядька, який дещо надбав, торгуючи вугіллям, — він одразу ж відмовився керувати вуглярем, що робив рейси вздовж східного берега, з таким почуттям, мовби йому пощастило втекти з каторги. За весь час своєї служби він міг на пальцях двох рук порахувати ті дні, коли не доводилося бачити берегів Англії.

«Я ніколи не відходив далі, ніж на вісімдесят сажнів од берега», — вихвалявся він.

Бессі це все слухала. Перед їхнім котеджем ріс низький ясен; вечорами влітку вона виносила свого стільця на моріжок і сідала зі своїм шиттям під деревом. Капітан Гегберд у своєму парусиновому вбранні спирався на заступ. Щодня він копав свій квітник, знов і знов перекопуючи, по кілька разів на рік, але «поки що» нічого не збирався сіяти.

Бессі Карвіль він пояснював це докладніше: «Поки наш Гаррі не приїде завтра...» А вона так часто чула цю формулу надії, що в серці її зринав тільки невеличкий жаль до цього сповненого надією старого.

Отже, все відкладалося і все готувалося на завтра. Повний ящик був напханий різними мішечками з насінням для квітника.

«Він, певно, побажає вислухати і вашу думку з цього приводу, моя люба», — говорив їй капітан Гегберд через паркан.

Міс Бессі не підводила голови від своєї роботи. Вона стільки вже разів це чула. Але іноді вона кидала шити, вставала й помалу підходила до паркану. Було щось у цих мріях принадно-чарівне. Він був певен, що син його, повернувшись додому, знайде добре влаштований, затишний притулок і більше вже його не кине. Він напхав свій котедж різноманітними меблями. Вони уявлялися Бессі новими, полакованими, розставленими, як у складі. Були там столи в чохлах, грубі сувої килимів, поставлені сторч, мов білі колони статуй; у сутінку завішених штор проступали білі мармурові верхів'я. Капітан Гегберд завжди детально розповідав їй, що він купив, вважаючи, що вона має право цим цікавитися. Вкрите бур'янами подвір'я за котеджем можна буде залити цементом... післязавтра.

«Ми зможемо розібрати цей паркан. Ви почепите мотузку для білизни далі від ваших квіток». Він підморгував, а вона червоніла.

У цих божевільних мріях, яким її добре серце дозволило увійти в її життя, було дещо й розумне. А що, коли й справді його син повернеться? Хоча, правду кажучи, вона не була певна, що в нього взагалі колись був син; а якщо й був де-небудь, то щось надто довго не з'являвся. Коли капітан Гегберд починав розпалятися, вона йому підтакувала, щоб його заспокоїти, і тільки для заспокоєння свого сумління тихенько усміхалася.

Одного тільки разу вона спробувала, із жалощів, висловити думку, що надії його даремні; але ця спроба її дуже налякала. На обличчі в його з'явився такий жах і розгубленість, мовби він побачив над собою розколоте небо.

«Ви... ви... думаєте, що він утопився?»

З хвилину вона думала, що він ось-ось збожеволіє, бо завжди він здавався їй нормальнішим, ніж його вважали інші люди. За

збудженням настала реакція. Сердечно, по-батьківськи, трохи лукаво він промовив до неї: «Не турбуйтеся, моя люба, море його не затримає. Він з ним не зв'язаний. Ніхто з нас, Гегбердів, не зв'язаний з морем. Гляньте на мене: адже я не втопився. А до того ж — він і не моряк; а коли він не моряк, то неодмінно повернеться. Нема нічого, що могло б йому перешкодити повернутись... — очі в нього забігали — завтра».

До такого вона вже більше ніколи не вдавалася, боячись, щоб він часом і справді не збожеволів. Він цілком покладався на неї. Йому здавалася вона єдиною розумною людиною в місті, і він од щирого серця радів, що знайшов до пари своєму синові дружину. Якось, під впливом лихого настрою, він їй признався, що на нього дивне враження справляють тутешні люди. Як вони позирають на вас, як розмовляють з вами! Він ні з ким із тутешніх людей не міг заприятелювати. Не до вподоби всі вони йому. Він не кинув би рідне місто, якби не знав напевно, що синові його сподобався Кольбрук.

Опустивши очі, вона мовчки плела біля паркану, терпляче вислуховуючи його теревені. Іноді на її мертвецьки блідих щоках проступали червоні плями. Її буйне волосся, недбало зачесане, мало колір червоного дерева. Батько її був просто рудий.

Вона була огрядною, із обличчям втомленим, несвіжим. Коли капітан Гегберд розмальовував, як добре й пристойно жити на власному господарстві, й вихваляв родинне вогнище, вона ледве помітно всміхалася одними тільки губами. Її родинне щастя не виходило за межі того, що вона ось уже десять найкращих років свого життя піклувалася про батька.

Звірячий крик, вихоплюючись з вікна верхнього поверху, уривав їхню розмову. Вона, не поспішаючи, починала згортати своє плетиво або складати шиття. А тим часом у безугавному витті й ревінні чулося її ім'я, і рибалки, простуючи насипом, повертали свої голови у бік котеджів. Вона поволі йшла до дверей,

і за хвилину в хаті ставало тихо. Потім вона знов з'являлася, ведучи за руку людину із суворим, грубим обличчям, людину товсту і, мов гіпопотам, неповоротку.

Він був удівцем, цей кораблебудівник; на нього багато років тому випало нещастя: в найгарячіший час роботи він раптом осліп. Поводився він з донькою так, ніби вона була в тому всьому винна. Люди чули, як він на все горло галасував, — мовби кидаючи виклик небу, — що йому мало клопоту, що він сліпий: він склав достатньо грошей, щоб кожного ранку на сніданя мати шинку й яйця. Він дякував за це Богові таким злісним голосом, наче кляв кого.

На капітана Гегберда його пожилець справляв таке неприємне враження, що одного разу він сказав міс Бессі: «Він якась шалена людина, моя люба».

Вона тоді саме плела, кінчаючи пару шкарпеток батькові, що вимагав від неї покірливості. Плести вона ненавиділа; тепер саме доходила до п'ят і не могла одвести погляду від спиць.

«Звичайно, йому не треба піклуватися про сина, — безладно говорив далі капітан Гегберд. — Дочкам, зрозуміло, небагато треба... гм... гм... Вони не тікають з дому, моя люба». «Так... не тікають», — спокійно промовила міс Бессі.

Капітан Гегберд, стоячи на скопаному грудді, хихикнув. Морський костюм, засмалене обличчя, борода Батька-Нептуна робили його схожим на поваленого морського бога, що змінив свою тройчатку на заступ. «І він може вважати, що ви вже до певної міри забезпечені. З дівчатами найкраще. Чоловіки...» Він підморгнув. Міс Бессі, зосередившись на плетиві, трохи почервоніла.

«Бессі! Подай капелюш!» — гукнув раптом старий Карвіль. Він сидів під деревом, німий і нерухомий, схожий на ідола з якогось дивовижного культу. Рота він розтуляв тільки для того, щоб вигукувати їй свої накази і лайку; і тоді він не знав міри.

Вона поклала собі за правило зовсім йому не відповідати, а він галасував доти, доки не досягав свого — доки вона не брала його під руку або не встромляла йому в рот люльку. Він був одним із тих небагатьох сліпців, що курять. Відчувши, що капелюша на голову його накладено, він одразу ж перестав репетувати. Потім він підвівся, і вони вийшли за ворота.

Він дуже налягав на її руку. Ці довгі прогулянки страшенно її втомлювали; їй здавалося, що доля поклала на неї тяжку кару — тягати за собою цього важкого каліку. Зазвичай вони одразу ж переходили через дорогу (котеджі були в полі, недалеко від гавані, двісті ярдів від кінця вулиці), і довго-довго видно було, як вони сходять поволі дощаними східцями на дамбу. Дамба ця пролягала зі сходу на захід і схожа була на старий залізничний насип, що ним давно вже, скільки пам'ятають люди, не ходили потяги. Незграбні постаті рибалок з'являлися на обрії, деякий час ішли насипом і, не поспішаючи, сходили вниз. Їхні рудуваті волоки, схожі на павутиння велетенських павуків, розстелені були на вкритому травою схилові дамби. Городяни, дивлячись з кінця вулиці вгору, бачили дві постаті, що ледве-ледве повзли, і впізнавали обох Карвілів. Капітан Гегберд, тиняючись без жодної мети навколо своїх котеджів, підводив голову й дивився, як вони гуляють.

Він, як і раніше, розміщував у недільних часописах оголошення про Гаррі Гегберда. Ці часописи читають за кордоном, по всьому світі, пояснював він Бессі. Одночасно він думав, мабуть, що син його в Англії й досить близько, щоб приїхати «завтра». Бессі, жодним словом не виявляючи своїх думок про це, доводила, одначе, що він у такому разі даремно витрачає на оголошення гроші: краще б капітан Гегберд витрачав ці півкрони на себе. Вона говорила, що не знає, на які кошти він живе. Докази її збивали його з пантелику, і якийсь час на нього находив сумнів. «Адже всі так роблять», — відповідав він.

У газеті була ціла шпальта оголошень про загублених родичів. Він приносив газету й показував їй. Він і його дружина впродовж багатьох років містили в газетах оголошення; але вона була дуже нетерплячою людиною. Лист із Кольбрука надійшов на другий день після її похорону; і коли б у неї було хоч трохи терплячості, вона б жила тепер тут і чекати їй довелося б якийсь один день.

«Ви, моя люба, маєте терплячість».

«А ви іноді мене просто дратуєте», — відповідала вона.

Хоч він не переставав давати в газети оголошення, але ніякої нагороди вже не обіцяв, бо в його затьмареному й розладнаному мозкові склалося переконання — ясне, як день, — що він уже має потрібні йому відомості. Чого йому ще треба? Адже йому вказано місце — Кольбрук, і більше не було вже потреби про що-небудь довідуватися. Міс Карвіль вихваляла його розсудливість, і його заспокоювало це її співчуття до його сподіванок, що примарою стояли перед ним, засліплювали його й заступали йому правду, як сліпота старого з другого котеджу заважала тому бачити світло й красу навкруги.

Але все те, що збуджувало в ньому сумнів, найменша байдужість або навіть проста неуважність до його планів про їх спільне життя із сином і синовою дружиною, коли той вернеться, дратувало його, викликало в ньому сарказм і злі погляди. Міс Бессі називала це його лихим настроєм. Вона погрожувала йому своїм пальцем. І коли вона знову виходила після сварки, Гегберд скоса поглядав на неї, і досить було найменшого знаку її прихильності до нього, як він знов підходив до штахету, і його батьківське прихильне ставлення до неї поновлювалося знову.

Хоча приязнь їхня тяглася вже кілька років, проте між ними завжди стояв паркан або штахет. Він розповідав їй про всі найкращі речі, що він придбав для устаткування їхнього

приміщення, але ні разу не запропонував їй самій оглянути їх. До повернення Гаррі жодна людина не повинна їх бачити, і справді, ніхто ні разу не був у його котеджі; він сам вправлявся з усією хатньою роботою й так пильнував синового привілею, що, купивши в місті якусь дрібну річ домашнього вжитку, швидко проходив з нею через квітник, ховаючи її під своєю парусиновою киреєю. Потім, вийшовши з хати, він, немовби прохаючи вибачити, говорив: «Це був тільки казаночок, моя люба».

Коли Бессі була не дуже втомлена чорною важкою працею або не вимучена батьковим галасуванням, вона, червоніючи, сміялася й відповідала: «Гаразд, гаразд, капітане Гегберде; я — терпляча». «Ну й добре, моя люба. Вам уже недовго доведеться тепер чекати», — відповідав він, і раптом йому самому робилося ніяково. Він боязко кліпав очима, немовби йому самому спадало на думку, що в усьому цьому є щось недоладне.

Щопонеділка вона передавала через штахет гроші за помешкання. Він жадібно хапав шилінги. Він тремтів над кожною копійкою, що йому доводилося витрачати на себе. Коли він залишав Бессі, щоб іти за покупками, ставав інакшим, тільки-но виходив за ворота. Сам-один, без її прихильності, він почував себе таким беззахисним. Він тулився до стін будинків, ідучи вулицею. Він не вірив цим чудним людям, хоча вже навіть діти перестали гукати йому услід, а крамарі без жодного слова до нього відпускали йому крам. Надто його турбували й лякали найдрібніші натяки на його вбрання, мов у цьому було щось ганебне й незрозуміле.

Восени дощ зрошував його кирею, і промочена парусина робилася цупкою, мов бляха. Коли була надто погана погода, він ховався під невеличким накриттям і, тулячись спиною до дверей, дивився на свій заступ, застромлений серед подвір'я. Землю було так добре скопано, що восени вона перетворювалася на

багнюку. Коли ж вона підмерзала, його горю не було меж. Що скаже Гаррі? І тому, що тепер йому рідко траплялося бачитися з Бессі, і приглушене зачиненими вікнами галасування старого Карвіля, що її кликав, страшенно його дратувало.

«Чому цей божевільний не найме вам служниці?» — запитав він одного тихого вечора, коли, накинувши щось на голову, вона на хвилинку вийшла до нього. «Не знаю», — стомлено відповіла бліда Бессі, дивлячись вбік крізь обважнілі повіки своїми сірими безнадійними очима. Під очима в неї завжди лежали темні смужки, і, здавалося, вона не сподівалася вже, що буде якась зміна або якийсь кінець у її житті.

«Почекайте, моя люба, до весілля, — промовив до неї єдиний її друг, підступаючи ближче до штахету. — Гаррі вам найме служницю».

Його сповнене надіями божевілля, здавалося, так грубо глузувало з її безнадійності, що вона з серцем трохи не закричала на нього на весь голос. Але стримала себе й, звертаючись до нього, немов до здорової людини, промовила, глузуючи сама з себе: «Але ж, капітане Гегберде, ваш син, може, на мене й глянути не побажає».

Він підвів голову й хрипко та гнівно зареготав: «Що таке? Цей хлопчисько! Не побажає глянути на єдину розумну дівчину на всю округу? А я навіщо тоді тут, моя люба... моя люба... моя люба?.. Навіщо? Почекайте. Ви тільки почекайте. Завтра побачите. Я швидко...»

«Бессі! Бессі! Бессі! — заревів у хаті старий Карвіль. — Бессі! Люльку!»

Цей товстий сліпець просто раював зі свого ледарства. Він не бажав простягнути руку за потрібними йому речами, які Бессі ніколи не забувала класти біля нього. Він не бажав пальцем поворухнути; він не підводився зі стільця свого, він жодного кроку не робив у цій вітальні, яку так добре знав,

наче видющий, не покликавши до себе Бессі й не обіпершись усією своєю немилосердною вагою на її плече. Він не бажав проковтнути жодного шматочка їжі, якщо вона йому не прислужувала. Він перебільшував свою безпорадність, щоб якнайтяжче поневолити її. Хвилину вона стояла нерухомо серед темряви, зціпивши зуби, потім повернулась і помалу пішла в хату.

Капітан Гегберд вернувся до свого заступа. У помешканні Карвілів галас замовк, і швидко з вікна вітальні в нижньому поверсі заблимало світло. Якась людина твердо й неспішно йшла дорогою, пройшла мимо, але, угледівши капітана Гегберда зробила крок чи два назад. Небо на заході ще блимало холодним білим світлом. Людина, зацікавившись, перехилилася через хвірточку.

«Певно, ви і є капітан Гегберд?» — запитала вона.

Старий озирнувся, витяг із землі заступа, наляканий незнайомим голосом.

«Так, це я», — нервово відповів він.

Той, усміхаючись просто йому в обличчя, дуже поважом промовив:

«Ви, здається, вмістили оголошення про свого сина?»

«Мій син Гаррі, — забурмотів капітан Гегберд, знітившись. — Він завтра вертається додому».

«Дідька лисого!»

Незнайомий дуже здивувався, а потім вів далі, трохи міняючи тон розмови.

«Ви запустили собі бороду, як у різдвяного діда».

Капітан підступив трохи ближче й зіперся на свого заступа.

«Ідіть своєю дорогою», — промовив він злісно, але в той же час і несміливо, бо завжди боявся глузування.

Кожен душевний стан, навіть божевілля, вимагає для своєї рівноваги самопошани. Порушення ж рівноваги тягне за собою

нещастя; а капітан Гегберд жив серед твердо встановлених понять, і глузування його хвилювало. Так, у глузуванні людському було щось жахливе. Воно натякало на щось непевне, але на що саме? Він не міг сказати. А цей незнайомий просто сміявся у вічі, він і прийшов, щоб поглузувати з нього. Досить погано бути висміяним на вулиці, але його ще ніхто так не ображав.

Незнайомий, навіть і думки в голові жодної не маючи, що хвилину тому заступ мало не розчерепив йому голову, промовив серйозно:

«Тим, що стою тут зараз, а не вдираюся в чужі володіння, хіба ж не так? Мені здасться, що з вашими відомостями про сина щось негаразд. Може, ви мені дозволите зайти?»

«*Вам* зайти?» — з невимовним жахом прошепотів старий Гегберд.

«Я можу подати вам справлені відомості про вашого сина, останні відомості, коли ви бажаєте їх почути».

«Ні!», — крикнув Гегберд. Він сердито почав ходити вперед і назад, піднявши заступа на плече, а другою рукою вимахуючи. «Прийшло якесь ледащо, якийсь скалозуб і запевняє, що тут щось негаразд. Я маю більше відомостей, ніж ви. Я маю всі відомості, що мені потрібні. Я їх одержав багато років тому... Впустити вас? Аякже! А що скаже Гаррі?»

Постать Бессі Карвіль темним силуетом з'явилася у вікні вітальні; потім хряснули двері, і Бессі вибігла зі свого котеджу. Одягнена була вона в чорне вбрання і тільки на голову накинуте було щось біле. Ці двоє голосів, що раптом розпочали на дворі розмову (почула вона їх, сидячи в кімнаті), так її схвилювали, що вона не могла й слова вимовити.

Капітан Гегберд мав такий вигляд, немовби намагався звільнитися з клітки. Ноги його грузли в калюжах, він потрапляв у ями на попсованому, перекопаному моріжку. Нічого не бачачи, він налетів на паркан.

«Обережніше! — серйозно промовила людина, що стояла біля хвіртки, і, простягши руки, вхопила капітана за рукав. — Хтось намислив вас обдурити. Ого! А це що за вбрання на вас? Добряча парусина, присягаюся святим Георгієм!» Він голосно зареготав. «Ну й тип же ви!»

Капітан Гегберд звільнив свою руку і, зіщулившись, почав одступати.

«Це тимчасово», — пробурмотів він оторопіло.

«Що з ним таке? — фамільярно звернувся незнайомий до Бессі й помалу почав їй пояснювати: — Я не мав на думці лякати старого. — Він знизив голос, наче давно був уже з нею знайомий: — Я зайшов по дорозі до цирульні, щоб поголитися за два пенси, і там мені розповіли, що це за тип. Старий усе життя був таким».

Капітан Гегберд, наляканий натяком на своє вбрання, втік у хату, захопивши із собою й свого заступа; і двоє коло хвіртки здригнулися, коли раптом грюкнули двері; вони почули потім гуркіт засувів, дзенькіт замка й штучний деренчливий сміх за дверима.

«Я не бажав його хвилювати, — промовив незнайомий, трохи помовчавши. — Що це має означати? Адже він не зовсім божевільний?»

«Він довго журився за своїм сином, що пропав», — тихо, немов прохаючи вибачити, відповіла Бессі.

«Та я ж і є його син».

«Гаррі!» — скрикнула вона й замовкла.

«Знаєте моє ім'я? Приятелі зі старим, так?»

«Він — наш хазяїн», — плутаючись промовила Бессі й вхопилася за залізний штахет.

«Отже, виходить, ці обидві кролячі клітки — це його? — з презирством зробив висновок молодий Гегберд. — Саме те, що йому треба. Чи не можете ви часом сказати, хто має приїхати

завтра? Ви, певно, дещо знаєте. Запевняю, що старого хтось хоче обдурити, — це ж шахрайство!»

Вона не відповідала, почуваючи себе такою безсилою перед цією непереможною перепоною, лякаючись необхідності, труднощів і жахливості того пояснення, в якому, здавалося, вона й божевілля сплелися докупи.

«О, мені так жаль!» — прошепотіла вона.

«Що таке? — спокійно запитав він. — Вам не треба боятися мене збентежити. Боятися доведеться тому другому, коли він найменше жде цього. Та мені особисто й байдуже; хоча все ж цікаво буде глянути на його пику завтра. Я не ганяюсь за грошима старого, але право — це право. Ви побачите, як я із цим шахраєм завтра впораюсь, хто б він не був!..»

Він підступив ближче й стояв перед нею по той бік штахету. Він глянув на її руки. Йому здалося, що вона тремтить, і він подумав, що, може, й вона бере участь у цьому шахрайстві з його старим, яке мало відбутися завтра? Він приїхав саме вчасно, щоб їм перешкодити. Думка ця його розважила; на цю нещасливу змову він дивився з презирством. Але весь час він поблажливо ставився до жіночих витівок. Вона таки й справді дуже тремтіла; шаль зсунулася з її плечей. «Сердечна! — подумав він, а вголос промовив: — Не турбуйтеся про того хлопця; він, певне, передумає до завтра. Але мені що робити? Не можу ж я до ранку отут стовбичити біля хвіртки!»

Вона вигукнула: «Це він вас, вас він чекає.! Це *ви* повинні приїхати завтра!»

Він тупо прошепотів: «О! Це я!» І в них обох, здавалося, перетяло дух. Очевидно, він міркував над тим, що почув; потім без жодного роздратування, але з помітним збентеженням промовив: «Я не розумію. Я йому нічого не писав. Це мій приятель побачив ранком оголошення в газеті й сказав мені... Га? Що?»

Він нахилився до неї; вона швидко щось зашепотіла; він, слухаючи, лише кидав: «так», «розумію». Нарешті він запитав: «Але чому ж сьогодні не можна?»

«Ви мене не зрозуміли!» — нетерпляче скрикнула вона.

Яскрава смужка світла потухла на заході під хмарами. Знову він трохи нахилився, щоб краще було чути; і темна ніч заховала постаті — жінки, яка пошепки розповідала, й мужчини, котрий уважно її слухав; тільки обличчя їхні, ласкаво й таємничо зближені, проступали з темряви.

Він випростався; крислатий капелюш загонисто стремів на його голові. «Правда ж, дурне становище? — скаржився він їй. — Завтра? Ну, ну! Ніколи ще не доводилося мені такого чути. Виходить, що завжди буде „завтра", а „сьогодні" жодного нема, я так розумію?»

Вона мовчала, мов закам'яніла.

«А ви підтримували цю химерну вигадку», — сказав він.

«Я йому ніколи не заперечувала».

«Чому ?»

«А навіщо це мені було робити? — оборонялася вона. — Це тільки зробило б його нещасним. Він збожеволів би».

«Збожеволів би!» — прошепотів він і почув її нервовий сміх.

«Кому б це могло зашкодити? Невже мені треба було сваритися із нещасним старим? Легше було самій наполовину в це вірити».

«Так, так! — міркував він. — Певно, старий якось поплутав вас своєю нісенітницею. У вас добре серце».

Руки в неї нервово заворушилися в темряві. «І це могло бути правдою. Це була правда. Це сталося. Ось воно. Ось воно це „завтра", що ми сподівалися».

Вона передихнула, а він добродушно промовив:

«Так, а двері замкнені. Я б не звернув уваги, якби... І ви гадаєте, що його можна примусити мене впізнати... Га? Що?.. Ви

могли б це зробити? Через тиждень, кажете? Гм... може й так, тільки ж невже ви думаєте, що я витримаю тиждень у цій норі? Ну, ні! Мені давай важку роботу, а ні — то гамір, метушню, або широкого простору, якого тут у всій Англії не знайдеш. Правда, одного разу я вже був тут і прожив більше тижня. Старий тоді розмістив оголошення про мене в часописах, а один мій приятель намислив скористатися з цього, щоб видурити пару соверенів*), і послав йому листа, де наплів усяких нісенітниць. Проте з цього його жарту нічого не вийшло. Довелося нам брати ноги на плечі. А нині один приятель мій чекає мене в Лондоні, і до того...»

Бессі Карвіль швидко дихала.

«Чи не постукати мені в двері?» — спитав він. «Спробуйте», — відповіла вона.

Рипнула хвіртка до Гегбердового котеджу, і тінь його сина слизнула крізь неї, зупинилася і знов зайшлася довгим сміхом, таким схожим на батьківський сміх, тільки лагідним і м'яким, — сміхом, що забринів у серці жіночому, задзвенів у її вухах.

«А він не бешкетує часом, га? Мені б не хотілося з ним стятися. Хлопці мені завжди говорять, що я сам не знаю своєї сили».

«На мою думку, він — найнемічніша людина на світі», — перебила вона його.

«Ви цього не сказали б, якби бачили, як він мчав за мною сходами із ременем у руці, — заперечив він. — Я шістнадцять років це пам'ятаю».

Її мов гарячим приском обпалило, коли вона знов почула його лагідний стриманий сміх. Коли вона почула стук дверного молотка, серце її завмерло.

---

* Соверен — англійська золота монета — фунт стерлінгів.

«Гей, тату! Впустіть мене. Я — Гаррі. Це я! Справді ж я! Вернувся одним днем раніше».

Одно вікно у верхньому поверсі одчинилося. «Скалозуб, що прийшов сюди з якимись вістями! — почувся вгорі крізь темряву голос старого Гегберда. — Не зв'язуйтесь із ним. Це зіпсує всю справу».

Вона почула далі, як Гаррі Гегберд крикнув: «Гей, тату!» Потім щось дзенькнуло. Вікно зачинилося, і він знов з'явився біля неї.

«Так само, як і колись. Трохи не вбив мене на смерть, коли я хотів піти з дому; тепер я вернувся, а він, щоб мене прогнати, кидає мені на голову свого клятого заступа. Мені зачепило плече».

Вона затремтіла вся.

«Та мені й байдуже, — розпочав він знов, — але я витратив на квиток останні шилінги, а на два останніх пенси поголився — з пошани до старого».

«А ви справді Гаррі Гегберд? — швидко спитала вона. — Ви це можете довести?»

«Чи можу довести? Та хто ж інший може це зробити? — весело промовив він. — Які вам докази потрібні? Що я маю доводити? Нема жодного куточка на всьому світі, крім, можливо, Англії, де б не було мужчини, або краще — жінки, що мене знають як Гаррі Гегберда. Я дужче схожий на Гаррі Гегберда, аніж будь хто, і я можу це вам довести за хвилину, коли ви дозволите увійти у вашу хвіртку».

«Входьте», — промовила Бессі.

Він увійшов у квітник Карвілів. Його довга тінь просувалася, трохи похитуючись; вона повернула ближче до вікна й чекала, слідкуючи за його тінню. Світло падало на його кислатий капелюш, на його могутні плечі, що, здавалося, розтинали темряву, на його ноги. Він підійшов і зупинився,

повернувшись обличчям до освітленого вікна її вітальні, що було за її спиною; він повертав голову то в один бік, то в другий, тихенько посміхаючись.

«Ви тільки на хвилину уявіть, що в мене батьківська борода. Ну, що? Кажіть. Я ще хлопчиком був — як викапаний батько».

«Це правда», — прошепотіла вона до себе.

«Ось як це було. Він мав завжди важку вдачу домувальника. Адже я пам'ятаю, як він розквашувався ще за три дні до того, як треба було їхати з дому до Саус-Шильдсу по вугілля. У нього був постійний контракт із газовим заводом. Можна було подумати, що він одпливав на китобойному судні — на три роки з гаком. Ха-ха! Анітрохи! Всього тільки в дорозі десять днів. „Лебідь морів" — це було красиве судно. Гарна назва — правда? Воно належало дядькові моєї матері...»

Він зупинився і, знизивши голос, запитав: «Він ніколи не говорив вам, від чого померла мати?»

«Говорив, — гірко вимовила Бессі. — З нетерплячки».

Він хвилину помовчав, потім знов заговорив уривчасто: «Вони так боялися, що з мене нічого путящого не буде, що просто-таки виїли з дому. Мати гризла мені голову за ледарство, а старий заявив, що він швидше вб'є мене, ніж пустить у море. Ну й що ж — до того і йшлося! Отож я й утік. Іноді мені здається, що то було непорозуміння якесь, що я у них народився — в отакій ось клітці, як оці дві».

«А де ж вам треба було народитись?» — задирливо перепинила його міс Карвіль.

«Серед простору, на морському узбережжі, хуртовинної ночі, — відповів він швидко, мов блискавка. Потім повагом додав: — Химерні вони були обоє, Юрієм святим присягаюсь! А старий так і не кинув своїх дурниць, еге ж? Пожбурив свого клятого заступа... Слухайте! Що це за галас? „Бессі, Бессі!" Це у вашій хаті».

«Мене кличуть», — байдужим голосом відповіла вона.

Він одступив убік, вийшовши з освітленої смуги. «Ваш чоловік? — запитав він тоном людини, що звикла до недозволених побачень. — Непоганий голос для корабельної палуби під час шторму».

«Ні, це мій батько. Я незаміжня».

«Ви — гарненька дівчина, міс Бессі, люба», — додав він швидко.

Вона одвернулася.

«Ой, що там таке? Хто його там ріже?»

«Він чаю хоче». Вона стояла перед ним нерухома й висока, одвернувшись убік і стискуючи руки.

«Чи не слід би вам піти до нього? — запропонував він, хвилину пильно вдивляючись у її шию — смужку сліпучо-білої шкіри й на легеньку тінь над темною лінією плечей. Її шаль зсунулася до ліктів. — Скоро все місто сюди збіжиться. Я почекаю тут трохи».

Її шаль упала на землю; поки він її підіймав, дівчина зникла. Він перекинув шаль на руку і, близько підійшовши до вікна, побачив лампу без абажура, надзвичайно товсту людину в кріслі, роззявлену велетенську пащеку впоперек товстого плескатого обличчя, обмальованого розкуйовдженим волоссям; побачив голову й погруддя міс Бессі. Галас затих; вікно затулила штора. Він замислився; становище його було не з приємних. Батько божевільний; в хату не ввійдеш. Грошей на дорогу назад нема, а голодний приятель у Лондоні подумає, що він од нього втік. «А, сто чортів!» — пробурчав він. Звичайно, він міг би виламати двері, але за це його, може статися, без жодного допиту посадять у в'язницю. Правда, це не велике лихо, але він смертельно боявся опинитися на замку, навіть помилково.

Його проймало холодом від думки про це. Він затупотів ногами по моріжку.

«Ви хто? Моряк?» — запитав його схвильований голос.

Вона з'явилася, мов тінь; її вабила інша безжурна тінь, що чекала її під хатою.

«Все — що хочете. І як моряк — не нароблю сорому. Цього разу на батьківщину приїхав моряком».

«Звідкіля ви?» — запитала вона.

«Просто з веселої гулянки, — відповів він. — Лондонським потягом, розумієте? Ой! Ненавиджу сидіти в зачиненому вагоні. У хаті все ж краще».

«А! — вимовила вона з протягом: — Це добре».

«Бо в хаті ви завжди можете розчинити кляті двері і йти куди очі бачать».

«І не вернутися ніколи?»

«Не раніше, як через шістнадцять років, принаймні, — засміявся він. — У кролячу клітку, де тебе вітають старим заступом...»

«Корабель не такий уже й великий», — дратувалася вона з ним.

«Так, але море безмежне!»

Вона похилила голову. Її вуха немов стали чуйні до всіх голосів у всесвіті: вона почула за дамбою голос хвиль вчорашньої хуртовини, що розбивалися об берег одноманітним і урочистим гомоном, мов уся земля перетворилася на один голосний дзвін.

«До того ж, корабель є корабель. Ви його любите й кидаєте проте. Плавання — не шлюб», — скінчив він безтурботною моряцькою примовкою.

«Не шлюб», — прошепотіла вона.

«Я ніколи не звав себе чужим ім'ям і ще жодного разу не брехав жінці. Навіщо брехати? Бери мене або покинь, кажу я; а коли ти мене береш, тоді...» — він зіперся на стіну й почав стиха наспівувати крізь зуби:

Oh, ho, ho Rio!
And fare the well,
My bonnie young girl,
We're bound to Rio Grande.
(Ох, хо, хо Ріо!
Та бувай здорова
Молода, хороша, дівчино моя,
Ми їдемо на Ріо Ґранде).

«Кабестанна* пісня», — пояснив він. Зуби в неї цокотіли.

«Вам холодно, — промовив він. — Ось я підняв вашу дурничку». Вона відчула, як його руки обхопили її, закутуючи шаллю. «Зав'яжіть кінці на грудях», — наказував він.

«Чого ви сюди приїхали?» — стримуючи тремтіння, запитала вона.

«По п'ять соверенів, — швидко відповів він. — Наша гулянка трохи затяглася, і з грошима у нас стало скрутно».

«Ви пиячили?» — промовила вона.

«Три дні без угаву. Але не подумайте про мене зле, — я не п'яниця. Ніхто мене не примусить пити, коли я сам не бажаю. Я можу бути міцним, як скеля. Сьогодні вранці приятель мій читає газету й каже: „Їдь, Ґаррі; люблячий батько... Це ж певні п'ять соверенів". Ну, ми й стяглися сяк-так мені на квиток. Дурна ж яка пригода!»

«Боюсь, що у вас недобре серце», — зітхнула вона.

«Чого ви так думаєте? Що я втік з дому? Адже він хотів мене зробити підсудком — для власного задоволення. Господар у власній хаті, а сердечна мати й собі заохочувала, певно, теж

---

* Кабестан — коловорот, що ним піднімають якоря на кораблях або вантаж якийсь.

бажаючи мені добра. Ну, я й накивав п'ятами з дому. Ні, знаєте що: того дня, коли я втік, усе моє тіло розмальоване було синяками, з великої любові до мене. Так, він завжди був якимсь химерним! А тепер цей заступ... Думаєте, з глузду зсунувся? Анітрохи. Це якраз саме схоже на мого батенька. Він хоче прив'язати мене тут, щоб був йому попихачем якимсь... А проте нам із приятелем скрутно прийшлося; а що йому п'ять соверенів — один єдиний раз за шістнадцять років?»

«Як мені жаль вас. І вам ніколи не хотілося вернутися додому?»

«Щоб стати підсудком, писарчуком і гнити тут — в якійсь норі, схожій на оцю? — з презирством скрикнув він. — Та якби старий замкнув мене в хаті, я всі стіни розвалив би або вмер на третій день».

«А де ж ви сподіваєтеся вмерти?»

«Де-небудь у кущах, на морі, на верховині заклятої гори — на вибір. Вдома? Так, весь світ — це мій дім; але, гадаю, що якогось дня помру в лікарні. Ну й що ж? Хіба не все одно, де помирати, коли я пожив як слід, а був я — чим хочете, тільки не кравцем і не солдатом. Я був прикордонним вартовим, стриг овець, тягав на плечах свою здобич, гарпуном бив китів... Я оснащував судна, шукав золото, білував биків — і відмовився від таких грошей, що їх старий і за все життя своє не нашкрябав би. Ха, ха!..»

Він її приголомшував. Вона напружила всю свою силу й ледве вимовила: «Час би вже й відпочити».

Він випростався, відхилився від стіни й суворо промовив: «Час іти».

А проте не зрушив з місця. Він знов прихилився до стіни й замріяно почав наспівувати чужоземну пісеньку.

Їй хотілося плакати. «Це ще одна з ваших жахливих пісень», — сказала вона.

«Навчився її в Мексиці, в Сонорі». Він розповідав безжурно й недбало. «Це пісня гамбусинів. Ви не знаєте? Пісня

неспокійних людей. Ніщо їх не може втримати на одному місці, навіть жінка. Давніш, ще за старих часів, їх можна було здибати на прикордонній смузі золотих країн, там на півночі, за Ріо Джіла. Я був там. Один інженер-золотошукач з Мазатлану взяв мене з собою, щоб я доглядав за возами. Моряк завжди вельми здатна людина на такі справи. Країна ця — справжня пустеля; в землі такі росколини, що дна не видно; а скелі стрімко підносяться вгору, мов стіни й шпилі церков, тільки разів у сто вищі. Долини завалені кругляками, чорним камінням. Ані жодного паростка зеленого не видно; а сонце спливає над цією країною таке червоне, якого я ніде не бачив, — криваво-червоне й жорстоке. Там гарно».

«Чи не хочете ви туди знов вернутись?» — запинаючись, спитала вона.

Він посміхнувся.

«Ні. Це заклята золота країна. Іноді мені моторошно ставало в ній; але нас, не забудьте, чималий гурт людей був, а ті гамбусини мандрували поодинці. Вони знали цю країну раніше, ніж інші люди про неї довідалися. Вони мали якийсь талан розшукувати золото, і їх теж охопила золота лихоманка, хоча золото, здавалося, їм не було потрібне. Бувало, знайдуть багату місцинку, а потім повернуться до неї спиною; може, трохи покопають, накопають, скільки їм треба, щоб погуляти, і знов кидають, щоб знов іти шукати інше місце. Вони ніколи довго не затримувалися там, де були хати; ні дружини, ні дітей, ні домівки, навіть приятелів вони не мали. Заприязнитися з гамбусином ви б не змогли: надто вони були неспокійні люди — сьогодні тут, а завтра мандрують бозна-куди. Про свою знахідку вони нікому не розповідали, і не було ще жодного гамбусина багатого. Їм не золото було потрібне, їм кортіло тільки його розшукувати в цій кам'янистій країні, що зачарувала їх і не давала спокою. Не народилася ще та жінка, щоб

утримала гамбусина довше тижня. Ось що розповідає пісня: одна дівчина-красуня намагалася прив'язати до себе своє кохання, гамбусина, щоб він їй приносив багато золота. Але де там! Він пішов, тільки вона його й бачила».

«Що ж сталося з нею?» — прошепотіла Бессі.

«Пісня про це не говорить. Певно, поплакала трохи. Он які це хлопці: поцілував — і пішов. Але їм треба було завжди чогось шукати. Іноді мені здається, що й я такий, як оті гамбусини».

«Значить, жодна жінка вас не може утримати», — почала вона твердо, але під кінець голос її зненацька затремтів.

«Не довше тижня, — пожартував він, граючи на струнах її серця своїм веселим лагідним сміхом. — А проте я їх усіх кохаю. Ладен усе віддати за гарну жінку. І в яку тільки біду через них я не вскакував, і з яких тільки пригод вони мене не вирятовували! Я їх кохаю з першого ж погляду. Я і в вас закохався уже, міс... Вас звати Бессі, так?»

Вона трохи відступила назад і нервово засміялася.

«Ви навіть обличчя мого не бачили».

Він галантно нахилився до неї.

«Бліда трошки: декому це до лиця. Але у вас красива постава, міс Бессі».

Вона вся тремтіла. Ніхто ще їй таких слів не говорив.

«А я таки добре зголоднів, — перемінив він раптом тон. — Не снідав сьогодні. Чи не можете ви винести мені хліба або?..»

Її вже не було. Він тільки-но хотів попрохати її пустити його в хату. Нічого. Можна й тут. Паскудне становище! Що подумає його приятель?

«Я у вас не милостині прошу, — жартівливо сказав він, беручи шматок хліба з маслом з тарілки, що вона простягнула йому. — Я прошу по-приятельському. Мій батько багатий, ви самі знаєте». «Він морить себе голодом заради вас». «А я голодував через його химери», — промовив він, беручись за другий шматок.

«Все, що він має, він надбав для вас», — стала вона в оборону старого.

«Так, щоб я приїхав сюди й умостився на його грошах, як жаба в норі. Дякую вам! А що ви скажете про заступ, га? Він завжди якось дивно виявляв свою любов».

«Я б змогла його умовити за тиждень», — несміливо запропонувала вона.

Він був надто голодний, щоб одповісти їй, і, покірливо тримаючи перед ним тарілку, вона почала щось шепотіти йому, швидко й захлинаючись. Він слухав, здивований, їв щодалі повільніше й повільніше і нарешті зовсім перестав жувати.

«Так ось він що замислив!» — презирливо промовив він, підвищуючи голос. Несвідомим помахом руки він вибив з її рук тарілку й енергійно вилаявся.

Вона відхитнулася од нього й зіперлася рукою на стіну.

«Ні! — лютував він. — Він сподівається... Він чекає, що я ради його проклятих грошей!.. Кому потрібний його дім? Божевільний? Е, ні! Не думайте. Він знає, чого хоче. Він хотів зробити з мене нікчемного підсудка, а тепер хоче зробити з мене ручного кролика в клітці. З мене! З мене!» Його стриманий злісний сміх тепер її лякав.

«І світ мені малий, коли мені хочеться розкласти лікті, кажу вам... Як вас?.. Бессі... Нехай пані сидить сама у вітальні, як жаба в норі. Женити! Він мене хоче оженити й пришити до місця! І вже, певно, наглядів наречену, дідько б ухопив мене! Насмілююсь спитати вас, чи ви, часом, не знаєте ту особу?»

Плач без сліз душив її. Вона вся тремтіла, але він був такий розлютований, що не помічав її розпачу. Його проймала страшенна лють від одної думки про одруження. Задеренчало вікно. «Скалозуб, що прийшов з якимись вістями», — промовив старий Гегберд повагом, тоном проповідника. І Бессі здалося, що голос його отруює божевіллям ніч, насилає шаленство

й загибель на землю. «Тепер я знаю, чого тутешні люди якісь непевні, моя люба. Зрозуміло, коли тут вештається цей божевільний! Не майте з ним ніякої справи, Бессі. Чуєте, Бессі?»

Вони, мов поніміли. Старий метушився й бурмотів щось біля вікна. Раптом він пронизливо скрикнув: «Бессі, я вас бачу! Я скажу Гаррі!»

Вона метнулася, ніби хотіла втекти, потім зупинилася й притисла руки до висків. Молодий Гегберд — темна велетенська постать — закам'янів, мов людина, вилита з бронзи. Над головами їхніми божевільна ніч скаржилася й лаялася голосом старої людини. «Проженіть його, моя люба! Це якийсь волоцюга. А вам треба на своєму господарстві осістися. У того парубка нема власної хати — він не схожий на Гаррі. Вій не може бути Гаррі. Гаррі вернеться завтра. Ви чуєте? Ще один день, — бельмотів він, дужче й дужче хвилюючись. — Не бійтеся, Гаррі ожениться з вами».

Голос його, пронизуватий і божевільний, торував над рівномірним, густим гомоном прибою, що важко вдаряв об дамбу. «Йому доведеться женитися. Я його примушу, а ні — то... — він вигукнув жахливе прокляття: — Я позбавлю його останнього шилінга і все одпишу вам. Я це зроблю... Вам! Хай гине з голоду».

Вікно зачинилося.

Гаррі передихнув і ступив на крок до Бессі. «Значить, ви — та дівчина», — промовив він, знизивши голос. Вона не ворухнулася; вона стояла, одвернувшись від нього й стиснувши голову руками. «Слово честі, — говорив він далі, і непримітна усмішка заграла на його губах, — мені хочеться залишитися...»

Лікті її страшенно тремтіли. «На тиждень», — закінчив він, не уриваючи мови. Вона затулила обличчя руками. Він підступив до неї зовсім близько й ласкаво взяв її за руки. Вона відчула на своєму обличчі його дихання.

«Я потрапив зараз у біду; це ви мусите мені допомогти з неї виплутатися». Він намагався розвести її руки. Вона змагалася. Тоді він пустив її і, відійшовши трохи, запитав: «У вас є гроші? Я мушу йти».

Швидко, засоромлена, вона хитнула головою, а він чекав, одвернувшись од неї, поки, тремтячи вся й похиливши низько голову, вона намагалася намацати кишеню.

«Ось вам! — шепнула вона. — Ой, ідіть собі! Ради Бога, ідіть! Якби в мене було більше... більше... я б віддала все, щоб тільки забути... щоб примусити вас забути».

Він простягнув руку. «Не бійтеся! Жодної з вас я не забув. Інші давали мені дещо й дорожче грошей... Але зараз я — жебрак, а ви, жінки, завжди мене рятували».

Похитуючись, він підійшов до вікна і в напівтьмяному світлі, що прохоплювалося крізь штору, глянув на монету, що лежала на його долоні. Це було півсоверена. Він поклав монету в кишеню. Бессі стояла трохи збоку, похиливши голову, мов прибита; руки її безсило повисли, наче неживі.

«Ви не можете мене купити, — сказав він, — і себе не можете викупити».

Він міцно насунув на голову капелюш, і через хвилину вона відчула себе в його цупких обіймах.

Ноги її відірвалися од землі, голова відкинулася назад; він владно, з мовчазною пристрастю вкривав рясними поцілунками її обличчя, мовби поспішаючи дістатися до її серця. Він цілував її бліді щоки, її лоб, її важкі повіки, пов'ялі її губи, а розмірені удари й зітхання припливу, що находив на берег, акомпанували його могутньому милуванню. Здавалося, море, пробивши дамбу, що захищала міські хати, пройшло над її головою. Хвиля відхлинула. Бессі відхитнулася від нього й прихилилася до стіни, знесилена, немов її з розбитого корабля викинула на суходіл буря.

Трохи згодом вона розплющила очі й, прислухаючись до його певних, неквапливих кроків, що несли від неї переможця, почала поправляти на собі вбрання, дивлячись увесь час перед себе. Раптом вона метнулася до відчиненої хвіртки й вибігла на темну й безлюдну вулицю.

«Зупиніться, — крикнула вона. — Не йдіть!»

Похиливши голову, вона дослухалася і не могла сказати, чи то билися об берег хвилі, чи то були його згубні кроки, що без жалю топтали її серце. Потім все стало вщухати, мов вона помалу перетворилася на камінь. Ця моторошна тиша нагнала на неї острах — гостріший, ніж жах смерті. Зібравши останні свої сили, вона ще раз гукнула:

«Гаррі!»

Ані найменшого відгуку його кроків. Нічого. Гуркіт прибою, навіть гомін неугавного моря і той, здавалося, замовк. Не чути було жодного шепоту життя, немов вона була сама, всіма покинута серед тієї кам'янистої країни, що про неї вона чула, там, де божевільні шукають золото, і, знайшовши, з презирством його кидають.

Капітан Гегберд у своєму домі був насторожі. Розчинилося вікно, і серед тиші кам'янистої країни залунав голос над її головою, десь високо в чорному просторі, — голос божевілля, брехні й розпачу, голос непохитної надії.

«Пішов уже той волоцюга з своїми вістями? Ви не чуєте його ходи, моя люба?»

Вона зайшлася слізьми.

«Ні, ні! ні! Я його вже не чую!» — схлипувала вона.

Він задоволено захихотів там, нагорі.

«Ви його сполохнули. Люба дівчино! Тепер усе буде гаразд. Майте терплячість, моя люба. Тільки один день іще».

У другому домі старий Карвіль сидів, пишно розметнувшись у кріслі. Кругляста лампа стояла біля нього. Раптом він люто загукав: «Бессі! Бессі! Гей, Бессі!»

Вона нарешті його почула, і, ніби скорившись своїй недолі, мовчки попленталася назад у своє задушливе пекло. Не було в ньому ні величної брами, ні жахливого напису на ній, що закликав кинути усякі грішні надії, хоча вона й не знала, в чому саме її провина.

Капітан Гегберд там, нагорі, так розпалився, що почав голосно виявляти свою радість.

«Зачиніть вікно! Вгамуйтесь!» — ковтаючи сльози, гукнула вона йому з дверей.

Він повстав проти її авторитету, радіючи, що спекався «чогось недоладного». Здавалося, все божевілля світу, сповнене надій, спало на землю, щоб пройняти жахом її серце, разом з голосом цього старого, що вигукував своє безглузде сподівання на вічне *завтра*.

Лорд Джім

Певна річ, будь-яке переконання безконечно зміцнюється відтоді, як у нього повірить ще одна душа.

Новаліс

Передмова автора

Коли цей роман уперше побачив світ, дехто став подейкувати, що я надто відійшов од первісного задуму. Деякі критики твердили, ніби твір, започаткований як оповідання, вийшов з-під контролю автора. Вони вказували на обмежені можливості розповідної форми. Правили, що жодна людина неспроможна говорити так довго, а решта не може так довго слухати. Це, мовляв, не досить переконливо.

Років із шістнадцять я розмірковував над цими закидами, але так і не впевнився в їхній слушності. Відомо, що часом люди — і в тропіках, і в помірних широтах — засиджувались далеко за північ, «розповідаючи один одному різні історії».

Цей твір — лиш одна історія, але з перервами, які полегшували її сприймання; щодо витривалості слухачів, то слід визнати: історія була цікава. Це необхідна передумова. Коли б я не вірив, що вона цікава, я ніколи не почав би писати її.

А стосовно звичайної фізичної витривалості, всі ми знаємо: деякі промови в парламенті проголошувано протягом не трьох, а шести годин; ту частину книги, де подається розповідь Ліарлоу, можна прочитати вголос менш ніж за три години. Ми можемо також припустити, що того вечора подавали освіжаючі напої — склянку мінеральної води абощо, які стали в пригоді оповідачеві.

Проте, якщо говорити серйозно і відверто, спершу я замислив написати оповідання, в якому ішлося б лише про пригоду з прочанським кораблем. Це був мій початковий задум. Однак, написавши кілька сторінок, я відчув невдоволення, то й відклав їх на якийсь час. І не виймав із шухляди доти, доки небіжчик містер Уїльям Блеквуд не запропонував мені дати щось нове в його часопис.

Лише тоді я збагнув, що епізод з прочанським кораблем — гарний початок для вільної, широкої повісті; що цей епізод може відчутно розцвітити «емоцію буття» простими і яскравими кольорами.

Але всі ці перші настрої й душевні пориви на той час були досить невиразними, та й тепер, коли минуло стільки років, не видаються мені яснішими.

Оті кілька відкладених сторінок відіграли певну роль при виборі теми. Весь епізод я зумисне переписав ще раз. Коли я брався до роботи, то знав: це буде довга книга, проте не передбачав, що вона розтягнеться на тринадцять номерів часопису «Мага».

Іноді мене запитують, чи не ставлю я цей твір вище від решти моїх книжок. Я — запеклий ворог фаворитизму в громадському й приватному житті, навіть у такому делікатному випадку, як ставлення автора до своїх творів.

Це питання принципове: я взагалі волію не мати фаворитів, але не скажу, що відчуваю гризоту й невдоволення тоді, коли дехто віддає перевагу моєму «Лордові Джіму». Ні! Проте одного разу я був спантеличений і збентежений.

Мій друг повернувся з Італії, де розмовляв з дамою, якій книга не сподобалась. Я, звісно, засмутився, але мене здивувала причина такого ставлення. «Знаєте, — сказала вона, — все це так хворобливо».

Я довго розмірковував над її словами. Нарешті дійшов висновку: дама ця не була італійка, хоча я припускаю, що сама

тема чужа для жінок з нормальним сприйманням. Цікаво, чи була вона взагалі європейка? В кожному разі людина романського темпераменту не відчула б нічого хворобливого в тій гостроті, з якою сприймається втрата честі. Така реакція або хибна, або слушна; можливо, її осудять як штучну, — і, може статися, мій Джім — мало розповсюджений тип. Але запевняю своїх читачів, що він не витвір холодної викривленої фантазії. І він не належить і Північним Туманам.

Одного сонячного ранку в буденній обстановці східної пристані я бачив, як Джім пішов удалечінь — сповнений благання, виразистий, у тіні хмари, мовчазний. Таким він і має бути. А моє завдання полягало в тому, щоб якомога точніше відшукати справжні слова для змалювання його портрета. Він був «одним з нас».

Червень, 1917.
Д. К.

Розділ перший

Джім був на зріст майже шість футів, міцної статури і йшов прямо на вас, трохи згорбившись і пильно дивлячись спідлоба, мов бик, готовий до нападу. Голос мав глибокий, гучний; поводився з якимось упертим самоутвердженням, в якому, проте, не було ніякої войовничості.

Завжди бездоганно охайний, від черевиків до капелюха — в сніжно-білому, він користався великою популярністю в різних східних портах, де заробляв на прожиття морським клерком у суднових постачальників.

Морському клеркові не потрібно складати іспитів ні з яких дисциплін, але він має бути кмітливим і доводити це на ділі. До його обов'язків належить: під вітрилом, на паровому катері чи на веслах обганяти інших морських клерків, першим наблизитися до судна, що от-от стане на якір, і привітати капітана, вручаючи йому проспект суднового постачальника; коли ж капітан сходить на берег, морський клерк мусить непомітно, але несхибно спрямувати його до просторої крамниці, де повно їжі й напоїв; там можна дістати все для того, щоб зробити судно гарним і придатним до плавання, — від набору гаків для якірного ланцюга до листового золота для оздоблення корми; і постачальник зустрічає там, ніби рідного брата, кожного капітана, якого бачить уперше.

Чекає там на моряка і прохолодна вітальня з фотелями, пляшками, сигарами, письмовим приладдям та примірником портових правил, а також теплий прийом, який розчиняє сіль у серці моряка, що зібралася за тримісячну плавбу. Зав'язане знайомство підтримується завдяки щоденним візитам морського клерка весь той час, поки судно перебуває в порту.

Для капітана морський клерк — вірний друг і шанобливий син, у нього ангельське терпіння, безкорислива відданість жінки

і веселість приязного товариша. Пізніше надсилають рахунок. Чудовий, гуманний фах! Через те вправний морський клерк — рідкість. Якщо кмітливий морський клерк іще й виріс на морі, то він коштує своєму наймачеві силу грошей, до того ж йому повинні у всьому потурати. Джім завжди добре заробляв, а годили йому так, що й не сказати. А проте з чорною невдячністю він зненацька кидав службу і їхав світ за очі. Причини, які він висував своїм наймачам, були просто сміховинні. Наймачі казали: «клятий дурень», — щойно він залишав службу. Так вони пояснювали його надзвичайну вразливість.

Білі, що мешкали на узбережжі, та капітани кораблів називали його просто Джім. Було в нього, звісно, й прізвище, та він не хотів, щоб його згадували. Інкогніто його, діряве, мов решето, мало на меті приховати не особу, а факт. Коли ж факт пробивався крізь інкогніто, Джім раптово кидав порт, де на той час перебував, і вирушав у інший — звичайно далі на схід.

Він тримався за морські порти, оскільки був моряк у вигнанні, моряк, позбавлений моря, і відзначався вправністю, підходящою тільки для роботи морського клерка. Він одступав по-солдатському туди, де сходить сонце, а таємниця його невідчепно йшла слідом за ним. З роками Джім ставав відомий у Бомбеї, Калькутті, Рангуні, Пенанзі, Батавії, і скрізь його знали просто як Джіма, морського клерка.

Згодом, коли Нестерпне назавжди відірвало його від морських портів та білих людей і загнало аж у праліс, малайці з джунглів, де він надумав поховати свій прикрий вчинок, додали слівце до його односкладового інкогніто. Вони назвали його Тюан Джім, тобто Лорд Джім.

Він походив з пасторської родини. З таких притулків благочестя та спокою вийшло чимало славетних капітанів торговельного флоту. Джімів батько володів тією дещицею знання Непізнанного, що дозволяє праведно жити

мешканцям хатин, не порушуючи душевного спокою тих, хто волею непохибного провидіння розкошує у палацах. Церковка на горбі скидалась на сіру моховиту скелю, що просвічує крізь прозірчасту листяну завісу. Вона стояла там цілі століття, але дерева навкруги, мабуть, пам'ятають, як закладали перший камінь.

А внизу теплими відтінками вигравав червонястий фасад пасторського будинку, оточеного клумбами, квітниками та соснами; позаду — фруктовий сад, ліворуч — мурована обора; до цегляної стіни притулився похилий скляний дах оранжереї.

В цій садибі родина жила не одне покоління; Джім був одним із п'ятьох синів, і коли, начитавшись пригодницької літератури, відчув у собі покликання моряка, його відразу послали на «навчальне судно для офіцерів торговельного флоту».

Там він ознайомився з тригонометрією і призвичаївся лазити по брам-реях.

Всі його любили. Джім ішов третім з навігації і був веслярем на першій шлюпці. Наділений здоров'ям, він не знав запаморочень і спритно видряпувався на верхівки щогол. Його пост був на фор-марсі, і з презирством людини, якій випало демонструвати чудеса хоробрості серед численних небезпек, він частенько дивився вниз, на мирне скупчення дахів, перетяте навпіл рудявими водами потоку; розкидані по околицях фабричні комини здіймались простовисно в закіптюжене небо, — тонкі, немов олівці, й димучі, неначе вулкани.

Він бачив, як відчалювали великі кораблі, безперестану рухались широчезні порони і маленькі човни там, унизу, а вдалині серпанково поблискувало море і мерехтіла надія на захопливе життя в світі пригод.

На нижній палубі під гомін двохсот голосів він впадав у замрію і подумки переживав морське життя, як його описувала белетристика.

Йому ввижалося: то він рятує людей із потерпілих суден, то в шторм рубає щогли, то пливе з линвою серед хвиль прибою чи, зазнавши аварії, самотньо бреде босий та напівголий по рифах у пошуках мушель, що врятували б його від голодної смерті. Він ставав на герць із людожерами в тропіках, втихомирював заколот під час шторму і на маленькій шлюпці далеко в океані підносив дух зневіреним людям — взірець відданості обов'язку і завжди такий стійкий, як герої з книжок.

— Щось скоїлося. Всі сюди!

Джім зірвався на ноги. Хлопці лізли вгору по трапах. Згори долинали вигуки й гучний тупіт; коли він вибрався з люка, то, вражений, закляк на місці.

Спадали зимові сутінки. Пополудні вітер почав дужчати, зупинивши рух на річці, а тепер перетворився на справжній ураган; його уривчасте гудіння скидалося на залпи велетенських гармат, що стріляють через океан.

Вперіщив навскісний дощ, і раз у раз Джім бачив грізні хвилі, невелике суденце, що борсалось біля берега; незрушні будівлі проступали крізь туман; важко розгойдувались широкі порони на якорі, то здіймались, то опускались величезні приплави під натиском водяного смерчу. Ще один порив вітру все те немовби здмухнув геть. Повітря наповнилося бризками. В цьому штормі вгадувалася жорстока цілеспрямованість, люта настирливість шаленіла в завиванні вітру, в брутальному збуренні землі та неба, і все це ніби спрямовувалось проти нього. Він стояв нерухомо, зі страху тамуючи подих, йому здавалося, ніби вихор закручує його.

З усіх боків Джіма штурхали.

— Спустити шлюпку!

Хлопці пробігли повз нього. Каботажне судно, що на великій швидкості йшло до пристані, ввігналося в шхуну на якорі, а один з інструкторів учбового судна став свідком цього зіткнення. Кілька хлопців учепились за поруччя, скупчились біля шлюпбалок.

— Аварія! У нас перед носом. Містер Саймонс бачив. Джіма відштовхнули до бізань-щогли, і він вчепився за снасть. Стареньке ошвартоване учбове судно все тремтіло, опускаючи прову під натиском вітру, а його вбогі снасті низьким басом виводили пісню про минулі дні своєї морської юності.

— Спускайте!

Він бачив, як шлюпка з кількома веслярами швидко спустилася за борт, і кинувся за нею. Почувся плюскіт.

— Віддати кінці!

Джім перехилився через поруччя. Вода біля борту шумувала й пінилась. Насувалися сутінки; видно було шлюпку, яку шарпали хвилі та вітер, її на мить притиснуло бортом до судна.

З шлюпки невиразно долинув чийсь голос:

— Ворушіться, ви, дрібнота, якщо хочете кого-небудь врятувати! Веслуйте сильніш!

І зненацька шлюпка, високо задерши прову, з піднятими веслами перескочила хвилю і розбила чари, навіяні хвилями та вітром.

Джім відчув, як хтось міцно взяв його за плече.

— Припізнився, малий.

Капітан учбового судна спокійно поклав руку на плече хлопцеві, який от-от, здавалося, стрибне у воду, і Джім з болючим усвідомленням власної поразки звів на нього погляд. Капітан співчутливо всміхнувся.

— Наступного разу пощастить більше. Це навчить тебе моторності.

Шлюпку зустріли радісними пронизливими вигуками. Вона повернулася наполовину залита водою, танцюючи на хвилях, а на дні її вовтузилось у воді двоє виснажених людей.

Грізний гуркіт вітру та моря тепер здавався Джімові не страшним — даремно він був злякався їх пустої погрози. Нині він знав їй ціну і гадав, що шторм йому за іграшку. Він здатен протистояти й грізнішій небезпеці. І то краще, ніж будь-хто інший.

Страх зник. А проте він цілий вечір замислено мовчав, тоді як провний весляр шлюпки — хлопець з дівочим обличчям та великими сірими очима — був у центрі загальної уваги. Гурт цікавих оточив його, а він розповідав:

— Я побачив його голову на воді й опустив гак. Той зачепився за його штани, а я ледь не шубовснув за борт; останньої миті старий Саймонс випустив румпель і схопив мене за ноги — човен мало не перекинувся. Старий Саймонс — молодець. Про мене, хай часом і гримає на нас. Він лаявся весь час, поки тримав мене за ногу. Старий Саймонс — просто вогонь, правда? Ні, я зачепив не того малого білявця, а другого — здорованя з бородою. Коли ми його витягли, він стогнав: «Ох, моя нога! Ой, леле!» — і закочував очі. Уявіть лишень: такий здоровило — і непритомніє, наче дівчисько. Чи ж ви, хлопці, зомліли б від якоїсь там подряпини? Я — ні. Вістря вп'ялося йому в ногу ось наскільки. — Він показав гак, який умисне приніс на нижню палубу; це викликало сенсацію.

Ет, дурниці! Не за тіло він зачепився, а за штани. Хоча крові таки було.

Джімові все це видалося жалюгідним марнославством. Шторм породив удаваний героїзм, і небезпеки шторму виставлялись не такими, як були, перебільшеними, його охопив гнів — люте шаленство землі та неба заскочило його зненацька і несправедливо позбавило змоги показати свою благородну звагу. І все ж він навіть радів, що не втрапив на шлюпку, — це дало йому збагатитися новим досвідом. Він розширив свої знання більше ніж ті, хто був меткіший.

Коли всі похитнуться, він один — таке було його переконання — спроможеться зустріти позірну небезпеку вітру та моря. Він знав, чого вона варта. Для безстороннього ока вона видавалася жалюгідною. І він лишився спокійнісінький. Сенсаційна подія завершилася тим, що, непомітно відокремившись від

галасливої юрби хлопчаків, Джім святкував перемогу, ще раз упевнившись у своїй непогамованій жадобі пригод і безмежному героїзмові.

Розділ другий

По двох роках учнівства Джім вирушив у плавання; і дивно: життя моряка, яке він творив у своїй уяві, побачене зблизька, виявилося позбавленим захопливих пригод.

Він багато мандрував. Спізнав таємничу одноманітність існування між небом та морем; мусив зносити причіпки старших, тиранію моря і прозаїчність суворої щоденної праці задля шматка хліба; проте вороття не було, бо хіба є щось знадливіше за морське життя, і хіба поневолює щось більше ніж море? А ще — перед ним відкривалися перспективи. Він був порядний, врівноважений, слухняний і ретельний у виконанні своїх обов'язків; незабаром, ще зовсім молодого, його настановлено за старшого помічника на чудове судно; він не встиг пережити тих випробувань морем, що яскраво виявляють вартість людини, міцність характеру, витривалість; такі випробування оголюють її здатність до боротьби та істинне підґрунтя її домагань не тільки для довколишніх, а й для неї самої.

Лише один раз за весь час Джім мигцем знову побачив справжню небезпечність моря. Море буває грізним не так часто, як гадають. Є безліч відтінків у небезпечності пригод та штормів, і лише вряди-годи виходить на яв їхня зловорожа лиха цілеспрямованість: у голову й серце людини закрадається певність, що збіг обставин чи лють стихій спадають на неї з недобрим наміром, з лютою силою, з непогамованою жорстокістю, яка воліє вирвати з грудей надію і страх, біль утоми й тугу за спочинком... розбити, знищити, зламати все, що людина бачила, знала, любила, кохала, чим тішилася і що ненавиділа, все потрібне

й безцінне — світло сонця, спогади, майбутнє... змести з її очей весь наш дорогоцінний світ у простий і безжальний спосіб — відібравши у неї життя.

На початку того тижня, про який шотландець-капітан згодом казав: «Ото був тоді шторм! Чудасія, та й годі, що судно витримало!» — на Джіма впала рея. Кільканадцять днів юнак пролежав на спині напівпритомний, розбитий, зневірений; він страждав, як страждає людина на дні провалля. Його не обходило, який буде кінець, і в моменти просвітління він намагався збагнути, звідки така байдужість.

Небезпека, коли її не бачиш, така ж туманно-невиразна, як людська думка. Тривога стає непевна, позбавлена поживи уява — ворог людей, мати всіх жахіть — вкладається на спочинок в отупілій від надміру переживань душі.

Джім не бачив нічого, крім розгардіяшу в своїй каюті. Він лежав знесилений серед гармидеру і в глибині душі радів, що йому не треба йти на палубу. Але часом нездоланна тривога міцно стискала йому груди, він задихався і звивався під ковдрою, і тоді груба тваринна жадоба життя, супутниця агонії, викликала в ньому відчайдушне бажання будь-що врятуватися. Відтак знову настали гарні дні, і він більше не думав про небезпеку.

Проте він усе ще шкутильгав, і коли судно прибуло в один зі східних портів, його забрали до шпиталю. Одужував він поволі, і судно відійшло без нього.

Крім Джіма, в палаті для білих було тільки два пацієнти: баталер з канонерки, який зламав собі ногу, впавши в люк, і залізничний постачальник з сусідньої провінції, вражений якоюсь загадковою тропічною хворобою; лікаря він мав за віслюка і таємно пив патентовані ліки, що їх діставав десь його невтомний та відданий служник-таміл.

Пацієнти розповідали один одному історії зі свого життя, часом грали в карти або в піжамах цілі дні валялися в кріслах,

позіхали і не перемовлялися ані словом. Шпиталь стояв на пагорбі, і ніжний легіт, залітаючи до завжди розчахнутих вікон, приносив у кімнату з голими стінами м'якість неба, духмяність землі, чародійне дихання східних морів. Ці млосні пахощі навіювали думки про вічний спочинок, дарували нескінченні мрії.

Щодня Джім дивився на густі сади, на дахи будівель, на крони пальм уздовж узбережжя, на пристань, звідки пролягає шлях на схід, пристань, освітлену радісним сонцем — з віночком острівців, з іграшковими кораблями, — чудову і сповнену руху, ніби святкове видовище під вічно погідним небом, серед мирних, ласкавих східних морів, простелених ген-ген до виднокола.

Щойно Джім зміг ходити без ціпка, він спустився в місто довідатися, чи є можливість вернутися на батьківщину. Слушної нагоди не траплялось, тож він чекав. І чекаючи, природно, зійшовся в порту з людьми свого фаху. Вони ділилися на два різновиди.

Одні — їх було мало, і в порту їх бачили нечасто — жили таємничим життям; вони зберегли невситиму енергію, вдачу піратів та погляд мрійників. Здавалося, вони блукали в лабіринті відчайдушних планів, надій, небезпек, починань, осторонь від цивілізації, в невідомих закутках океану; в їхньому фантастичному бутті смерть була єдиною подією, що видавалася доречною і певною.

Більшину складали люди, які, потрапивши сюди, як і Джім, випадково, стали офіцерами на каботажних суднах. Нині вони з жахом думали про службу в рідному флоті, де умови були суворіші, поняття про обов'язок — непорушне і де завжди чигала небезпека шторму. Вони настроїлися на вічний спокій східного неба та моря. До душі їм були короткі рейси, зручні шезлонги на палубі, численна тубільна команда, а також переваги їхнього становища.

Ці моряки здригалися на думку про надсильну працю і жили хоч і не надійно, проте безтурботно, дістаючи то відставку, то нове призначення; слугували китайцям, арабам, метисам... слугували б самому сатані, якби він дав їм таку змогу. Без

упину торочили про випадки, коли комусь усміхалася фортуна: як такий-то став шкіпером десь біля берегів Китаю — не робота, а забавка; як одному пощастило здобути чудове місце в Японії, а другий благоденствує в сіамському флоті; все, що вони казали, всі їхні вчинки, погляди, переконання — все було позначене ледь помітною плямою — ознакою розкладу, і свідчило про бажання безпечно й спокійно пройти по життю.

Ота балакуча юрма людей, що їх вважали за моряків, поперва видавалася Джімові безтілесною, мов тінь. Проте згодом його почали приваблювати ці люди з їхнім примарним успіхом, моряки, які зазнавали так мало небезпек і важкої праці. І потроху презирство переростало в інше почуття; зненацька відмовившись од наміру повернутися на рідну землю, він найнявся штурманом на «Патну».

«Патна» — каботажне судно, старе, як світ, видовжене, мов хорт, з'їдене іржею, наче негодящий резервуар для води. Власником «Патни» був китаєць, фрахтівником — араб, а капітаном — німець з Нового Південного Уельсу, який на людях ревно проклинав свою батьківщину, але — очевидно, під впливом успішної політики Бісмарка — тероризував усіх, кого не боявся; вигляд він мав лютий і жорстокий, а на додачу — буряковий ніс та руді вуса.

Після того, як «Патну» пофарбовано зовні й вибілено всередині, приблизно вісімсот прочан прибуло на борт судна, яке розводило пари біля дерев'яної пристані.

Трьома сходнями струмували вони на борт, гнані вірою та надією на рай, струмували, тупочучи й човгаючи босими ногами, мовчки, не озираючись; відійшовши від поруччя, розтеклись по всій палубі, посунули на пров і на корму, спустилися в глибокі люки, заповнили всі куточки судна, ніби вода, що проникає в усі щілини й шпарки, вода, що тихо наповнює чашу по вінця.

Вісімсот чоловіків та жінок — зі своєю вірою, надією, любов'ю та спогадами — зібралися разом на борту; вони

прибули сюди з півночі, з півдня, з найвіддаленіших куточків Сходу; вони продиралися стежками в джунглях, пливли за течією річок, перебиралися в крихітних каное з острова на острів, зазнавали страждань, зустрічалися з невідомим, зі страхітливим, жили одним бажанням. Прийшли із самотніх хижок у глушині, з велелюдних селищ, з приморських країв.

За покликом ідеї лишили вони свої ліси, просіки, захист своїх правителів, гаразди та злидні, товаришів юності й могили предків. Прибули запорошені, спітнілі, забруднені, в дранті — сильні чоловіки на чолі великих родин; худі діди, що бредуть уперед без надії на повернення; молоді хлопці зі сміливими очима та цікавим до всього поглядом; сором'язні дівчатка зі сплутаним довгим волоссям, нерішучі жінки, закутані з голови до ніг, жінки, що притискали до грудей сонних немовлят, — невинних прочан суворої віри.

— Гляньте на це бидло, — звернувся німець-шкіпер до свого нового штурмана.

Араб — проводир цих побожних мандрівників — виступав останнім. Він спроквола піднявся на борт — гарний, замислений, у білому вбранні й великому тюрбані. Низка прислужників ішла слідом, тягнучи його речі; «Патна» відчалила від пристані.

Вона проскочила між двома острівцями, навскоси перейшла якірну стоянку вітрильників, прорізала напівкруглу тінь від пагорба, потім наблизилася до пасма запінених рифів.

Араб, стоячи на кормі, вголос читав молитву морських мандрівників. Він заклинав Усевишнього послати своє благословення на цю подорож, на труд людей та потаємні прагнення їхніх душ; у сутінках «Патна» розбивала спокійні води Протоки, а далеко за кормою прочанського судна маяк, що його невірні поставили на зрадливій мілизні, підморгував полум'яним оком, ніби глузуючи з подорожі в ім'я віри.

«Патна» вийшла з Протоки, перетнула затоку й пішла далі крізь прохід «Один градус». Вона прямувала до Червоного моря під ясним небом, під небом пекучим та безхмарним, оповитим у сліпуче сонячне марево, яке вбиває думки, стискає серце, висушує всю силу й запал.

А під зловісним ряхтінням неба простяглося спокійне море, синє й глибоке, — ані хвильки, ні зморшки, ні брижа — море драглисте, нерухоме, мертве.

«Патна» з легким сичанням пройшла по цій сонцесяйній, гладенькій рівнині, розгорнула по небосхилу чорну смугу диму, лишаючи за собою на воді білу піну, яка ту ж мить зникла, наче примарний слід, що його накреслив на мертвому морі примарний пароплав.

Щоранку сонце, наче пристосовуючись до подорожі прочан, беззвучно вибухало світлом на тій самій відстані від корми, наздоганяло пароплав ополудні, виливаючи весь жар свого проміння на побожні прагнення мандрівників, пливло на захід і загадково занурювалось у море — щовечора на однаковій відстані від форштевня судна.

П'ятеро білих жили в середній частині пароплава, ізольовані від живого вантажу.

Тент білим дахом простягся над палубою, і тільки глухе бриніння — тихий шепіт тужливих голосів — свідчило про присутність живої юрми на сліпучій гладіні океану.

Так минали дні, тихі, гарячі, важкі, відходили по черзі в минуле, ніби провалювалися в безодню, що постійно чатувала в кільватері судна; а пароплав, самотній під струменем диму, вперто просувався вперед, чорно-сизуватий у сонцесяйному безмірі, наче обпалений безжальним небесним полум'ям.

Ночі спускалися на «Патну», мов благословіння.

Розділ третій

Незвичайна тиша заполонила світ, і зорі вкупі зі своїми ясними променями, здавалося, слали на землю певність вічного спокою. Граційно вигнутий молодик, що сяяв низько на заході, скидався на тонкий стружок золотого зливка; Аравійське море, на позір холодне й гладеньке, мов крижана брила, сягало чітко окресленого темного обрію.

Гвинт крутився безупинно, удари його були ніби складником якогось надійного всесвіту; обабіч «Патни» пролягали, розбігаючись, дві глибокі водяні зморшки, неперервні й темні на мерехтливій гладіні; між рівними гребенями де-де видніли білі завої піни, що тихо шипіла, закипаючи; легкі брижі, жмури й маленькі хвильки за кормою ще мить ворушились на поверхні моря, потому з ніжним плюскотінням влягалися, єднаючись із тишею води й неба, в осередді якої весь час лишалася чорна рухлива цятка корабля.

Джім стояв на містку, сповнений непохитної певності у безмежній безпеці й спокої, які вгадувалися на німотному виду природи, як вгадується любов на чистому й милосердному обличчі матері.

Під тентом, заполонені мудрістю й відвагою білих, довіряючи силі їхньої невіри та залізній шкаралупі брандера, спали прочани суворої віри — на рогожах, на ковдрах, на голих дошках, на палубах, в усіх темних закутках — спали, загорнувшись у кольорові тканини, в брудне дрантя; голови їхні спочивали на маленьких клунках, а обличчя були прикриті руками; спали всі — чоловіки, жінки, діти, старе й мале, немічні й здорові — всі рівноправні перед сном, братом смерті.

Порив вітру з корми пронизав темряву між високими фальшбортами, пролетів над рядами розпластаних тіл; тьмаво поблискували круглі лампи, де-не-де підвішені під перекладинами;

в тьмяних кругах світла, що злегка тремтіло через безупинну вібрацію судна, виднілися задерте догори підборіддя, заплющені повіки, темна рука зі срібними перснями, худюща нога з-під порваної ковдри, закинута назад голова, оголена шия, ніби відкрита для удару ножем.

Заможніші влаштували для своїх родин куточки, відгородившись важкими ящиками та запорошеними матами; бідніші спочивали покотом, а їхні клунки лежали у них під головами; самотні старі спали на килимках, що їх простеляють для молитви; батько родини, убгавши голову в плечі, притиснувшись чолом до колін, невесело дрімав біля розкуйовдженого хлопчика, який спав на спині, владно витягнувши руку; жінка, прикрита з голови до п'ят, наче небіжчиця, білим простирадлом, тримала в кожній руці по голенькому немовляті; пожитки араба, складені на кормі, громадились важкою брилою з нерівними обрисами, серед безладдя інших речей імлисте світло лампи вихоплювало череваті мідні горщики, гострі списи, рівні піхви старовинного меча, притулені до купи подушок, ніс жерстяного кавника.

Патентований лаг на гакаборті періодично видзвонював кожну милю, подолану прочанами.

Часом над сонним царством пропливало слабке й покірне зітхання — видих тривожного сну; з надр судна зненацька вирівався короткий металевий стукіт, чулося жорстке поскрипування лопати, з оглушливим гуркотом зачинялися дверцята топки, ніби людей, що чаклували там, унизу, переповнювали лють і обурення, а стрункий, високий корпус судна рівно просувався уперед; голі щогли не зворухнуться, пров уперто розтинає спокійну велич води під неосяжним безхмарним небом.

Джім ходив сюди-туди, і його кроки у дзвінкій тиші немов відлунювались настороженими зірками; очі його блукали по виднокраю і, здавалося, уп'ялися голодним поглядом у недосяжне, не помічаючи й тіні близької катастрофи. Єдиною тінню на морі

була тінь від чорного диму, що тяжко бухав з труби величезним вимпелом, кінець якого танув у повітрі.

Два малайці, мовчазні й майже нерухомі, керували стерном; мідний обід колеса часом зблискував в овалі світла від лампи в нактоузі. Вряди-годи з чорними пальцями, то відпускаючи, то знову стискаючи рухомі шпиці, з'являлася на освітленому тлі; кільця стернових ланцюгів важко скреготіли.

Джім позирав на компас, вдивлявся у далекий обрій, потягався аж до хрускоту в суглобах, ліниво вигинався з надміру блаженства; повний штиль додавав йому сміливості, і він відчував: йому байдуже, що на нього чекає до кінця днів.

Часом він знічев'я позиркував на карту, прикріплену чотирма кнопками до низького столика позад штурвала. При світлі ліхтаря з-під пілерса аркуш із позначеними на ньому морськими глибинами лиснів — гладенький, рівний, як сяйне водяне плесо. Навігаційні лінійки та циркуль лежали на карті; в точці, де судно було опівдні, стояв чорний хрест, а чітка пряма, проведена олівцем аж до Перима, позначала курс корабля — стежку благочестивих душ до святого місця, до жаданого рятунку, до вічного життя; олівець, торкаючись вістрям берега Сомалі, лежав, круглий і нерухомий, ніби гола щогла в затоні замкненого доку.

«Як рівно йде корабель», — зачудувався Джім, з якоюсь вдячністю сприймаючи величний спокій моря та неба. В такі хвилини йому думалося про гучні подвиги, він любив ці мрії і свої уявні успіхи.

Ці мрії були найкращою частиною життя, його таємною істиною, його прихованою реальністю. В них жили надзвичайна мужність і чар чогось невизначеного; вони проходили перед ним героїчною ходою, полонили душу і п'янили її чудодійним трунком — безмежною вірою у себе.

Ніщо в світі не злякає його. Ця думка так припала йому до серця, що він осміхнувся, неуважно дивлячись уперед;

озирнувшись, він побачив білу смугу кільватера — смугу рівну, як чорна лінія, проведена олівцем на карті.

Відра на попіл стукалися об вентилятори кочегарки, і цей металевий брязкіт нагадав йому про близький кінець його вахти. Джім зітхнув із задоволенням і водночас із жалем, що доведеться розлучитися з цим супокоєм, який сприяв сміливим, вільним його фантазіям. Йому трішки хотілося спати, він відчував приємну млість у тілі, ніби його кров перетворилася на тепле молоко.

Безгучно з'явився шкіпер — у піжамі, розхристаний. Він іще не зовсім прочухався; писок червоний, ліве око приплющене, праве — оскліле й застигле; схиливши велику голову над лампою, він сонно почухував боки. Було щось непристойне в цьому оголеному тілі. Груди його, брезклі й масні, вилискували так, наче вві сні разом з потом вийшов і жир. Він промимрив якесь фахове зауваження хрипким млявим голосом, схожим на скрегіт пилки; складка його подвійного підборіддя звисала, мов лантух, щільно прив'язаний до щелепи.

Джім здригнувся і відповів підкреслено чемно; але огидна м'ясиста постать назавжди закарбувалася в його пам'яті як уособлення всього підлого й мерзенного у світі, що ми так його любимо; адже в глибині душі ми віримо, що наше спасіння — в людях, котрі оточують нас, у всьому, на що дивляться наші очі, у звуках, що долинають до вух, у повітрі, яке наповнює наші легені.

Тонкий золотий огружок місяця, поволі спускаючись небосхилом, занурився в потемнілі води, і вічність немов наблизилась до землі; зорі заряхтіли сильніше, яскравіше заблищало напівпрозоре шатро над пласким диском матового моря.

Корабель ішов так плавко, аж годі було помітити якийсь рух уперед; він нагадував густо заселену людьми планету, що спішить крізь темні простори ефіру за роєм сонць у страхітливій спокійній пустелі, що чекає подиху майбутніх творчих актів.

— Страх як там, унизу, гаряче, — почувся чийсь голос.

Джім усміхнувсь, але не озирнувся.

Шкіпер стояв незворушно, демонструючи свою широку спину, німець мав звичку не помічати вашої присутності, а як і помічав, то хіба щоб зміряти вас лютим поглядом і з піною біля рота вилити потік брудної лайки, немов із помийниці. Зараз він лише похмуро щось буркнув, а другий механік зійшов на місток і, витираючи вологі долоні шматиною, анітрохи не збентежений, бідкався далі.

У моряків легке життя тут, нагорі, і побий його лиха година, коли він розуміє, яка взагалі з них користь на цьому світі. Небораки механіки мусять так чи так надавати кораблеві руху, і вони чудово впоралися б з усім іншим, їй-богу...

— Замовкни! — мляво промимрив німець.

— О так! Замовкни... а коли щось негаразд, ви зараз бігом до нас, правда? — не вгавав механік. Він уже дослівно спікся, далебі; і тепер йому не страшний ніякий гріх: за останні три дні він ґрунтовно підготувався до вступу в те місце, куди потрапляють після смерті лиходії...бігме!.. Крім того, зовсім оглух від клятого гуркоту внизу. Бісова гнила розвалюха гуркоче й торохкотить, немов стара корба; і задля чого йому ризикувати життям удень і вночі — один Бог знає. Мабуть, він уродився такий безголовий...

— Де нажлуктився? — дико заревів німець, проте не зрушив з місця. Лампа нактоуза освітлювала його; він скидався на недоладну статую, вирізану з бруска сала.

Джім усе посміхався, дивлячись на далекий обрій; душу його переповнювали благородні поривання, і він гостро відчував свою власну вищість.

— Нажлуктився! — повторив механік зневажливо, проте приязно; обіруч він тримався за поруччя — примарна постать на непевних ногах.

«Не ви мене частували, капітане. Завеликий ви скнара для цього, атож. Скорше зведете хлопця, аніж дасте йому бодай краплину шнапсу. Саме це у вас, німців, називається ощадливістю. На пенні глузду, на фунт дурощів».

Він зробився сентиментальним. Близько десятої старший механік підніс йому крихітну чарочку... одним-однісіньку, далебі! Славний дідок, але тепер старого пройду годі стягнути з койки... навіть п'ятитонним краном. Не вийде! В усякому разі не сьогодні! Він солодко спить, мов дитина, а під подушкою у нього пляшка чудового бренді...

З м'ясистої горлянки шкіпера «Патни» посипалася хрипка лайка, і слово «schwein»* запурхало туди-сюди, ніби примхлива пір'їнка від слабенького подиху вітру.

Шкіпер і старший механік були знайомі багато років — разом слугували веселому, хитрому старому китайцеві, котрий носив окуляри в роговій оправі і вплітав червоні шовкові стрічечки у свою сиву косу.

В рідному порту «Патни» жителі узбережжя подейкували, що ці двоє — шкіпер та механік — непритаманні негідники, один одного варті. Зовні вони дуже різнились: один — з тупим поглядом, злостивий, брезклий і м'ясистий; другий — худющий, виснажений, з видовженою й кощавою головою, мов у старої шкапи, із запалими щоками, з байдужим осклілим поглядом.

Старшого механіка прибило до берега десь на Сході — в Кантоні, Шанхаї чи, може, в Йокогамі; напевне, він і сам не міг пригадати, де сталася аварія і що до неї спричинилося. Глянувшись на молодість, років двадцять тому його просто списали з судна, а могло ж бути й значно гірше. На той час у східних

---

* Свиня *(нім.)*.

морях почало розвиватися пароплавство, а що спершу людей його фаху не вистачало, то йому «добре повелося».

Знайомлячись, він спішив повідомити зажурено, що він «тутешній старожитець» і бував у бувальцях. Хода в нього була повільна, і так, спроквола, вештався він навколо заскленого люка машинного відділення, палив без насолоди, начиняв тютюном мідну чашечку, прикріплену до чотирифутового вишневого цибуха, і поводився з пришелепуватою поважністю мислителя, що розвиває туманну філософську систему. Звичайно він ані ковтка не давав зі своїх власних припасів спиртного, але того вечора відступився од своїх засад і через те другий механік — дурнуватий син Уепінга* — від несподіваного частування міцним напоєм зробився зухвалим та балакучим.

Німець з Нового Південного Уельсу роззлостився не на жарт, він сапав, наче ковальський міх, а Джім, трохи втішаючись цим видовищем, нетерпляче ждав, коли можна буде спуститися вниз: останні десять хвилин вахти дратували, мов рушниця, що дає осічку...

Цим людям чужий світ героїчних пригод, хоча, власне, вони непогані хлопці. Навіть шкіпер... Раптом його занудило від цієї пихкотливої брили сала, яка вивергала темний потік брудної лайки; однак Джім так приємно відпружився, що не міг відчувати активної антипатії до будь-кого. Що йому до цих людей? Він жив з ними поряд, але вони не могли діткнутися його; вони дихали одним повітрям, і все ж він був інший.

Чи накинеться шкіпер на механіка?.. Життя легке, і Джім був надто певний у собі, — надто певний, щоб... Межа, що відділяла його роздуми від непомітної дрімоти, зробилася тоншою за павутину.

---

* Уепінг — лондонське передмістя.

А другий механік тим часом перейшов до просторікувань про свою доблесть.

— Хто п'яний? Я? Ні, ні, капітане! Ви помиляєтесь. Час би вам знати: наш старший такий скупиндя, що горобця і то не напоїть, бігме! Щодо випивки я міцний, ще не винайшли такого зілля, від якого я сп'янів би! Б'юсь об заклад: ви пийте віскі, а я — рідкий вогонь і побачите, я лишуся свіженьким, мов огірочок. Якби я повірив, що п'яний, то стрибнув би за борт... наклав би на себе руки, присягаюся. Саме так! Одразу ж! А я не зійду з місця. Де накажете мені ковтнути свіжого повітря в таку ніч, як сьогодні, га? На палубі разом з тими покидьками? Та нізащо! Робіть що завгодно, а я не боюся.

Німець здійняв важкі кулачиська до неба і мовчки затряс ними.

— Я взагалі не знаю, що то страх! — затято торочив механік. — Я не боюся чорної роботи на цій трухлявій руїні, бачить Бог! Вам збіса пощастило, що зрідка трапляються на світі люди, які не тремтять за свою шкуру, а то де б ви вже були... ви й ваша гнила руїна, обшита обгортковим папером, чуєте? Ви-то прекрасно влаштувались, вибиваєте з неї грошики... А я, що мені перепадає? Нікчемні сто п'ятдесят доларів на місяць, та й по всьому! Дозвольте ласкаво спитати: хто не покинув би такої клятої роботи? Це небезпечне заняття, авжеж! Тільки я один з тих безстрашних молодців...

Він одпустив поруччя й замахав руками, ніби волів унаочнити, який він мужній; його тонкий голос верескливо розносився над морем; механік розгойдувався навшпиньки туди-сюди і зненацька гепнувся долілиць, наче його вдарили кийком ззаду. Падаючи, він крикнув:

— О чорт!

Відтак запала миттєва тиша: Джім та шкіпер обидва заточилися, але не впали і, випроставшись, здивовано уп'ялися в незворушну морську гладінь. Тоді глянули вгору, на зірки.

Що скоїлося? Мотори, пихкаючи, гули, як і досі. Чи земля, обертаючись, наскочила на якусь перешкоду?

Вони не могли нічого зрозуміти; і раптом спокійне море, безхмарне небо видалися страшенно ненадійними у своїй нерухомості, ніби завмерли в передчутті неминучої загибелі.

Механік устав і знову зіщулився в невиразний клубок. Цей клубок вимовив глухим тоскним голосом:

— Що воно таке?

Слабенький шум, схожий на далекі перекоти грому, тихесенький звук — така собі вібрація повітря — поволі розтанув, і «Патна» затремтіла у відповідь, ніби грім гуркотів глибоко під водою.

Очі двох малайців біля штурвала зблиснули в напрямку білих людей, проте їхні темні руки не випустили шпиць.

Гострий корпус судна, націлений уперед, поволі піднявся на декілька дюймів, наче став еластичним, потім знову опустився і вперто й далі розтинав гладеньку поверхню моря. Тремтіння припинилося, і відразу ж вщухли тихі перекоти грому; «Патна» лишила за собою вузеньку смужку тремтливої води й сповнене стугоніння повітря.

Розділ четвертий

Десь так за місяць, коли Джім у відповідь на прямі запитання силкувався чесно розповісти всю правду про те, що сталося, він зауважив, говорячи про судно:

— Воно щось перескочило так само легко, як змія переповзає палицю.

Порівняння було вдале; запитання торкалися фактів, а саму справу слухали в поліційному суді одного східного порту.

Джім стояв на підвищенні для свідків у прохолодній високій

залі, щоки в нього пашіли; великі панкхи* тихенько гойдалися вгорі, а знизу на нього дивилися очі, очі на темношкірих, білих та червоних обличчях, всі уважні, пильні, зосереджені.

Голос його лунав гучно, бринів приголомшливо для самого Джіма, немов то був єдиний звук, чутний у всьому світі, бо сухі, чіткі запитання, що витягали з нього відповідь, здавалося, формулювалися у нього в душі, — нестерпні, болючі й гострі, мов суворі запитання совісті.

За стінами суду яріло сонце, а всередині од вітру, що його наганяли великі панкхи, дрижало тіло, від сорому кидало в пал, уважні погляди різали, немов ножем.

Лице голови суду, чисто виголене й непроникне, видавалося мертвотно-блідим поряд з червоними обличчями двох морських асесорів. Світло з широкого вікна попід стелею падало на голови та плечі всіх трьох, і вони чітко вирізнялися в напівтемряві просторої зали, де люди скидалися на тіні з допитливими очима. Вони потребували фактів! Вони вимагали від нього фактів, ніби факти могли все пояснити!

— Дійшовши висновку, що ви наштовхнулись на якийсь плавучий предмет — скажімо, на уламок затонулого судна, — капітан наказав вам піти на пров перевірити, чи є ушкодження. Судячи з сили удару, чи вважали ви таке ймовірним? — спитав асесор, що сидів ліворуч.

У нього була ріденька борідка, формою схожа на кінську підкову, і випнуті вилиці; спершись ліктями об стіл, він стискав свої важкі руки і дивився на Джіма задумливими блакитними очима; другий асесор — дебелий насмішкуватий чолов'яга — одкинувся на спинку стільця і, витягнувши ліву руку, легенько

---

* Панкхи — віяла з велетенського пальмового листя або з матерії, напнутої на раму.

тарабанив пальцями по нотатнику; посередині голова суду в просторому кріслі схрестив руки на грудях; поряд з його чорнильницею стояла скляна вазочка з квітами.

— Ні, не вважав, — сказав Джім. — Мені наказано було нікого не кликати і не галасувати, щоб не створювати паніки. Я взяв один з ліхтарів, що висіли під тентом, і пішов на пров. Відкривши люк у провне відділення переднього трюму, я почув хлюпіт. Спустивши туди ліхтар на всю довжину линви, я побачив, що провне відділення вже наполовину затоплене водою. Я збагнув, що десь нижче ватерлінії утворився великий пробій. — Він замовк.

— Так... — сказав дебелий асесор, з відстороненою посмішкою дивлячись на нотатник; його пальці рухалися без упину, нечутно торкаючись паперу.

— Тієї хвилини я не думав про небезпеку. Я був приголомшений: все скоїлося так непомітно й раптово. На кораблі була лише одна запобіжна перетинка, що відділяла провну частину од переднього трюму. Я рушив назад доповісти капітанові. Біля трапа я наштовхнувся на другого механіка, вигляд у нього був отетерілий, він сказав, що, здається, зламав собі ліву руку. Він вигукував: «Боже мій! Ця гнила перетинка за мить хрясне, і клята розвалюха разом з нами піде на дно, як брила свинцю».

Правою рукою він відштовхнув мене і, горлаючи, побіг попереду мене по трапу.

Ліва рука його звисала, мов нежива. Я не відставав і встиг побачити, як шкіпер кинувся на нього й звалив на спину. Він його не бив, а нахилився до нього й заговорив сердито. Допитувався, якої трясці той не піде й не зупинить машини, замість зчиняти галас на палубі. Я чув, як він казав: «Вставай! Біжи! Мерщій!» — і лаявся. Механік спустився з містка й обійшов люк, прямуючи до трапа машинного відділення на лівому борті. Він біг і стогнав...

Джім говорив поволі: він згадував про все швидко й чітко; для кращого інформування цих людей, котрі потребували фактів, він міг би, як луна, відтворити навіть стогони механіка. Після першої реакції супротиву він дійшов висновку, що тільки скрупульозна точність свідчень може передати справжній жах, захований за неприємним переліком подій.

Факти, яких ці люди так жадали, можна було побачити, відчути, сприйняти на дотик, ті факти займали своє місце в часі та просторі; вони були невіддільні від пароплава тоннажністю в тисячу чотириста тонн і вкладалися в двадцять сім хвилин вахти, вони творили одне складне ціле з певними прикметними рисами, відтінками, але попри це існувало й щось невидиме — дух руйнації, зачаєний усередині, ніби зловтішна душа в змертвілому тілі.

Він щиро прагнув це пояснити. Кожна подробиця мала першорядну вагу, і, на щастя, він пам'ятав усе. Джім хотів говорити заради істини, а то й заради самого себе; мова його лилася неквапливо, а думка борсалася в щільному колі фактів; він скидався на звірка за огорожею з високих кілків; звірятко кидається навсібіч, одне-однісіньке в нічній темряві, шукає отвору, щілини, дірки, куди можна пролізти й утекти. Ця напружена робота мозку змушувала його часом затинатися...

— Шкіпер усе снував сюди-туди по містку; зовні він видавався спокійним, хоч разів кілька спіткнувся, а коли я озвався до нього, то налетів прямо на мене, ніби сліпий. Нічого певного він мені не відповів. Тільки мурмотів щось про себе; я розібрав кілька слів — «клята пара!» і «бісова пара!» — щось про пару. Я подумав...

Джім відхилився від теми, пряме запитання перепинило його мову, і він відчув несказанну зневіру й утому. Він наближався до суті справи, наближався до суті, і ось зараз його грубо урвали, і треба було відповісти — так чи ні. Він чесно вимовив коротке: «Так».

Вродливий, ставний, з юними сумними очима, він стояв, розправивши плечі, на підвищенні, а душа його судомилася з розпуки. Йому довелося відповісти ще на одне запитання, пряме, хоч не обов'язкове; і знову чекання. В роті у нього пересохло, ніби він наковтався пилюки, а потім з'явився гіркувато-солоний присмак, як після ковтка морської води.

Він утер вологе чоло, провів язиком по смажних вустах, відчув, як його проймає дрож.

Дебелий асесор опустив повіки; він нечутно тарабанив пальцями по нотатнику, неуважливий і сумний; очі другого асесора випромінювали доброзичливість; голова суду нахилився вперед, бліде обличчя його наблизилося до квітів, потім він долонею торкнувся скроні.

Вітер від панкхів обвівав темнолицих тубільців, загорнутих у неосяжні тканини, розпашілих європейців, що тримали на колінах круглі тропічні шоломи — тикові костюми облягали їхні тіла, мов шкіра; вздовж стін снували тубільні поліцаї, босі, затягнуті у вузькі довгі білі мундири, в червоних пасках і червоних тюрбанах; вони гасали туди-сюди, безгучні, мов примари, і меткі, як мисливські собаки.

Очі Джіма, що блукали в перервах між відповідями, спинилися на білому чоловікові, котрий сидів осторонь, з обличчям втомленим і безрадісним; спокійні очі його дивилися прямо, співчутливо. Джім відповів на наступне запитання і ледве стримався від вигуку: «Який сенс у цих балачках? Який сенс?» Він злегка тупнув ногою, прикусив губу, зиркнув у бік публіки і зустрівся поглядом з тим чоловіком. Той дивився на нього не так, як інші. В погляді світилася розумна воля. «Цей чоловік, — спало на думку, — дивиться на мене так, немов бачить когось або щось за моєю спиною». Вони з ним раніше здибувались — чи не на вулиці. Але ніколи не розмовляли. Протягом багатьох днів він не балакав із жодною живою душею, тільки сам із собою

вів тиху, безладну нескінченну розмову, наче в'язень у казематі чи заблуканий подорожній у дикій пустелі.

Нині він відповідав на запитання, що не мали ані найменшого значення, хоча й були цілеспрямовані, але сумнівався, чи сповідатиметься ще коли в житті. Звук його власних правдивих слів упевнював його, що говорити вже для нього зайве.

Той чоловік, здавалося, розумів його безнадійну притугу. Джім глянув на нього, відтак рішуче відвернувся, ніби попрощався з ним назавжди.

Відтоді збігло чимало часу, але в найдальших куточках землі Марлоу частенько залюбки згадував Джіма.

Це траплялось по обіді на веранді, драпованій нерухомим листям і прикрашеній квітами, в глибоких сутінках, поцяткованих вогниками сигар. На тростинових стільцях тулилися мовчазні слухачі.

Вряди-годи маленька червона жаринка підіймалась і освітлювала пальці лінивої руки, повите глибоким спокоєм обличчя чи спалахувала малиновим відблиском у замислених очах, осяваючи гладеньке чоло; вимовивши перше слово, Марлоу вигідно простягався у фотелі й застигав, ніби дух його летів крізь прірву часу. І минуле промовляло його вустами.

Розділ п'ятий

— О так! Я був на судовому слідстві, — мовив Марлоу, — і ще й досі дивуюся, чому я пішов туди. Я ладен повірити, що в кожного з нас є свій добрий ангел, і ви,друзі, не будете заперечувати, що в кожного є також і свій диявол. В мене він є, диявол тобто, я знаю це. Звичайно, я не бачив його, але він існує напевне і через те що сам лихий, підбиває і мене на лихі витівки. Які саме, питаєте? Ну, скажімо, слідство, історія з жовтим собакою... Важко уявити, щоб шолудивому тубільному псові дозволили плутатись під ногами біля приміщення суду, чи не так? Ось

якими шляхами — звивистими, несподіваними, справді диявольськими — змушує він мене здибуватися з людьми вразливими і непробивними, з тими, хто приховує чумні плями. Клянусь Богом, при зустрічі зі мною у людей розв'язуються язики, і вони починають мені сповідатися, ніби в мене не накопичилося доволі зізнань, над якими я можу мучитись до кінця днів. Хотілося б знати, чим я сподобився такої ласки. У мене стільки ж турбот, як у всіх, і спогадів не менше, ніж у простого прочанина; як бачите, мені не надто підходить роль сповідника. Так у чому ж річ? Не знаю... Можливо, це потрібно лише для пообіднього відпочинку, Чарлі, мій любий друже, ваш обід був чудовий, і після нього цим добродіям звичайний робер видається надто втомливим. Вони ніжаться у ваших зручних фотелях і думають: «К бісу зусилля! Нехай уже той Марлоу розповідає».

Розповідати! Гаразд. Неважко говорити про містера Джіма після щедрого частування на висоті двохсот футів над рівнем моря, маючи під рукою коробку з добрими сигарами, чудового прохолодного вечора, при світлі зірок. О цій порі навіть найкращі з нас можуть забути, що ми тут лиш на випробі, і мусимо торувати свій шлях серед небезпек, пильнуючи, щоб не пропустити жодної дорогоцінної миті, не зробити жодного непоправного кроку і вірячи, що кінець кінцем нам пощастить викрутитися пристойно; хоча, по суті, ми не надто певні в собі й дуже мало можемо сподіватися допомоги від тих, серед кого обертаємося.

Звісно, часом трапляються люди, для яких усе життя немов пообідня година з сигарою — легке, приємне, порожнє, — можливо, розбурхане якоюсь баєчкою про двобій; про неї забуваєш раніше ніж розказано кінець... якщо тільки там є кінець.

Вперше наші погляди зустрілися в залі суду. Вам слід знати, що всі, хто був так чи інакше пов'язаний з морем, зібралися там: справа ця вже давно наробила галасу, відтоді як прибула таємнича каблограма з Адена, що всіх нас змусила теревенити.

Я кажу таємнича, бо якоюсь мірою це справді так, хоча в ній був лише голий факт; голий і огидний, якими бувають тільки факти. Все узбережжя базікало про цю справу. Щоранку, одягаючись у своїй каюті, я чув, як мій парс Дубаш, діставши дозвіл випити чашку чаю в буфетній, цвенькав зі стюардом про «Патну». Ледве встигав я зійти на берег, як зустрічав знайомих, і перше запитання було:

— Чували ви щось подібне?

...І залежно від вдачі люди то цинічно посміхались, то смутніли на виду, а то й сипали прокльонами. Зовсім незнайомі нецеремонно звертались один до одного лише для того, щоб висловити свою думку з цього приводу; останній волоцюга міг отримати чарчину під розмову про «Патну»; про неї базікали і в управлінні порту, і в конторі суднових маклерів; ви чули про це і від вашого агента, від білих і тубільців, від метисів...

Так, це правда! Дехто обурювався, багато хто кепкував, і всі без упину обговорювали питання, що могло з ними трапитись, ви розумієте.

Аж ось одного чудового ранку стою я в тіні біля сходинок управління порту, коли бачу: вздовж набережжя мені назустріч ідуть четверо чоловіків. Я трохи здивувався, звідки взялася така чудернацька компанія, а тоді, сказати б, подумки загорлав: «Та це ж вони!»

Атож, це були вони — троє високих чоловіків, а один такий товпига, що майже втратив людську подобу; після поживного сніданку вони щойно висадилися з пароплава Північної лінії, який ішов за кордон. Помилки бути не могло; з першого погляду я впізнав шкіпера «Патни» — найугодованішого череваня у тропіках, що оперізують нашу благословенну стареньку землю.

Ще раніш, місяців дев'ять тому, я натрапив на нього в Самаранзі. Судно його вантажилося на рейді, а він проклинав деспотичні установи німецької імперії і цілісінькі дні дудлив пиво

в задній кімнаті крамниці Де Джонга; нарешті Де Джонг, який, не змигнувши оком, брав цілий гульден за пляшку, відкликав мене вбік і, наморщивши своє маленьке тужаве личко, зашепотів по секрету:

— Бізнес є бізнес, капітане, але від цього типа мене нудить. Ото лихо!

Я дивився на нього з затінку. Він ступав трохи попереду, і сонце різко висвітлювало його огрядну тушу. Він нагадував дресироване слоненя, що суне на задніх ногах. Одягнений був екстравагантно й пістряво: заяложена піжама з яро-зеленими й густо-оранжевими смугами, драні солом'яні пантофлі на босу ногу і старий бруднющий тропічний шолом; цей шолом був йому замалий на два розміри і тримався на маківці його великої голови за допомогою манільської мотузки. Знаєте, людині в такому становищі не випадає перебирати одягом.

Та гаразд. Він навально ступав уперед, пронісся повз мене і кинувся вгору сходами, що вели в управління порту, — зробити повідомлення чи подати рапорт, називайте це як завгодно.

Найперше він звернувся до головного інспектора найму. Арчі Рутвел щойно прийшов на службу і збирався почати свій напружений день з прочуханки старшому клеркові. Дехто з вас, напевне, знає цього клерка — послужливого маленького португальця-метиса з миршавим худим карком; він завжди намагається вициганити у шкіперів щось їстівне — шматок солонини, пачку сухого печива, кілька картоплин тощо.

Пригадую, в один із приїздів я віддав йому живу вівцю, що лишилася од моїх суднових припасів; я не сподівався від нього жодної послуги — він був нездалий, ви розумієте, — проте його наївна віра в священне право отримувати чайові трохи зворушила моє серце. Ця віра була така сильна, що видавалася майже прекрасною. Властивість його раси — навіть двох рас, — та ще й клімат... Однак ближче до справи. Принаймні тепер я знаю, де в мене є щирий друг.

Отже, Рутвел давав йому сувору нагінку — мабуть, за порушення етики державних службовців, — коли це почув за своєю спиною якесь приглушене шарудіння і, обернувшись, уздрів щось кругле й масивне; воно скидалося на брилу цукру вагою в шістнадцять центнерів, загорнуту в смугасту фланель. Вражений Арчі довго не міг второпати, жива перед ним істота чи ні, й чудувався, навіщо цей предмет опинився перед його письмовим столом.

Під аркою в передпокої юрмилися служники, замітальники, тубільці-поліцейські та команда парового катера гавані: всі вони витягали шиї і ладні були лізти на спини один одному. Справжній шарварок!

Тим часом черевань примудрився стягнути шолом з голови і з легкими поклонами наблизився до Рутвела, а той був настільки ошелешений цим видовиськом, що довго не міг утнути, чого хоче цей привид. А марище просторікувало хрипко, жалібно, проте самовпевнено, і потроху до Арчі дійшло: справа «Патни» триває. Щойно він збагнув, хто перед ним, як йому стало недобре, — Арчі такий чулий і вразливий, однак він опанував себе й вигукнув:

— Стривайте! Я не можу вас вислухати. Ніяк не можу. Вам слід звернутися до мого заступника. Капітан Елліот — ось хто вам потрібен. Сюди! Сюди!

Він зірвався з місця, оббіг конторку й почав підштовхувати товпигу; той, здивований, спершу скорився, і тільки біля дверей кабінету якийсь тваринний інстинкт змусив його запручатись і зафоркати, ну чисто тобі наполоханий віл.

— Послухайте! В чому річ? Не чіпайте мене, чуєте? Арчі, не стукаючи, відчинив двері.

— Капітан «Патни», сер! — оголосив він. — Заходьте, капітане.

Старий за столом щось писав і так різко підвів голову, аж пенсне його злетіло; Арчі зачинив двері й кинувся до свого

столу — там на нього чекали папери. Але колотнеча, яка зчинилась у кабінеті його заступника, була така страшна, що він довго не міг прийти до тями й поставити власний підпис.

Арчі — найчутливіший інспектор найму суднових команд в обох півкулях. Він запевняє, що почувався так, ніби кинув людину на поталу голодному левові. Буча зчинилася жахлива.

Я знизу чув цей галас і запевняю вас, що він долинав аж до кінця еспланади. У старого татуся Елліота багатий запас слів, і кричати він уміє, причім незважаючи на осіб. Він підвищив би голос і на самого віце-короля. Не раз він казав мені:

— Вищої посади мені не дадуть, а пенсія буде напевно. Я дещо відклав про чорний день, і якщо комусь не до шмиги моє розуміння обов'язку, я залюбки поїду на батьківщину. Я старий чоловік і завжди прямо висловлював свою думку. Зараз мене турбує одне: щоб мої дочки повиходили заміж, поки я живий.

Він трохи схибнувся на їх одруженні. Три дочки його були напрочуд гарненькі, хоча дуже скидалися на нього; часом уранці його обсідали похмурі думки щодо їхніх матримоніальних перспектив, і вся канцелярія, прочитавши ці думки в його очах, ловила дрижаки, бо в такі дні він волів когось із службовців собі на снідання. Однак того ранку Елліот не з'їв німця, лише (дозвольте продовжити метафору) пожував його добряче і... виплюнув.

За кілька хвилин я побачив, як черевань-шкіпер поспіхом спустився сходами й застиг біля входу, неподалік од мене, поринувши у глибокі роздуми; його гладкі бурякові щоки тремтіли. Він кусав великий палець, аж ось помітив мене і зиркнув скоса й роздратовано.

Решта троє, що зійшли разом з ним на берег, чекали неподалік. В одного з них — непривітного коротуна з жовтавоблідим обличчям, рука була в черезплічнику, другий — довготелесий, у блакитному фланелевому піджаці, з сивими обвислими вусами, сухий, мов тріска, роззирався довкола з нахабним

і тупуватим виглядом. Третій — стрункий, широкоплечий юнак — засунувши руки в кишені, стояв спиною до тих двох, які статечно про щось перемовлялися.

Він дивився на безлюдну еспланаду. Запорошена гхарі* з піднімальними жалюзі спинилася якраз навпроти цієї групи; візник, закинувши праву ногу на коліно, зайнявся тим, що розглядав власні пальці.

Юнак, не рухаючись, навіть не повернувши голови, все дивився в осяйну далечінь.

Отак я вперше побачив Джіма. Він виглядав таким знеохоченим і замкненим, якими можуть бути тільки юні. Гарної статури, з ясним чистим обличчям, він твердо стояв на ногах — один з найбільш багатонадійних хлопців під сонцем; і, спостерігаючи за ним, знаючи все те, що й він, і навіть більше, я розсердився, ніби зловив його на брехні. Як він міг виглядати таким порядним! Я подумав: ну що ж, коли вже такі юнаки можуть піти хибним шляхом... Від образи я ладен був кинути додолу свого капелюха й стоптати його.

Я питав себе, спостерігаючи його цілковиту врівноваженість: може, він нерозумний? Чи бездушний? Здавалося, він зараз почне насвистувати мелодію. Зауважте, мене ніскілечки не обходила поведінка тих двох. Вони добре вписувалися в історію, вже загальновідому, через яку невдовзі мало початися офіційне слідство.

— Цей старий мерзенний бевзь там, нагорі, обізвав мене негідником, — сказав мені шкіпер «Патни». Хтозна, чи впізнав він мене, в кожному разі, ми зустрілися поглядами. Він лютував, а я посміхнувся; «негідник» було найм'якше слово, що долинуло до мене з відчиненого вікна.

---

* Гхарі (від індійського «гарі») — гарба, ридван.

— Та невже? — глузливо озвався я. — Він хитнув головою, знову вкусив себе за великий палець і тихо вилаявся; відтак, задерши голову, зиркнув на мене з похмурим нахабством і пророк:

— Дзуськи! Тихий океан чималий, голубе. Ви, кляті англійці, робіть що хочете. Я знаю, де знайдеться місце такій людині, як я; мене добре знають в Апіа, в Гонолулу, в...

Він замовк розмірковуючи; а я легко міг уявити собі його знайомих у тих місцях. Не приховаю, сам я знав багатьох таких типів. Часом людина змушена вдавати, що життя однаково приємне, в будь-якому товаристві.

Я пережив такі часи і не буду зараз згадувати про це; чимало хто з тієї поганої компанії — за браком моральних... як би це сказати?.. підвалин або з інших, не менш вагомих причин, вдвічі цікавіші й у двадцять разів веселіші, ніж ті звичайні респектабельні злодії від комерції, кого ви, любі друзі, запрошуєте до свого столу, хоча це зайве: вами керує звичка, боягузтво, добродушність та сотня інших нещирих і недостойних спонук.

— Ви, англійці, всі негідники, — торочив далі патріот із Фленсборга чи Штеттіна; далебі не пригадую, який пристойний маленький порт на берегах Балтики споганив себе, зробившись гніздом цього рідкісного птаха. — Хто ви такі, щоб горлати? Га? Скажіть мені! Ви не кращі від інших, а цей старий бісів шахрай репетує на мене!

Вся його жирна туша тіпалася, а ноги були, мов два стовпи.

— Ось такі ви, англійці! Зчиняєте галас через дрібниці тільки тому, що я не народився у вашій триклятій країні. Забирайте моє свідоцтво. Прошу! Мені воно ні до чого. Такій людині, як я, непотрібне ваше мерзенне свідоцтво! Плювати мені на нього!

Шкіпер сплюнув.

— Я прийму американське громадянство! — Він бушував, закипаючи від злості, човгаючи ногами, ніби хотів вивільнитися з якихось невидимих пут,

Шкіпер так розпалився, аж маківка його кулястої голови трохи не димувала.

Не таємничі сили заважали мені піти геть: банальна цікавість стримувала мене — найзрозуміліше з усіх почуттів; я хотів побачити на власні очі, як сприйме новину той юнак, який, засунувши руки в кишені, обернувшися спиною до хідника, пильно вдивлявся поверх зелених клумб еспланади в жовтий портик готелю «Малабар», вдивлявся з таким виразом, немовби зібрався на прогулянку і чекав, коли звільниться його друг. Саме так він виглядав, і це було нестерпно. Я гадав, що він буде прибитий, приголомшений, знищений, що він буде звиватися, мов проштрикнутий жук, і водночас я побоювався уздріти це... ви розумієте, що я маю на думці.

Жахливо спостерігати за людиною, спійманою не на злочині, а на більш ніж злочинній слабкості. Звичайна моральна дисципліна утримує нас від карних злочинів, але не захищає жодного з нас від якоїсь незнаної слабкості, хоч, може, й підозрюваної, — так у деяких широтах ви під кожним кущем підозрюєте отруйну змію; ця слабкість може зачаїтися в криївці, чи стежать за нею, а чи ні; ми і шукаємо від неї рятунку у молитві або мужньо нехтуємо нею; ми тлумимо її в собі або дізнаємося про неї, коли вже позаду більш як півжиття. Людина може зненацька встряти в такі справи, за які її картають або й вішають, і все ж дух людський може вистояти, перетривати огуду і — слово честі! — пережити шибеницю. А бувають вчинки — часом ніби зовсім незначні, — які декого з нас руйнують ущент.

Я стежив за тим юнаком. Мені сподобалась його зовнішність; таких юнаків я знав, він був доброго кореня; власне, один з нас. Він уособлював свою породу — чоловіків та жінок: та надто розумних чи привабливих, чиє існування, проте, ґрунтується на чесній вірі та інстинктивній сміливості. Я маю на увазі не військову, громадянську чи якусь виняткову мужність,

йдеться про вроджену здатність ставати віч-на-віч зі спокусами; ця сила опору не залежить: від інтелекту, вона, сказати б, природна — безцінна, неймовірна, благословенна стійкість перед страхіттями в нашій душі та навколишньому світі, перед могутністю природи й звабливою розпустою людини...

Ця стійкість спирається на віру і не боїться ні переконливих фактів, ні поганого прикладу, ні напосідливих ідей. К бісу ідеї! Це зайди, мандрьохи, що стукають у задвірки вашого мозку, і кожна з них відбирає частку вас самих, крихту тієї віри в деякі прості істини, якої ви мусите триматись, якщо хочете достойно жити й легко померти!

Все це не має прямого стосунку до Джіма; одначе зовнішність його була типова для тих добрих простакуватих хлопців, з якими гарно пліч-о-пліч іти по життю; їхній глузд здоровий, і нерви не зіпсуті. Такому хлопцеві ви, тільки глянувши на нього, довірили б палубу, як кажуть моряки. Кому це знати, як не мені! Адже свого часу я навчав чимало юнаків морського ремесла, секрети якого можна викласти дуже стисло, а проте щодня потрібно заново вбивати їх у юначі голови, поки ці секрети морського фаху стануть складником кожної їхньої думки і кожного юначого сну!

Море було добрим до мене, та коли я згадую всіх цих хлопців, що пройшли крізь мої руки, — дехто давно вже дорослий, дехто потонув, але всі вони справжні моряки, — тоді мені здається, що і я відплатив морю добром. І якщо завтра доведеться повернутись на батьківщину, б'юсь об заклад, не мине й двох днів, як якийсь засмаглий молодий штурман перепинить мене при вході в док, і свіжий, глибокий голос пролунає над моєю головою:

— Пригадуєте мене, сер? Ні? Я — такий-то. Судно таке-то. Це було моє перше плавання.

І я згадаю збентеженого хлопчака, не вищого за спинку цього стільця; мати й, можливо, старша сестра стоять на пристані —

принишклі, надто зажурені, аби помахати хусточкою навздогін суднові, а воно поволі відпливає у відкрите море.

Або статечний батько середнього віку приходить зрання провести сина та й лишається тут на весь ранок, зацікавлений будовою брашпиля; загаявшись, останньої миті він сходить на берег і не встигає навіть попрощатись. Боцман з пів'юта кричить мені протягло:

— Стривайте хвилину, сер. Тут один джентльмен хоче зійти на берег... Прошу. Мало не повезли вас у Талькагуано? Не баріться, ось так... Гей, попустити кінці!

Буксирні пароплави пекельно чадять, збиваючи в піну стару річку; джентльмен на березі струшує порох з колін; доброзичливий стюард кинув йому його парасоль. Усе гаразд. Він віддав морю свою невелику жертву і може повертатися додому, вдаючи, що зовсім про це не думає; а на ранок маленька добровільна жертва геть замучиться від морської хвороби.

З часом, коли хлопець довідається про всі дрібні таємниці й спізнає один головний секрет морського ремества, він зможе жити або вмерти — як йому накаже море; а морський вовк, котрий взяв участь у цій нерозважній грі — у грі, де завжди виграє море, — зрадіє, коли важка молода рука лясне його по спині і пролунає веселий, безтурботний голос молодого моряка:

— Чи пригадуєте мене, сер? Я такий-то...

Запевняю вас, це приносить радість; ви переконуєтесь, що бодай раз у житті ваша робота не пропала марно. Бувало, мене плескали по спині, і я здригався, бо удар був відчутний, і цілий день я тішився, а ввечері, перед сном, відчував себе не таким самотнім завдяки цьому щиросердому ляскання по спині.

Чи пригадую я таких-то? Мені слід би вже розбиратися в людях з першого погляду. Я довірив би палубу тому юнакові, лише раз глянувши на нього, і заснув би мертвим сном... а це не було б надійно! Моторошно стає на таку думку.

Він видавався таким непідробним, як новісінький соверен; проте в його металі була якась пекельна домішка. Скільки? Зовсім небагато, краплиночка чогось рідкісного — маленька краплиночка! Одначе, коли він стояв там з таким виглядом, ніби йому було начхати на все, вам починало здаватися, що, можливо, він весь із звичайної латуні.

Я не міг повірити цьому. Так, мені хотілося бачити його страждання, я потерпав за фахову честь!

Решта двоє — нікчемні типи — помітили свого шкіпера й повільно рушили йому назустріч. Вони перемовлялися на ходу, але я на них не зважав, ніби то було порожнє місце. Вони всміхалися, напевне, перекидалися жартами. Я помітив, що в одного з них зламана рука; другий — довготелесий, з сивими вусами — був старший механік. Двоє нікчем. Вони наблизились. Шкіпер апатично втупився в землю; він неприродно розпух, ніби від якоїсь загадкової хвороби або від таємничої дії невідомої отрути.

Побачивши цих двох перед собою, він зневажливо скривив набряклу пику і вже відкрив був рота, мабуть, щоб заговорити з ними, коли йому стрельнула несподівана думка. Товсті бурякові губи безгучно стулилися, черевань рішуче посунув до гхарі й зашарпав дверну ручку з такою сліпою несамовитістю, що, здавалося, ридван разом з поні ось-ось перекинеться. Візник, одірвавшись від споглядання власної ступні, з невимовним жахом дивився, як масивна туша забиралася в його візок. Маленька гхарі торохкотіла й розгойдувалась, а темно-червона потилиця, широчезна смугаста спина, оранжева й зелена, всі неймовірні зусилля цієї строкатої огидної туші справляли враження чогось нереального, кумедного й моторошного, як гротескні, жахливі марення.

Я гадав, що дах візка розколеться навпіл, маленький ящик на колесах лопне, як достигла коробочка бавовнику, але він тільки осів, забряжчали приплющені пружини, і з тріском опустилися жалюзі.

В маленький отвір пролізли плечі шкіпера «Патни», голова його висунулася назовні; роздута, вона розгойдувалася, наче повітряна куля на мотузку, бризкала слиною, спітніла, несамовита. Він злісно замірився на візника жирним кулаком, червоним, мов кусень сирого м'яса. Заревів на нього, наказуючи рушати вперед. Куди? Може, в Тихий океан?

Візник стьобнув батогом; поні зафоркав, став дибки, а тоді чвалом погнав уперед. Куди? В Апіа? В Гонолулу? В тропічному поясі шість тисяч миль, а точної адреси я не почув. Поні з форканням умить поніс його в «небуття», і більше я його не бачив; а втім, я не зустрічав нікого, хто бачив би його відтоді, як він зник у мене з очей, сидячи в старій маленькій гхарі, що пропала за рогом у хмарі білої куряви.

Він поїхав, зник, щез, згинув: і ніби прихопив із собою гхарі, бо ніколи більше не надибував я гнідого поні з роздертим вухом і мрійливого візника-таміла. Тихий океан справді великий, та чи знайшов шкіпер місце, де міг би прикласти свої таланти чи ні, невідомо; він полетів у простір, наче відьма на мітлі.

Коротун з рукою в черезплічнику кинувся за візком, підвиваючи на бігу:

— Капітане! Гей, капітане! Послу-у-у-хайте! — Але, пробігши трохи, спинився, похнюпив голову й потеліпався назад. Коли різко задеренчали колеса, юнак круто обернувся. І більше — жодного поруху, жодного жесту; він стояв і дивився навздогін візкові, що вже зник з очей.

Все це сподіялося значно швидше, ніж я розповідаю; бо ж я намагаюся повільними словами передати вам миттєві зорові враження.

За хвилину на сцену вийшов клерк-метис, якого Арчі послав приглянути за бідолашними моряками з потерпілої «Патни». Він вибіг простоволосий, озираючись навсібіч, завзятий, вельми перейнятий своєю місією. Проте мусив зазнати невдачі,

позаяк головна зацікавлена особа зникла; клерк галасливо, з зухвалим виглядом наблизився до решти і майже відразу був втягнутий у гарячу суперечку з хлопцем зі зламаною рукою; тому, бачте, страшенно кортіло сварки. Він не збирається вислуховувати накази, о ні! Його не залякаєш брехнею, на яку здатний цей нахабний писарчук-метис! І нехай йому не грубіянять «отакі типи», навіть коли ці балачки — правда! Він горлав, що в нього єдине бажання — дістатись до ліжка.

— Якби ти не був богом проклятим португальцем, — чув я його вереск, — ти зрозумів би, що моє місце у шпиталі!

Він підніс кулак здорової руки до носа португальцеві; почала збиратися юрба; клерк захвилювався, проте чимдуж намагався зберегти гідність. Я пішов, не дочекавшись кінця.

Сталося так, що саме тоді у лазареті лежав один з моїх підлеглих; за день до початку слідства я зайшов провідати його і в палаті для білих побачив цього коротуна; зламана рука була в лубках, а сам він марив і метався в гарячці. На мій превеликий подив, довготелесий тип з обвислими сивими вусами також пробрався у шпиталь.

Пригадую, як він утік під час сварки, — чи то напівпідстрибом, чи то тягнучи ноги і силкуючись не показати свого остраху. Як видно, в цьому порту він уже бував і одразу ж посунув до більярдної та винарні Маріані, що коло базару.

Цей волоцюга Маріані знався з довготелесим і в кількох інших місцях, бувало, потурав його ницим звичкам; от і тепер Маріані стелився йому до ніг і, забезпечивши достатньою кількістю пляшок, зачинив у горішній кімнаті свого розпусного кишла. Здається, довготелесого непокоїли невиразні передчуття щодо власної безпеки, і він хотів десь заховатись.

У кожному разі багато пізніше Маріані казав мені, що він зробив для довготелесого ще й не таке на подяку за якусь давню нечисту послугу. Він двічі вдарив себе у м'язисті груди, вилупив

величезні чорні очі з сліпучими білками — в них зблиснули сльози — і завів:

— Антоніо ніколи не забуде! Антоніо ніколи не забуде!

Що то була за негідна послуга, я так ніколи й не довідався: але хоч би там що, йому було створено всі сприятливі умови в кімнаті під замком, де стояв стіл та стілець, лежав у кутку матрац, підлога була всипана тиньком зі стін; довготелесий, піддавшись безтямному страхові, міг підбадьорити себе різними напоями з припасів Маріані.

Так тривало до вечора третього дня, коли він, кілька разів несамовито вереснувши, втік, рятуючись від легіону багатоніжок. Він виламав двері, відчайдушним стрибком перескочив маленькі хиткі сходи, ввігнався прямо в живіт Маріані, випростався і, мов кролик, шаснув на вулицю. Рано-вранці поліція підібрала його на купі сміття. Спершу йому приверзлося, що його тягнуть на шибеницю, і він героїчно боровся за свою волю; але коли я підсів до його ліжка, він уже два дні як утихомирився.

Його худе бронзове обличчя з білими вусами видавалося спокійним на тлі подушки; воно було б схоже на обличчя виснаженого в боях солдата з дитинною душею, якби не тінь тривоги, зачаєна в блискучих очах, ніби примарне мовчазне чудовисько за віконним склом. Він був такий напрочуд мирний, що в мене зародилася дивна надія почути від нього яке-небудь пояснення цієї голосної справи.

Сам не скажу, чому я так прагнув розібратися в прикрих подробицях події, яка, кінець кінцем, стосувалася мене лише як члена безвісної морської громади, де всіх об'єднує тільки безславний труд та відданість певним етичним нормам. Можете назвати це хворобливою цікавістю, якщо хочете, але мені хотілося прояснити все до кінця.

Можливо, підсвідомо я сподівався знайти якусь глибинну виправдну причину, прийнятне пояснення, бодай тінь,

виправдання. Нині я добре розумію, що мрія моя була нездійсненна, бо я сподівався перемогти найстійкішого з усіх привидів, які створила людина, — ревний сумнів, густий, як туман, таємничий, ненажерливий, наче хробак, моторошніший за неминучість смерті, — сумнів у найвищій владі твердо встановлених норм поведінки. Стикатися з ним надзвичайно тяжко; саме він і породжує несамовиту паніку чи штовхає на дрібні підлоти; з ним завжди приходить біда.

Чи вірив я в чудо? І чому я так пристрасно його бажав? Може, заради себе самого я хотів знайти виправдання для того юнака, якого ніколи раніше не бачив; однак сама його подоба додала особистого забарвлення моїм думкам, — тепер, коли я знав про його слабкість, таємничу й жахливу, ніби натяк на руйнівну силу долі, що чатує на кожного з нас, чия молодість колись була схожа на його. Боюся, що саме такою була таємна причина мого вистежування.

Так, безперечно, я сподівався на чудо. Єдине, що зараз, з висоти моїх літ, здається мені дивовижним, — це моя неймовірна дурість. Я справді сподівався почути від цього затурканого, темного інваліда якесь закляття проти примарного сумніву.

Мабуть, я вже зовсім зневірився, якщо, не гаючи часу, після кількох звичайних приязних речень, на які той відповідав з млявою готовністю, як і годиться кожному хворому, я вимовив слово «Патна» на кшталт делікатного запитання, ніби оповивши те слово тонким шовком.

Делікатним я був з егоїстичних міркувань: я просто не хотів його налякати; довготелесий мене не цікавив, я не почував до нього ні ненависті, ні співчуття; його переживання не мали значення, його спокута мене не обходила, а дрібні гріхи більше не викликали ні відрази, ані жалощів. Він перепитав:

— «Патна»? — Відтак ледь напружив пам'ять і виголосив — Так. Я старожитець у цих місцях. Я бачив, як вона затонула.

Почувши таку безглузду брехню, я ладен був спалахнути, але він невинно додав:

— Вона аж кишіла плазунами.

Я прикусив язика. Що він мав на увазі? В його скляних очах застигла гнітюча примара жаху; він тоскно дивився на мене.

— Вони підняли мене з каюти в середню вахту подивитися, як вона тоне, — торочив він далі глибокодумно.

Його голос зненацька грізно зміцнів. Я картав себе за нерозважливість. У палаті не було видно білосніжно-крилатого чепчика сестри-жалібниці; довгою низкою тяглися порожні залізні ліжка; лише на одному з них сидів худий, смаглявий чоловік з білою акуратною пов'язкою на чолі — жертва нещасливого випадку, що стався десь на рейді.

Аж ось мій кумедний хворий простяг руку, тонку, мов мацак, і вчепився мені в плече.

— Тільки я зміг роздивитись. Усі знають, який у мене гострий зір. Через те мене й покликали. Ніхто з них не бачив, як вона тонула, помітили тільки, що її вже нема, а тоді всі як залементують... Ось так!

Він по-вовчому завив, аж у мені все перевернулося.

— Ох, та заткніть же йому пельку! — роздратовано вереснув його потерпілий сусід.

— Певно, ви мені не вірите, — правив своєї мій хворий з непередаваною бундючністю. — Повторюю, по цей бік Перської затоки немає очей над мої. Гляньте-но під ліжко.

Звичайно, ту ж мить я нахилився. А хто б цього не зробив?

— Що ви там бачите? — спитав він.

— Нічого, — відповів я, страшенно присоромлений.

Він втупився у мене зневажливим поглядом, ладний спопелити мене.

— Ну от, — сказав він. — А якби я глянув, то побачив би. В мене зір хоч куди!

Знову він уп'явся мені в плече і притяг до себе з палким бажанням повідомити мені щось по секрету.

— Мільйони рожевих жаб. В мене очі зіркі! Мільйони рожевих ропух. Це гірше, ніж дивитися на судно, коли воно тоне. Я міг спостерігати за тим, як судно йде на дно, і спокійнісінько пихкати люлькою. Чому мені не повернуть моєї люльки? Я палив би і стежив за цими ропухами. Судно аж кишіло ними. Знаєте, за ними слід приглядати.

Він пустотливо підморгнув.

Піт стікав у мене з чола; тикова тужурка прилипла до мокрої спини; аж ось над ліжками раптом війнуло вечірнім вітерцем, зашаруділи цупкими згортками фіранки на бронзових прутиках, краї ковдр, якими був застелений ряд порожніх ліжок, безгучно замаяли над підлогою, і мене пройняв холодний дрож. М'який легіт тропіків пустував у безлюдній палаті й був так само холодний, як зимовий вітер у старій клуні в мене на батьківщині.

— Тільки не дозволяйте йому вити, містере! — загукав з глибини палати другий хворий; цей тривожний, сердитий крик пронісся між стінами, ніби гудючий звук у тунелі.

Чіпка рука тягла мене за плече; хворий зиркнув на мене скоса й значливо.

— Еге ж, судно роїлося ними, і нам довелося дати ходу потихеньку, — зашепотів він швидко. — Всі рожеві. І величезні, як мисливські пси; на маківці — одне око, а з огидної пащеки ростуть кігті. Тьху!

Хворий засіпався, наче крізь нього пропустили струм, під ковдрою випнулися худющі ноги; він випустив моє плече і хотів спіймати щось у повітрі; тіло його тремтіло, як ненатягнута струна арфи; і раптом жах, що примарою застиг у скляних очах, вирвався назовні. Вмить його обличчя — обличчя старого солдата зі шляхетними рисами — спотворилося: на ньому відбили-

ся злодійкувата хитрість, неприємна нашорошеність, панічний страх. Він затамував крик,

— Тс-с... Тихше. Що вони там поробляють? — приглушено спитав він, остережливо вказуючи на підлогу; я збагнув усе, і мені стало недобре від власної здогадливості.

— Вони поснули, — відповів я, пильно втупившись у нього. Я влучив у ціль. Саме це він і хотів почути; саме ці слова могли його заспокоїти.

Він глибоко зітхнув.

— Тс-с... Тихо, тихо... Я тут старожитець. І знаю цих тварюк. Бац по голові першу, що поворухнеться! Розплодилося їх сила-силенна, судно не протримається і десяти хвилин.

Він важко задихав.

— Мерщій! — зненацька вереснув він, а далі вже горлав без упину. — Жаби всі прокинулись... їх мільйони! Плазують по мені! Стривайте! Та зачекайте ж на мене! Я їх душитиму, як мух! Стривайте! Рятуйте! Про-о-бі!

Неугавне протягле виття завершило моє фіаско. Я помітив, як другий потерпілий в глибині палати страдницьки здійняв обидві руки до перебинтованої голови; в протилежному кінці палати з'явився фельдшер у халаті, я його побачив здаля, ніби у далекоглядну трубу.

Я визнав себе цілковито переможеним і, не привертаючи уваги, вискочив у засклені двері на зовнішню галерею. Виття переслідувало мене, як помста. Я опинився на безлюдному помістку, і все навколо раптом угамувалося; я спустився блискучими сходами в глухій тиші й зібрав думки.

Внизу мені зустрівся один з лікарів; він перетинав двір і заговорив зі мною.

— Зайшли одвідати свого матроса, капітане?' Гадаю, завтра його відпустимо. Ці нетями навіть не уявляють, як слід берегти здоров'я. Між іншим, до нас потрапив старший механік з того

пілігримського судна. Цікавий випадок. Крайня стадія delirium tremens*. Три дні він пив без просипу у винарні того грека чи італійця. Ну і як бачите... Подейкують, що за день він видудлював по чотири пляшки бренді. Мабуть, всередині він устелений гартованим листовим залізом. Голова, так! Голова, звичайно, не витримала, проте цікаво те, що в його маренні помітна певна система. Я намагаюся з'ясувати. Незвичайне явище — логічна система при delirium. Власне, йому мали б ввижатися змії, але цього немає. Добрі давні традиції в наші дні не шануються, його галюцинації... гм... сказати б... жаб'ячі... Ха-ха! Ні, серйозно, мені ще ніколи не траплявся такий цікавий випадок білої гарячки. Як він вижив після такого запою, не збагну. Міцний горішок! Та ще й двадцять чотири роки в тропіках. Вам було б цікаво подивитися на нього. Дивовижний суб'єкт... з медичного погляду, звісно. Хочете подивитися?

Я слухав його з чемним зацікавленням, та враз, прибравши заклопотаного вигляду, з жалем промимрив щось про брак часу і поквапився потиснути йому руку.

— До речі, — гукнув лікар мені навздогін, — він не зможе бути присутнім на суді. Як ви гадаєте, його свідчення дуже важливі?

— Та ні, — озвався я вже від брами.

Розділ шостий

Влада, очевидно, дотримувалася аналогічної думки. Судове слідство не відклали. Його провели у визначений день в ім'я правосуддя; зала була переповнена, бо всі виявляли неабияку цікавість до цієї справи.

Яким чином «Патна» зазнала аварії, встановити було годі; суд і не мав цього на меті. На суд прийшли всі моряки порту

---

* Delirium tremens *(лат.)* — біла гарячка.

разом з представниками ділових кіл узбережжя. Знали вони про це чи ні, але сюди їх привабила цікавість чисто психологічна; всі вони очікували якогось незвичайного викриття, що показало б силу, могутність, жах людських почуттів. Природно, нічого такого не сталося. Допит єдиної людини, здатної й охочої відповідати, марно обертався навколо добре відомого факту...

А втім, чи й могло бути інакше? Мета офіційного слідства — не істотне запитання «чому?», а поверхове «яким чином?»

Юнак міг би їм відповісти, але офіційні запитання відвертали від тієї єдиної важливої правди, яку мені, та й решті присутніх, варто було взнати. Та хіба можна сподіватися від службових осіб, щоб вони ставили запитання, чи боліла душа у підсудного? Скорше вони спитають, чи боліла у нього печінка.

Я не хочу сказати, що судді були обмежені. Голова був напрочуд толерантний. Один з асесорів — рудобородий шкіпер вітрильника — мав благочестиві нахили. Другий був Брайєрлі. Великий Брайєрлі!

Ви, певно, чули про знаменитого Брайєрлі — капітана першокласного судна пароплавства «Блакитна зірка». Саме він і був другим асесором.

Здавалося, його надто обтяжувала честь, виявлена йому. Ніколи в житті він не допустився помилки, ніколи не зазнав краху або невдачі, не відав перепон на своєму стрімкому життєвому шляху, це був один з тих удатників, яким невластива нерішучість чи зневіра в своїх силах.

У тридцять два роки Брайєрлі став капітаном одного з найкращих суден Східного торгового флоту. В цілому світі не було кращого судна; по-моєму, якби спитати Брайєрлі відверто, він визнав би, що й рівного йому капітана годі шукати. Вибір було зроблено вдало. Решта людства, яка не командувала сталевим пароплавом «Осса» (швидкість — шістнадцять вузлів), заслуговувала хіба що на співчуття. Він рятував потопаючих на

морі, рятував судна в лихі часи, мав нагороди — іменний золотий хронометр та бінокль з урочистим підписом від якогось чужоземного уряду на подяку за геройські вчинки.

Я відчував до нього симпатію, хоча дехто важким духом дихав на нього. Не маю анінайменшого сумніву: до мене він ставився зверхньо; напевно, якби ви були можновладним володарем, в його присутності вам теж довелося б відчути свою неповноцінність! Проте я на нього не вельми ображався.

Розумієте, він зневажав мене не за щось певне, не за мої особисті якості; просто я належав до тієї дрібноти, якій не пощастило в цьому світі, не поталанило бути видатним Монтегю Брайєрлі, капітаном «Осси», власником іменного золотого хронометра й бінокля в срібній оправі, що свідчили про високу навігаційну майстерність та відчайдушну сміливість; мені бракувало гострого усвідомлення своїх чеснот та заслуг; до того ж я не мав такого чудового чорного мисливського пса, як Брайєрлі.

Так само фатально не пощастило в житті ще одному мільярдові двомстам мільйонам людських істот, і я вирішив: варто змиритися з його добродушною зневагою задля того привабливого, що в ньому було. Я ніколи чітко не усвідомлював, які саме риси його мені подобалися, але часом я йому заздрив. Отруйні стріли життя проникали в його самовдоволену душу не глибше, ніж подряпини шпильки на гладенькій поверхні скелі. Цьому можна було позаздрити.

Коли він сидів поруч непоказного блідого судді, його самовдоволення являло мені та й цілому світові гранітну твердість. Невдовзі після цього Брайєрлі наклав на себе руки.

Не дивно, що справа Джіма була обтяжливою для нього, і коли я з певним острахом розмірковував про його глибоке презирство до молодого звинуваченого, він, видно, мовчки розслідував свою власну справу. Вирок був однозначний: винен; а таємницю свою він забрав із собою, кинувшись у море.

Якщо я бодай трохи розбираюся в людях, справа ця була надзвичайної ваги — один з тих випадків, що пробуджують ідеї. Я напевне знаю, що тут причина була не в грошах, не у вині, не в жінках. Він стрибнув за борт через тиждень після завершення слідства і менше ніж за три дні після того, як пішов у плавання, — ніби там, посеред океану, йому зненацька широко розчинилася брама іншого світу, щоб прийняти до себе.

Його сивоголовий помічник, першорядний моряк, розповідав цю історію зі сльозами на очах. Коли вранці помічник вийшов на палубу, Брайєрлі сидів у штурманській рубці й щось писав.

— Було за десять четверта, — згадував помічник, — і середню вахту ще не змінили. Капітан покликав мене до себе. Щиро кажучи, капітане Марлоу, мені не хотілося йти: соромно визнати, але я просто терпіти не міг бідолашного капітана Брайєрлі. Ніколи ми не бачимо людей по-справжньому; його призначили капітаном, обійшовши багатьох (і мене також); він як ніхто вмів дати вам відчути вашу нікчемність бодай простим «доброго ранку». Я звертався до нього лише в службових справах і щосили стримувався, щоб говорити ввічливо. (Тут він собі полестив. Я часто дивувався, як міг Брайєрлі витримувати його грубощі.) — У мене жінка й діти, — вів далі старий. — Десять років я слугував компанії і весь час чекав на підвищення, недоумок! От Брайєрлі й каже мені: «Ходіть-но сюди, містере Джонс»; таким величним тоном: «Ходіть-но сюди, містере Джонс». Я увійшов.

«Позначмо координати судна», — мовив він, схиляючись над картою з циркулем у руці. За статутом, помічник мусить робити це після закінчення своєї вахти. Однак я промовчав і дивився, як він позначав малесеньким хрестиком координати судна і писав дату й час.

І зараз бачу, як він акуратно накреслює цифри: сімнадцять,

вісім четверта А. М.* Рік було виведено червоним чорнилом угорі. Капітан Брайєрлі ніколи не користався понад рік тією самою картою. Я зберіг її. Скінчивши писати, він устав, глянув на свої позначки, посміхнувся й зиркнув на мене:

«Тридцять дві милі тримайтеся цього курсу, і все буде гаразд, а потім можете звернути на двадцять градусів на південь».

Той рейс ми проходили на північ від Гектор-Бенк. Я відповів: «Гаразд, сер!» — не розуміючи, чому він так клопочеться; все одно я мусив покликати його перед тим, як змінити курс. Щойно пробило вісім склянок; ми вийшли на місток, і другий помічник доповів: «Сімдесят один по лагу».

Капітан Брайєрлі дивиться на компас і роззирається довкола. Ніч була темна й чиста, зорі світили яскраво й холодно, наче взимку у високих широтах. Раптом він мовив з ледь чутним зітханням: «Я піду на корму і сам поставлю для вас лаг на нуль, щоб не припуститись похибки. Ще тридцять дві милі цим курсом, а тоді ви в безпеці. Поправка до лага — відсотків шість; отже, ще тридцять миль цим курсом, а тоді повертай праворуч відразу на двадцять градусів».

Ніколи раніше він стільки не говорив — і без потреби, як тоді мені здавалося. Я промовчав.

Він спустився по трапу, а пес, який удень і вночі скрізь бігав за ним назирці, також пішов униз, Я чув, як процокотіли капітанові підбори по палубі, і його слова, звернені до собаки:

«Вертайся, Ровере! На місток, друже! Іди, мерщій!»

Потім він гукнув мені з темряви: «Містере Джонс, зачиніть Ровера в рубці, добре?»

Востаннє чув я голос Брайєрлі, капітане Марлоу. То були останні слова, що він їх вимовив при живій душі.

---

* А. М. *(лат.)* — перед полуднем.

Голос старого затремтів.

— Він боявся, що Ровер кинеться слідом за ним у море, розумієте? — голос його зривався. — Так, капітане Марлоу, він приладнав для мене лаг; він — чи повірите? — навіть змастив його краплиною олії. О пів на шосту помічник боцмана пішов зі шлангом на корму мити палубу, та незабаром кинув роботу й прибіг на місток:

«Містере Джонс, ідіть на корму! Я натрапив на дивну річ. Мені не хотілося б її чіпати».

То був золотий хронометр капітана Брайєрлі, акуратно підвішений за ланцюжок до поруччя.

Тільки я побачив його, мене щось ніби вдарило. Я заточився. Немов на власні очі я побачив, як він стрибнув за борт, я міг би точно сказати, де це сталося.

Лаг показував вісімнадцять і три чверті милі; на грот-щоглі бракувало чотирьох кофель-нагелів. Мабуть, поклав їх до кишень, щоб легше піти на дно. Боже мій, чого варті чотири залізні кофель-нагелі для такого дужого чоловіка, як капітан Брайєрлі! Очевидно, останньої миті його певність у собі трохи похитнулась. Я певен: то було вперше й востаннє в житті, коли капітан Брайєрлі виказав слабкість. Але я знаю: стрибнувши за борт, він уже не намагався плисти; а якби він упав за борт випадково, то йому стачило б мужності цілий день триматися на воді, сподіваючись на чудо.

Він зоставив два листи — один компанії, другий мені. В листі до мене були різні службові поради — а я ж служив на флоті, коли його ще й на світі не було, — а також міркування про те, як мені поводитися з нашими босами у Шанхаї, щоб вони призначили мене командиром «Осси». Капітан Брайєрлі писав мені ніби батько рідному синові, а я ж був на двадцять п'ять років старший і ковтнув солоної води, коли він ще під стіл пішки ходив.

В листі судновласникам — він був розгорнутий, щоб я міг прочитати, — він писав, що завжди віддано виконував свій

обов'язок, аж дотепер, та навіть зараз він не підводить їх, оскільки лишає судно найкомпетентнішому морякові з усіх, кого він знає... маючи на увазі мене! Він також писав, що як цей останній крок не позбавить його їхньої довіри, то вони візьмуть до уваги мою чесну службу та його рекомендацію, коли після його смерті потрібно буде заповнити вакансію. І ще багато такого. Я не вірив своїм очам. У мене в душі все перевернулось, — вів далі старий, збентежений вкрай. — Можна було подумати, що капітан Брайєрлі стрибнув за борт єдино, щоб відкрити бідолашному чоловікові шлях до кар'єри. Просто жах, як нагло скоїлося це нещастя, я цілий тиждень не міг отямитись... А далі... Капітана «Пеліона» перевели на «Оссу»; він з'явився на борт у Шанхаї — миршавий дженджик, у сірому картатому костюмі.

«Е-е... я ваш... е-е... новий капітан, містере... е-е... Джоне». Певно, я так глипнув на нього, що він почав заїкатись. Забубонів, що розуміє моє розчарування... звісно, — сам-то він ні до чого... компанії видніше... шкода...

«Не зважайте на старого Джонса, — сказав я, — він до такого звик, хай йому грець».

Я зразу побачив, що вразив його зманіжене вухо; а коли ми вперше сіли разом снідати, він почав присікуватися до порядків на судні, то те йому не так, то те. Я зітнув зуби, втупився в тарілку і щосили стримувався; аж ось мене прорвало і я йому дещо висловив! А він як скочить навшпиньки, як розпустить своє дженджуристе пір'я, геть-чисто півник!

«Я вам покажу, з ким ви маєте діло, я вам не покійний капітан Брайєрлі!»

«Воно й видно», — кажу я похмуро і вдаю, що цілком зайнятий своїм біфштексом.

«Ви — старий грубіян, містере... е... Джонс, і вся компанія про це знає!» — вереснув він.

А служники стоять і слухають із роззявленими ротами.

«Може, й так, — відповідаю йому, — але мені гидко бачити вас у кріслі капітана Брайєрлі».

І з тими словами відклав ножа та виделку.

«Ви самі не від того, щоб сидіти в цьому кріслі!» — глузує він.

Я вийшов з кают-компанії, зібрав свої речі й опинився на причалі ще до того, як прийшли портові вантажники. Ось так. Викинутий на берег... після десяти років служби... А за шість тисяч миль звідси жінка й четверо дітей на моєму утриманні.

Так, сер! Я покинув усе, бо не міг стерпіти, щоб ображали капітана Брайєрлі. Він лишив мені свій бінокль і попросив доглянути собаку. Агов, Ровере! Бідолаха... Де капітан, Ровере?

Пес подивився на нас своїми згорьованими жовтими очима і сумно сховався під стіл.

Старий вів далі:

— Так, у нас пам'ятатимуть капітана Брайєрлі. Я написав його батькові, проте у відповідь — ані слова... ні «дякую вам», ані «забирайтесь під три чорти»...

— Чому він наклав на себе руки, капітане Марлоу, як по-вашому? — спитав Джонс, стискуючи долоні. — Чому? Розуму не приберу. Навіщо? — Він стукнув себе по низькому зморшкуватому чолу. — Якби він був бідний, старий, по вуха в боргах... невдаха... або несповна розуму. Але він був не з тих, хто божеволіє. Повірте мені! Чого помічник не знає про свого шкіпера, те не варте уваги. Молодий, здоровий, забезпечений, ніяких турбот...

Часом сиджу я тут і думаю, думаю, аж поки голова в мене починає гудіти. Мала бути якась причина.

І раптом бідолашного старого Джонса ніби осяйнуло: наостанку він знайшов слова, що вражали своєю глибиною. Висякавши носа, він скрушно захитав головою:

— Ні ви, ні я, сер, ніколи не були про себе такої високої думки.

Востаннє я розмовляв з Брайєрлі під час судового слідства. Це було після першого засідання; він вийшов разом зі мною на

вулицю. Я з подивом помітив, що Брайєрлі роздратований; як правило, коли він спускався до бесіди з будь-ким, то тримався холодно й стримано.

— Розумієте, мене просто змусили взяти участь у цій справі, — почав він і довго нарікав на те, як обтяжливо щодня приходити в суд. — Бозна-скільки часу це тягтиметься. Не менше як три дні, гадаю, Я вислухав його мовчки.

— Яка з того користь? Це — найбезглуздіша справа, яку тільки можна уявити, — запально провадив він.

Я зауважив, що іншої ради не було. Брайєрлі перебив мене з якоюсь прихованою люттю.

— Я весь час почуваю себе дурнем.

Я підвів на нього очі. Він різко спинився, схопив мене за вилогу сурдута й легенько його смикнув.

— Навіщо ми мучимо того хлопця?

Це запитання було настільки співзвучне моїм похмурим думкам, що я, пригадавши, як тікав шкіпер-німець, відповів тої ж миті:

— Будь я проклятий, якщо я знаю. Може статись, він сам хоче цього.

Брайєрлі сердито мовив:

— Авжеж. Хіба він не розуміє, що його клятий шкіпер ушився? На що він сподівається? Його вже ніщо не врятує. Для нього це — кінець.

Кілька кроків ми пройшли мовчки.

— Навіщо бабратися в цьому багні? — вигукнув Брайєрлі, вживаючи енергійного східного виразу,

Я зауважив, що, як відомо, шкіпер «Патни» міг скрізь запопасти грошей для втечі. З Джімом було інакше; власті тимчасово поселили його в Будинку моряка і, мабуть, у кишені в нього — жодного пенні. Щоб утекти, потрібні гроші.

— Потрібні? Не завжди, — мовив він з гірким сміхом, і додав:

— Ну то нехай зариється на двадцять футів у землю і лишається там! Присягаюсь богом! Я зробив би так.

Не знаю чому, але тон його зачепив мене, і я відповів:

— У цьому є своєрідна мужність: витримати все до кінця, як він це робить.

— К бісу мужність! — буркнув Брайєрлі. — Така мужність не допомагає людині триматися рівно, і мені начхати на таку мужність. Скажіть краще, що це своєрідне боягузтво... легкодухість. Я дам двісті рупій, якщо ви докладете ще сотню і вмовите хлопця ушитися звідси завтра якомога раніше. Він, здається, порядна людина — він зрозуміє. Цей розголос надто жорстокий, надто жахливий: коли тубільці, серанги, ласкари свідчать у суді, то можна згоріти від сорому. Все це принизливо. Невже ви, Марлоу, не розумієте, наскільки це огидно? Ви, моряк? Якби він утік, все відразу припинилося б!

Брайєрлі вимовив ці слова з незвичайним запалом і потягся за гаманцем. Я спинив його й холодно сказав, що, на мою думку, боягузтво цих чотирьох не така вже важлива річ.

— А називаєте себе моряком! — сердито вигукнув він.

Я відповів, що справді називаю себе моряком і, сподіваюся, небезпідставно. Він вислухав і велично змахнув рукою, ніби позбавляючи мене моєї індивідуальності, вергаючи мене в натовк.

— Найгірше те, — мовив він, — що вам, хлопці, бракує самоповаги; ви мало думаєте про те, якими вам належить бути.

Доти ми поволі йшли вперед, а тепер спинилися навпроти управління порту, поблизу того місця, де грубезний шкіпер «Патни» зник, як пір'їнка, підхоплена бурею. Брайєрлі не вгавав:

— Це ганьба. Звісно, до нас потрапляють усякі. Серед моряків бувають і неприторенні негідники; але, хай йому чорт, ми ж повинні зберігати фахову гідність! Нам довіряють. Розумієте — довіряють! Порядна людина не вчинила б так, навіть якби корабель було навантажено старим лахміттям! Єдине, що нас пов'язує один з одним, це прагнення саме такої порядності...

А подібні вчинки руйнують довіру. Моряк може прожити все життя на морі і не зазнати небезпеки, яка вимагає найсуворішої витримки. Проте, коли обставини вимагають... Авжеж!.. Якби я... — Він замовк на півслові й вів далі вже іншим тоном: — Я дам вам двісті рупій, Марлоу, а ви побалакайте з хлопцем. Будь він проклятий! Краще б мені його ніколи не бачити. Моя рідня трохи знає його родину. Батько його — парафіяльний священик; пригадую, одного разу я зустрівся з ним, коли гостював торік в Ессексі. Старий просто обожнює свого сина-моряка. Жахливо! Я не можу зробити це сам, але ви...

Отже, завдяки Джімові я дістав уявлення про справжнього Брайєрлі за кілька днів до того, як він довірив морю свою правду і свою маску. Тон, яким було вимовлено останні слова «але ви...» (може, у бідолашного Брайєрлі це вихопилося мимоволі), натякав на те, що моя особа варта уваги не більше, ніж перша-ліпша комашка, і тому я обурено відкинув його пропозицію, певний, що судове слідство — суворе покарання для Джіма, і, переживаючи його, він спокутує свій тяжкий гріх. Брайєрлі пішов розгніваний. Тоді його душевний стан здавався мені загадковішим, ніж нині.

Назавтра в суді я сидів осторонь. Звичайно, я не забув розмови з Брайєрлі, а тепер міг спостерігати за ними обома. Поведінка одного здавалася похмуро зухвалою, другого — повною зверхності й нудьги; проте це могли бути поверхові спостереження, адже я знав, що Брайєрлі лише вдає знудьгованість, отже, й Джім, найімовірніше, не відзначався зухвалістю. Я гадав, що він зовсім втратив надію. І саме тоді наші погляди зустрілися. Джім так зиркнув на мене, що пропадала найменша охота забалакати до нього. Хай би там що було — зухвалість чи відчай — я нічим не міг зарадити йому.

Ішов другий день розгляду справи. Скоро після того, як ми обмінялися поглядами, допит було знову відкладено на завтра. Білі зразу ж посунули до виходу. Джімові ще раніше сказали

зійти з підвищення, і він міг вийти одним з перших. Я бачив його широкі плечі й голову проти світлих дверей, поки я поволі пробирався до виходу, розмовляючи з випадковим знайомим, я міг бачити Джіма із зали суду; обіпершись на балюстраду веранди, він стояв спиною до потоку людей, що струмував униз сходами.

Далі розглядалася справа про побиття якогось лихваря; звинувачений, статечний селянин з рівною білою бородою, сидів на рогожі якраз за дверима; навколо нього сиділи навпочіпки і стояли його сини з дружинами, дочки, зяті — мабуть, чи не половина села. Струнка темношкіра жінка з напівоголеною спиною, з відкритим чорним плечем і з тонким золотим кільцем у носі раптом заговорила голосно, різко. Мій супутник мимохіть підвів очі. Ми вже вийшли й опинилися якраз за широкою спиною Джіма.

Можливо, саме ці селяни привели в суд жовтого собаку. Пес, як усі тубільні собаки, мовчки й скрадливо плутався у людей під ногами, і мій знайомий перечепився об нього. Пес без гавкоту відскочив набік, а мій супутник, злегка підвищивши голос, сказав з протяглим сміхом:

— Погляньте на це жалюгідне створіння!

І відразу потік людей роз'єднав нас. Я на мить прихилився спиною до стіни, а мій супутник пішов собі.

Джім різко обернувся, зробив крок уперед і заступив мені дорогу. Ми стояли віч-на-віч, він дивився на мене з упертим і рішучим виглядом. Я почував себе так, наче мене посеред лісу захопили розбійники. Веранда на той час уже спорожніла; в залі суду гамір ущух; скрізь запанувала глибока тиша, і тільки здалеку долинав скрушний східний голос.

Жовтий пес сів і заходився ловити бліх.

— Ви мені щось сказали? — спитав Джім тихо, нахиляючись уперед, ніби готуючись до нападу. Я миттю відповів:

— Ні.

Щось у його тихому голосі насторожило мене. Я пильнував за ним. Це нагадувало зустріч у лісі, тільки з непевним кінцем, бо він не зазіхав ані на мій гаманець, ані на моє життя.

— Ви кажете «ні», — мовив він похмуро, — а проте я чув.

— Це непорозуміння, — заперечив я, розгубившись і невідривно дивлячись на нього. Я бачив, як потемнішало його обличчя, немов небо перед грозою: тіні непомітно набігали на нього і таємниче гусли перед близькою бурею.

— Наскільки мені пригадується, жодного слова у вашій присутності я не сказав, — цілком щиро запевнив я.

Безглузда сутичка починала мене дратувати. Тепер я розумію, що він мало не накинувся на мене з кулаками. Він не загрожував мені по-справжньому. Навпаки, він був навдивовижу пасивний, розумієте? Проте готовий до нападу, і, хоча не якийсь там велетень, він, здавалося, легко міг пробити стіну.

Аж ось Джім глибоко замислився й наче почав вагатися; десь, найпевніш, це було викликане моїм щиросердим тоном і поведінкою. Ми дивилися один одному в очі. В залі суду слухалася справа про побиття лихваря. Я розібрав слова: «Буйвіл... дрючок.... страшенно наполоханий...»

— Чому ви цілий ранок видивлялися на мене? — нарешті вимовив Джім.

— А ви сподівалися, що всі сидітимуть з опущеними очима, щоб не вразити вас? — я не збирався сумирно сприймати його нападки. Він підвів очі й утопив їх мені в обличчя.

— Ні. Це природно, — сказав він. — Я витримаю все до кінця. Тільки... — він заговорив швидше, — я нікому не дозволю ображати себе поза стінами суду. З вами був якийсь добродій. Ви говорили з ним... о, я знаю... Ви говорили з ним, але так, щоб я чув...

Я запевняв його, що він помиляється. Не знаю, як могло статися таке непорозуміння.

— Ви думали, я побоюся захистити себе, — сказав він з легкою гіркотою.

Я з цікавістю відзначав найменші відтінки його поведінки, проте, як і досі, нічого не розумів; щось у його словах — може, просто інтонація — змусило мене поставитися до нього поблажливо. Несподівана притичина більше не дратувала мене. Він помилявся, сталося непорозуміння, інтуїція підказувала мені, що помилка була сміховинна й прикра. Я прагнув якомога пристойніше завершити цю сцену, як завше воліє людина обірвати непрохане й неприємне зізнання.

Найкумедніше те, що я відчував внутрішню тривогу на думку про можливу ганебну бійку, яка зробить мене смішним. Я не жадав слави на три дні, як людина, котра дістала синець під оком від штурмана з «Патни». Він же, здається, не замислювався над своїми вчинками і, в кожному разі, знайшов би цілковите виправдання у власних очах. Попри весь його спокій і навіть, сказати б, апатію, кожен помітив би, наскільки він розгніваний.

Мені хотілося його заспокоїти, коли б я тільки знав, як це зробити. Але я не знав. То була темрява без єдиного просвітку. Ми дивились один на одного мовчки. Секунд п'ятнадцять він чатував, тоді ступнув ближче, а я наготувався відбити удар, хоча, по-моєму, жоден м'яз у мене не ворухнувся.

Сказав би я вам, що я про вас думаю. Ви...

— Стривайте! — вигукнув я. Він на секунду замовк.

— Перш ніж це сказати, — швидко провадив я, — будьте ласкаві, поясніть мені, що я такого сказав або зробив.

Запала мовчанка. Він дивився на мене обурено, а я щосили напружував пам'ять; мені заважав голос із зали суду, що багатослівно спростовував якісь звинувачення. Потім ми заговорили майже одночасно.

— Я вам покажу, що це не так, — сказав він тоном, який не віщував нічого доброго.

— Я нічого не знаю, — поважно заперечив я ту ж мить.

Він намагався спопелити мене зневажливим поглядом.

— Тепер, коли ви бачите, що я не боюсь, ви чимдуж викручуєтеся, — сказав він. — Ну так хто ж тут жалюгідне створіння?

І тільки зараз до мене дійшло.

Він розглядав моє обличчя, ніби вишукуючи місце, куди затопити кулаком.

— Я нікому не дозволю... — забуркотів він загрозливо.

Далебі, це було жахливе непорозуміння. Годі передати, як я був вражений. Мабуть, мені не вдалося приховати своїх почуттів, бо вираз його обличчя трохи змінився.

— Боже мій! — захвилювався я. — Але ж ви не думаєте, що я...

— Я певен, що добре почув, — наполягав він і вперше від початку цієї прикрої сцени підніс голос. По тому з відтінком презирства додав: — Отже, це були не ви? Гаразд, я розшукаю того, другого.

— Не робіть дурниць! — сердито вигукнув я. — Це було зовсім не те.

— Я чув, — повторив він із сумовитою наполегливістю. Хтось, може, й посміється з такої затятості. Я не сміявся. Зроду не стрічав я людини, що розкрила б себе так немилосердно, піддавшись природній спонуці. Одне-однісіньке слово зірвало з нього стриманість — ту стриманість, яка для нашої душі необхідніша, ніж одяг для тіла.

— Не дурійте, — повторив я.

— Але той, другий, це сказав, — ви ж не заперечуєте? — відкарбував він і вп'явся у мене очима.

— Ні, не заперечую, — мовив я, витримуючи його погляд.

Він опустив очі й глянув туди, куди я показував йому пальцем. Спершу він не второпав, потім збентежився, наче собака був страховиськом, а він уперше побачив собаку.

— Ніхто й не думав ображати вас, — сказав я.

Він дивився на бідолашне створіння, яке сиділо, насторочивши вуха; пес повернув гостру морду до дверей і раптом, немов автомат, клацнув зубами на муху, що летіла мимо,

Я глянув на Джіма. Рум'янець на його засмаглих ніжних щоках погустішав, залив шию й чоло по саме кучеряве волосся. Ясні блакитні очі потемнішали. Губи трохи відкопилились і затремтіли. Від такого глибокого приниження, а може, від розчарування Джім не здатен був витиснути з себе ані слова. Ану ж він хотів цієї бійки, жадав з її допомогою полегшити біль?

Хто знає, якого заспокоєння чекав він од цієї сутички? Він був щирий перед собою, а його щаслива зоря глузливо відвернулась. Джім застогнав, ніби від удару по голові. Це було дуже сумно.

Я наздогнав його далеко за брамою. Мені навіть довелося злегка підбігти, і коли я, захекавшись, порівнявся з ним та заговорив про втечу, він випалив: «Ніколи!» — відразу випустивши колючки.

— Ні від кого... ні від кого в світі, — вперто повторював він.

Джім дивився на мене спокійно, а я підшукував слова, однак у тій хвилі нічого не міг придумати, і він рушив уперед. Я пішов слідом і поквапливо забалакав про те, що мені б не хотілося лишати його під хибним враженням мого... мого... Я затнувся. Безглуздість цієї фрази вразила мене самого, я ніяк не міг закінчити її; проте сила речення не в його завершеності чи логічності побудови.

Моє дурнувате белькотання, здається, сподобалося йому. Він заговорив із чемним спокоєм, що свідчив про величезне самовладання або ж про чудову настроєву гнучкість:

— Річ очевидна: я помилився.

Мене це здивувало: він говорив так, буцімто йшлося про якусь неістотну дрібницю.

— Пробачте мені, будь ласка, — вів він далі і замислено додав: — Усі ці люди, котрі витріщалися на мене в суді, здавалися мені такими дурними, що... що могло бути й так, як я думав.

Я зацікавлено подивився на нього й зустрів його погляд, непроникний і нітрохи не збентежений.

— З такими речами я не можу змиритися, — сказав він просто. — В суді все інакше; там мені доводиться все терпіти, і я терплю.

Не криюсь, я не розумів його. Зміни його настрою скидалися на спалахи світла в густому тумані — яскраві й невловні.

Ми попрощалися пізно ввечері. Я спинився на кілька днів у готелі «Малабар», і на моє запрошення ми з ним там пообідали.

Розділ сьомий

Пополудні поштове судно далекого плавання прибуло в порт, і велику їдальню готелю заповнили люди з квитками для навколосвітньої подорожі, ціною в сто фунтів, у кишенях. Траплялися тут подружжя, знудьговані одне одним за час подорожі, були більші й менші компанії, стрічалися й самотні подорожні, що поважно обідали або галасливо бенкетували; проте всі ці люди думали, розмовляли, жартували точнісінько так, як звикли у себе вдома; а до нових вражень вони були не чутливіші, ніж їхні валізи нагорі.

Відтепер їхній багаж, та й вони самі, будуть позначені етикетками: відвідали такі-то й такі країни. Вони пильнуватимуть, мов зіницю ока, цю відзнаку своєї особистості, оберігатимуть приліплені до речей етикетки, як документальне свідчення, як єдиний незгладний слід своєї повчальної мандрівки.

Темнолиці служники безшумно сновигали по відполірованій підлозі; час від часу долинав дівочий сміх, наївний і пустий, як сама дівчина, або, коли на мить вщухав брязкіт посуду, чулися слова, повільно й манірно вимовлені дотепником, що описував співтрапезникам останній кумедний скандал на борту.

Дві старі дівки-мандрівниці в ультрамодних сукнях кисло переглядали меню й стиха перемовлялися, ворушачи бляклими

губами; ексцентричні, з дерев'яними обличчями, вони скидалися на двох заможних опудал.

Кілька ковтків вина трохи розкрили душу Джіма і розв'язали йому язика. Апетит у нього був чудовий, я це помітив. Здавалося, він поховав у глибинах пам'яті епізод, що започаткував наше знайомство, наче то було щось таке, про що ніколи більше не зайде мова. Я бачив перед собою блакитні юнацькі очі, могутні плечі, відкрите бронзове чоло з білою смужкою біля коріння кучерявого ясного волосся; його зовнішність викликала симпатію: чисте обличчя, щирий усміх, юнацька поважність. Він був порядною людиною — одним з нас.

Говорив він розважливо, з якоюсь стриманою відвертістю. З тону нашої розмови могло здатися, що ми просторікуємо про знайомих, про футбольний матч, про торішній сніг. Думки мої тонули в морі здогадів, аж ось мені вдалося в тактовній формі сказати, що розслідування для нього, певне, було дуже болісним. Він схопив мене за руку і вп'явся в мене поглядом.

— Мабуть, це тяжко, — пробурмотів я, збентежений.

— Це... просто пекло! — глухо вигукнув він.

Його рух і слова змусили двох дженджуристих подорожніх за сусіднім столиком відірватися од пудингу. Я підвівся, і ми вийшли на галерею, де на нас чекали кава й сигари.

На маленьких восьмикутних столиках горіли свічки під скляними ковпаками; навколо стояли зручні плетені стільці; столики відокремлювались один від одного рослинами з шорстким листям; між колонами, на які падав червонястий відблиск світла з високих вікон, спустилась мерехтлива й похмура ніч.

Вогні кораблів миготіли вдалині, немов тремтливі зірки, а пагорби за рейдом скидалися на темні застиглі грозові хмари.

— Я не міг утекти, — почав Джім. — Шкіпер утік, та Бог з ним. А я не міг і не хотів... Всі вони якось викрутились, але таке не для мене.

Я слухав з напруженою увагою, не наважуючись поворухнутись. Він був певний себе і водночас стриманий. Найперше, наче признаючись у своєму безсиллі перескочити двадцятифутовий мур, він виголосив, що тепер ніколи не зможе повернутися додому.

Я згадав слова Брайєрлі: «Цей старий пастор в Ессексі обожнює свого сина-моряка».

Чи знав Джім про те, що був батьковим улюбленцем? Тон, яким він говорив «про свого тата», викликав в уяві образ доброго сільського пастора — найпрекраснішого серед людей.

— Тепер тато вже все знає з місцевих газет, — сказав Джім, — Я ніколи не зможу зустрітися з бідолашним старим.

Я не наважувався звести очей, а він додав:

— Я ніколи не зможу пояснити. Тато не зрозумів би.

Тоді я глянув на нього. Юнак курив у задумі, потім стрепенувся і знову заговорив. Спершу він висловив бажання, щоб я не плутав його зі співучасниками в... в злочині... він не був одним з них; він зовсім-таки інший. Я не заперечував. Я не знав, що за гру він веде, якщо взагалі він вів якусь гру. Я мовчав, а Джім розмірковував, що йому краще робити, коли скінчиться «це безглузде розслідування». Очевидно, він поділяв зневажливу думку Брайєрлі про цю процедуру, продиктовану законом. Він не знав, куди подітись, і сказав про це, скорше розмірковуючи вголос, аніж радячись зі мною. Свідоцтво відберуть, кар'єрі — край, немає грошей, щоб виїхати, ніякого місця не передбачається. На батьківщині, мабуть, щось би знайшов; одне слово, слід звернутися за підтримкою до рідних, а він цього не зробить. Нічого не лишається, як найнятися простим матросом; може, йому пощастило б дістати місце старшини-стернового на якомусь судні. Він може бути стерновим...

— Гадаєте, змогли б? — спитав я.

Джім підхопився і, приступивши до кам'яної балюстради, втопив очі в ніч. За хвилю повернувся і завмер, височіючи над моїм стільцем; його юнацьке обличчя й досі притьмарював біль

від погамованого спалаху почуття. Він чудово розумів, що я не ставлю під сумнів його вміння правувати судном.

Ледь тремтячим голосом він запитав, мене, чому я так сказав? Я був «безмежно добрий» до нього. Я навіть не посміявся над ним, коли (голос його перейшов у бурмотіння)... «ну, ця прикра помилка, ви знаєте... і я повівся, як справжній осел».

Я перепинив його і палко заперечив, що мені ця помилка зовсім не видалася смішною.

Джім сів і, поволі ковтаючи каву, спорожнив маленьку чашечку до останньої краплі.

— Але це не означає, що я визнаю себе таким, — чітко вимовив він.

— Справді?

— Авжеж, — підтвердив він рішуче. — А ви знаєте, як би вчинили на моєму місці? Знаєте? А проте ви не вважаєте себе... не вважаєте себе бо... бо... боягузом?

І глянув на мене запитливо. Очевидно, це було запитання bona fide*. А втім, відповіді він не чекав.

Перш ніж я отямився, Джім знову заговорив, дивлячись прямо перед себе, ніби читаючи щось, написане в нічній темряві.

— Вся річ у тім, щоб бути напоготові. А я не був готовий... тоді. Не хочу виправдовуватись, але мені хотілося б пояснити... Хотілося б, щоб хто-небудь зрозумів... бодай одна душа! Ви! Чому б не ви?

Джім почав свою розповідь досить спокійно. На борту судна компанії «Дейл Лайн», яке підібрало цих чотирьох, що пливли в шлюпці, освітлені слабкими променями призахідного сонця, команда відразу ж почала дивитися на них скоса. Огрядний шкіпер розповів якусь історію, решта мовчали, і попервах його версію прийняли. Не випадає допитувати бідолашних потерпілих,

---

* Цілком щиро *(лат.)*.

яких вам пощастило врятувати коли не від мученицької смерті, то принаймні від лютих страждань. Згодом, коли був час усе обміркувати, офіцерам «Езонделя» спало на думку, що в цій історії є дещо підозріле; проте сумнівів своїх вони, звісно, вголос не висловили. Вони врятували капітана, штурмана і двох механіків із затонулого судна «Патна», і цього, власне, було досить.

Я не спитав Джіма, як він почувався ті десять днів на борту «Евонделя».

Чи він відчув, що втрачає грунт під ногами? Хотів би я знати...

Він прожив на березі цілих два тижні в Будинку моряка; на той час там мешкало ще шість чи сім чоловік, і до мене дійшли деякі чутки про нього. Всі ці дні Джім проводив на веранді в шезлонгу, покидаючи свою схованку тільки в обідню пору або ж пізно вночі, коли блукав самотиною по набережжі, відірваний од усіх, нерішучий та мовчазний.

— По-моєму, за весь той час я ні до кого не озвався словом, — мовив він, і мені стало його шкода. Одразу ж він додав: — Один із тих хлопців напевне бовкнув би щось, і я не стримався б, а сварки мені не хотілося. Я був надто... надто... мені бракувало сил.

— Отже, та перетинка в трюмі таки витримала, — сказав я.

— Так, — пробурмотів він, — витримала. Проте я відчував, як вона випинається під моєю рукою.

— Неймовірно, як іноді старе залізо може витримати такі навантаження, — сказав я.

Відхилившись на спинку стільця, витягнувши затерплі ноги і звісивши руки, він ледь хитнув головою. Годі собі уявити сумніше видовище. Зненацька Джім підвів голову й випростався.

— Ох, яку можливість втрачено! Боже праведний! Яку можливість втрачено! — випалив він, і останнє слово нагадувало болісний зойк.

Джім знову вмовк, заціпенів, віддалився, палко прагнучи повернути ту втрачену можливість; на мить ніздрі його

роздулися, ніби він вдихав п'янкий дух втраченої можливості. Так, цей хлопець мав багату уяву! Він був здатний і на самопожертву, і на самозречення. В кого очах, втуплених у ніч, я бачив усе його єство, що навально поривалося вперед, у казкове царство відчайдушного героїзму.

Зараз Джім був далеко від мене, хоч я сидів за яких три фути. З кожною миттю він дедалі глибше поринав у химерний світ нездійсненних романтичних подвигів. Нарешті він пробився аж до самого серця того світу! На обличчі в нього з'явився дивний вираз блаженства, очі зблиснули в світлі свічки, він усміхнувся! Пробився аж до самого серця того світу, до самого серця. То був усміх натхнення; ми з вами, друзі мої, ніколи не зможемо так усміхатись. Я повернув його на землю словами:

— Себто, такого б не сталося, якби ви лишилися на судні?

Джім обернувся до мене, в очах — розгубленість і біль; збентежений, наполоханий, наче впав з іншої планети. Ні ви, ні я ніколи не будемо так дивитись. Він здригнувся всім тілом, немов холодний палець діткнувся його серця.

— Шкода, що ви не могли знати наперед! — сказав я зумисне, щоб підштрикнути його. Проте підступна стріла схибила — упала до його ніг, а він і не збирався піднімати її. Можливо, навіть і не помітив її. Він відказав:

— До дідька! Кажу вам, вона випиналася. Шматок іржі завбільшки з долоню впав з перетинки. — Джім провів рукою по чолу. — Перетинка тремтіла й здригалась, немов жива.

— І тоді вам стало зле, — кинув я мимохідь.

— Невже ви гадаєте, — сказав він, — що я думав про себе, коли за моєю спиною, на прові судна, міцно спало сто шістдесят душ... а на кормі ще більше... і на горішній палубі... спало спокійно... людей було втричі більше, ніж могло поміститись на шлюпках... Я передчував, що залізна перетинка не витримає і потік води залле їх сонних... Що я міг вдіяти, що?

Я легко уявив Джіма в тому моторошному, глухому б місці, коли світло ліхтаря осявало невелику частину перетинки, що витримувала натиск цілого океану, і чулося дихання сонних беззахисних людей. Ось він дивиться на залізну стінку, іржа, що відпадає цілими шматками, лякає його, передчуття близької загибелі гнітить душу. Гадаю, це було в той час, коли шкіпер вдруге послав його на прову. Джім сказав мені, що його першим відрухом було закричати, після чого всі ці люди у жахові попрокидалися б зі сну, та його огорнуло таке нездоланне відчуття власної безпорадності, аж він онімів.

«Геть пересохло в горлі», — так визначив Джім свій стан. Нечутно вибрався він на палубу через перший люк. Віндзейль ненароком черкнув його по обличчю, і від легкого доторку чаймовини він мало не полетів з трапа.

Коліна в нього сильно дрижали, коли він стояв на фордеку й розглядав сонних. На той час машини спинили й почали випускати пару. Від її глухого стугону ніч вібрувала, немов басова струна. Все судно тремтіло.

То тут, то там підводилася з рогожі голова, Джім невиразно бачив, як людина сідала, якусь мить сонно дослухалася, тоді знову вмощувалась посеред хвилястих нагромаджень скринь, парових лебідок, вентиляторів. Джім усвідомлював, що цей люд навряд чи зрозуміє значення дивного шуму. Залізний корабель, пасажири з білими обличчями, предмети, звуки — все на борту видавалося цій темній і побожній юрмі незвичним і так само надійним, як і незбагненним.

Не забувайте: він вірив, як і кожен вірив би на його місці, що судно от-от потоне; горбкувата, поїдена іржею перетинка, яка стримувала натиск океану, кінець кінцем обов'язково впаде — зненацька, немов замінована дамба, — і впустить смертодайний потік хвиль.

Він стояв нерухомо перед людськими тілами, що лежали покотом, — приречений, свідомий своєї долі, задивлений на

мовчазну групу мертвих. Вони вже були мертві! Ніщо не могло врятувати їх. Шлюпок, мабуть, вистачило б на половину з них, але бракувало часу. Часу! Так, часу! Здавалося, не варто було й пробувати розімкнути уста, ворухнути рукою або ногою. Перш ніж він встигне вигукнути три слова чи стулити три кроки, він уже борсатиметься в морі, жахливо спіненому від безнадійних зусиль людських істот, неспокійному від розпачливих вигуків про допомогу. Допомоги чекати марно.

Джім чудово уявляв собі, що саме станеться; він пережив це, застиглий нерухомо з ліхтарем у руці біля люка, пережив усе до найменших наймоторошніших подробиць. Певно, він пережив усе те ще раз, коли розповідав мені речі, про які не міг говорити в суді.

— Я бачив ясно, що я в безвиході. Здавалося, життя покинуло мене. Я подумав, що нічогісінько не зміниться, коли я просто стоятиму собі й чекатиму. Я й гадки не мав, що попереду ще багато секунд...

Зненацька пара перестала виходити. Шум доводив до шалу, раптова ж гнітюча тиша була просто нестерпна. Думав, що задихнуся ще раніше, ніж потону, — сказав він. І палко додав, що не думав про власний порятунок. Лише одна чітка думка бриніла в мозкові: вісімсот чоловік і сім шлюпок... вісімсот чоловік і сім шлюпок. — Ніби чужий голос лунав у моїх вухах, — мовив він схвильовано. — Вісімсот чоловік і сім шлюпок... а часу — ні хвилини!

Він нахилився до мене через маленький столик, а я намагався уникнути його погляду.

— Гадаєте, я боявся смерті? — спитав він тихо, але твердо. і вдарив долонею по столу так, що чашки від кави затанцювали. — Слово честі, я не боявся, ні... — Він випростався і схрестив руки; підборіддя його опустилося на груди.

Крізь високі вікна до нас невиразно долинав брязкіт посуду. Почулися гучні голоси, і кілька чоловіків у піднесеному настрої

вийшло на галерею. Вони обмінювались жартами, згадуючи каїрських віслюків.

Червоновидий мандрівець з пихатою міною кепкував з базарних закупок блідого нервового юнака, що йшов поруч, тихо ступаючи своїми цибатими ногами. «Ні, серйозно, по-вашому, мене пограбували?» — поважно допитувався молодик. Компанія подалася далі й почала розсідатися за столиками; спалахували сірники, на мить освітлюючи байдужі обличчя і матову білину сорочок; гомін розмови, пожвавленої випивкою, видавався мені безглуздим і неймовірно далеким.

— Кілька чоловік з команди спало на покришці першого люка, зовсім близько від мене, — знову почав Джім.

На цьому судні на вахті стояли калаші, вся команда спала цілу ніч, і будили тільки тих, хто заступав вартових. Джімові кортіло схопити й труснути за плече найближчого матроса-індійця, але він цього не зробив. Щось утримало його. Він не боявся, ні, просто не зміг, та й годі. Смерть його не лякала, але він боявся паніки на борту.

В його уяві поставали жахливі картини — переполох, страхітлива товчія, жалісні зойки, потопаючі шлюпки, — найстрашніші подробиці катастрофи на морі, про які йому доводилося чути. Мабуть, Джім міг би змиритися зі смертю, проте хотів би вмерти спокійно, без несамовитих сцен, у тихому трансі.

Не так рідко стрічаємо ми готовність до смерті, й тільки в поодиноких випадках душа людська, закута в сталевий непроникний панцир рішучості, здатна вести безнадійну боротьбу до останнього; в міру того як тане надія, прагнення спокою звичайно зростає і кінець кінцем перемагає навіть жадобу життя. Хто з нас не спостерігав цього або ж хоч почасти не пережив такого почуття сам — неймовірну спустошеність, втому від марних зусиль, прагнення спокою? Ті, хто змагається зі стихійними силами, добре це знають — люди, що зазнали корабельної аварії,

мандрівники, заблукані в пустелі, ті, хто воює зі стихійним лихом або ж із тупою брутальністю натовпу.

Розділ восьмий

Скільки Джім простовбичив біля люка, кожної миті очікуючи, що палуба опуститься під ногами і потік води вдарить йому в спину? Хвилини зо дві. Двоє невидимих чоловіків почали перемовлятися сонними голосами, звідкись долинуло човгання ніг. А над цими слабкими звуками висіла жахлива тиша, що передує катастрофі, болісне затишшя в мить перед ударом; і тут йому сяйнуло, що, може, він встигне добігти до линвових талрепів і перерізати їх, щоб урятувати шлюпки.

На «Патні» був довгий місток, і всі шлюпки містилися нагорі — чотири з одного боку і три з другого, найменші на лівому облавку, навпроти штурвала. Джім знав свій обов'язок. Наважуся твердити, що в цьому розумінні він був добрий штурман.

— Я завжди вважав, що треба бути готовим до найгіршого, — пояснив він, неспокійно дивлячись мені в обличчя.

Я хитнув головою, схвалюючи цю розумну засаду, і відвів погляд од людини, в якій добачав невловну щербинку.

Джім, заточуючись, побіг. Йому доводилось переступати через ноги тих, що спали, пильнувати, щоб не наступити комусь на голову. Враз хтось схопив його за куртку, почувся змучений голос. Світло ліхтаря впало на темне обличчя. Джім достатньо вивчив мову, аби зрозуміти слово «вода»; слово це повторювалось кілька разів настійливо, благально, розпачливо. Він рвонувся, щоб вивільнитися й відчув, як чиясь рука схопила його за ногу.

— Сердега вчепився за мене, ніби потопаючий, — сказав Джім. — «Вода, вода»! Яку воду він мав на увазі? Якомога спокійніше я наказав відпустити мене. Час підганяв, почали прокидатись інші. Мені потрібно було перерізати линви шлюпок.

Я відчував, що зараз він закричить. Це могло викликати паніку, я розмахнувся і вдарив його ліхтарем по обличчю. Скло задзвеніло, світло погасло, але він випустив мене, і я побіг до шлюпок... Він стрибнув на мене ззаду. Ніяк не вгавав, усе намагався кричати. Я мало не задушив його, перш ніж збагнув, чого він хоче. Він просив води. З ним був хлопець, його син; хлопчина захворів і просив пити. Батько, побачивши мене, благав дати трохи води; оце й усе. Ми були під містком, у суцільній темряві. Я метнувся в свою каюту, схопив пляшку з водою і тицьнув йому в руки. І тоді й сам відчув сильну спрагу.

Джім сперся на лікоть і затулив долонею очі.

У мене мороз пройшов по спині; щось химерне було в усій цій історії. Пальці його, що прикривали очі, злегка тремтіли. Він порушив коротку мовчанку.

— Таке з людиною трапляється лише раз у житті і... Ет! Пусте! Коли нарешті я вибрався на місток, ті пройди вже спускали шлюпку з блоків. Коли я біг по трапу, важкий удар спав на моє плече, ледь не зачепивши голови. Це не спинило мене, і старший механік знову замахнувся. Чомусь я не міг нічому дивуватися. Все видавалося цілком природним... і жахливим... жахливим. Я ухилився від того жалюгідного маніяка, підняв його над палубою, мов пір'їнку, а він зашепотів у мене в руках: «Годі! Пустіть! Я думав, ви один з тих чорношкірих...»

Я відкинув його геть, він покотився по містку і збив з ніг другого механіка. Шкіпер, заклопотаний човном, озирнувся й посунув на мене, нахиливши голову і заричавши, мов дикий звір. А я ніби скам'янів. Застиг нерухомо, як оця стінка.

Він злегка постукав кісточкою пальця по стіні біля свого стільця.

— Здавалося, все це я вже чув, бачив, переживав безліч разів. Я їх не боявся. Шкіпер різко спинився й муркнув: «А, це ви! Допоможіть нам, мерщій!» Отак і сказав: «Мерщій!» — «Ви

збираєтесь щось робити?» — спитав я. «Звіятися!» — буркнув він через плече.

Тоді я не зовсім утямив, що він мав на увазі. Решта двоє звелися на ноги й разом кинулися до шлюпки. Вони тупцювали, сопіли, штовхалися, проклинали човен, корабель, одне одного і мене. Все пошепки. Я не рухався і не розмовляв, а просто спостерігав, як нахиляється судно.

Я виразно бачив лінію обрію перед собою, над форштевнем; бачив воду вдалині, чорну, іскристу й нерухому, застиглу, ніби мертву; таким спокійним море ще ніколи не було. Чи бачили ви корабель, що пливе з опущеним провом, корабель, який не тоне лише завдяки листу старого іржавого заліза? Я про все на світі подумав; проте чи можливо підперти перетинку за п'ять хвилин... та, власне, і за п'ятдесят хвилин? Де б я взяв людей, які не побоялися б спуститися вниз? А дерево... Чи стачило б у вас сміливості вдарити хоча б раз молотком, якби ви глянули на ту перетинку? І не кажіть, що ви змогли б це зробити: ніхто б не зміг. Лиха година!.» Ви вважаєте мене боягузом за те, що я стояв там бездіяльно, але що б ви вчинили? Що? Ви не можете сказати... відповіді немає. Потрібно мати бодай трохи часу. Що, повашому, я мусив робити? Чи добре було б нажахати всіх тих людей, яких я сам не міг врятувати... для яких порятунку не було?..

Після кожних двох слів він швидко відсапувався і кидав мене швидкі погляди, неначе в своєму стражданні не забував стежити за моєю реакцією. Джім говорив не до мене, а лише в моїй присутності, сперечався з кимось незримим, ворожим і нерозлучним — другим власником своєї душі.

Цих питань суд неспроможен був розв'язати: то була витончена і серйозна суперечка щодо справжньої суті життя, і суддя тут був зайвий. Джім прагнув мати спільника, помічника, співучасника. Я відчув, на який ризик іду: він міг мене обхитрувати, осліпити, заморочити, а то й удатися до примусу, аби тільки

я висловив певну думку в нерозв'язній суперечці. Не вмію вам пояснити своїх суперечливих почуттів. Мене змушували зрозуміти Незбагненне, а що може бути прикрішого! Мене примушували бачити умовність будь-якої істини та щирість всякого віроломства. Джім прагнув охопити відразу все — і той бік людської натури, що звернений до денного світла, і той, що у всіх нас, ніби друга півкуля місяця, таємно звернений до вічної темряви і лише вряди-годи освітлюється страхітливим попелястим сяйвом.

Він порушив мій спокій. Визнаю це, щиро визнаю. Випадок був незначний, неістотний, якщо хочете: пропащий юнак, один з мільйона, проте він був одним із нас; випадок аж ніяк не вартий уваги, і все ж таємниця його поведінки заполонила мене...

Марлоу вмовк, щоб розпалити пригаслу манільську сигару, і начебто зовсім забув про свою оповідь. Відтак знову заговорив.

— Моя провина, звичайно. Дійсно, не моя справа — цікавитись. Це моя слабина. Його ж дошкульне місце — інше. Моя слабина в тому, що я не бачу випадкового, зовнішнього, — не визнаю відмінності між мішком лахмітника і тонкою білизною першого стрічного. Я бачив силу людей! — провадив він з несподіваним сумом. — З деякими я... заходив у певний... контакт, як, наприклад, з оцим хлопцем, і завжди бачив перед собою просто людську істоту. Ця клята демократична властивість сприймання; можливо, вона ліпша, ніж цілковита сліпота, але мені від того жодної користі, запевняю вас. Люди хочуть, щоб інші помічали їхню тонку білизну. Проте я ніколи не міг з ентузіазмом ставитись до таких речей. А це вада, атож, вада. Ну, і настає такий тихий вечір, як нині; довкола мене сидять люди, надто ліниві, щоб грати у віст; і починається оповідь...

Марлоу знову замовк, либонь, очікуючи підбадьорливої репліки, проте ніхто не вимовив і слова; лише господар, ніби з обов'язку, муркнув:

— У вас така витончена вдача, Марлоу.

— У кого? В мене? — притишено сказав Марлоу. — О ні! Але Джім таки був витончений; і хоч як би я силкувався вдало розповісти цю історію, все одно я втрачаю безліч відтінків — вони невловні, їх важко змалювати словами. Річ ускладнювалася ще й тим, що він був зовсім простий, бідолаха!.. Дивовижний хлопець! Сидів переді мною і присягався, що його не злякало б ніщо в світі... і, головне, вірив у це! Кажу вам, це було напрочуд наївно і водночас жахливо! Я потай стежив за ним, немовби запідозрив його в намірі напустити мені туману. Джім був переконаний, що він міг гідно зустріти будь-яку небезпеку. Змалку готував себе до всіляких знегод, що можуть спіткати людину на суходолі й на морі. Він пишався своєю передбачливістю. Вигадував собі різні небезпеки й способи захисту, очікуючи найгіршого, загартовуючи те найкраще, що жило в ньому. Чи можете ви це уявити? Безліч пригод, гучна слава, такий переможний поступ! І глибоке усвідомлення власної далекоглядності, що увінчує кожен день життя. Він замріявся, очі його сяяли; а мені, враженому безглуздям його міркувань, дедалі важчало на серці. Джім почав виявляти ознаки роздратування.

— Завжди трапляється несподіване, — сказав я примирливо.

Моя нетямущість викликала у нього презирство. Гадаю, він був певен, що несподіванка не вивела б його з рівноваги; лише незбагненне могло подолати його досконалу готовність. Він був заскочений зненацька і пошепки посилав прокляття морю і небесам, суднові й команді. Все на світі його зрадило! На нього найшла та гордовита покірливість, що не давала йому поворухнути бодай мізинцем, поки решта з чітким усвідомленням реальної небезпеки розпачливо вовтузилась і стікала потом біля шлюпки. Останньої миті щось там застопорилось. Здається, ненароком вони примудрилися наглухо заклинити шворень переднього блока шлюпки, і ця халепа позбавила їх решток глузду.

Мабуть, то було цікаве видовище: несамовиті зусилля кількох чоловіків, які борсалися на нерухомому судні серед спокійної

тиші заснулого світу, боролися всупереч часові за звільнення шлюпки, лазили навкарачки, у відчаї вставали, борюкалися, штовхалися, злостивились, ладні вбити, ладні розридатися, вчепитись один одному в горлянку, стримувані лише страхом смерті, що німотно стояла за ними, наче незворушний наглядач з холодними, байдужими очима. О так! Далебі, то було цікаве видовище. Він бачив усе і міг говорити про побачене з презирством та гіркотою; либонь, він усе сприймав якимось шостим чуттям, бо присягнув мені, що лишився осторонь і не дивився ні на них, ні на шлюпку — хоч би тобі оком скинув! І я вірю йому. На мою думку, він був надто заклопотаний спогляданням загрозливого нахилу корабля, загрозою, що виникла в мить цілковитої безпеки, — Джіма зачарував меч, завислий на волосинці над його головою.

Ніщо в світі не ворушилось перед його очима, і він без перешкод міг уявити собі, як різко шугоне вгору темна лінія обрію, як зненацька здибиться широка рівнина моря — швидкий спокійний підйом, жорстокий кидок, полон безодні, боротьба без надії, мруще зоряне світло, морок, що змикається на віки вічні над головою, ніби склепіння гробниці, — а молоде життя його щосили пручається! — і чорна межа.

Джім здатен був це уявити!.. Та й хто не зміг би? І не забувайте: він був досконалий художник у дивній сфері фантазії, талановитий митець із здатністю блискавично й проникливо все передбачати. Видовище, що відкрилося йому, обернуло його всього, з голови до п'ят, на холодний камінь: але в голові у шаленому танку кружляли думки, криві, сліпі, німі думки — вихор жахливих калік.

Я вже казав вам, Джім сповідався переді мною так, наче я міг відпускати гріхи. Він глибше й глибше копався у своїй душі, сподіваючись на моє прощення, яке не дало б йому анінайменшої користі. То був один з випадків, коли наймилосердніший обман не полегшує болю, коли ніхто не в спромозі зарадити; коли сам творець, здається, полишає грішника напризволяще.

Джім стояв на штирборті містка, відступивши чимдалі од того місця, де точилася боротьба за шлюпку, боротьба позмовницькому таємна й заразом бурхлива, шалена. Два малайці тим часом не випускали з рук штурвала. Уявіть собі дійових осіб у цьому, хвалити бога, винятковому епізоді на морі — четвірку збожеволілих від лютих, таємних зусиль утікачів і трійцю застиглих нерухомо глядачів; вони стояли на містку, над палубним тентом, що ховав цілковите невідання сотень людських істот, з їхньою втомою, з їхніми мріями та сподіваннями, затриманих незримою рукою на краю загибелі. Бо я не мав ані найменшого сумніву, що саме так воно й було: беручи до уваги стан судна, важко уявити грізнішу небезпеку. Ті типи біля шлюпки мали досить підстав, щоб збожеволіти зі страху. Сказати по правді, я б і сам не дав зламаного шеляга, що корабель протримається на воді ще секунду. І все-таки він плив! Ці сонні прочани приречені були урвати свою прощу й відчути гіркоту якогось іншого кінця. Здавалося, всемогутній, у чиє милосердя вони вірили, потребував їхньої покірливої присутності на землі ще якийсь час і, глянувши вниз, звелів океанові: «Не смій!»

Їхнє спасіння я вважав би цілком незбагненним, коли б не знав, яке міцне може бути старе залізо, не менш міцне, аніж дух людей, з якими нам час від часу доводиться стрічатись, — людей змарнілих, мов тіні, але все ще не переможених життєвими знегодами. Так само незбагненна була й поведінка двох стернових всі ті двадцять хвилин. Під час слідства їх привезли з Адена разом з іншими тубільцями давати свідчення. На суді один з них відчайдушно боровся з сором'язливістю, він був зовсім юний, з гладеньким, жовтим веселим обличчям. Добре пам'ятаю, як Брайєрлі спитав його через перекладача, про що він у той час думав, і як перекладач, перемовивши зі стерновим кілька слів, статечно прорік:

— Він каже, що взагалі не думав.

Другий кліпав покірливими очима, його сиву кошлату голову прикрашала гарно вив'язана блакитна, вилиняла від прання бавовняна хусточка; обличчя худе, похмуре, з запалими щоками; брунатна шкіра від безлічі зморщок видавалася ще темнішою; він пояснив, що передчував нещастя, проте ніякого наказу не було; він не пригадує, щоб йому давали якийсь наказ; то для чого ж би він покинув штурвал? У відповідь на нові запитання він пересмикнув худющими плечима й заявив: тоді йому й на думку не спадало, що білі люди ось-ось втечуть із судна, боячися смерті. І зараз він цьому не вірить. Могли бути якісь поважні причини, незнані йому, його старече підборіддя глибокодумно заходило туди-сюди. Ага!.. Поважні причини. Він вельми досвідчена людина і хоче, аби цей білий тюан знав — тубілець обернувся до Брайєрлі, — знав, що він, стерновий, здобув неабиякі знання на багаторічній службі у білих на морі. І зненацька він схвильовано вилив на нас, зачарованих слухачів, цілий потік дивних імен; то були імена покійних шкіперів, назви забутих каботажних суден, звуки знайомі й перекручені, ніби десниця німого часу наклала на них свою печать. Кінець кінцем його спинили.

Тиша запала в суді — ніхто не уривав мовчанки цілу хвилину; нарешті почувся глухий шепіт. Цей епізод став сенсацією другого дня слідства, вплинувши на всю аудиторію, вплинувши на всіх, опріч Джіма, який понуро сидів скраю першої лави і навіть оком не кинув на цього незвичайного свідка, що здавалося, опанував якусь таємничу систему захисту.

Отже, ці два матроси не покинули штурвала судна, що спинилося на своєму шляху; і там би їх і спостигла смерть, якби так судилося. Білі навіть не глянули в той бік, певне, взагалі забули про їхнє існування. Принаймні Джім такого не пригадував. Він пам'ятає лише, що почувався геть безсилим, бо був сам-один. Йому лишалося хіба що затонути разом із судном. Чи варто було колошкати людей? Він чекав, стоячи без жодного звуку, зосереджений на

думці про свою героїчну розважливість. Старший механік, обережно перебігши через місток, смикнув Джіма за рукав.

— Ідіть поможете! Ради бога, поможіть!

І навшпиньки побіг назад до шлюпки. Та за мить він повернувся і знову вчепився у Джімів рукав, благаючи і лаючись водночас.

— Він ладен був цілувати мені руки, — гнівно мовив Джім, — а за мить з піною на губах зашепотів просто в обличчя:

— Мав би час, залюбки проломив би тобі череп.

— Я відштовхнув його. Тоді він вчепився мені в шию. Будь він проклятий! Я вдарив його. Вдарив, не дивлячись.

— Чи ти не хочеш врятувати власного життя, чортів боягузе! — захлинався він.

— Боягуз! Він назвав мене чортовим боягузом! Ха-ха-ха-ха! Він назвав мене... ха-ха-ха!..

Джім, відкинувшись на бильце стільця, здригався од сміху. Зроду-віку не чув я такого гіркого сміху. Він немов отруїв веселе базікання про віслюків, піраміди, базари... По всій довгій похмурій галереї стихли розмови, бліді плями облич водночас, як по команді, обернулися в наш бік, і запала глибока тиша; брязкіт чайної ложечки, що впала на мозаїчну підлогу веранди, пробринів, немов тонкий сріблястий зойк.

— Не можна так сміятися при всіх цих людях, — дорікнув я. — Так не годиться, ви ж розумієте.

Здавалось, він пустив мої слова повз вуха та за хвилину, дивлячись повз мене, ніби розглядаючи якесь жахливе видіння, недбало промимрив:

— Ет, вони подумають, що я п'яний.

Судячи з виразу його обличчя, можна було сподіватися, що Джім більш не вимовить ані слова. Ба ні! Він уже неспроможний був припинити своєї сповіді, як не міг урвати життя просто зусиллям волі.

Розділ дев'ятий

— Я казав собі: «йди вже на дно, клятий! йди на дно нарешті!»

Цими словами Джім продовжив свою історію. Він волів, аби все вже скінчилося. Лишившись у цілковитій самотині, він з прокльонами звертався до судна, водночас спостерігаючи сцени з жалюгідної комедії. Ті четверо й досі поралися коло шворня. Шкіпер наказав:

— Підлізьте і спробуйте підняти.

Решта, природно, опиралась.

Розумієте, не вельми приємно лежати розпластаним під кілем човна з думкою, що зараз судно почне тонути.

— Чому ви самі не лізете?.. Ви ж бо найсильніший! — заскімлив маленький механік.

— До дідька! Я затовстий, — розпачливо кинув шкіпер.

Все це було смішне до сліз. Вони стояли розгублені, аж ось старший механік знову накинувся на Джіма.

— Допоможи, хлопче! Чи ти з глузду з'їхав, адже це єдиний шанс урятуватись! Ну-бо! Глянь туди, глянь!

Джім подивився у бік корми, куди механік показував з маніакальною настирливістю. Він побачив зловісну чорну хмару, яка вже заслала третину неба. Ви знаєте, як о тій порі року налітають такі шквали. Спершу темніє тільки обрій; тоді здіймається хмара, непроникна мов стіна: рівний край хмари, облямований білуватими відблисками, насувається з південного заходу, поглинаючи зорі, цілі сузір'я; її тінь пливе над водою, і небо зливається з морем у безодньому морокові. І скрізь цілковитий спокій. Ні грому, ні вітру, ні шереху, ані спалаху блискавки. Аж ось у темному безмірі з'являється бузково-синя арка; проходять одна-дві хвилі, й здається, нібито хвилюється море; раптом вітер і дощ налітають так несамовито, ніби продерлися крізь

твердий мур. Отака-то хмара насунула прямо в них на очах. Решта щойно помітили її і цілком справедливо розсудили: коли при повному штилі судно бодай ще кілька хвилин протрималося б на воді, то найменше хвилювання моря відразу ж поклало б усьому край. Перше зіткнення судна з хвилею, що передує шквалові, було б і останнім; воно занурилося б у воду й опускалося все нижче й нижче, аж до самого дна. Ось чому на них напав ще дужчий страх, напали нові судоми, в яких знаходила вираз їхня неймовірна відраза до смерті.

— Стало темно, аж чорно, — вів далі Джім з понурою затятістю. — Хмара підповзла до них іззаду. Прокляття! В глибині душі у мене ще жевріла надія. Не знаю. Але тепер настав справжній кінець. Я знавіснів од свідомості безвиході. Лютився, ніби вскочив у пастку. Ба я таки був у ній! Ніч стояла парка. Ані подиху вітерцю.

В його пам'яті все закарбувалося так чітко, аж зараз, коли Джім сидів переді мною на стільці, здавалось, ніби він задихається і обливається потом. То був новий удар для нього, проте цей удар нагадав йому про ту важливу справу, заради якої він кинувся на місток і про яку відразу ж забув. Він же замірявся перерізати канати, що ними було прив'язано шлюпки до судна. Джім вихопив ножа і заходився чикрижити, немовби нічого не бачив, нічого не чув, нікого не помічав. Вони вирішили, що він остаточно зсунувся з глузду, проте не зважилися вголос протестувати проти такого марнування часу, Упоравшись, він вернувся, де стояв раніше. Старший механік був там і зразу ж уп'явся йому в плечі, засичав злостиво, немов хотів укусити його за вухо:

— Ти, клятий дурню! Гадаєш урятуватись, як усе це збіговисько опиниться у воді? Та вони тобі голову розчереплять, коли залазитимуть у шлюпки! — Він заламував руки, а Джім ніби й не помічав його. Шкіпер нервово тупцяв на одному місці й торочив: — Молоток! Молоток! Mein Gott! Дістаньте молоток!

Маленький механік скімлив по-дитячому, проте, хоч і страждав од зламаної руки, виявився найрозсудливішим з усіх; опанувавши себе, він кинувся до машинного відсіку. Треба віддати йому належне, то були не іграшки. За словами Джіма, механік попереду роззирнувся, ніби зацькований звір, тоді тихенько завив і помчав уперед. За мить він повернувся з молотком у руці й відразу ж заходився коло шворня. Решта облишили Джіма й побігли йому на допомогу. Джім чув, як стукав молоток, як звільнився шворень. Шлюпка була готова до спуску. Аж тоді Джім глянув у той бік, аж тоді. Проте не ступив ані кроку. Він запевняв мене, що не ступив ані кроку, що нічого спільного не було між ним і отією зграєю... отими з молотком. Нічогісінько! Він вважав, що їх розділяє межа, яку годі перейти, нездоланна перепона, безодня. Він стояв від них якомога далі — аж на другому кінці містка.

Ноги його приросли до того місця, а очі прикипіли до кількох невиразних, нахилених в один бік постатей, що химерно кидалися у спільних пароксизмах жаху. Ручний ліхтар, підвішений до пілерса над маленьким столиком на містку, — на «Патні» не було рубки посередині, — освітлював їхні напружені плечі, зігнуті дугою дриготливі спини. Вони налягали на шлюпку; штовхали її в ніч, штовхали і не дивилися більше в його бік. Вони зреклися його, ніби й справді він був задалеко, безнадійно відрізаний од них, і не варто було кликати його словом, поглядом чи жестом. Вони не зважали на його пасивний героїзм, не відчували докору, захованого за його стриманістю.

Шлюпка була важка; вони налягали на пров, не витрачаючи сил на підбадьорливе слово; одначе шалений страх, що розвіяв їхнє самовладання, мов вітер солому, перетворював ці відчайдушні зусилля на фарс, а самі вони скидалися на циркових клоунів. Вони пхали руками, головою, пхали всім тілом, борючись за життя, напружували всі сили, і щойно їм пощастило

зіштовхнути пров із шлюпбалки, як вони несамовито полізли в шлюпку. Вона різко захиталась, відкидаючи їх назад, безпорадних, розгублених. Якусь мить вони стояли ошелешені, лютим шепотом обкладали один одного неподобними словами, тоді знову взялися до роботи. Так повторювалося тричі.

Джім описував мені все це з похмурою докладністю. Він не пропустив жодної деталі тієї комічної сцени.

— Я бридив ними. Ненавидів їх. Я мусив дивитися на все те, — сказав він просто, втуплюючи у мене сумний пильний погляд, — Чи когось коли-небудь піддавано такому ганебному випробуванню?!

Він обхопив голову руками, як людина, доведена до божевілля нечуваною образою. Деяких речей він не міг пояснити судові і навіть мені; але я був би не гідний приймати його визнань, якби не міг зрозуміти частих пауз між словами. В цьому нападі на силу його духу відчувалося глумливе вістря якоїсь злісної, нікчемної помсти; в його катуванні було щось гротескове, немовби доля хотіла його принизити, кривлячи йому несвітські гримаси перед лицем близької смерті.

Фактів, що їх викладав Джім, я не забув, проте зараз, коли спливло стільки часу, я не можу точно пригадати його слів...

Двічі, сказав мені Джім, він жмурив очі, цілковито певний, що вже настав кінець, і двічі мусив розплющувати їх знову. Щоразу він помічав, що темрява ще густіша. Тінь від грізної хмари вже падала на судно з зеніту й немовби душила всі звуки, що зраджували присутність живих істот. Він не чув голосів під тентом. Коли він заплющував очі, то в блискавичному спалахові думки виразно бачив купу тіл, рокованих па смерть. Розплющуючи очі, він, ніби в тумані, розрізняв чотирьох моряків, які несамовито борюкалися з упертою шлюпкою.

— Раз у раз вони відлітали назад, підводились, лаючи один одного, і зненацька знову кидалися гуртом до шлюпки... Можна

було вмерти зо сміху, — сказав він, опустивши очі; тоді глянув на мене з лиховісною посмішкою. — Веселеньке життя на мене чекає, їй-богу! Ця кумедна сцена переслідуватиме мене до смерті, — Він знову похнюпив очі. — Я бачу все те і чую... Бачу і чую, — повторив Джім після мовчанки, під час якої він дивився кудись у простір. — Я поклав не розплющувати очей, — сказав він, — і не витримав. Не витримав, і нехай усі це знають про мене!

Нехай самі пройдуть крізь усе те, а тоді осуджують мене. Хай переживуть таке, як я, і поведуться краще! Раптом я відчув, що судно рухається. Воно ледь клюнуло носом і обережно підняло його — повільно, страх як повільно!.. Такого з кораблем не траплялося багато днів. Хмара погнала вперед, по свинцевому морю пробіг перший вал. В цьому рухові не було життя. Однак у мене в голові ніби щось перевернулося. Що б ви зробили? Ви в собі певні, чи не так? Що б ви зробили, якби відчули зараз, цієї хвилини, що будинок хитається, хитається підлога під вашим стільцем? Ви схопилися б! Присягаюся небом, ви схопилися б зі стільця й миттю опинилися в отих кущах внизу.

Він простяг руку в ніч за кам'яною балюстрадою. Я сидів спокійно. Він дивився на мене пильно, суворо. Помилки бути не могло: мене залякували, і я сидів нерухомо, щоб не прохопитися якимось невчасним жестом чи словом, що могло б заважити у цій справі. Я не мав охоти наражатися на найменший ризик. Не забувайте: він сидів прямо переді мною і, далебі, надто скидався на нас, а отже, був небезпечний. Як на те пішло, можу вам признатися, що я навіть стрельнув оком на травник перед верандою, міряючи відстань до темної плями посеред нього. Джім перебільшував. Я не дострибнув би на кілька футів... Це єдине, чого я був цілком певен.

Джім вирішив, що це кінець, але навіть не ворухнувся Ноги його все не відривались од палуби, хоч голова роїлася думками, і тут він побачив, як один з тих людей біля шлюпки зненацька

позадкував, захапав руками повітря, поточився і впав. Власне, навіть не впав, а помалу присів, скоцюрбившись, спиною притулившись до краю люка машинного відділення.

— То був кочегар. Виснажений, блідий хлопець з кошлатими вусами. Виконував обов'язки третього механіка, — пояснив Джім.

— Він помер, — сказав я. — Про це йшлося на суді.

— Так кажуть, — відчужено вимовив Джім. — Звичайно, я не міг знати. Слабке серце. Хлопець кілька днів скаржився на погане самопочуття. Хвилювання. Перенапруга. Дідько його знає. Ха-ха-ха! Але вмирати він не хотів — це було ясно. Смішно, правда? Щоб мене грім побив, вони просто наражали його на смерть. Наражали — не більше й не менше. Наражали його на неї, Бог свідок! Тимчасом як я... Ах! Аби він тільки не метушився, аби тільки послав їх к бісу, коли вони підняли його з койки, бо судно тонуло! Аби він просто стояв спокійно, руки в кишенях, і лаяв їх на всі заставки!

Він зірвався з місця, потряс кулаком, зиркнув на мене і знову сів.

— Втрачений шанс, так? — пробурмотів я.

— Чому ви не смієтесь? — сказав він. — Адже це жарт, народжений у пеклі. Слабке серце!.. Я часом шкодую, що моє власне серце не було слабке.

Це мене роздратувало.

— Справді? — вигукнув я іронічно.

— Так! Невже ви нездатні цього збагнути? — крякнув він.

— Ще б пак, не шкодувати! — розсердився я.

Він глянув на мене, явно нічого не розуміючи. Ця стріла теж не влучила в ціль, а він був не з тих, хто надає значення марним стрілам! Повірте, він не відзначався підозріливістю; то була нерівна гра. Я радів, що моя стріла не влучила, що він навіть не чув, як я спустив тятиву.

Звісно, він тоді не міг знати, що кочегар помер. Наступна хвилина — остання на борту — заповнилася подіями та почуваннями, що налетіли на нього, як морські хвилі на скелю. Я вдаюся до цього порівняння вмисне, бо з його розповіді випливає, що весь той час він не міг позбутися якогось дивного, оманного відчуття своєї пасивності, ніби діяв не він сам, ніби він підпав під владу пекельних сил, що обрали його жертвою свого жарту. Перше, що він почув, було скреготіння важких шлюпбалок, які нарешті повернулись; цей скрегіт немов проник у його тіло з палуби крізь підошви ніг і піднявся по хребту аж до самого мозку. Шквал наближався, і друга, ще вища хвиля загрозливо підняла безпорадне судно, а мозок і серце Джіма пронизали, наче кинджали, панічні крики: «Спускайте! Ради бога, спускайте! Хутчіше! Судно тоне!». Канати побігли по блоках, а з-під тенту почулися злякані голоси багатьох людей.

— Ці типи зняли такий галас, що могли розбудити мертвого, — сказав Джім.

А тоді, коли шлюпка з плескотом буквально впала на воду, долинув глухий стук тіл і схвильовані крики:

«Відчіпляйте! Мерщій! Відштовхуйтесь! Шквал наближається...»

Джім почув високо над головою слабкий шум вітру і болісний зойк десь унизу. Якийсь голос, загублений за облавком, заходився проклинати ланцюговий гак. Почулося гудіння, немов у розтривоженому вулику; Джім розповідав спокійно — спокійна поза, обличчя, голос — і враз цілком несподівано мовив:

— Я спіткнувся об його ноги...

Отак я почув уперше, що він усе-таки зрушив з місця. Я не міг стримати здивованого вигуку. Нарешті він зірвався з місця, та коли це сталося і що змусило його рухатися, він знав не більше аніж дерево, вирване з корінням, знає про вітер, що його повалив. Все об'єдналося проти Джіма: звуки, події, ноги мертвої людини... Цей диявольський жарт був нав'язаний йому, але, слухайте, він не

збирався погоджуватися з тим, що проковтнув цей жарт свідомо. Я слухав його так, ніби він розповідав про мертвяка, відданого медіумам для сеансу чорної магії.

— Механік тихенько перевернувся на бік, і це останнє з того, що я бачив на борту, — вів далі Джім. — Мене зовсім не обходило, що він робив. Здавалося, він встає; атож, я думав, що він підводиться; я чекав: от-от він пробіжить повз мене до поруччя і стрибне в шлюпку слідом за іншими. Я чув, як вони вовтузилися там, унизу, і чийсь голос, немов із глибини шахти, гукнув: «Джордже!» Потім загукала вся трійця. Я міг розрізнити три голоси: один бекав, другий скімлив, третій завивав. Бр-р-р...

Він ледь здригнувся, і я помітив, що він поволі встає, наче невидима дужа рука підіймає його за волосся зі стільця.

Джім звівся на весь зріст, ту ж мить рука відпустила його, і він заточився. Моторошно спокійним видавалося його лице, рухи і навіть голос, коли він сказав:

— Вони кричали.

Я намагався вловити той примарний крик крізь облудну запону тиші.

— Вісімсот чоловік було на судні, — сказав він, і під його страшним порожнім поглядом я немов прикипів до спинки стільця. — Вісімсот живих людей, а вони гукали одного мертвого, хотіли його врятувати: «Стрибай, Джордже! Стрибай! Мерщій!» Я стояв, поклавши руку на шлюпбалку. Запала непроглядна темрява. Не розгледіти ні неба, ні моря.

Я чув, як шлюпка билася об борт, і більше жодного звуку не долинало звідти, знизу, проте на судні піді мною стояв гамір; зненацька шкіпер заволав: «Mein Gott! Відштовхуйте шлюпку!»

Коли почувся шум дощу і пролетів перший шквал, вони заперетували: «Стрибай, Джордже! Ми тебе зловимо! Стрибай!»

Судно почало помалу занурюватися; злива разом зі штормовими хвилями налетіла на нього; кашкет здуло з моєї голови;

дихати було важко. Я почув здалеку, ніби стояв на високій башті, ще один дикий вереск: «Джо-о-о-рдже! Стрибай!»

Судно опускалося, опускалося під моїми ногами...

Він задумливо підніс руку й провів пальцями по обличчю, немов знімаючи павутину; з півсекунди дивився на долоню, а тоді випалив:

— Я стрибнув... — Він затнувся, відвів погляд. — Здається, стрибнув...

Його ясні блакитні очі дивилися на мене жалібно; бачачи його перед собою німого і зболеного, я не міг позбутись сумного почуття, в якому безсила, відречена мудрість сполучалася з поблажливими, проте глибокими жалощами старої людини, безпорадної перед дитячим горем.

— Схоже на те, — промимрив я.

— Я сам цього не усвідомлював, доки не глянув угору, — поспіхом пояснив він.

Що ж, можливо. Я слухав його так, як вислуховують маленького хлопчика в скруті. Він не усвідомлював, що стрибає. Хтозна, як воно вийшло. Такого вже більше не повториться. Він упав на когось і простягся впоперек лавки. Йому здавалося, що всі ребра у нього з лівого боку переламані, потім він перевернувся на спину й побачив над собою невиразні обриси пароплава, з якого він щойно втік: червоні бічні вогні палали серед зливи, ніби ватра на гребені пагорба, оповитого туманом.

— Судно височіло немов стіна; воно здіймалося, наче бескид, над шлюпкою... хотів померти! — вигукнув він. — Шляху назад не було. Я стрибнув у колодязь... у бездонну прірву...

Розділ десятий

Джім сплів пальці і знову їх розплів. То була правда: він таки стрибнув у бездонну прірву. Упав з висоти, на яку вже не зможе піднятися.

Шлюпка поминула пров «Патни». Було темно — один одного не розгледіти, та й дощ засліплював, забивав подих. їх ніби ніс потік крізь темну печеру. Вони обернулися спинами до шквалу; шкіпер спустив весло за корму, щоб вести шлюпку проти хвилі, і кілька хвилин був немовби кінець світу серед потопу й непроглядного мороку. Море клекотіло, «немов двадцять тисяч казанів». Гадаю, після першого пориву вітер ущух; Джім сам визнав на суді, що сильного шторму в ту ніч не було. Він скулився на прові шлюпки і крадькома озирнувся. Побачив один-однісінький жовтий вогник на верхівці щогли, блідий, мов досвітня зірка.

— Я вжахнувся, що він досі там світиться, — сказав він.

Саме так він висловився, його вжахнула думка, що судно ще не затонуло. Либонь, він хотів, щоб страшна аварія звершилася чимскоріше. У шлюпці всі мовчали. Поночі здавалося — вона летить уперед, але, звичайно, швидкість її була невисока.

Аж ось злива понеслась уперед, і люте шипіння моря завмерло вдалині. Чувся лише тихий хлюпіт хвиль об борти шлюпки. Хтось голосно цокотів зубами. Чиясь рука торкнулась Джімової спини. Кволий голос мовив:

— Ви тут?

Другий голос крикнув зриваючись:

— Потонув!

Всі скочили на ноги й спрямували погляди назад. Жодного вогника. Чорно. Дрібна холодна мжичка сікла обличчя. Шлюпка злегка нахилилась. Хтось іще дужче задзвонив зубами й після відчайдушних спроб угамувати дріж нарешті вичавив із себе:

— С-са-саме вч-ч-часно... Брр!

Джім упізнав голос старшого механіка, який жовчно бурчав далі:

— Я бачив, як він потонув. Я саме озирнувся.

Вітер майже зовсім ущух.

У темряві вони дослухалися, напівобернувшись до корми, ніби сподівалися почути крики. Спершу Джім радів, що ніч приховала жахливу сцену, проте згодом зрозумів, що знати про все і нічого не бачити й не чути — це страшенне нещастя.

— Дивно, чи не так? — прошепотів він, уриваючи свою безладну оповідь.

Я не побачив у цьому нічого дивного. Напевне, Джім душею відчував, що дійсність не могла бути така страшна, нестерпна, болюча й мстива, як жахлива картина, створена його уявою. Я вірю, що в цю мить серце йому краялося від страждань восьмисот людських істот, яких заскочила вночі нагла й жорстока смерть, а душа його спізнала всю повноту їхнього страху, божевілля й відчаю, бо як інакше зрозуміти його слова:

— Мені здавалося, що я вистрибну з цієї гаспидської шлюпки й попливу назад... півмилі... далі... ще далі... до того самого місця... щоб бачити...

Звідки такий порив? Чи розумієте ви його значення? Навіщо вертати на те саме місце? Чому не втопитись отут, біля човна, якщо Джім мав на оці самогубство? Чому вертатися туди, де б можна бачити?.. Чи він мусив угамувати уяву думкою про те, що все скінчилося, і лише тоді шукати заспокоєння в смерті. Навряд чи хтось із вас зможе запропонувати інше пояснення. То було дивовижне одкровення; зір проник крізь імлу і охопив фантастичну картину, від якої годі було відірватися. А Джім випалив це так, наче то була найприродніша річ. Він стримав свій порив і лише тоді звернув увагу на тишу навкруги. Мовчанка моря та неба, безмежна, безнадійна, мов смерть, оточувала ці врятовані трепетні життя.

— Можна було почути, як падає голка, — сказав він.

Губи його дивно сіпались, як у людини, що, розповідаючи зворушливу історію, силкується панувати над собою.

Безгоміння! Один бог знає як це безгоміння впливало на його душу.

— Я не уявляв собі, щоб десь на землі могло бути так тихо, — мовив він. — Годі було відрізнити море від неба; нічого не видно і не чути. Ані проблиску, ні тіні, ні звуку. Здавалося, весь суходіл до останньої латочки пішов на дно і все живе на землі потонуло, крім мене й отих типів у шлюпці.

Він схилився над столом і поклав руку поряд з кавними чашками, чарками, сигарними недопалками.

— По-моєму, я цьому вірив. Все загинуло і... все скінчилося... — Він глибоко зітхнув. — ...Для мене.

Марлоу рвучко випростався і відкинув сигару. Вона лишила червоний слід, ніби іграшкова ракета, пущена крізь завісу витких рослин. Ніхто не ворухнувся.

— Ну а що ви про це думаєте? — вигукнув Марлоу, зненацька стрепенувшись. — Хіба він покривив душею, розповідаючи про себе? Його врятоване життя пропало, бо грунт вислизнув у нього з-під ніг, йому ні на що було дивитися, нічого було слухати. Кінець! А навколо тільки хмарне небо, тихе море без хвиль, і застигле повітря. Тільки ніч, тільки тиша.

— Так тягнулося якийсь час, — провадив далі Джім, — аж ось вони відчули потребу вибалакатись: «Я з самого початку знав, що воно потоне!» — «Ще мить, і було б по всьому...» — «Пощастило нам, хай йому чорт!»

Джім мовчав; стихлий вітер знову став набирати сили, спершу лагідний, потім дедалі свіжіший, і гомін моря приграваў цьому вибухові балакучості після хвилин німого жаху. Корабель затонув. Затонув! Ані найменшого сумніву. Ніхто нічим не зміг би цьому зарадити. Вони без упину повторювали все ті самі слова, наче не могли спинитись. Вони не сумнівалися ані хвилини, що корабель потоне... Вогні зникли. Помилки не може бути. Вогні зникли! Цього слід було сподіватись... «Патна» мусила затонути... Джім завважив, що вони говорили так, ніби лишили позаду порожнє судно, без людей. Всі зійшлися на думці, що корабель

не міг тонути довго, раз уже почав тонути. Здавалося, це втішило їх. Вони запевняли один одного, що все сталося швидко, — «пішов на дно, як камінь». Старший механік сказав, що вогонь на верхівці щогли шугнув униз, «наче запалений сірник, кинутий додолу». При цих словах другий механік істерично зареготав: «Я р-радий, я щ-щасливий!»

— Зуби його цокотіли, мов електрична тріскачка, — вів далі Джім. — І раптом він заплакав. Ридав і схлипував, як дитина, захлинаючись та лементуючи: «О господи! Боже мій!» На хвилину замовкав і зненацька заводив знову: «О моя нещасна рука!.. О моя нещасна ру-у-ка!» Я ладен був його прибити. Двоє сиділо на кормі. Я ледве розрізняв їхні постаті. Голоси долинали глухо — буркіт, бубоніння. Все це страшенно важко було витримати. Я промерз до кісток. І мені вже нічого було робити. Я подумав, що коли поворухнуся, ще стрельне мені скочити за борт і...

Рука Джімова крадькома щось намацувала, діткнулась лікерної чарки і шарпнулась назад, ніби то був шматок розпеченого вугілля. Я підсунув йому пляшку й спитав:

— Може, ще ковток?

Він сердито зиркнув на мене.

— Гадаєте, інакше у мене забракне духу розповісти все?

Компанія навколосвітніх мандрівників пішла вже спати. Ми лишилися самі; тільки в тіні майоріли нечіткі обриси білої постаті, яка під моїм поглядом подалася вперед, повагалась і безгучно зникла. Спадала ніч, але я не квапив свого гостя.

...Джім сидів спустошений у шлюпці й раптом почув, як його супутники почали когось клясти.

— Чому ти не стрибав, дурню? — буркнув чийсь голос.

Старший механік зліз із корми й почав пробиратися до прова човна, немовби хотів поквитатися «з найбільшим ідіотом на світі». Шкіпер, що сидів на веслах, хрипко вигукував прокляття.

Джім підвів голову й почув ім'я «Джордж»; ту ж мить чиясь рука в темряві ударила його в груди.

— Чому ж ти мовчиш, дурню? — спитав хтось у пориві праведного гніву.

— Вони накинулись на мене, — сказав Джім, — лаяли мене... проклинали... і все називали Джорджем.

Він спинився, глянув на мене, спробував усміхнутись, відвів погляд і провадив:

— Цей коротун другий механік нахилився аж до самісінького мого носа:

— Таж це клятий штурман!

— Що? — заревів шкіпер з другого кінця шлюпки.

— Не може бути! — вереснув старший механік. І теж нахилився, щоб роздивитися моє обличчя.

Вітер ущух. Знову припустив дощ, і м'які, безнастанні, трохи таємничі звуки, якими море зустрічає зливу, залунали серед ночі.

— Спершу вони були такі ошелешені, аж їм бракувало слів, — спокійно розповідав Джім. — А що я міг їм сказати? — На мить він затнувся, тоді, зібравшись на силі, повів далі: — Як тільки вони мене не обзивали...

Голос його то знижувався до шепоту, то здіймався до крику, дзвенів від палкого презирства.

— То байдуже, як вони мене називали, — похмуро сказав він. — Ненависть звучала в їхніх голосах. Уявляєте? Вони не могли пробачити мені, що я опинився в шлюпці. Це їх бісило. Вони знавісніли... — Він коротко засміявся... — а саме це мене стримало від... Подивіться! Я сидів, схрестивши руки, на прові човна, на планширі... — Він вигідно сів на край столу й схрестив руки. — Отак, бачите? Досить було ледь-ледь відкинутись назад і я пішов би... слідом за отими. Ледь-ледь відкинутись... — Джім насупився і, торкнувшись чола середнім

пальцем, мовив: — Я весь час про це думав. Увесь час... одна думка... І дощ, холодний, рясний, зимний, як талий сніг... навіть холодніший... а на мені тонкий бавовняний костюм... Ніколи в житті мені не буде так холодно, я знаю. І чорне небо, зовсім чорне. Ніде ні зірки, ні вогника. Нічого, поза цією клятою шлюпкою і тими двома, що гавкали на мене, як собаки на злодія, заскоченого на дереві. «Гав! Гав! Що ти тут робиш? Дивися, яка цяця! Такий, хай йому грець, великий пан, що боїться перетрудитися! Прочунявся нарешті? Пробрався в човен? Гав! Гав! Щоб ти здох! Гав! Гав!» Старший механік і шкіпер силкувалися перекричати один одного. Третій гавкав з корми крізь пелену дощу... Його важко було розгледіти, важко було розібрати його брудну лайку. «Гав! Гав! У-у-у-у! Гав! У-у-у-у! Гав! Гав!» Мені було приємно слухати їх; це мене бадьорило, запевняю вас. Це врятувало мені життя. А вони галасували, ніби намагалися своїм репетом витіснити мене за борт! «Цікаво, як тобі стачило сміливості стрибнути? Ти тут зайвий. Знав би я раніше, я б тебе викинув звідси, ти, мерзенний страхополох! Що ти скоїв з механіком? Як тільки ти наважився стрибнути, клятий боягуз! Чому б нам утрьох не викинути його за борт?..»

Вони задихнулися від крику. Злива потроху вщухла. Та й край. Жодного звуку навколо шлюпки, могильна тиша. Вони хотіли бачити мене в морі! Слово честі! Я сповнив би їхнє бажання, якби вони сиділи тихо. Кинути мене за борт! А й справді! «Спробуйте, — сказав я. — Вистрибну за два пенси!» — «Задорога твоя шкура!» — вереснули обидва.

Було так темно, що їхні силуети я міг розрізняти лише тоді, коли вони рухались. Боже мій! Шкода, що вони не спробували!

Я мимоволі вигукнув:

— Неймовірно!

— Непогано, га? — сказав Джім, наче сам був вражений. — Вони вдавали, ніби вірять, що я навіщось убив того кочегара.

А який мені був би з того пожиток? І звідки, в біса, я міг знати, що з ним діється? Адже я потрапив якось у ту кляту шлюпку, в ту кляту шлюпку, я...

М'язи навколо його губів скоротились, і мимовільна гримаса спотворила звичайний його вираз, розірвала ту маску — жорстока миттєва гримаса, немов спалах блискавки, що освітлює на хвилю таємні звивини хмари.

— Адже я таки стрибнув. Я сидів з ними в шлюпці, чи ж не так? Це жахливо: щось змушує людину вчинити подібне, а потім вона за це відповідає! Що я міг знати про їхнього Джорджа, гукаючи якого, вони зчинили такий галас? Я пригадую тільки, як він лежав, скулившись, на палубі.

«Нікчемний боягуз!» — вигукував старший механік. Здавалось, він забув усі слова, крім цих двох. Мені було начхати, проте його вереск почав мене дратувати. «Заткни пельку», — сказав я. А він як не зіпоне: «Ти його вбив! Ти його вбив!» — «Ні, — вигукнув я, — але тебе я зараз уб'ю!»

Я скочив на ноги, а він з гуркотом беркицьнувся назад на лавку. Не знаю, як воно сталося. Було надто темно. Певно, він хотів відступити. Я все ще стояв обличчям до корми, і тут нещасний коротун — другий механік, заскімлив: «Ти ж не зачепиш людини зі зламаною рукою... Адже ти вважаєш себе за джентльмена».

Я почув важкі кроки — один, два — і хрипке бурмотіння. Другий мерзотник насувався на мене, торохтячи веслом, що волочилося по кормі. Я бачив, як він рухається, величезний, страшний...

«Тільки спробуй!» — застеріг я. Я викинув би його за борт, наче клумак з ганчір'ям. Він спинився, щось промимрив і пішов назад. Може, почув шум вітру. Я нічого не чув. То був останній удар шквалу. Шкіпер повернувся на своє місце. Я пошкодував про це. У мене руки свербіли...

Джім то стискав, то розтискав кулак; руки його сильно й загрозливо тіпалися.

— Тихше, тихше, — пробурмотів я.

— Що? Таж я зовсім спокійний, — заперечив він, ображений, рука йому конвульсивно шарпнулася, і він ліктем перекинув пляшку коньяку. Я кинувся вперед, відсовуючи стілець. Джім вискочив з-за столу, ніби міна вибухнула за його спиною, ноги в нього підігнулись, і я побачив перелякані очі й сполотніле лице.

— Перепрошую. Який я незграбний! — муркнув він засмучено; нас огорнув гострий дух розлитого спиртного, і несподівано атмосфера дешевої забігайлівки увірвалась у прохолодну, прозору темряву ночі.

В залі ресторану загасили вогні; наша свічка самотньо блимала в довгій галереї, а колони почорніли від підніжжя до капітелів. Проти яскравих зірок ріг будинку управління порту чітко вимальовувався по той бік еспланади, немов похмура будівля присунулась ближче, щоб бачити й чути.

Він збайдужів.

— Зараз я не такий спокійний, як тоді. Я був готовий до всього. Те, що зайшло в човні, — то дурниці.

— Але ж вам довелося там несолодко, — кинув я.

— Я був готовий до всього, — повторив він. Після того, як зникли вогні судна, в нашій шлюпці могло скоїтись усе, що завгодно, і світ про це не дізнався б. Я це з приємністю усвідомлював. Адже кругом стояла така темрява, наче ми були замуровані у просторому склепі. Ми не мали жодного зв'язку з землею. Судити нас нікому. Нам уже все було байдуже...

Втретє за час нашої розмови він хрипко розсміявся, але тепер нікого не було поблизу, щоб запідозрити його у сп'янінні.

— Ні страху, ні закону, ні звуків, ні нагляду... навіть самі ми нічого не бачили... принаймні до схід сонця.

Мене вразила глибока правда його слів. Щось дивне є в маленькій шлюпці, одинокій серед безмежного моря. Над життям, що вислизнуло з лабет смерті, ніби нависає тінь божевілля. Коли ваше судно зраджує вам, здається, що цілий світ також зрадив, — світ, який створив вас, приборкав, піклувався про вас. Я сказав би: душі людей, що плавають над водяною безоднею, вивільнюються у зіткненні з безмежжям і стають здатні як на героїчний вчинок, так і на безумний чи ниций. Наша віра, наші думки (любов, ненависть, переконання, навіть матеріальні речі, з їхньою позірною цінністю) — все це може призводити до нещастя — скільки людей, стільки й нещасть. Але в даному лихові було щось мерзенне, і, власне, це робило самітність потерпілих корабельну аварію ще дошкульнішою. Ганебні обставини їхнього порятунку відрізали цих людей від усього світу, прирекли на цілковиту самоту...

Супутники Джімові лютували, вважаючи його за боягуза, а він зосередив на них усю свою ненависть; він волів би жорстоко помститися їм за ту мерзенну спокусу, яку вони наслали на нього. Шлюпка, загублена в безмежному морі... І тут випливає назовні ірраціональне, підсвідоме, що чаїться на дні кожної думки, почуття, душевного поруху, емоції. До бійки не дійшло — ось іще один прояв блазенської підлоти, якою відзначалася ця катастрофа в океані. Самі погрози, сама лише облуда, фальш від початку до кінця, немовби створена неймовірним презирством тих темних сил, що вигравали б завжди, якби не розбивалися повсякчас об людську стійкість.

Я спитав, трохи перечекавши:

— І до чого ж дійшло?

Зайве запитання. Я знав уже надто багато, щоб сподіватися бодай на якийсь благородний жест, на доброчинство божевілля чи похмурого жаху.

— Ні до чого, — сказав він. — Для мене справа була серйозна, а вони дбали тільки про позірність. Ні до чого не дійшло.

Світанкове сонце застало його на прові шлюпки в тій самій позі, якої він прибрав, тільки-но скочив з корабля. Яка стійка готовність до всього! Цілісіньку ніч він тримав у руці румпель. То був довгий і важкий дерев'яний брусок, і Джім шість годин стискав його в руках. Хіба ж це не готовність!

Уявіть собі, як він, мовчазний, простояв півночі на ногах, коли в обличчя періщив холодний дощ; він вдивлявся в темні постаті, пильнуючи найменшого поруху, напружуючи слух, щоб вловити тихий шепіт, який зрідка долинав з корми! Стійкість, мужність а чи зусилля, викликане страхом? Як ви гадаєте? Витривалість його теж годі заперечити. Майже шість годин він мався на бачності; шість годин провів у сторожкій непорушності, тимчасом як шлюпка помалу пливла собі або зупинялася, скоряючись примхам вітру; море, втихомирене, врешті заснуло; хмари все неслись над головою, а небо, спершу неокраєе та чорне, змаліло до розмірів темного, блискотливого склепіння, за-яскравіло ще урочішим блиском, а тоді потьмяніло на сході й зблідло в зеніті; темні постаті, що заступали низькі зорі за кормою, чітко окреслились, стали рельєфними, вирізнялися плечі, голови, обличчя; у Джіма втупились ворожі погляди, волосся його супутників було розкуйовджене, одяг порвався; блимаючи червонястими повіками, вони стрічали білий світанок.

— Вигляд у них був такий, наче вони тиждень валялися п'яні по ровах, — провадив Джім, а потім пробуркотів щось про схід сонця, що віщував погідну днину.

Ви знаєте цю моряцьку звичку при кожній нагоді згадувати про погоду. А мені цих кількох уривчастих слів вистачило, щоб побачити, як нижній край сонячного диска відокремлюється од обрію, як широкі тремтливі брижі пробігають поверхнею моря, немовби його води здригнулися, народжуючи світляну кулю, а останній подих вітру полегшеним зітханням завмирає в повітрі.

— Вони сиділи на кормі — шкіпер посередині — і витріщалися на мене, немов три плюгаві сови, — мовив Джім з ненавистю, що розчинилася в цих простих словах, як краплина смертельної отрути розчиняється в склянці води,

Але мої думки все ще були прикуті до видива того світанку. Я бачив під прозорим шатром неба чотирьох людей, оточених морською пустелею, уявляв собі самотнє сонце, байдуже до цих живих цяток; воно здіймалося по чистому небесному склепінню, ніби хотіло з висоти помилуватися своєю власною пишнотою, відбитою у спокійних, тихих водах океану.

— Вони гукнули мене з корми, — сказав Джім, — так наче ми були добрі приятелі. Я їх чув. Вони благали мене заспокоїтись і викинути ту «кляту дровиняку». Чому я так поводжуся? Адже нічого поганого вони мені не зробили, чи не так? Нічого не сталося... Нічого поганого! — Обличчя його почервоніло... — Нічого поганого! — вибухнув він. — Судіть самі. Добре? Ви розумієте, правда? Нічого поганого! Святий Боже! Та чи ж могло статися щось гірше? О так, я чудово розумію — я сам стрибнув у шлюпку. Звісно. Я стрибнув, як і вони. Я вам казав про це, але послухайте: сидіти там разом з ними було понад людську спромогу. То все була справа їхніх рук, так, ніби вони зачепили мене гаком і стягнули в човен. Невже ви цього не розумієте? Ви повинні зрозуміти! Відповідайте прямо, мерщій!

Його розгублені очі вп'ялися в мої, погляд його запитував, просив, вимагав. Мені не стачило сили втриматись, і я прошепотів мимоволі:

— Ви пройшли крізь тяжке випробування.

— Надто тяжке... несправедливе... — швидко підхопив він. — Нічого доброго мене не чекало... з такою бандою. Але тепер вони трималися приязно, о, збіса приязно! Приятелі, товариші з одного судна. Всі в одній шлюпці. Треба змиритися. Ніякого зла проти мене вони не тримали. Яке їм діло до Джорджа?

Джордж в останню мить побіг по щось до своєї койки, і там його схопило. Він був заплішений дурень. Сумно, звичайно... їхні очі втупились у мене, губи ворушились; вони кивали мені головами з другого кінця шлюпки — всі троє; вони кликали мене. А чом би й ні? Хіба ж я не стрибнув? Я мовчав. Немає слів для того, що я хотів їм сказати. Якби я тоді розтулив губи, то просто завив би, як тварина. А вони благали мене спокійно вислухати шкіпера. Нас неодмінно підберуть до вечора; ми були з шляху руху суден з Суецького каналу; на північному заході вже виднів димок.

Я був вражений, коли побачив цю бліду-бліду хмаринку, цей слід брунатного диму там, де зливаються море та небо. Я відповів їм, що можу слухати й зі свого місця. Шкіпер вибухнув хрипкою лайкою, схожою на вороняче крякання. Він не збирається трудити горлянку задля моєї зручності. «Боїшся, що тебе почують на березі?» — підкусив я. Він зиркнув так, ніби хотів мене розтерзати. Старший механік порадив йому не сперечатися зі мною. Мовляв, я ще й досі не прийшов до тями. Тоді шкіпер став на кормі, наче товстий стовп із м'яса, і давай балакати... балакати... Джім замислився.

— Ну? — спитав я.

— Що мені було до того, яку байку вони вигадають? — вигукнув він. — Вони могли вигадати що завгодно. То був їхній клопіт. Однаково я знав правду. Жодна їхня вигадка, якій могли повірити інші, нічого не змінила б для мене. Я не заважав шкіперові базікати. Він говорив без кінця-краю. Раптом я відчув, що коліна в мене підтинаються. Я охляв, утомився, смертельно втомився. Я кинув румпель, обернувся до них спиною і сів на передню лавку. Досить з мене. Вони гукнули мене, питаючи, чи я зрозумів; адже все так, мовляв, і було, кожне їхнє слово — правда! О боже, з їхнього погляду то була правда! Я не обернувся. Чув, як вони перемовляються: «Дурний віслюк воліє мовчати». —

«О, він усе чудово розуміє». — «Дайте йому спокій!» — «А що він може нам зробити?»

І справді, що я міг їм зробити? Хіба ж ми не сиділи в одній шлюпці? Я намагався вдавати з себе глухого. Димок на півночі зник. Був мертвий штиль. Вони напилися води з барильця, і я пив також. Потім вони почали вовтузитися з вітрилом, напинаючи його над планширом. Я погодився заступити на вахту. Вони підлізли під вітрило й щезли з моїх очей — слава богу! Я був змучений, вимотаний, виснажений вкрай. Я не міг дивитися на воду, так вона виблискувала під сонцем. Часом хтось із них вилазив, випростувався, щоб роззирнутися довкола, і знову ховався. З-під вітрила долинало хропіння. Хтось міг спати. Я не міг! Навколо яскріло світло, море світла, і шлюпка немовби провалювалась у нього. Іноді я здивовано помічав, що сиджу на лавці...

Джім розмірено заходив туди-сюди перед моїм стільцем; він замислено похилив голову, засунув ліву руку в кишеню, а праву зрідка підіймав таким рухом, ніби усував зі свого шляху якогось невидимого причепу.

— Мабуть, ви гадаєте, що я помалу божеволів, — озвався він, змінивши тон. — Нічого дивного, адже ви пам'ятаєте, що я загубив кашкет. Сонце пройшло весь свій шлях зі сходу на захід над моєю непокритою головою, але, певне, в той день ніщо не могло мені зашкодити. Навіть сонце неспроможне було звести мене з розуму... — Правицею він ніби відштовхнув од себе думку про божевілля... — І неспроможне було вбити мене. — Знову рука його відвела якусь тінь. — Зробити це міг тільки я сам...

— Та невже? — спитав я, здивований новим поворотом розмови і глипнув на нього з таким відчуттям, ніби він раптом обернувся на підборах і змінився в моїх очах.

— Я не захворів на запалення мозку і не впав мертвий, — вів далі Джім. — На сонце над головою мені було начхати.

Я розмірковував так само спокійно, як би сидів у затінку. Ця розгодована тварюка шкіпер вистромив з-під вітрила свою коротко стрижену макітру і втупився у мене риб'ячими очима. «Donner Wetter!* Ти помреш», — буркнув він і сховав голову, мов черепаха. Я бачив його. Чув його слова. Він не перебив моїх думок. Саме в ту мить я казав собі, що не помру.

Джім кинув на мене уважний погляд, силкуючись відгадати мої думки.

— Ви хочете сказати, що перед тим думали про самогубство? — спитав я наскільки міг спокійно. Він хитнув головою, не перестаючи ходити.

— Так, до цього дійшло, поки я сидів там у самотині, — сказав він.

Джім ступив ще кілька кроків, потім різко обернувся й пішов назад; тепер обидві його руки були глибоко застромлені в кишені. Він спинився перед моїм стільцем і глянув на мене згори вниз.

— Ви мені не вірите? — спитав він напружено.

Я мусив урочисто заявити про свою беззастережну готовність вірити всьому, що він визнає за потрібне мені розповісти.

Розділ одинадцятий

Джім вислухав мене, схиливши голову набік, а я знов побачив його так, ніби розсунулася запона туману, в якому він обертався й жив. Тьмяна свічка потріскувала під скляним ковпаком — єдине світло, при якому я міг розглядати його; за спиною в нього була темна ніч з яскравими зірками, чиє мерехтіння,

---

* Чорт бери! *(нім.)*

щораз відлегліше, вабило око далі й далі в найтемніші глибини мороку; а проте, сказати б, якесь таємниче світло осяяло Джімову хлопчакувату голову, ніби саме цієї миті молодість проблиснула в ньому й одразу згасла.

— Дуже ласкаво з вашого боку так мене слухати, — сказав він. — Мені вже ліпше. Ви не знаєте, що це для мене означає. Ви не знаєте...

Йому забракло слів. Я побачив його знову — тепер уже виразно. Він був з тих юнаків, котрих приємно бачити коло себе; ми охоче уявляємо, що й самі були такі замолоду; його зовнішність відроджує ті ілюзії, що їх ви вважали забутими, погаслими, охололими; але близькість молодечого полум'я їх відживлює, вони тремтять десь глибоко-глибоко в серці, променіють світом і теплом!.. Так, я виразно побачив його тоді... і не востаннє.

— Ви не знаєте, що означає для людини в моєму становищі, коли тобі вірять, коли можна говорити цілком щиро зі старшим чоловіком... Таке все це важке, таке жахливо несправедливе, так важко піддається розумінню.

Його знову оповило туманом. Не знаю, наскільки старим я йому видавався і наскільки мудрим. Я відчував себе вдвічі старшим і непотрібно мудрим. Звісно, тільки в тих, хто поєднаний з морем, хто вже вирушив у нього, щоб плавати по ньому або потонути, серця так широко розкриваються назустріч хлопцеві на березі, втупленому осяйними очима в леління неозорої гладіні, яке є тільки відображенням його власного погляду, повного вогню.

Така прекрасна невідомість чаїться у сподіваннях, що кожного з нас штовхали у море, така чарівна непевність, жага пригод, що все те вже саме собою наша беззаперечна і єдина нагорода! А те, що ми здобуваємо... ет, про це не варт розводитись... В жодній сфері життя реальність не буває така далека від ілюзії, жодне ремесло не породжує стільки ілюзій

і такого швидкого розчарування, не поневолює так остаточно. Адже всі ми починали з тими самими пориваннями, закінчували з однаковим досвідом і проносили крізь низку відразливих проклятих днів спогади про ті самі милі, сповнені ілюзій марення? Нічого, отже, дивного, що ми відчуваємо між собою міцні зв'язки, коли підступний удар влучає в одного з нас; крім співдружності на морі, спільного ремесла, нас об'єднує ще й інше — більше, сильніше почуття, почуття, що в'яже дорослого чоловіка з дитиною.

Джім стояв переді мною і вірив, що вік та мудрощі спроможні знайти засіб проти болючої істини; він розкрив мені свою душу юнака, що потрапив у біду, вскочив у халепу; почувши про такий клопіт, сивобороді діди будуть поважно похитувати головами, ховаючи посмішки. Отож він думав про самогубство, хай йому грець! Він вважав, що хоч і врятував своє життя, весь його блиск пропав серед ночі разом із судном. Що може бути природнішого від таких думок! Все це було таке трагічне й комічне заразом, що аж волало про співчуття. А чим же я кращий від інших, щоб відмовити йому в жалю? Я дивився на Джіма, коли це його знов заслала мла, і я знову почув його голос:

— Ви знаєте, я так розгубився. То був випадок, якого годі передбачити. Це не скидалося, наприклад, на чесний двобій.

— Аж ніяк, — погодився я.

Він ніби раптом змужнів.

— Не було певності, — прошепотів він..

— Он воно що, — сказав я, але слабке зітхання, що нічним птахом промайнуло між нами, обеззброїло мене.

— Так, бракувало певності, — мужньо визнав він. — Весь цей випадок скидався на ту огидну історію, яку вони вигадали. Не брехня і водночас не правда. Щось середнє. Зухвалу брехню розпізнати неважко. А в цій справі правду від брехні відділяло щось тонше, ніж волосина.

— А як би ви хотіли? — спитав я; але, по-моєму, він не розчув моїх слів.

Він міркував так, наче життя було плетивом стежок, розділених прірвами. Голос його звучав розважливо.

— Припустімо, я лишився б на судні. Гаразд. Скільки б я там пробув? Півхвилини — хвилину, не більше. Ну от. Через тридцять секунд, а це здавалося тоді очевидним, я опинився б за бортом; і ви гадаєте, я не схопив би перше, що трапилося б під руку, — весло, рятувальний бакен, будь-що? А ви хіба ні?

— І ви врятувалися б, — додав я.

— Я б намагався врятуватись! — не розгубився він. — Ба такого бажання не було, коли я... — Він здригнувся, ніби мав проковтнути гіркі ліки. — ...стрибнув, — вимовив він конвульсивно, і його напруження хвилями повітря передалося мені. Я злегка ворухнувся на стільці.

Джім примружено дивився на мене.

— Ви мені не вірите! — вигукнув він. — Присягаюсь!.. Будь воно все прокляте! Ви тут викликаєте мене на щирість, отже... Ви повинні!.. Ви обіцяли, що повірите.

— Звичайно, вірю, — запевнив я діловито, і Джім заспокоївся.

— Вибачте, — сказав він. — Звісно, я не говорив би про це з вами, якби ви не були джентльмен. Я начебто повинен знати, хто ним є... бо я... я також джентльмен...

— Авжеж, — швидко промовив я.

Джім подивився мені в очі й поволі відвів погляд.

— Тепер ви розумієте, чому я не... не наклав на себе рук. Не хотів виявляти страху перед тим, що вчинив. Адже якби я лишився на судні, то зробив би все можливе, щоб урятуватись. Траплялося, люди трималися на воді по кілька годин у відкритому морі, і нарешті їх підбирали. Я міг протриматися довше, ніж багато хто. В мене серце здоровісіньке.

Він витяг із кишені праву руку і вдарив себе кулаком у груди: удар прозвучав, як приглушений вибух серед ночі.

— Так, — підтвердив я.

Він замислився, злегка розставивши ноги й похиливши голову.

— Тільки волосинка, — прошепотів Джім. — Тільки волосинка відділяла одне від другого. А в ту хвилину...

— Опівночі важко розгледіти волосинку, — урвав я, боюсь, трохи сердито. Ви розумієте, що я маю на увазі, говорячи про солідарність людей однієї професії? Я сердився на нього, ніби він ошукав мене — мене! — не справдив надій моєї власної юності, обікрав наше спільне життя, позбавивши його останньої іскри романтизму. — І через те ви чкурнули...

— Стрибнув! — різко виправив Джім мене. — Стрибнув, саме так! — повторив він, а я замислився над значенням цих простих, проте не зрозумілих мені слів. — Так! Можливо, тоді я не здавав собі з того справи. Проте в тій шлюпці мені не бракувало часу. І я міг думати. Ніхто б нічого не взнав, ясна річ, але мені від цього було не легше. Цьому ви також мусите повірити. Я не хотів усієї цієї розмови... Хоч... Ні!.. Не буду брехати!.. Я хотів цього: власне, цього — і край. Я не боюся говорити. І думати я не боявся. Дивився правді в обличчя. Не збирався тікати від неї. Спершу... вночі, якби не ці люди, то я б... Ні! Я не хотів справляти їм такої приємності. Надто багато зла вони мені заподіяли. Вони вигадали історію і, по-моєму, самі в неї вірили. Але я знав правду і вирішив упоратися з нею... сам... сам-один... Не хотів брати участі в такому огидному ошуканстві. Я був до краю спустошений. Життя мені набридло; проте чи був сенс вибирати саме такий... спосіб втечі? Це не був би вихід. Гадаю, що... що це... це було б ніяке не розв'язання...

Джім ходив туди-сюди, але на останніх словах різко обернувся до мене.

— А як на вашу думку? — спитав він запально.

Залягла тиша, і зненацька я відчув таку глибоку й безмірну втому, ніби голос Джімів збудив мене зі сну і повернув із блукань по безмежній пустелі, безкраї простори якої змучили мою душу й виснажили тіло.

— Це було б ніяке не розв'язання... — вперто повторив він, височіючи наді мною. — Ні! Найкращий вихід був пережити це... наодинці з самим собою... чекати нагоди... щось надумати...

Розділ дванадцятий

Все довкола мовчало, ніде ані чичирк! Прохолодне нічне повітря, здавалось, тяжіло на моєму тілі, немов брила мармуру.

— Розумію, — прошепотів я, більше, щоб довести собі, що я можу струсити з себе заціпеніння.

— «Евондель» підібрав нас якраз перед заходом сонця, — похмуро кинув він. — Йшов прямо на нас. Нам лишалося тільки сидіти й чекати.

Після тривалої паузи Джім промовив:

— Вони розповіли свою історію.

І знову запанувало гнітюче мовчання.

— Лише тоді я збагнув, на що зважився, — додав він.

— Ви нічого не сказали, — прошепотів я.

— А що я міг сказати? — спитав він так само тихо... — То шкіпер сказав: «Легкий поштовх. Спинили судно. Переконалися, що воно пошкоджене. Вжили заходів, щоб спустити шлюпки, не викликаючи паніки. Коли спустили першу шлюпку, налетів шквал, і судно затонуло... Пішло на дно, як свинець»... — Що могло бути переконливішого... — він нахилив голову. — ...і жахливішого?

Він дивився мені в вічі, губи в нього тремтіли.

— Я стрибнув, чи не так? — спитав він сумно. — Оце я мусив пережити. А та історія не мала значення...

На мить він стиснув руки, озирнувся у морок.

— Немов обдурювали мертвих, — затинаючись, сказав Джім.

— А мертвих не було, — зронив я.

При цих словах він пішов від мене. Саме пішов, інакше не скажеш. За хвилину я побачив, як він наблизився до балюстради. Стояв там якийсь час, немовби чудуючись прозорістю та спокоєм ночі. Від розквітлого куща під галереєю ширилися у вологому повітрі п'янкі пахощі. Джім вернувся до мене швидкими кроками.

— Це не має ніякого стосунку до теми, — сказав він уперто.

— Можливо, — погодився я. Мені почало здаватися, що я його не розумію. Зрештою, що я міг знати?

— Померли вони чи ні, мені виправдання не було, — сказав він. — Я мусив жити далі, чи не так? Звичайно, мені було приємно, — кинув він недбало, думаючи вже про щось інше, — як усе це викрилось, — сказав він повільно й підніс голову. — Ви знаєте, яке було моє перше почуття, коли мені про це повідомили? Полегкість. Я зітхнув з полегкістю, бо дізнався, що ці крики... я казав вам, що чув крики? Волання про допомогу... вітер їх доносив разом із дощем. Уява, мабуть. А проте, важко мені повірити... Дурниці!.. Решта ніхто не чув. Я спитав їх потім. Всі вони сказали: ні. Ні? А я навіть тоді їх чув! Мені слід було знати... Але я не думав — я лише дослухався до слабеньких криків... день у день. Нарешті цей маленький метис підійшов до мене й каже: «Патна»... французька канонерка... притягли на буксирі в Аден... Розслідування... Управління порту... Будинок моряка... вам нададуть там номер, утримання». Я йшов поруч нього і всолоджувався тишею. Отже, ніяких криків не було. Гра уяви. Я повинен був йому вірити. Відтоді я вже нічого не чув. Цікаво, скільки я міг би ще таке витримати? Робилося все гірше... тобто крики голоснішали.

Джім замислився.

— Отже, насправді я нічого не чув! Ну що ж, нехай так. Але ж вогні? Вогні ж бо зникли! Ми перестали їх бачити. Їх не було. Якби вони були, я поплив би назад, повернувся б і почав кричати... благати, щоб вони взяли мене на борт... Я мав би шанс... Ви сумніваєтесь? Звідки ви знаєте, що я відчував? Яким ви правом сумніваєтеся? Я ледве втримався, щоб так не вчинити... Розумієте?

Голос Джімів зів'яв.

— Не було і проблиску світла, ані найменшого, — сумовито говорив він. — Хіба незрозуміло, що якби вогні були, то ви б мене тут не бачили? Ви бачите мене — і сумніваєтесь.

Я тріпнув головою. Питання про вогні, які зникли, коли шлюпка відпливла не більше ніж на чверть милі від корабля, викликало суперечки.

Джім запевняв, що коли перша злива вщухла, то нічого вже не було видно; і решта твердили те саме офіцерам «Евонделя». Звісно, ніхто їм не вірив. Старий шкіпер, що сидів поруч мене в суді, залоскотав мені в вухо своєю білою бородою й прошепотів:

— Брешуть, як шовком шиють.

Та насправді ніхто не брехав, навіть старший механік зі своєю історією про те, як вогонь на верхівці щогли шугнув униз, ніби кинутий сірник. Принаймні сам він вірив своїм словам. Вони не бачили ніякого світла, дарма що були неподалік од судна, і пояснення могло бути тільки одне: судно пішло на дно. Заспокійлива очевидність! Передбачувана аварія, що настала так швидко, виправдувала їхню поквапливість.

Істина виявилася дуже простою, і щойно Брайєрлі натякнув про неї, суд припинив розгляд цього питання. Коли шквал ударив збоку, пароплав розвернувся провом до вітру так справно, наче його тримав якір. Всі вогні миттю сховалися від шлюпки, що була з підвітряного боку.

Цілком можливо, що якби ці вогні не зникли, вони діяли б немов німий заклик... їхнє яріння в темряві набуло б таємничої сили людського погляду. Він промовляв би: «Я тут... ще тут...» А що ж більше може висловити погляд найнещаснішого з людських створінь? Проте судно одвернулось від шлюпки. Немовби виказувало зневагу до долі цих людей; воно тяжко розвернулося на місці, щоб уперто дивитись у вічі новим небезпекам. Важко сказати, яка доля була вготована прочанам, але найближче майбутнє привело до них десь так о дев'ятій ранку французьку канонерку, що поверталася додому з острова Реюньйон. Рапорт її командира набув широкого розголосу. Канонерка дещо змінила курс, щоб з'ясувати, що сталося з кораблем, який, зануривши пров, дрейфував по спокійному мрячному морю. На гафелі майорів прапор — серанг здогадався на світанні подати сигнал біди, — але коки, попри все, готували їжу, як звичайно. Палуби були забиті, мов кошари; люди стриміли вздовж поруччя, збилися докупи на містку; сотні очей уп'ялися в канонерку, але ніхто не зронив ані звуку.

Француз-капітан окликнув судно, не зрозумів нічого з відповіді й вирішив послати шлюпку. Двоє офіцерів піднялися на борт, вислухали серанга, спробували розпитати араба і нічогісінько не могли збагнути; однак характер аварії був очевидний. Отож офіцери канонерки дуже здивувалися, натрапивши на труп білого, що лежав на містку, мирно згорнутий у клубок. «Fort intrigués par ce cadavre*», — розповідав мені через багато років літній французький лейтенант; я зустрівся з ним випадково у Сіднеї в одній кав'ярні; справу «Патни» він пам'ятав до подробиць. Скажу побіжно, що ця історія мала дивовижну здатність протистояти забутливості людей та плинові часу:

---

* Були вкрай заінтриговані цим трупом *(франц.)*.

неймовірно живуча, вона немовби постійно жила в людській пам'яті, постійно була на кінчику язика. Я мав сумнівну втіху часто її чути — по літах, за тисячі миль від місця події, ця історія несподівано виринала в бесіді, спливала па поверхню з випадкових згадок. От і сьогодні ввечері між нами зайшла мова про цю справу. А я ж серед вас один-однісінький моряк. Тільки в мені живуть ці спогади. І все ж ця історія випливла сьогодні! І якщо двоє людей, незнайомих між собою, але таких, що знають про «Патну», стрінуться випадком у якомусь куточку земної кулі, вони неодмінно, неминуче почнуть мову про цю катастрофу.

Вперше в житті я побачив цього француза, а за годину ми з ним розпрощалися назавжди; він не здавався надто балакучим — спокійний дебелий чолов'яга в прим'ятому кітелі, він куняв над напівпорожнім келихом з якимось темним напоєм, його погони злегка потьмяніли, чисто виголені щоки були широкі й бліді; він був схожий на людину, яка має звичку нюхати тютюн.

Все почалося з того, що він простяг мені через мармуровий столик примірник «Хоум Ньюс». Я сказав: «Мерсі», хоча мені він був ні до чого. Ми обмінялися кількома на позір незначущими фразами і самі незчулися, як уже завзято балакали про «Патну»; француз розповів мені, як їх «заінтригував» той труп. Виявилося, він один з офіцерів, що піднялися на борт.

У кав'ярні для морських офіцерів, де ми сиділи, можна було замовити найрозмаїтіші напої. Француз відпив з келиха темної рідини, схожої на ліки, скорше це була звичайна cassis à l`eau*, і, одним оком зазираючи в склянку, злегка хитнув головою.

---

* Наливка з чорної смородини, розбавлена водою *(франц.)*.

— Impossible de comprendre — vous concevez*, — сказав він трохи недбало і водночас задумливо.

Я міг собі уявити, як важко було їм щось тут збагнути. На канонерці ніхто не знав англійської мови так, щоб зрозуміти історію, яку розповів серанг. Навколо двох офіцерів зчинився гамір.

— Вони стовпилися біля нас. Юрба оточила цього мертвого (autour de ce mort), — розповідав він. — Треба зайнятися найнагальнішим. Люди захвилювалися... Parbleu!** Таке збіговисько... Ви розумієте? — по-філософському толерантно зауважив він.

Своєму командирові він порадив не чіпати перетинку — вона мала ненадійний вигляд. Вони швидко закріпили дві линви і взяли «Патну» на буксир — вперед кормою; за даних обставин це було розумно, бо кермо надто здіймалося над водою, щоб бути до чогось придатним, а цей маневр зменшував тиск на перетинку, яка вимагала, флегматично пояснив він, надзвичайної обережності (exigeait les plus grands ménagements).

Я мимоволі подумав, що мій новий знайомець, мабуть, мав вирішальний голос в усіх цих подіях: відчувалося, що це досвідчений офіцер і, попри деяку повільність, справжній моряк; проте зараз він скидався на одного з тих сільських священиків, які спокійно нюхають табаку і вислуховують сповіді цілих поколінь селян у гріхах, стражданнях та каятті, а флегматично-простодушний вираз обличчя ховає, немов завіса, таємницю чужого болю й відчаю.

Йому слід би носити витерту чорну сутану, застебнуту до самого підборіддя, а не мундир з погонами й бронзовими ґудзиками. Його широкі груди то здіймались, то опускались, доки він розповідав мені, що це була гемонська робота, і мені як морякові

---

* Незбагненно... ви розумієте *(франц.)*.

** Чорт бери! *(франц.)*

(en votre qualité de marin) легко собі це уявити. Наприкінці фрази він трохи нахилився усім тілом у мій бік і, стиснувши губи, з тихим присвистом видихнув повітря.

— На щастя, — говорив він, — море було гладеньке, мов цей стіл, безвітряна днина...

В приміщенні панувала задуха; моє обличчя пашіло, ніби я ще був молодий і здатен був червоніти від ніяковості.

— Ми попрямували, — вів він далі, — до найближчого англійського порту, naturallement*, де й зняли з себе відповідальність, Dieu merci!**

Він трохи роздув свої плескаті щоки.

— Оскільки, зауважте, весь час, доки ми буксирували, два стернових матроси стояли з сокирами біля линв, щоб перерубати їх, коли б раптом пароплав...

Він опустив важкі повіки, підкреслюючи значення своїх слів.

— Що ви хочете? Робиш те, що можеш (on fait ce qu`on peut). Два матроси... тридцять годин на борту. Два! — повторив він, зводячи праву руку й показуючи два пальці.

Я помітив зірчастий шрам на його руці — безперечно, слід від кулі; а потім — мій зір немовби загострився од цього відкриття — я помітив ще рубець давньої рани трохи нижче від скроні, що ховався під коротким сивим волоссям на голові, подряпину від списа чи поріз від шаблі. Він знову склав руки на животі.

Я пробув на борту цього... цього.. пам'ять мені зраджує (ma memoire s`en va) Ah! Patt — nà. C'est bien ça. Merci Patt — nà***. Аж дивно, як усе забувається. Я лишався на борту цього судна тридцять годин...

---

* Природно *(франц.)*.

** Хвалити бога! *(франц.)*

*** Пам'ять мене зраджує. Ах, «Патна», «Патна»! *(франц.)*

— Та невже?! — вигукнув я.

Як і досі, він дивився на свої руки, ледь стиснувши губи, однак цього разу не пухкав.

— Вирішили, — сказав він, з нехіттю підводячи брови, — лишити одного з офіцерів на борту, щоб він пильнував (pour ouvrir l'oeil), — і тримав зв'язок сигналами з буксиром. Я поділяв цю думку. Ми приготували шлюпки для спуску на воду, а я на тому судні також вжив заходів... Нарешті! (Enfin!) Було зроблено все можливе. Дуже скрутна ситуація. Тридцять годин. Мені приготували дещо попоїсти. Але вина, хоч плач, — ані краплини.

Незбагненним чином, не змінюючи своєї пасивної пози й флегматичного виразу, він примудрився показати своє глибоке невдоволення.

— Знаєте, їжа без скляночки вина, це не для мене.

Вони здали корабель «портовим властям» за його висловом. Він був вражений, з яким незворушним спокоєм прийняли судно.

— Можна було подумати, що такі чудернацькі знахідки (drôle de trouvaille) їм привозили щодня. Ви, англійці, незбагненний народ, — зауважив він, притуляючись спиною до стінки; здавалось, він не більше здатний виявляти свої почуття, ніж лантух з борошном.

У гавані на той час стояли військовий корабель та індійський пароплав; француз не приховував свого захоплення тим, з якою спритністю шлюпки цих двох суден звільнили «Патну» від її пасажирів.

Треба сказати, його пасивна манера триматись, по суті, нічого не приховувала: він мав таємничу, майже магічну силу досягати бажаного ефекту, користуючись невловними засобами, а це є останнім словом найвищого мистецтва.

— Двадцять п'ять хвилин... двадцять п'ять, не більше...

Він розімкнув і знову сплів пальці, не забираючи рук із живота.

— Всіх тих людей (tout ce monde) висадили на берег з усіма їхніми вбогими манатками; на борту, крім загону морської піхоти (marins de l'Etat) нікого не лишилось, та ще той загадковий труп... Двадцять п'ять хвилин...

З опущеними очима й похиленою набік головою він мав такий вигляд, ніби розкошував чудово виконаною роботою. Відтак він знову застиг у непорушності й повідомив, що, згідно з наказом якомога швидше прибути в Тулон, вони за дві години покинули порт...

Розділ тринадцятий

Не змінюючи пози, він, сказати б, пасивно піддався мовчанню. Я склав йому товариство; аж ось, ніби термін його безруху й мовчанки вичерпався, пролунав його спокійний, хрипкуватий голос:

— Боже мій! (Mon Dieu!) Як біжить час!

Що могло бути банальніше, ніж це зауваження, проте для мене воно збіглося з миттю прозріння. Дивовижно, як ми проходимо по життю з приплющеними очима, напівглухі, з лінивими думками. Може, так і повинно бути, може, саме ця притупленість сприймання робить життя переважної більшості людей стерпним і бажаним. Однак рідко кому з нас не доводилось пережити поодинокі хвилини пробудження, коли ми раптом бачимо, чуємо, розуміємо так багато, доки знов не поринемо в солодкий напівсон.

Я звів очі, коли він заговорив, і побачив його немов уперше. Я побачив підборіддя, звисле аж на груди, недоладні фалди мундира, сплетені на животі руки, застиглу позу...

Час і справді біг: він наздогнав цього чоловіка й випередив, лишивши далеко позаду з небагатьма вбогими набутками — сивим волоссям, до краю втомленим засмаженим обличчям,

двома шрамами й парою вицвілих погонів; він був з тих міцних, надійних людей, що їх ховають без барабанів і труб, а їхнє життя — немов постамент монументального пам'ятника на честь великих досягнень.

— Зараз я служу третім помічником на «Victorieuse» (то було флагманське судно французької тихоокеанської ескадри), — додав він, відриваючи свої широкі плечі на кілька дюймів од стіни, щоб відрекомендуватися мені.

Я злегка вклонився через стіл і сказав, що я командую торговельним судном, яке нині стоїть на якорі в затоці Рашкеттер. Він звернув на нього увагу — симпатичне суденце. Це прозвучало досить чемно, попри його звичну суху манеру висловлюватись.

Трохи помовчавши, він неквапом обернувся всім тілом до скляних дверей праворуч від нас.

— Невеселе місто (triste ville), — кинув він, дивлячись на вулицю.

День був сонячний; шаленів південний вітер, і ми бачили, як перехожі — чоловіки й жінки — боролися з ним на тротуарах; фасади будинків у променях сонця оповилися величезними хмарами пилюки.

— Я зійшов на берег, — сказав він, — щоб трохи розім'яти ноги, але...

Він не докінчив фрази й поринув у глибини свого спокою.

— Будь ласка, скажіть мені, — почав він, немов прокидаючись від важкого сну, — що крилося за цією справою — по суті (au juste)? Цікаво. Мертва людина, приміром...

— Там були й живі, — сказав я. — Це істотніше.

— Безперечно, безперечно, — згодився він ледь чутно, а потім прошепотів: — Очевидно.

Я залюбки розповів йому про те, що мене найбільше цікавило в цій справі. Як на мене, він мав право знати: хіба він не

пробув тридцять годин на борту «Патни», не дістав, сказати б, її у спадок і не зробив «усього можливого»? Він слухав мене і тепер ще більше скидався на священика. Коли я скінчив, він спроквола стис губи і якось сумно свиснув.

У будь-кого іншого це видалося б ознакою нудьги чи байдужості; однак він незбагненним чином примудрявся, попри свою пасивність, здаватися глибоко зацікавленим і сповненим значних думок. «Дуже цікаво», на яке він урешті спромігся, було сказане чемно і майже пошепки. Перш ніж я погамував своє розчарування, він, ніби звертаючись сам до себе, додав: «Так он воно що. Чи ба!»

Підборіддя його ще нижче опустилося на груди, а тіло ще важче осіло на стілець. Я збирався спитати, що він має на увазі, коли по його тілу перебігло щось подібне до трепету, — так слабенькі брижі ширяться по стоячій воді, перш ніж відчуєш подих вітру.

— Отже, бідолашний юнак утік разом з іншими, — сказав він з величним спокоєм.

Мене почала захоплювати проникливість цієї людини. Він одразу збагнув суть справи, наголосивши лише на тому, що мене цікавило. Я розумів, що вислуховую думку фахівця про цю справу. З незворушним спокоєм досвідченого експерта він вивчив факти, а будь-які рефлексії здавалися йому дитячою забавкою.

— Ах юність, юність! — сказав він поблажливо. — Зрештою, від цього не помирають.

— Від чого не помирають? — швидко перепитав я.

— Від страху, — пояснив він і сьорбнув свого напою.

Я помітив, що три пальці па його пораненій руці не згиналися й не могли рухатися окремо один від одного; тому, підіймаючи келих, він незграбно стискав його всією долонею.

— Людина завжди боїться. Хоч що б там казали, проте... — він обережно поставив келих. — Страх, страх, чуєте, завжди тут...

Він торкнувся грудей біля бронзового ґудзика — в це саме місце вдарив себе Джім, коли запевняв, що серце у нього здоровісіньке. Мабуть, він відчув мою внутрішню незгоду з ним, бо повторив:

— Так! Так! Балачки, балачки; все це чудово, проте кінець кінцем доводиться визнати, що ти не найрозумніший і не найхоробріший... Сміливість! Скрізь вона є. Я шалався по всьому світу; я стрічав людей сміливих... Ще й яких... allez! — Він ковтнув напою. — Хоробрість... Ви розумієте, на службі доводиться бути хоробрим... Ремесло цього вимагає (le metier veut ca). Хіба не так? — спитав він мене розважливо. — Eh bien!

Кожен, підкреслюю, кожен, якщо тільки він чесний, визнає, що і в найкращих із нас є своя межа... межа; перейдеш її — і все падає з рук (vous lachez tout). І з цією правдою доводиться жити... При певному збігові обставин страх приходить неодмінно. Панічний страх (un trac épouvantable). І навіть для тих, хто не вірить у цю істину, страх існує все одно — страх перед самим собою. Напевне так. Повірте мені. У моєму віці знаєш, що кажеш... que diable!..

Він говорив незворушно і потихеньку почав крутити великими пальцями.

— Це безсумнівно, parbleu! — вів далі він. — Хоч як би рішуче ви були настроєні, простого головного болю або розладу шлунку досить, щоб... Взяти мене, приміром... Я багато пережив...

Він вихилив келих і знову почав крутити великими пальцями.

— Ні, ні, від цього не помирають...

Я сидів мовчки, він також, наче це його неабияк тішило. Навіть його пальці застигли. Раптом губи його розтулилися.

— Саме так і є, — спокійно озвався він. — Людина народжується боягузом (L`homme est né poltron). У цьому вся заковика, parbleu! Інакше жилося б надто легко. Але звичка...

звичка... необхідність... розумієте?.. Очі інших людей... Це допомагає подолати страх. А ще приклад тих, хто не кращий за вас, а тримається гідно...

Він замовк.

— Той юнак... згодьтесь... у нього не було жодного з цих стимулів... принаймні тієї миті, — промовив я.

Француз вибачливо звів брови.

— Не заперечую, не заперечую. Можливо, у згаданого юнака були чудові нахили, чудові, — повторив він, тихенько сапаючи.

— Я радий, що ви так поблажливо дивитесь на це, — сказав я. — Він, власне, плекав великі надії і...

Човгання ніг під столом урвало мою мову. Він підвів важкі повіки. Підвів повільно, обережно, і нарешті я збагнув, що він за один. У мене вп'ялися двоє маленьких кружалець, ніби двоє вузеньких сталевих кілець навколо чорних зіниць. Гострий погляд дебелого чоловіка був на диво проникливий, нагадував гостре, як бритва, лезо важкої бойової сокири.

— Вибачте, — церемонно сказав він. Правиця його здійнялась угору, а сам він похилився вперед.

— Дозвольте мені... Я припускаю, що людина може жити, чудово знаючи, що хоробрість не народжується сама собою (ne vient pas tout seul). Не варто цим непокоїтись. Ще одна істина на додачу не повинна унеможливлювати життя... Але честь, честь! Честь, ось що реально, так! А чого варте життя, коли... — Він звівся рвучко й важко, ніби сполоханий віл, що спинається па ноги з трави, — коли честь втрачено?

Я підвівся і собі: силкуючись прибрати найчемніших мін, ми мовчки дивились один на одного, ніби два порцелянових цуцики на коминку. Цур йому, тому хлопцеві! Він точно влучив у ціль. Прокляття безплідності, яке чигає на всі людські розмови, впало й на нашу бесіду і обернуло її в набір порожніх звуків.

— Гаразд, — збентежено посміхнувся я, — коли так, то

чи не в тім тепер уся штука, щоб справа не випливла на поверхню?

Здавалося, він зараз швидко заперечить, але він лишень сказав:

— Це, monsieur, для мене надто мудровано... Мені цього не збагнути... Я про це не думаю.

Він важко нахилився над кашкетом, який тримав перед себе за дашок великим і вказівним пальцями пораненої руки. Я теж уклонився. Ми вклонялися водночас, вельми церемонно розшаркуючись один перед одним, а офіціант дивився на нас критично, немов заплатив за виставу.

— Ваш покірний слуга! — сказав француз.

Ми попрощались.

— Monsieur...

— Monsieur...

Скляні двері зачинилися за його огрядною спиною. Південний вітер підхопив його і погнав уперед; француз тримався рукою за кашкет і напружував плечі, а поли шинелі били його по ногах.

Я знову сів, самотній і знеохочений... знеохочений Джімовою справою. Якщо вас дивує, що більш як за три роки ця справа не втратила для мене своєї значущості, то знайте: Джіма я бачив зовсім недавно. Я щойно повернувся із Самаранга, де взяв вантаж у Сідней: нудна справа, яку ви, Черлі, назвали б однією з моїх вигідних операцій; так от, у Самарангу я бачив Джіма. На той час він, за моєю рекомендацією, служив у Де Джонга. Морським клерком. «Мій представник на морі», називав його Де Джонг. Важко уявити життя непривабливіше, позбавлене навіть іскри романтики; з ним зрівняється хіба що робота страхового агента. Малий Боб Стентон — Черлі знає його — спізнав її на власній шкурі. Той самий Стентон, який пізніше потонув, рятуючи дівчину під час

аварії «Сефори». Може, ви пам'ятаєте оте зіткнення кораблів одного туманного ранку біля іспанського берега? Всіх пасажирів устигли посадити в шлюпки, і вони вже відчалили, коли Боб знову підплив і видряпався на борт, щоб забрати ту дівчину. Як вона лишилася там — не збагну; в кожному разі вона зовсім ошаліла від страху — ніяк не хотіла кидати судна, чіплялася за поруччя. Зі шлюпок добре було видно їхню боротьбу; сердешний Боб був найменший старший помічник у всьому торговельному флоті, а дівчина була п'ять футів десять дюймів на зріст і сильна, мов коняка. Отож він тягнув її, вона — його; бідолашна дівчина верещала без упину, а Боб кричав матросам своєї шлюпки триматися чимдалі від судна. Один з матросів розповідав мені, стримуючи посмішку, викликану цим спогадом:

— Точнісінько так, як ото неслухняне хлоп'я змагається з матір'ю.

Той самий матрос розповідав:

— Нарешті ми побачили, що містер Стентон відступився від дівчини, просто собі стоїть і стежить за нею. Він, мабуть, розраховував на те, що хвиля відірве пасажирку від поруччя і дасть можливість її врятувати. Ми не важились наблизитися до борту, а трохи згодом стареньке судно раптом пішло на дно: похилилось на правий борт і — хлюп!

Дуже швидко його затягнуло. Так і не побачили, щоб хтось виплив — живий або мертвий.

Недовге життя на березі горопашного Боба було, помоєму, пов'язане з якимсь ускладненням у сердечних справах. Він сподівався, що назавжди покінчив з морем, і був певний, що йому випало найбільше щастя на землі, а тим часом усе скінчилося збиранням страхових внесків. Якийсь родич з Ліверпуля влаштував його на те місце. Боб часто розповідав нам про свій досвід страхагента. Він змушував нас сміятися до сліз

і, неприховано тішачись справленим враженням, куценький, з бородою до пояса, схожий на гнома, казав, спинаючися навшпиньки:

— Добре вам, хлопці, реготати, але за тиждень такої роботи моя безсмертна душа перетворилась на висушену горошину.

Не знаю, як Джімова душа пристосувалася до нових життєвих умов, — надто був я заклопотаний пошуками роботи, яка забезпечила б йому сякий-такий прожиток, але я твердо знаю одне: його жага пригод не зменшилась і він глибоко страждав. Це нове заняття було страшенно далеке від його мрій. Та слід віддати йому належне: справувався він з незмінним стоїцизмом. Я спостерігав, як він тягне свою нудну лямку, і мені здавалося, що це покарання за героїчні його марення, спокута за жадобу надсильної для нього слави. Надто подобалось йому уявляти себе чистокровним рисаком, і ось він приречений тягти лямку без слави, ніби віслюк вуличного торговця. У нього це добре виходило: замкнений у собі, похилена голова й ні слова нарікань. Все було б чудово, якби не бурхливі спалахи щоразу, коли виходила на яв історія з «Патною». На жаль, цей скандал східних морів ніяк не забувався. І я весь час відчував, що справа Джімова для мене ще не скінчилася.

Французький лейтенант пішов, а я знову почав розмірковувати про Джіма; однак ці спогади не були пов'язані з нашою останньою зустріччю в прохолодній крамниці Де Джонга, де ми нещодавно поспіхом поручкалися; я бачив його таким, як кілька років тому в останніх тьмяних спалахах свічки, коли ми сиділи в довгій галереї готелю «Малабар», а за його спиною чорніла холодна ніч. Меч правосуддя висів над його головою. Завтра — чи то пак сьогодні, бо вже було далеко за північ, коли ми попрощалися, — голова суду з мармуровим обличчям здійме страшну зброю і вдарить по його схиленій шиї. Наша нічна розмова нагадувала останню бесіду зі стратенцем.

Адже Джім направду був винен. Він винен, повторював я собі, винен... І все ж мені хотілося оберегти його від процедури формального покарання. Я не збираюся боронити свої моральні засади. Нічого морального не було в тому пориві, який спонукав мене викласти Джімові в усій примітивній простоті план втечі, придуманий Брайєрлі. І рупії я для нього приготував. О, це тільки позичка, звісно, тільки позичка; а може, знадобився б Джімові рекомендаційний лист до мого знайомого (в Рангуні), що міг би надати йому роботу... Залюбки! В моїй кімнаті на другому поверсі є перо, чорнило, папір. Щойно я це сказав, як мені занетерпеливилось написати листа: день, місяць, рік, 2 г. 30 хв. ранку... в ім'я давньої дружби прошу тебе надати якусь роботу містерові Джеймсові такому-то... І таке інше, і таке інше...

Я навіть радий був писати про нього в такому тоні. Якщо Джім і не здобув моєї симпатії, то досяг більшого — проник до самих витоків цього почуття, торкнувся таємних струн мого егоїзму. Я нічого від вас не приховую, інакше здавався б вам надто вже незрозумілим, а по-друге — завтра ж ви забудете про мою щирість, як забули про інші уроки минулого. В цій справі, кажучи по-простому і ясно, я був людиною без ґанджу; але витончена неморальність моїх намірів програвала перед моральною простодушністю злочинця. Безсумнівно, він також був себелюб, проте його себелюбство мало благородніші витоки й вищу мету.

Я збагнув: Джім будь-що прагне відбути процедуру покари, і я відчув, що в цій суперечці його молодість буде мені грізним супротивником: він і досі вірив у те, в чому я давно розчарувався. Було щось невимовно прекрасне в шаленстві його невисловленої, напевної надії.

— Тікати? Це виключено, — сказав він, тріпнувши головою.

— Я роблю вам ділову пропозицію і не чекаю ніякої вдячності, — мовив я. — Ви повернете мені гроші в слушний час і...

— О, ви такі ласкаві, — промимрив він, не підводячи очей.

Я уважно приглядався до нього: майбутнє, напевно, видавалося йому безнадійним; але він не вагався, ніби з серцем у нього й справді все було гаразд.

— По-моєму, — зауважив я, — ця злощасна історія і так досить прикра для вас...

— Так, так, — прошепотів він, утупившись у підлогу.

Серце моє розривалося від співчуття. Я бачив пушок на його щоці і теплу барву рум'янця під чистою шкірою.

— Але, — сказав я, — не збагну, яку користь ви матимете, бабраючись у болоті?

— Користь! — прошепотів він, немов пробуджуючись від сну.

— Будь я проклятий, якщо розумію! — вигукнув я.

— Я намагався пояснити вам, у чім тут річ, — мовив він повільно, ніби розмірковуючи над чимось, на що немає відповіді. — Кінець кінцем то мій клопіт.

Я раптом виявив, що втратив усю певність у собі; а він забурмотів:

— Втекли... втекли до шпиталю... Жоден з них не наважився глянути правді в вічі... Що ж вони за...

Він помалу ворухнув рукою, показуючи своє презирство.

— Але я повинен це витримати, не відступити, а то... Я не відступлю.

Джім умовк. Виглядав він так, наче його переслідували примари. На його очужілому обличчі відбивалися по черзі зневага, відчай, рішучість — неначе в магічному дзеркалі низка неземних образів. Він жив, оточений облудними привидами, суворими тінями.

— Пусте, мій друже! — почав я.

Він нетерпляче ворухнувся.

— Ви, здається, не розумієте, — сказав він різко і пильно подивився на мене: — Хоч я і стрибнув, та я не втечу.

— Я не хотів вас образити, — відповів я і додав необережно. — Часом люди кращі за вас вважали за доцільне тікати.

Він почервонів, а я знітився і мало не проковтнув власного язика.

— Може, й так, — вимовив він нарешті. — Я не досить хороший, не можу собі цього дозволити. Я приречений боротися до останку... І тепер я борюсь.

Я підвівся зі стільця і відчув, що моє тіло заніміло. Тиша була гнітюча, і, щоб покласти їй край, я кинув:

— І гадки не мав, що вже так пізно...

— Мабуть, з вас досить, — сказав він грубувато, озираючись у пошуках свого капелюха, — і, сказати по правді, з мене також.

От тобі й маєш! Джім відхилив рятівну пропозицію. Відштовхнув руку допомоги; тепер він хотів піти геть, а ніч за балюстрадою, здавалося, спокійно чекала на нього, як на свою довгоочікувану здобич. Я почув його голос:

— Осьде він!

Він знайшов свого капелюха. Кілька секунд ми стояли, не знаючи, що сказати.

— Що ви робитимете після... після?.. — спитав я тихо.

— Десь-найпевніш, заберуся звідси під три чорти, — похмуро буркнув він.

Я вже трохи оговтався і вирішив не брати наповажне його слів.

— Запам'ятайте, будь ласка, — сказав я, — що мені хотілося б побачити вас знову до вашого від'їзду.

— Не бачу, що могло б вам завадити. Ця чортова справа не зробить мене невидимцем, — мовив він гірко, — на превеликий жаль.

А потім, коли ми вже прощалися, він підніс мені, можна сказати, сюрприз: став щось безладно белькотіти, а його рухи зраджували гнітючу непевність. Прости йому, Господи... і мені! Він вбив у свою голову фантазера, що я, мабуть, не зможу

потиснути йому руку. Це було нестерпно. Здається, я раптом закричав на нього, як кричать на того, хто на ваших очах збирається стрибнути зі скелі в безодню; пригадую наші гострі голоси, нещасний усміх на його обличчі, гарячковий міцний потиск руки, нервовий сміх. Свічка з шипінням погасла; все скінчилося нарешті. Тільки знизу, з темряви, до мене долинув приглушений стогін. Джім пішов собі. Ніч поглинула його. Я чув, як рипіла жорства під його ногами. Вій біг. Біг щодуху, хоча йому нікуди було податись. А йому ж іще не виповнилось і двадцяти чотирьох років.

Розділ чотирнадцятий

Спав я мало, нашвидкуруч проковтнув сніданок і після недовгих вагань відмовився від ранкових відвідин свого судна. Це була справжня необачність, бо мій старший помічник, під усіма поглядами мужня людина, часто ставав жертвою своєї похмурої уяви; якщо він вчасно не отримував листа від своєї дружини, то просто несамовитів од гніву та ревнощів, занедбував роботу, сварився з матросами й плакав у своїй каюті або так лютився, що міг довести команду до бунту. Все те завжди здавалося мені незрозумілим: вони були одружені тринадцять років; якось я мигцем бачив її і, щиро кажучи, не міг уявити, як можна впадати в гріх, підозрюючи таку непривабливу особу. Не знаю, може, краще було б поділитися своїми міркуваннями з бідолашним Селвіном: він-бо влаштував собі невеличке пекло на землі, я теж через нього страждав, проте якась фальшива делікатність утримувала мене од відвертості. Подружні стосунки моряків — то цікава тема, і я міг би навести вам різні приклади... Однак зараз не місце й не час для цього, мова мовиться про Джіма, який був неодружений. Якщо його вразливе сумління чи гордість,

якщо всі оті чудернацькі примари й суворе привиддя — згубні супутники його юності — не дозволяли йому втекти від плахи, то я (а мене, звісно, важко запідозрити в таких химерах) відчував непереборний потяг піти й подивитися, як котитиметься його голова.

Я попрямував у суд. І зовсім не для того, щоб мене щось вразило чи збагатило новими відомостями, зацікавило чи налякало, — поки людина живе, час від часу відчувати страх не зашкодить. Проте я й гадки не мав, що буду аж так пригнічений. Гіркота його покари втілювалась у самій атмосфері — холодній, буденній. Справжній сенс злочину в порушенні тієї віри, яку сповідує людство, і з цього погляду Джім був неабияким злочинцем, але покарання виявилося просто жалюгідним. Не було ні високого ешафота, ні ясно-червоного сукна (чи мали ясно-червоне сукно на Тауер-Хілл? Повинні б мати), ані перестрашеної юрби, враженої його злочином і зворушеної до сліз його долею; кара, що впала на Джіма, нічим не нагадувала похмурого судочинства. Я прошкував до суду і бачив яскраве сонячне світло, надто різке, щоб дарувати відраду й сумир, на вулицях було повнісінько барвистих плям, як у зіпсутому калейдоскопі: жовтих, зелених, блакитних, сліпучо-білих; тут шоколадне оголене плече, там червоний фургон, запряжений волом, чи темноголовий загін тубільної піхоти у запилюжених черевиках. Полісмен-тубілець у тісній темній уніформі, підперезаний шкіряним паском, подивився на мене своїми східними тужними очима, ніби його мандрівна душа невимовно страждала від своєї непередбаченої... — як воно пак називається?.. — а в а т а р и (втілення).

В тіні самотнього дерева на подвір'ї суду селяни, викликані в справі про напад, сиділи мальовничою групою, скидаючись на хромолітографію табору в книжці про подорож на Схід. Бракувало лише неодмінних струминок диму на передньому плані та

в'ючних тварин на лучці. Позаду здіймалася глуха жовта стіна, відбиваючи сонячне світло.

Зала суду була темна і видавалася просторішою, як звичайно. Високо під стелею в тьмяному світлі хиталися кахлярі. Де-не-де між рядами порожніх лавок траплялася постать загорненої в тканини людини, нерухомої в цих голих стінах, наче поглинутої благочестивими роздумами. Позивач — той, кого побили, — опасистий, шоколадного кольору, з поголеною головою і голим гладким плечем, з оранжевим значком касти над переніссям, сидів пихатий і незворушний; тільки очі його блискали в напівтемряві та ніздрі шалено роздувалися.

Брайєрлі впав на стілець; вигляд він мав виснажений, ніби цілу ніч пробігав на корді. Побожний шкіпер вітрильника був схвильований і ніяково совався на місці, наче гамуючи бажання встати й палко закликати нас до молитви й каяття. Обличчя голови, надзвичайно бліде під ретельно зачесаним волоссям, нагадувало обличчя безнадійно хворого, якого вмили, причесали й всадовили на ліжку. Він відсунув вазу з квітами — ліловий букет, а над ним кілька довгих стеблин з рожевими квітками — і, схопивши обіруч аркуш голубого паперу, перебіг його очима й став читати вголос, рівно, чітко й байдуже.

Богом присягаюся! Попри всі мої нерозумні марення про ешафот та стяті голови, запевняю вас, це було значно гірше, ніж кара на горло. Гнітюче відчуття невідворотності висіло в повітрі, не пом'якшене надією на відпочинок та спокій, що несе з собою удар сокири. В цій процедурі була холодна мстивість смертного вироку й жорстокість засудження на вигнання. Отак я сприймав її того ранку, і навіть тепер можу почасти виправдати моє загострене ставлення до цього загалом ординарного випадку. Можете уявити, як глибоко я переживав усе під той час. Може, саме тому не міг змиритися з неминучим кінцем. Ця справа не полишала мене, я вічно прагнув почути чужу думку про неї, наче

судочинство ще тривало і на нього могли вплинути судження інших людей, ба навіть іноземців, так, так! Цього француза, наприклад. Присуд його народу він оголосив холодними чіткими словами, які могла б вимовити машина, якби вміла розмовляти. Обличчя судді було до половини затулене аркушем; чоло біліло, мов алебастр.

Суд розглядав кілька питань. Перше — чи був корабель придатний для далекої плавби? Суд вирішив, що ні. Друге — чи до моменту аварії судном керували як належить? На це відповіли: так — бог знає чому, — а потім заявили, що жодне свідчення так і не кинуло світла на причину нещасливого випадку. Либонь, зіткнулися з плавучими рештками розбитого судна. Пригадую, приблизно в той час пропав безвісти норвезький барк з вантажем деревини; у шквал судно легко могло перевернутися і так плавати багато місяців — подоба морського злого духа, що в темряві потай знищує судна. Такі мандрівні трупи часто-густо стрічаються в Північній Атлантиці, що її навідують усілякі морські жахіття — тумани, айсберги, мертві кораблі, які несуть біду, затяжні грізні бурі, що впиваються в корабель, наче вампіри, поки не висмокчуть із команди всю силу, стійкість, ба навіть надію, і людина не відчує себе вичавленою, як цитрина. Але в східних морях подібні випадки — рідкість; можливо, зловороже провидіння зумисне все підстроїло; історія ця видавалася безглуздою, хіба що фатум заповзявся вбити кочегара і накликати на Джіма нещастя гірше від смерті. Ці міркування відвернули мою увагу. Якийсь час я сприймав голос судді лише як порожній звук — аж ось почали вирізнятися слова...

«...знехтували своїм прямим обов'язком», — мовив він. Наступне речення пройшло повз мою увагу, а тоді я почув знову: «...покинули в момент небезпеки довірених їм людей та майно...» Безбарвний голос умовк. Очі з-під білого чола глипнули

з-за аркуша. Я мерщій пошукав очима Джіма, ніби боявся, що той зникне. Він був на своєму місці, непорушний, як статуя. Сидів рожевий, білявий і надзвичайно уважний. «У зв'язку з цим...» — почав голос ваговито. Джім з розтуленими вустами жадібно дослухався до слів чоловіка за столом. Ті слова протинали тишу, а я, стежачи за його реакцією, доловлював тільки уривки офіційних фраз...

«Суд... Густав такий-то, шкіпер... німець за походженням... Джеймс такий-то... штурман... свідоцтва скасовані».

Запала тиша. Голова відклав папір, сперся боком об бильце крісла і недбало розмовляв із Брайєрлі. Люди рушили до виходу, я — за ними. В галереї я спинився і, коли Джім проходив повз мене, схопив його за руку і затримав. Від його погляду я знітився, ніби був відповідальний за його недолю: він дивився так, немовби я уособлював зло.

— Все скінчено, — ледь спромігся я вимовити.

— Так, — відповів він якимось не своїм голосом. — І нехай зараз жодна жива душа...

Джім вивільнив руку і пішов геть. Я дивився йому в спину. Він посувався досить повільно, широко розставляючи ноги, немов йому важко було йти рівно. Перш ніж я згубив його з очей, мені здалося, ніби він заточився.

— Людина за бортом! — почувся низький голос позаду.

Обернувшись, я побачив моряка, з яким був трохи знайомий, — Честера із Західної Австралії. Він також дивився вслід Джімові. Честер мав широченні груди, грубе виголене обличчя барви червоного дерева і підстрижені жмутки густих, щетинистих сталево-сірих вусів. Він був шукач перлин, крамар і, здається, китобій, словом, перепробував усі можливі на морі заняття, крім піратства. Тихий океан від півночі й до півдня був йому за мисливський терен; а тепер він хотів купити якесь дешеве судно. Нещодавно десь йому вдалося відкрити цілий острів з покладами

гуано, але підступи до нього були небезпечні, а якірна стоянка не викликала, м'яко кажучи, великої довіри.

— Та це ж золоте дно! — вигукував він. — Якраз посеред рифів Уолпол! Там бувають і буревії. Але все одно справа першорядна. Золоте дно, навіть краще! Та ніхто з цих безголових не тямить цього. Я не можу знайти ні шкіпера, ні судновласника для подорожі на острів. Отож я йвирішив сам транспортувати свій товар.

Ось для чого йому потрібне було судно; я знав, що він завзято торгувався з однією парською фірмою, щоб купити стару руїну в дев'яносто кінських сил. Кілька разів ми зустрічались і балакали. Він дивився досвідченим оком вслід Джімові.

— Бере близько до серця? — презирливо спитав він.

— Ще й як! — відказав я.

— Ну, все це не варте виїденого яйця, — пророк Честер. — Через що такий галас? Через той шматок ослячої шкіри? Кар'єра людини не залежить од якогось там свідоцтва. Треба дивитися на речі тверезо, а не можеш, то краще піддайся одразу, бо на цім світі і так ніколи нічого не доскочиш. Подивіться на мене. Я взяв собі за правило ніколи нічого не брати до серця.

— Атож, — сказав я, — ви дивитесь на речі тверезо.

— Хочу оце зустрітися з моїм напарником — ось-ось уже має з'явитися. Знаєте мого напарника? Старого Робінсона? Так, той самий Робінсон. Знаменитий Робінсон. Що свого часу провіз контрабандою більше опію і вполював більше котиків, ніж будь-хто з теперішніх молодих сміливців. Подейкують, ніби він брав на абордаж шхуни, що ловлять котиків біля берегів Аляски, нападав на них у такому туманищі, що тільки Всевишній міг відрізнити одну людину від іншої. Бандит Робінсон. Саме він. Ми з ним разом займаємося справою з гуано. Для нього це найкращий шанс у житті.

Він зашепотів мені просто в вухо:

— Людожер? Так, йому приліпили це прізвисько багато років тому. Пригадуєте ту історію? Аварія біля західного берега острова Стюарт; семеро вибралися на берег і не помирилися між собою. В декого така вже вредна вдача — не вміють долати труднощів, не дивляться на життя реально, мій хлопче! І чим це закінчується? Неприємності, суцільні неприємності, а то й удар по голові, і це їм лише на користь. Для декого ліпше бути мертвим. Як розповідають, шлюпка з королівського судна «Росомаха» знайшла його на березі: він стояв навколішки голий-голісінький і співав якийсь псалом. Трусив дрібний сніжок. Коли шлюпка була на відстані весла від берега, він зірвався і втік. Цілу годину вони ганялися за ним по скелях, аж поки один матрос не поцілив йому каменем у голову і не збив його з ніг. Чи він був сам на острові? Звичайно. Та як і в тій історії зі шхунами, лише Всевишній відає, як воно було там насправді. На шлюпці не завдавали собі клопоту надто ретельними дослідженнями, його загорнули в брезент і мерщій відпливли, бо насувалася ніч, погода псувалась. За три тижні Робінсон цілком оклигав. Скандал з цього приводу ніяк його не зачепив, він тільки зціпив зуби, а там... нехай собі галасують! Хіба не досить того, що він утратив судно і все, що мав, аби ще зважати на лайку, якою його частували! Така людина мені підходить.

Він підніс руку і помахав комусь на вулиці.

— У нього є трохи грошей, отож я взяв його в пай. Якщо вже ділитися з кимось, то нехай це буде Робінсон. Я лишив його в готелі, а сам пішов до суду, бо мені дещо спало на думку... О, доброго ранку, капітане Робінсон!.. Мій приятель, капітан Робінсон.

Хирлявий дідок у костюмі з білого тику, в тропічному шоломі на голові, що трусилася від старості, потрюхикав через вулицю і прилучився до нас; він стояв, спираючись обіруч на держак парасоля. Біла борода з жовтими пасмугами звисала аж до пояса. Він ошелешено блимав на мене з-під зморшкуватих повік.

— Добридень, добридень, — чемно пропищав він і заточився.

— Трохи недочуває, — кинув мені Честер.

— Невже ви тягли його за шість тисяч миль, щоб запопасти дешевий пароплав? — спитав я.

— Досить мені кивнути пальцем — і він двічі об'їде навколо світу! — палко вигукнув Честер. — Пароплав порятує нас, мій друже. Не моя провина, що всі шкіпери та судновласники в цій богом забутій Австралазії неприторенні дурні! Якось я три години вмовляв одного типа в Окленді.

«Пошліть судно, — кажу. — Я вам задурно віддам половину першого вантажу, аби тільки закрутити діло».

А він мені:

«Та нізащо в світі!»

Достеменний осел! Я мало не ставав перед ним навколішки.

«Погляньте на це діло тверезо, — правив я своєї. — Дідько з ними, з тими скелями та буревіями! Подивіться на все, як воно є. Основне — гуано! Запевняю вас, у Куїнсленді власники цукрових плантацій будуть за нього битися... Просто на набережжі».

Та що вдієш із таким дурнем?

«Це один з ваших милих жартів, Честере...»

Жартів! Я ледве не плакав. Спитайте капітана Робінсона... І був ще один судновласник у Веллінгтоні — товстун у білій камізельці.

«У мене зараз пильні справи. На все добре», — сказав він.

Мені кортіло схопити його й пожбурити у вікно контори. Але я стримався. Я був смиренний, як священик.

«Подумайте, — вмовляв я його. — Гарненько подумайте. Завтра я заскочу».

Він пробурмотів, що, мовляв, завтра його цілий день не буде. На сходах я спересердя ладен був битися головою об стіну. Ось капітан Робінсон не дасть збрехати. Жахливо було думати,

що таке чудове гуано пропадає під сонцем, — цукрова тростина вигналася б від нього до неба. То був би справжній розквіт Куїнсленду! Справжній розквіт! А в Брісбені, де я вирішив спробувати востаннє, мене оголосили несповна розуму. Ідіоти! Мені стрілася лише одна розумна людина — візник, з яким я їздив по місту. Гей! Капітане Робінсон! Пригадуєте, я вам розповідав про візника в Брісбені? Навдивовижу тямущий хлопець! Вмить міг розшолопати, що й до чого. Приємно було з ним погомоніти. Якось надвечір після невдалого дня мені стало так кепсько, що я сказав:

«Мушу напитися, а то здурію!»

«Я з вами! — каже він, — уперед!»

Не знаю, що я робив би без нього. Гей, капітане Робінсон!

Він штрикнув свого товариша під ребро.

— Хі-хі-хі! — захихотів дідок, безтямно дивлячись уздовж вулиці, відтак непевно зиркнув на мене сумними каламутними зіньками.

Чи й варто казати, що кілька разів я намагався втекти, однак Честер щораз утримував мене, міцно хапаючи за мундир.

— Одну хвилинку. У мене є одна думка.

— Яка ще в біса думка? — не витримав я нарешті. — Якщо ви гадаєте, що я пристану до вас...

— Ні, ні, мій хлопче! Вже пізно. У нас є пароплав.

— У вас є бліда подоба пароплава, — сказав я.

— Для початку і це непогано... Ми люди не горді. Чи не так, капітане Робінсон?

— Так, так, так! — не підводячи очей, прокаркав старий, і голова його ще дужче затрусилася.

— З усього видно, ви знаєте цього хлопця, — сказав Честер, киваючи в той бік, куди пішов Джім. — Вчора він вечеряв з вами в «Малабарі», — так мені казали.

Я відповів, що це правда. Честер зауважив, що й сам не від того, щоб пожити в розкошах, та зараз мусить лічити кожне пенні...

— Справа вимагає затрат! Чи не так, капітане Робінсон? — він розправив плечі й пригладив вуса, а славетний Робінсон закашлявся і так учепився в ручку парасольки, ніби боявся, що зараз звалиться додолу й перетвориться на купу старих кісток.

— Річ у тім, що всі гроші в старого, — зашепотів Честер довірливо. — Я все розтринькав, силкуючись налагодити це кляте діло. Та почекаймо трохи... Прийде і наш час...

Він здивувався, помітивши мою нетерплячку, й вигукнув:

— Хай йому абищо! Я розповідаю вам про нечуваний бізнес, бізнес над бізнесами, а ви...

— У мене ділова зустріч, — лагідно пояснив я.

— То й що? — спитав він з непідробним подивом. — Чи ж не можна відкласти?

— Що я і роблю, — зауважив я. — Краще скажіть, що у вас до мене?

Він рвучко підвів голову.

— Мені потрібен цей хлопець.

— Не розумію.

— З нього пуття мало, чи не так? — уривчасто спитав Честер.

— Не знаю, що ви маєте на увазі, — відповів я.

— Але ж ви самі казали, що він бере ту справу близько до серця, — доводив Честер. — На мою думку, хлопець, який... Саме зараз я шукаю людину і можу йому дещо запропонувати. Я дам йому роботу на моєму острові.

Він значуще хитнув головою.

— Я збираюся поселити там сорок кулі... О! В мене все буде як слід: дерев'яний сарай, дах із рифленої бляхи... Я знаю одного хлопця в Хобарті, який почекає півроку, поки я сплачу за матеріал... Слово честі! А ще — водопостачання. Треба буде побігати й виціганити у декого штук шість старих залізних резервуарів. Збирати дощівку, ну як? Хай же той хлопець береться до

діла. Я його настановлю старшим наглядачем над кулі. Непогана думка, га? Що ви скажете?

— Але ж на Уолполі цілі роки не буває дощу, — сказав я, надто вражений, щоб сміятися.

Він прикусив губу.

— Ет, пусте, я щось для них придумаю... або ж буду постачати воду. До дідька! Річ не в тім.

Я промовчав. Мені враз уявився Джім посеред залитого сонцем скелястого острова по коліна в гуано; звідусіль линуть крики морських птахів; над головою сліпуча сонячна куля; куди не кинь — безмежне небо і безмежний мерехтливий океан.

— Найзаклятішому ворогові не порадив би... — почав я.

— Який вас ґедзь укусив? — вигукнув Честер. — Я дав би йому добру платню... А робота — не бий лежачого. Ходи собі з двома шестизарядними револьверами... Боятися витівок тих сорока кулі нічого, адже в нього два револьвери і він — єдиний озброєний чоловік на острові! Допоможіть мені його вмовити.

— Ні! — вигукнув я.

Старий Робінсон блимнув своїми бляклими очицями, а Честер зиркнув на мене з невимовним презирством.

— Отже, ви йому не порадите? — повільно вимовив він.

— Ні в якому разі, — обурився я, ніби він просив мене вбити людину. — Та й відмовиться він напевно, йому зараз неперелівки, проте, наскільки я знаю, — він не божевільний.

— Хлопець ні на що не здатен, — вголос розмірковував Честер. — А мені він би згодився. Коли б ви тільки могли тверезо дивитися на речі, то збагнули б, що справа з гуано якраз для нього. Найкраща, найпрекрасніша можливість!..

Він аж притупнув ногою і криво осміхнувся.

— Я гарантую, що острів не потоне... А для нього це, здається, важливо.

— На все добре, — відрізав я.

Честер подивився на мене як на заплішеного дурня.

— Рушаймо, капітане Робінсон! — загорлав він зненацька прямо у вухо старому. — Ці хлопці — парси — чекають нас, щоб укласти угоду.

Він міцно схопив свого товариша під руку, обернув його кругом і стрельнув на мене оком через плече.

— Я хотів зробити йому послугу, — промовив він з таким виглядом і таким тоном, аж я спалахнув.

— Не дякую вам — від його імені, — кинув я.

— О, у вас страшенно гострий язик, а так ви не відрізняєтеся від решти. Витаєте в хмарах. Побачимо, що ви для нього зробите.

— А я й не кажу, що хочу для нього щось зробити.

— Он як? — просичав він; сиві вуса його сердито настовбурчились; знаменитий Робінсон обік нього стояв до мене спиною, спираючись на парасоля, спокійний і нерухомий, мов виснажена стара шкапа.

— Я не знайшов острова з гуано, — зауважив я.

— Та ви б його не побачили, хоч би вас підвели до нього за руку, — швидко відповів Честер. — На цьому світі треба навчитись бачити, а потім уже діяти. Бачити наскрізь, і край.

— І змусити інших бачити, — не витримав я і глянув на зігнуту спину старого.

Честер накинувся на мене:

— Очі в нього непогані, не клопочіться. Він не якийсь там шмаркач.

— Певно, що ні! — сказав я.

— Ходімо, капітане Робінсон! — закричав він з грубуватою поштивістю. Бандит Робінсон слухняно підстрибнув.

Примарне судно чекало на них. І багатство на тому благословенному острові!

Цікава парочка аргонавтів. Честер ступав спроквола, з виглядом переможця, показний, величний, а Робінсон, довготелесий,

змарнілий, зігнутий, вчепився за його руку і відчайдушно-поквапливо перебирав тонкими ногами.

Розділ п'ятнадцятий

Я не кинувся шукати Джіма тільки через те, що в мене справді була ділова зустріч.

А потім у конторі мого агента до мене причепився знайомий хлопець; він щойно повернувся з Мадагаскару і планував одне вигідне дільце, пов'язане з худобою, набоями та принцем Равонало; проте стрижнем усієї історії була тупість якогось адмірала — адмірала П'єра, якщо не помиляюся. Все крутилося довкола цього, й хлопець не міг знайти досить переконливих слів, щоб висловити свою віру в те, яка це блискуча справа. В нього були вибалушені риб'ячі очі й гудзуватий лоб. Він раз у раз повторював своє улюблене:

— Мій девіз — мінімум ризику й максимум зиску! А що?

У мене від нього заболіла голова, він зіпсував мені сніданок, але витягнув з мене все що міг; вирвавшись нарешті од нього, я негайно подався до моря. Джіма я угледів на набережжі; він стояв, перехилившись через парапет. Три човнярі-тубільці голосно сперечалися біля нього за п'ять ан. Він не почув, як я підійшов, але від легкого доторку мого пальця різко обернувся, ніби той приторк обпік його.

— Стою собі, дивлюся... — пробелькотів він.

Не пригадую, що я сказав, у кожному разі, він легко згодився піти зі мною в готель.

Він ішов за мною, поступливий, як дитина, слухняно, наче очікував, що я прийду й заберу його. Чи варто було дивуватися такій згідливості? На всій земній кулі, яка видається кому величезною, а кому меншою від гірчичного зерняти, не було місця, де він міг би, — як би це сказати? — заховатися. Саме так!

Заховатися, побути наодинці зі своєю самотою. Джім ступав поруч спокійнісінький, поглядав навсібіч... Однак хтозна, чи бачив він хоча б щось і чи помічав мене, бо якби я не повертав його ліворуч, або не підштовхував праворуч, він, мабуть, ішов би куди очі світять.

Я привів його до себе в кімнату, а сам одразу ж заходився писати листи. То був єдиний куточок у світі (окрім хіба рифу Уолпол, який був далеко), де Джім міг би поміркувати в самотині, відгороджений від усього світу.

Клята пригода — як він висловився — не зробила його невидимим, але я поводився так, ніби не помічав його. Вмостившись на стільці, я схилився над письмовим столом; я сидів схвильований, але непорушний, лише моя рука водила пером по паперу. Кімната була вбого умебльована — ви, певно, бачили такі спальні: сяке-таке ліжко на чотирьох ніжках під москітною сіткою, кілька стільців, стіл, за яким я писав. Скляні двері виходили на верхню веранду. Джім стояв до неї обличчям, невимовно страждаючи. Спали сутінки; я запалив свічку, намагаючись не робити зайвих рухів і так обережно, ніби чинив щось злочинне. Так, він переживав тяжкі хвилини і я також; іноді, мушу визнати, я подумки посилав його під три чорти або принаймні на риф Уолпол. Мені спадало на думку, що, можливо, Честер і поміг би Джімові виплутатися з халепи. Честер, химерний ідеаліст, відразу знайшов вихід для Джіма, не такий і поганий, коли на те пішло. Хтозна, може, він і справді бачив речі, як вони є?

Я писав і писав; заповнив усі прогалини в моєму листуванні, а тоді взявся писати людям, які не чекали від мене листів, заповнених пустопорожньою балаканиною. Часом я крадькома кидав погляд на Джіма. Він неначе закляк на місці; лише спина й плечі його судомно посіпувались. Він боровся, боровся, щоб просто могти дихати. Величезні тіні, які рівне полум'я свічки

відкидало в один бік, немов були наділені похмурою свідомістю; нерухомі меблі — я нишком косився на них — мовби дослухалися до чогось. Поки я завзято мережив папір, мені почало щось ввижатися: коли на мить моє перо спинялося, в кімнаті западала мертва тиша, а проте я відчував глибоке сум'яття і хаос у голові, як буває, коли у вуха вдаряє шалений грізний гуркіт, — наприклад, при сильному штормі на морі. Дехто з вас, мабуть, переживав ту мішанину тривоги, відчаю та роздратування, до якої долучається особливого роду страх, почуття не вельми приємне, але таке, що надає особливої ціни людській витривалості. Я не бачу заслуги в тому, що витримав напругу почуттів Джіма; я міг відвернути свою увагу, пишучи листи; при потребі я ладен був писати навіть незнайомим.

Зненацька, коли я діставав чистий аркуш, почувся тихий звук — перший, що долинув до мене, відколи ми замкнулись у тихій темрявій кімнаті. Я сидів з похиленою головою, з пером у руці. Тим, хто часував біля ліжка хворого, знайомі подібні звуки, що добуваються в нічній тиші із змученого тіла, з понівеченої душі. Джім штовхнув скляні двері з такою силою, аж скло задзвеніло; він вийшов на веранду, а я затамував подих, нашорошив вуха, не знати чого ждучи. Він таки надто перейнявся пустою формальністю, як на суворого Честера, не гідною уваги людини, що мислить тверезо. Пуста формальність; шматок пергаменту! От недосяжні поклади гуано — це інша річ. Чиє ж би серце витримало! Слабкий гомін голосів упереміш із брязкотом срібла та скла долинав знизу, з їдальні, тьмяне світло моєї свічки падало у відчинені двері на його спину; далі була непроглядна темрява. Джім стояв на межі неосяжного мороку, ніби самотня постать на березі похмурого і безнадійного океану. Напевно був там і риф Уолпол — плямка в темній пустці, соломинка для потопаючого. Я подумав співчутливо: добре, що рідні Джіма не бачать оце його. Мені — і то було тяжко.

Його спина вже більше не здригалася; він стояв прямий, як стріла, нерухомий у темряві; і значення цієї нерухомості впало на спід моєї душі, як свинець у воду; мені стало так кепсько, аж на секунду я палко побажав, щоб мені залишився тільки один вихід: оплатити його похорон. Правосуддя вже поставило на цьому хрест. Поховання його було б такою легкою послугою! Воно б так відповідало житейській мудрості, яка усуває всяке нагадування про нашу нерозважливість, слабкість, смертність — все, що підточує сили: спогади про наші невдачі, вічне почуття тривоги, тіла померлих друзів. Напевне, Джім таки надто близько брав усе до серця. А в такому разі пропозиція Честера...

Я взяв чистий аркуш і рішуче заходився писати. Лише я один стояв між Джімом і темним океаном. На мені лежала відповідальність. Якщо я озвуся, чи не стрибне цей застиглий від горя юнак у морок, щоб ухопитися за соломинку?

Як часом важко порушити тишу! Вимовлене слово має якусь магічну силу. А чом би й ні, хай йому грець! Я ставив собі це запитання, не перестаючи писати. Зненацька на чистому аркуші під кінчиком пера стали чітко вирізнятися дві постаті — Честера та його давнього товариша. Я стежив за ними якийсь час. Ні! Надто вони були примарні та дивакуваті, щоб вплинути на чиюсь долю. Слово людське сягає далеко, надто далеко; кинуте в простір, пронизує час і, немов куля, сіє руїну. Я нічого не сказав, а Джім, обернувшись спиною до світла, стояв застиглий і мовчазний, ніби невидимі вороги зв'язали його й заткали йому рота.

Розділ шістнадцятий

Надходив час, коли я побачу Джіма, оточеного любов'ю, довірою, подивом, коли навколо його імені твориметься легенда, наділяючи його силою й відвагою, наче він народжений був

героєм. Це правда, запевняю вас. Джім умів легко втілювати в зримі образи свої прагнення та мрії; без цієї здатності земля не знала б ані коханців, ні шукачів пригод.

Він здобув у пралісах гучну славу й ідилічне щастя, і його це задовольняло, як іншого задовольняє слава та аркадійське щастя серед міських вулиць. Щастя, щастя... як би це сказати?.. Ми п'ємо його із золотої чаші на всіх широтах, але його смак — то наша справа, винятково наша; і ступінь оп'яніння, що його дарує нам щастя, залежить від нас. Джім був з тих людей, які п'ють великими ковтками. Коли я його зустрів, він був якщо не сп'янілий, то, в кожному разі, збуджений чудодійним еліксиром. Не одразу здобув він цей еліксир. Як ви знаєте, Джім пройшов крізь період випробувань серед отих пекельних суднових постачальників; він багато вистраждав у той час, а я потерпав... за... за... свою віру в нього абощо. Не скажу, що я за нього цілком спокійний і тепер, коли він постав переді мною у всьому блиску слави. Таким я бачив його востаннє: вигляд переможця і водночас цілковита співзвучність з довкіллям — з життям лісів та з життям людей. Визнаю, це справило на мене враження, проте додам, що не таке то вже й тривке. Джіма захищало відлюддя: він був там єдиний зі свого, найвищого людського порідця і жив у щільному зв'язку з Природою, для якої цього досить, щоб зберігати вірність своїм улюбленцям. Але образ його щастя якось розпливається перед моїм внутрішнім зором. Я завжди пам'ятатиму його таким, яким бачив у відчинені двері на веранді, коли він карався, може, надто тяжко, прикрими наслідками своєї помилки.

Приємно, звісно, що завдяки моїм зусиллям він здобув певний успіх, ба навіть славу; та часом мені здається, що для спокою моєї душі було б ліпше, якби я не став між ним і благородною пропозицією Честера. Цікаво, у що обернула б нестримна Джімова уява острівець Уолпол — богом забуту крихту суходолу на морській гладіні? Навряд чи я коли-небудь задовольнив би свою

цікавість, бо треба сказати, що Честер, зайшовши в один австралійський порт полагодити свій морський релікт, спорядився в Тихий океан з командою з двадцяти двох чоловік, і єдиною звісткою, можливо, пов'язаною з його таємничою долею, була звістка про буревій; десь із місяць після відплиття той буревій шаленів над обмілинами Уолполу. З тих пір ніхто більше не чув про аргонавтів, жодне відлуння не долинуло з морської пустелі. Finis*! Тихий океан — найпотаємніший зі всіх живих, бурхливих океанів; холодна Антарктика також уміє берегти таємницю, але вона більше схожа на могилу.

В тій потаємності криється відчуття благословенного кінця, який ми всі більш чи менш щиро готові прийняти, інакше як змиритися з думкою про смерть? Кінець! Finis! Могутнє слово, яке виганяє з обителі живих примару долі, що навідує нас. Поки пульсує життя, живе й надія, це правда, але живе й страх. Не скажу, що шкодую за свій вчинок; не вдаватиму, що не сплю ночами, переживаючи цю історію; але не дає спокою мимовільна думка, що Джім так сильно перейнявся своєю ганьбою, тимчасом як важила лише провина. Я його не розумів до кінця. Не розумів. І маю підозру, що він сам себе теж не розумів. Я помічав у ньому шляхетну уразливість, шляхетні почуття й прагнення — щось на зразок піднесеного, ідеалізованого егоїзму. Він був — дозвольте мені так висловитися — дуже шляхетний і страшенно нещасний. Ординарніша натура не витримала б такої проби; вона мусила б із собою примиритися — з зітханням, буркотом, а то й з реготом; а ще пересічніша натура лишилася б через свою тупість незворушною і анітрохи нас би не цікавила.

Та Джім був надто цікавий а чи надто нещасливий, щоб його кинути на з'їжу собакам чи бодай Честерові. Я відчував це, доки

---

* Кінець! *(лат.)*

сидів, утупившись у папери, а він у моїй кімнаті боровся з собою і задихався; я відчував це, коли він кинувся на веранду, ніби хотів стрибнути вниз і передумав: це відчуття дедалі міцнішало, поки він лишався там, тьмяно освітлений на тлі ночі.

Різкий, сильний гуркіт змусив мене підвести голову. Грім віддалився, і зненацька пронизливе й сліпуче сяйво впало на сліпе обличчя ночі. Ряхтіли нескінченні спалахи, перекоти грому дужчали, а я все дивився на його чітко окреслену чорну постать. Після найяскравішого спалаху темрява зімкнулася з іще оглушливішим громом, а мої засліплені очі більше не розрізняли Джіма, ніби його розірвало на шматки. Долинуло гучне зітхання; чиїсь несамовиті руки, здавалося, шарпали кущі, розхитували верхівки дерев під нами, хряскали дверима, розбивали шибки в будинку. Джім увійшов до кімнати, причиняючи за собою двері, а я сидів, схилений над столом: з тривогою, майже з острахом я чекав, що він скаже.

— Чи не дасте мені сигарету? — спитав він.

Не підводячи голови, я підсунув коробку з сигаретами.

— Так хочеться... курити, — пробурмотів він.

Я стрепенувся.

— Одну хвилинку, — сказав я.

Він походив сюди-туди.

— Вже й по грозі, — почув я його голос. З моря, ніби сигнал небезпеки, долетів останній далекий удар грому.

— Мусони рано починаються у цьому році, — спокійно зауважив він десь за моєю спиною. Я обернувся, щойно надписав адресу на останньому конверті. Він жадібно палив посеред кімнати і, хоча почув, що я заворушився, якийсь час стояв спиною до мене.

— Ну ось... сяк-так виплутався, — зненацька повернувся він. — Дещо сплачено... небагато. Цікаво, а що далі?

Його обличчя лишалося незворушним, хіба що видавалося

трохи темнішим і набряклим, ніби він затримав подих. Я дивився на нього й мовчав, а він силувано всміхнувся і вів далі:

— Дякую за все... Ваша кімната така зручна... для людини в скруті...

В саду плющав і шурхотів дощ; ринва під вікнами видавала звуки, до смішного схожі на чиїсь гіркі ридання, схлипи, на чиєсь голосіння, що час від часу спазматично уривалося.

— ...бодай якийсь притулок, — промимрив він і вмовк.

Спалах далекої блискавки вдерся крізь чорні вікна. Я розмірковував, як краще до Джіма підступитися (не хотілося знову зустріти опір). Аж ось він коротко засміявся.

— Ну чим не волоцюга?.. — Кінчик сигарети жарів між пальцями. — Не маю жодної... жодної... — повільно вимовив він. — І все ж...

Дощ припустив ще дужче.

— Коли-небудь неодмінно трапиться нагода знов повернути все. Неодмінно! — прошепотів він виразно, втупившись очима в мої черевики.

Я не знав, що саме він так палко жадав повернути, за чим так шкодував. Те втрачене, мабуть, годі було передати словами. Хоча, на думку Честера, все це пусте... Джім допитливо глянув на мене.

— Можливо. Якщо стане життя, — з незрозумілою злостивістю процідив я. — Не надто на це сподівайтесь.

— О господи! Таке відчуття, ніби мені вже ніщо не страшне. — В голосі його вчувалася похмура певність. — Якщо вже ця пригода не доконала мене...

Він глянув угору.

В мене майнула думка, що саме з таких, як він, і вербується величезна армія волоцюг та безпритульних, армія, що скочується все нижче й нижче по найсмердючіших риштаках світу. Щойно він вийде з моєї кімнати, з «притулку», як стане до лав цієї

армії і почне марш до бездонної прірви. В мене принаймні не було ніяких ілюзій; і все ж не хто-небудь, а я, той, хто лише хвилину тому непохитно вірив у могутність слів, тепер боявся озватися — так людина, стоячи на слизькому, остерігається поворухнутись, щоб не впасти. Лише коли ми силкуємося допомогти іншому в скруті, помічаємо, які незбагненні, хисткі й оповиті туманом створіння, що поділяють з нами сяйво зірок і сонячне тепло. Здається, ніби самотність — жорстока й неодмінна передумова існування; оболонка з плоті та крові, на якій затримується наш погляд, тане, коли простягаєш до неї руку, і залишається тільки мінливий, невпокійний і невловний дух, недосяжний для ока та руки.

Я боявся втратити його й через те мовчав; зненацька мене пойняло незбагненно сильне відчуття, що коли б я дав йому зникнути в безодні, то ніколи б не пробачив собі.

— Гаразд. Дякую... ще раз. Ви були незвичайно... гм... бракує слів... Незвичайно! Не знаю навіть, чим пояснити... Боюсь, я ще мало вам вдячний, але все те спало на мене так підступно... Бо, по суті, навіть ви... ви самі... — Він не знаходив слів.

— Можливо, — докинув я.

Він спохмурнів.

— І все ж людина несе відповідальність. — Він, мов яструб, стежив за кожним моїм рухом.

— Це правда, — погодився я.

— Так. Я витримав усе до кінця і нікому не дозволю витикати мені... Нікому не подарую... — Він стис кулак.

— Отакий ви мені до вподоби, — посміхнувсь я, гай-гай, досить невесело. Він кинув на мене грізний погляд.

— Який я, то вже мій клопіт, — додав він. Непохитна рішучість з'явилася і зникла на його обличчі, як скороминуща тінь. І ось він знову схожий на миле, славне, зажурене чимось хлоп'я. Він кинув сигарету.

— Прощавайте. — Джім раптом заквапився, наче людина, що забалакалась, коли на неї чекає термінова робота; потім секунд зо дві стояв нерухомо. Дощ лив, як з ринви, не дощ, а потоп, лив з нестримною приголомшливою люттю, викликаючи в уяві зруйновані мости, вирвані з корінням дерева, гірські обвали. Ніхто не міг би протистояти цьому могутньому бурхливому натискові води, що, сказати б, розбивалась, вируючи, об каламутну тишу, де ми знайшли ненадійний захисток, ніби на острові. Дірява ринва булькотіла, захлиналася, плювалася, огидно й смішно, хлюпотіла, мов плавець, який щосили борється за життя.

— Дощить... — зауважив я, — а я...

— Злива чи сонце... — почав він різко, урвав і ступив до вікна. — Справжній потоп, — пробурмотів він за хвилю й притиснувся чолом до скла. — Ще й темно.

— Так, непроглядна темрява, — сказав я.

Джім обернувся на підборах, перейшов кімнату і відчинив двері в коридор раніше, ніж я встиг скочити зі стільця.

— Стривайте! Я хочу, щоб ви...

— Я не зможу обідати з вами сьогодні, — кинув він уже з-за порога.

— А я й гадки не маю вас запрошувати! — вигукнув я.

Він ступив крок назад, але все ще підозріливо стояв на порозі. Якнайповажніше я попросив його не поводитися безглуздо, ввійти до кімнати й причинити двері.

Розділ сімнадцятий

Нарешті він увійшов, але, по-моєму, спричинився до цього більше дощ; він саме вперіщив з нищівною силою, яка поволі зменшувалася під час нашої розмови. Джім поводився спокійно, стримано, як поводилася б маломовна людина,

опанована якоюсь думкою. Я повів мову про матеріальний бік його становища; мета була єдина: врятувати його від занепаду, загибелі й відчаю, які там, на Сході, чатують на самотню, безпритульну людину; я просив прийняти мою допомогу; наводив переконливі докази; і щоразу, коли я дивився на його замислене чисте обличчя, таке серйозне і юне, мені ставало тривожно: мабуть, я не пособляю йому, а скоріше заважаю якомусь таємничому, незбагненному й невловному пориву його змученої душі.

— Гадаю, ви все ж будете і їсти, і пити, і спати під дахом, як звичайно, — озвався я врешті роздратовано. — Ви сказали, що не торкнетеся грошей, які вам належать... — (Як штурманові «Патни» йому належала платня за три тижні й п'ять днів.) — Звісно, це надто малі гроші, аби щось важити; але що ви робитимете завтра? Куди рушите? Треба ж якось жити...

— Не про те йдеться, — ледь чутно видихнув він.

Я пропустив його слова повз вуха і далі боровся з тим, що вважав за докори сумління занадто витонченої натури.

— Міркуючи тверезо, ви б не мусили відкидати моєї допомоги, — доводив я.

— Ви не можете зарадити, — сказав він просто й м'яко.

Я зміряв поглядом його доладну постать.

— В кожному разі я можу подати допомогу тій частині вашої особи, яка видима. Що зроблю щось більше, не кажу.

Не дивлячись на мене, він скептично похитав головою. Я розпалився.

— Далебі, це мені до снаги, — наполягав я. — Можу зробити навіть більше. І зроблю. Я вам цілком довіряю.

— Гроші... — почав Джім.

— Слово честі, ви заслуговуєте на те, щоб вас послати під три чорти! — вигукнув я з перебільшеним обуренням.

Він здригнувся з несподіванки, усміхнувсь, а я напосідав далі:

— Річ зовсім не в грошах. Ви надто все спрощуєте, — сказав я, а собі подумав: «Здається, я влучив у ціль. А може, він і справді не глибокий. Попри все». — Гляньте на цього листа. Я пишу людині, до якої ніколи не вдавався з проханням, пишу про вас, як про найближчого друга. Я беру на себе відповідальність за вас. І далебі, якщо ви трохи поміркуєте, що це означає...

Він підвів голову. Злива вщухла; тільки ринва за вікном усе лила дурнячі сльози. У кімнаті було тихо, як у вусі; тіні ховалися по кутках, чимдалі від свічки, яка горіла рівним тьмавим полум'ям, схожим на лезо кинджала.

— О Господи! — вигукнув він, задихаючись. — Як це благородно з вашого боку!

Коли б він зненацька показав мені язика, я, мабуть, не відчув би такого приниження. Отож я сказав собі: «Так тобі й треба! Не лізь, куди тебе не просять...»

Джім зблиснув на мене оком, але в його погляді я не помітив глузування. Він раптом зашарпався, ніби плескатий дерев'яний блазень-маріонетка, якого смикають за шворку. Руки його знялися вгору, відтак опустилися, ляснувши по стегнах. Він змінився на очах, став зовсім іншим.

— А я нічого не бачив! — вигукнув він, прикусив губу й насупився. — Який же з мене віслюк... — сказав він дуже повільно, з перестрахом і зразу ж приглушено вигукнув: — На вас можна звіритися!

Він схопив мою руку і відразу випустив.

— Авжеж! Це саме те, чого я... Ви... Я... — заникувався він, потім, як завжди вперто, сказати б, по-ослячому, понуро мовив: — Я був би тепер тварюкою, якби... — Голос його урвався.

— Все гаразд, — сказав я, стривожений цим вибухом почуттів, крізь який прозирало дивне збудження. Я потягнув за шворку випадково, до пуття не розуміючись на будові іграшки.

— Мені вже час іти, — сказав він. — Господи! Як ви мені

допомогли! Це ж саме те... — Він глянув на мене розгубленозахоплено. — Саме те...

Атож, це було «саме те»... Десять проти одного, що я врятував його від голоду, від того голоду, який майже неминуче пов'язаний з пияцтвом. Та й край. Щодо цього в мене не було жодних ілюзій, але, дивлячись на Джіма, я ставив собі запитання: яка ілюзія опанувала його так очевидно за останні три хвилини? Я підсунув йому можливість провадити надалі пристойне життя, заробляти, як усі люди, на їжу, питво, притулок — в ту саму хвилину, коли його поранений дух, немов птах із зламаним крилом, міг забитися в якусь щілинку і тихо завмерти там од виснаження.

— Даруйте, що не можу сказати нічого доладно! — вибухнув він. — Що тут скажеш. Учора ввечері ви мені так допомогли! Слухали мене... Ви самі знаєте. Щиро кажу, мені іноді здавалося, що голова моя от-от розколеться...

Він дослівно гасав по кімнаті, застромлював руки до кишень, знову витягував їх, відтак напнув кашкет на голову. Я не сподівався, що він може бути такий легкий та жвавий. Мені спав на думку сухий листок, підхоплений вітром; якийсь таємничий неспокій, важкий, непевний сумнів притис мене до стільця. Нараз Джім застиг на місці, ніби вражений несподіваним відкриттям.

— Ви подарували мені свою довіру, — сказав він просто.

— Ох, дорогий мій друже, не треба! — заблагав я.

— Гаразд. Я вмовкаю і більше анічичирк! Проте ніщо не завадить мені думати... Нічого! Я ще покажу...

Він швидко попрямував до дверей, спинився з похиленою головою і поволі повернув назад.

— Я часто думав, якби можна почати все заново, спочатку... А тепер ви... якоюсь мірою... Так... Заново...

Я попрощався з ним помахом руки, і він вийшов не оглядаючись; звук його кроків помалу завмирав за дверима — певна хода людини, що йде при яскравому денному світлі.

Лишившись на самоті з єдиною свічкою, я чомусь не відчув полегкості. Я був уже немолодий і більше не сподівався стикатися з чимось чарівним за кожним кроком чи то в добрі, чи то в злі. Я посміхнувся, думаючи, що, зрештою, з нас двох лише в нього світло попереду. І я посмутнів. Почати все заново, так він сказав? Але хіба вирішальне слово щодо долі кожного з нас вже не вирізьблене вічними письменами на скелі?

Розділ вісімнадцятий

Шість місяців по тому мій друг — власник рисової фабрики, цинічний підстаркуватий парубок, зайдиголова, — написав мені листа, присвяченого Джімовим високим прикметам. Хлопець виявив себе скромним і тямущим.

«В моєму серці здавна живе лише покірлива терпимість до представників роду людського; через те я досі мешкав самотньо в будинку завеликому для однієї особи. Нещодавно я запропонував йому оселитися в мене. І не шкодую».

Лист навіяв мені думку, що мій друг виявив до Джіма не тільки терпимість, ні, то був початок сердечної приязні. Звичайно, пояснення були досить своєрідні. Найперше в цьому кліматі Джім зберіг свою свіжість.

«Якби він був дівчиною, — писав мій друг, — я сказав би, що він квітне, квітне скромно, наче фіалка, а не так, як крикливі тропічні квіти. Джім прожив у мене шість тижнів і досі жодного разу не спробував поплескати мене по плечу, назвати „друзякою“ або дати відчути, що я — старий шкарбун. Окрім того, юнак не докучає надмірною балакучістю. Доброзичливий, стриманий, не надто розумний, дякувати Господу».

Одначе Джім був усе ж досить метикований, щоб оцінити його дотепність.

«Він ще чистий, як ранок; і тепер, коли я вирішив надати

йому притулок і харч, аж сам наче помолодшав. Якогось дня він раптом схопився й кинувся відчиняти мені двері — і я відчув давно втрачений зв'язок із людством. Смішно, правда? Звісно, я здогадуюсь — все не так просто, є в нього якийсь гріх на совісті (Вам про це відомо), але навіть якщо гріх і досить тяжкий, то чи не краще пробачити йому? Я особисто не можу уявити, що він здатен на щось гірше, ніж обікрасти фруктовий сад. Невже провина його серйозніша? Шкода, що Ви нічого мені не сказали. Ми обоє так давно вже стали святими, і, мабуть, Ви забули, що й ми свого часу грішили. Не хочу розпитувати його сам. Тим більше, що зараз іще не час. Нехай він ще хоч кілька разів одчинить для мене двері...»

Так писав мій друг. Я був задоволений і Джімовою гарною поведінкою, і тоном листа, і власною далекоглядністю. Я знав, що робив. Я розібрався в його характері і т. ін... Ану ж із цього вийде щось несподіване й гарне? Того вечора, відпочиваючи в шезлонзі під тентом на пів'юті мого судна (ми стояли в гавані Гонконгу), я почав будувати з приводу Джіма надхмарні замки.

Я зробив рейс на північ, а коли повернувся, на мене чекав ще один лист від друга. Конверт я розпечатав одразу ж.

«Срібні ложки не зникли, — такий був перший рядок листа. — Втім, це не надто мене обходить. А Джім зник невідомо куди, лишивши на обідньому столі банальну записку з вибаченням, — записку чи то дурну, чи жорстоку, найпевніше, і дурну і жорстоку, втім, чи не все одно? Дозвольте сказати: коли б у Вас були напохваті ще якісь загадкові парубчаки, то з мене досить. Це була моя остання примха. Не подумайте, що мене це обходить, однак на тенісних кортах за ним шкодують, і мені довелося вигадати в клубі вірогідне пояснення...»

Я відкинув листа й заходився розбирати купу кореспонденції на письмовому столі. І раптом — Джімів почерк! Ви можете цьому повірити? Виявляється, другий механік з «Патни»

живий — з'явився там у досить жалісному стані й дістав тимчасову роботу на рисовій фабриці — він наглядає за машинами.

«Я не витримав панібратства того поганця, — писав Джім. — Зараз я служу в Егстрема й Блейка — суднових фрахтівників: виконую обов'язки, сказати б, кур'єра. Я їм сказав, що ви мене можете рекомендувати (ваше ім'я, звичайно, їм відоме); будь ласка, закиньте слівце за мене, і вони дадуть мені постійну роботу».

Руїни мого надхмарного замку мало не придушили мене, але я, звісно, виконав його прохання і написав рекомендацію. Наприкінці року служба закинула мене в ті краї, і мені випала нагода з ним побачитися.

Джім і досі служив у Егстрема й Блейка, і ми зустрілися в конторі. Джім щойно повернувся з судна і став переді мною з похнюпленою головою, готовий до бою.

— Що ви скажете на своє виправдання? — почав я, заледве привітавшись.

— Те, що я вам написав, нічого більше, — затявся він.

— Той механік, він що, патякав зайве? — спитав я.

Джім звів на мене очі, ніяково усміхаючись.

— Ні! Він не базікав. Але поводився так, наче ми з ним змовники. Шанобливо підморгував мені, немов хотів сказати: «Мито з вами знаємо». Бридко підлещувався, загравав... — Він упав на стілець. — Якось ми лишилися вдвох, і цей тип набрався нахабства сказати: «Ну, містере Джеймс (мене там називали містером Джеймсом, наче я був сином господаря), ось ми й знову разом. Тутечки ліпше, аніж на старому судні, еге ж?» Хіба це не обурливо? «Не турбуйтесь, сер, — каже. — Я відразу розпізнаю, хто джентльмен, і розумію, як почуває себе джентльмен. Мені теж довелося сутужно через скандал з тією зогнилою старою «Патною». Боже праведний! Це було жахливо. Не знаю, що я зробив би, якби містер Денвер не покликав мене з коридора. Настав час підобідку, і ми з містером Денвером попрямували

через подвір'я та сад до бунгало. Він, як завше, почав жартувати... По-моєму, він звик до мене... — Джім трохи помовчав. — Ось чому було так тяжко. Містер Денвер — чудова людина! Того ранку він узяв мене під руку... — Джім коротко розсміявся й похилив голову. — Брр! Коли я пригадав, як цей паскудний механік розмовляв зі мною, — почав він нараз тремтячим голосом, — мені було нестерпно думати про себе... Ви розумієте...

Я хитнув головою.

— Адже він був мені як батько! — вигукнув Джім, і голос його ослаб. — Мені б довелося йому все розповісти. Так більше не могло тривати!

— А що далі? — прошепотів я, помовчавши.

— Я вирішив поїхати геть, — спроквола мовив він.

З крамниці долітав лайливий пронизливий голос Блейка, що присікувався до Егстрема. Вже багато років вони були співвласниками фірми, і щодня зранку до вечора Блейк, маленький чоловічок з прилизаним смоляним волоссям і сумовитими круглими очицями, сварився без упину, в'їдливо, з якоюсь тоскною люттю. Ця нескінченна лайка стала невід'ємним атрибутом їхньої контори; навіть відвідувачі звикли не зважати на неї, лише коли-не-коли бурчали: «Ох і набридло ж!» — або зривалися з місця й причиняли двері приймальні.

Егстрем, худий, міцний скандинав, діловитий, з густими світлими баками, давав розпорядження, перевіряв поштові відправлення, рахунки або писав листи за високою конторкою і тримався так, наче був глухий, як тетеря. Часом, правда, Егстрем сичав: «Тсс!..» — проте на нього ніхто не зважав.

— Тут до мене ставляться непогано, — сказав Джім. — Блейк — грубіян, але Егстрем — симпатичний чолов'яга.

Він рвучко підвівся і розміреним кроком наблизився до вікна, де стояв штатив з прозірною трубою, спрямованою до пристані.

— Он судно входить у порт, — промовив він спокійно. — Мені конче потрібно бути на його борту.

Ми мовчки потиснули руки один одному, і Джім пішов до дверей.

— Джіме! — гукнув я.

Він обернувся вже з порога.

— Ви... ви відмовилися від свого щастя.

Він перетнув кімнату і наблизився до мене.

— Такий чудовий, славний старий, — сказав він. — Хіба ж я міг?.. Хіба я міг? — Вуста його затремтіли. — Тут це не має значення.

— Далебі... ви... — почав я підшукувати слова, а Джім тим часом пішов. З контори почувся глибокий приязний голос Егстрема, який бадьоро наказував:

— Джіммі, це «Сара W. Грейнджер». Ви мусите першим встигнути на борт.

Одразу ж втрутився Блейк і вереснув, як навіжений какаду:

— Перекажіть капітанові, що в нас є пошта для нього. Чуєте, містере... як вас там?

Джім, не вважаючи на Блейка, відповів Егстремові хлоп'ячим тоном:

— Гаразд. Я влаштую перегони.

Серед своїх лихих пригод він знаходив розраду в морських перегонах.

Наступного рейсу (моє судно було зафрахтоване на шість місяців), я знову навідався до контори. Вже за десять ярдів до моїх вух докотилася Блейкова лайка, а коли я ввійшов, він кинув на мене журний погляд; Егстрем, широко всміхаючись, ступив до мене і простяг велику кощаву руку.

— Радий бачити вас, капітане... Тсс... Я знав, що ви скоро сюди завітаєте. Що ви сказали, сер?.. Тсс... Ах, Джім! Він покинув нас. Ходімо в приймальню...

Коли причинилися двері, верескливий голос Блейка ослаб і лунав як у людини, що розпачливо лається в дикій пустелі.

— ...Завдав нам клопоту. Мушу сказати — негарно з нами вчинив...

— Куди він подався? Ви знаєте? — спитав я.

— Ні. Марно було питати, — відповів Егстрем; він стояв переді мною — привітний, з незграбними довгими руками, а на зім'ятій блакитній камізельці звивався срібний ланцюжок від годинника. — Такі люди не вирушають у певне місце.

Я був надто вражений новиною і не спитав, що він мав на увазі. Егстрем вів далі:

— Джім поїхав од нас... Стривайте... Саме того дня прибув пароплав з прочанами, який вертав із Червоного моря. Три тижні тому.

— Чи не говорили тоді про справу «Патни»? — спитав я, готовий до найгіршого.

Він здригнувся й глипнув на мене, як на провидця.

— Авжеж, говорили! Звідки ви знаєте? Якось зібралися кілька капітанів, ще двоє-троє моряків і я. Джім теж був тут, їв сандвіч, запиваючи пивом; самі розумієте, капітане, часом ніколи пообідати як слід. Ми всі з'юрмилися біля далекоглядної труби й дивилися, як судно входить у гавань; слово за словом згадалася «Патна» та її капітан; менеджер від Ванло колись там щось лагодив для них і почав розповідати, яка то була стара руїна... Згадали й останнє її плавання. Той каже те, той се... нічого особливого, звичайні теревені. Трохи посміялися.

Капітан О'Брайен з «Сари W. Грейнджер», кремезний галасливий стариган із ціпком, — він сидів отут, в оцьому кріслі, й дослухався до розмови, зненацька як грюкне ціпком об підлогу та як зіпоне: «Негідники!..» Ми всі аж підскочили: «Що таке, капітане О'Брайен?» — «Що таке! Що таке! — загорлав старий. — Чого ви регочете? Це серйозне діло. Ганьба для всього

людства — так це називається! Я бридився б сидіти в одній кімнаті з тими суб'єктами». Я чемно сказав: «Звісно, капітане О'Брайен, і мені не вельми хотілося б побачити їх тут. Чи не бажаєте чогось прохолодного?» — «К бісу ваші напої, Егстреме! — кричить він, блискаючи очима. — Коли я схочу пити, то звелю собі подати. Я йду звідси. Тут чимось смердить». Всі один по одному повиходили теж. І тоді, сер, цей клятий Джім кладе свій сандвіч, обходить стіл і прямісінько до мене. «Я йду геть», — каже. «Ще й пів на другу немає, — я йому на те, — встигнете ще покурити».

Коли я збагнув, що він надумав, у мене аж руки опустилися! Адже не щодня трапляється такий хлопець; сущий сатана, а не моряк! Ладен був навіть у шторм виходити в море назустріч кораблеві. Частенько, бувало, який-небудь капітан заходить сюди і найперше випалює: «Ото одчайдух ваш агент, Егстреме! Справжнісінький шибайголова!» Удосвіта я навпомацки просувався з трохи спущеними вітрилами, аж раптом бачу, мчить з імли прямо на мене човен. Бризки вище щогли, двоє переляканих тубільців вклякли на дні шлюпки, а якийсь чортяка біля румпеля горлає: «Агов! Гей там, на судні! Капітане! Агов! Ого-го-оо! Агент Егстрема й Блейка перший вітає вас! Гей-гей! Егстрем і Блейк! Привіт! Агов! Ого-го-о-о!» Сміливий чортяка! А човном кермує так, що я зроду не бачив. І не п'яний, ні! А на борту — такий тихий, чемний юнак... червоніє, мов дівчина...»

Запевняю вас, капітане Марлоу, коли Джім виходив у море зустрічати незнайоме судно, рівних йому не було. Нашим конкурентам було непереливки...

Егстрем, очевидно, шкодував за Джімом.

— Атож, сер... Він міг вийти в море за сто миль у старому човні, аби тільки запопасти судно для фірми. А тепер... так несподівано... Я подумав: «Еге! Хоче надбавки... Ось де причина». «Гаразд, — кажу йому. — Не зчиняйте галасу, Джіме. Назвіть

суму. В розумних межах». Він глянув на мене. «Я не можу лишитися у вас». — «Що за дурні жарти?» — питаю.

Він хитнув головою, а по його очах я зрозумів, що він уже далеко від нас. Я на нього як накинувся — лаю на всі заставки. «Від чого ви тікаєте? — допитуюсь. — Хто вам не догодив? Що вас наполохало? У щура розуму більше, ніж у вас, щур і той не покине доброго судна. Де ви влаштуєтесь краще? Наша фірма у розквіті», — торочу я. А він як скочить на ноги. «Прощавайте, — злегка хитає мені головою, ну чистісінько тобі лорд! — Ви славний хлопець, Егстреме. Слово честі, якби ви знали причину, то не затримували б мене». — «Це, — кажу, — бридня. — Я зо зла аж розреготався. — Невже справді такий поспіх, що й кухля пива не вип'єте, ви, чудило?»

Не знаю, який ґедзь його вкусив; він ледве міг втрапити до дверей. Досить кумедна сцена, капітане. Я сам випив його пиво. «Коли вже ви так поспішаєте, п'ю за ваше здоров'я з вашого ж кухля, — сказав я йому. — Тільки затямте: якщо ви й далі таке витіватимете, то незабаром побачите, що земля для вас замала. Це все».

Він кинув на мене похмурий погляд і з чорним обличчям вискочив геть.

Егстрем гірко пирхнув і пригладив вузлуватими пальцями світлі баки.

— Відтоді так і не знайду доброго агента. Ось що таке комерція — морока й ще раз морока... А що б я вас спитав, капітане? Де ви з ним здибались?

— Він був за штурмана на «Патні» під час останнього плавання, — відповів я, почуваючи, що треба дати якесь пояснення.

Егстрем завмер на хвилину, запустивши пальці в один з баків, нарешті вибухнув:

— Хай йому грець! А кому яке до нього діло?

— Та, мабуть, нікому... — почав я.

— І чого він у такий спосіб досягне? Я ж йому сказав, що невдовзі земля стане затісна для його вибриків! Сто чортів!

Розділ дев'ятнадцятий

Я так докладно розповів вам ці два епізоди, щоб показати, як Джім поводився за нових обставин. Таких епізодів було чимало.

Всі вони були однаково позначені відчайдушною гординею, яка надавала тим незначним подіям хвильної глибини. Знехтувати своїм хлібом насущним, аби звільнити руки для герцю з примарою, — це може бути актом буденного героїзму. Люди, бувало, поводилися так і раніше, а ситі аплодували їхньому шляхетному безумству. Ми, хто пізнав життя, ясно усвідомлюємо, що зовсім не душа, навідувана примарами, а єдино голодне тіло упосліджує людину. Далебі, Джім був нещасливий, бо, попри свої відчайдушні зусилля, не міг звільнитися від неслави. Завжди лишалися сумніви в його хоробрості. Напевно, істина в тому, що неможливо подолати примару факту.

Невдовзі Джім став усім знаний як перекотиполе, бо саме його непосидющість розважала людей; скрізь, де він мандрував, у радіусі півтори тисячі миль, він здобув славу того самого гатунку, що й сільський дивак, відомий на всю околицю. Скажімо, в Бангкоку, де він знайшов роботу в братів Юкер, фрахтівників і торговців тиковим деревом, шкода було дивитися, як він ходить на сонці, пильнуючи своєї таємниці, знаної навіть колодам на річці. Шомберг, власник готелю, де мешкав Джім, волохатий, по-чоловічому енергійний ельзасець, невтомний поширювач місцевих пліток, бувало, частенько розповідав якомусь пожильцеві прикрашену версію Джімової історії.

— І уявіть собі, він чудовий хлопець, — великодушно завершував ельзасець свою розповідь, — видатна особистість.

Те, що Джім витримав у Бангкоку аж півроку, добре свідчить про випадкових пожильців цього закладу. Я помітив, що до нього прихилялися зовсім незнайомі люди, як прихиляються до чемної дитини. Він був незмінно стриманий, проте, здавалося, сама його зовнішність, очі, посмішка здобували йому друзів, хоч де б він з'явився. І, звичайно, він був далеко не дурний. Я сам чув, як Зігмунд Юкер (уродженець Швейцарії) — сумирний чоловік, змучений лютим гастритом, визнав, що на свої роки Джім «на диво кебетливий».

— А чому б вам не послати його в глиб краю? — запропонував я, знаючи, що брати Юкер мали там концесії й тикові ліси. — Якщо у нього справді є кебета, він швидко освоїться з роботою. І фізично він підходить. Здоров'я у нього міцне.

— Ах! Яка це благодать — не хворіти в цій країні на гастрит, — заздрісно зітхнув горопашний Юкер. Коли я прощався, він замислено тарабанив пальцями по столу й бубонів:

— А це блискуча думка! Блискуча думка!

Як на лихо, того самого вечора в готелі скоїлася прикра подія.

Що й казати, випадок гідний жалю. Зчинилася п'яна бійка в барі; Джімів супротивник був зизоокий данець, на чиїй візитці під химерним прізвищем видніло звання: «Старший лейтенант Королівського сіамського флоту». Той жевжик не вмів грати на більярді, але й переможеним бути не любив. Нажлуктився він добряче, після шостої партії розлютився і нагадав Джімові про його минуле. Добре, що данець умів плавати, бо двері виходили на веранду, а внизу котив свої води Менам — широченний і чорний.

Човен з китайцями виловив з Менаму офіцера Королівського сіамського флоту, а Джім десь опівночі з'явився без кашкета на борт мого судна.

— Всі в барі, по-моєму, знали мою історію, — сказав він засапано, мовби ще не віддихався після бійки.

Він шкодував, що так сталося, але в нього, мовляв, «не було вибору». Найбільше ж бентежило Джіма, що його таємниця була набутком усіх. Певна річ, він уже не міг лишатися в Бангкоку. Всяк осуджував його за брутальну запальність. Шомберг — і той був прикро вражений.

— Він славний хлопець, — доводив мені власник готелю, — але й лейтенант не останнього десятка. Він щодня обідав за моїм табльдотом. І більярдний кий поламали. Це вже занадто. Сьогодні вранці я зразу пішов до лейтенанта вибачатися і, здається, сяк-так залагодив справу; але ж подумайте, капітане, якби кожен почав отак колоброди ти! Данець же мало не потонув! А Бангкок не те місто, щоб збігав у сусідню крамницю й придбав новий кий. Муситиму виписати його з Європи. Ні, ні! Хіба можна бути таким запальним?..

Шомбергові ця історія була не до вподоби.

За час Джімового вигнання це був найприкріший випадок. Хоча дехто принагідно і казав про Джіма: «О так, я його знаю! Він уже довгенько тиняється в цих краях», — але досі йому щастило уникати гострих зіткнень. Однак остання подія не на жарт мене занепокоїла, бо якщо надмірна його вразливість призводитиме до бешкетів у пивничках, то він втратить свою репутацію безневинного, хоч і їжакуватого оригінала і здобуде славу звичайнісінького волоцюги. Гадаю, ви зрозумієте, що під той час я вже не міг кинути його напризволяще. Я забрав його з Бангкока на свій корабель і відбув з ним довгеньку подорож. Сумно було дивитися, як він замкнувся в собі. Моряк, нехай він і просто пасажир, цікавиться судном і залюбки й прискіпливо заразом приглядається до морського життя, подібно до того, як художник розглядає картину колеги. Моряк у повному розумінні завжди «на палубі», а мій Джім більше ховався внизу, немов плив на судні зайцем.

На мене це діяло так, що я уникав розмов на фахові теми, природних для двох моряків у плаванні. Цілі дні ми не

обмінювались ані словом; при ньому мені навіть не хотілося віддавати накази офіцерам. Коли ми лишалися сам на сам на палубі чи в кают-компанії, то часто не знали, куди подіти очі.

Я влаштував його, як ви знаєте, у Де Джонга, радий, що підшукав йому хоч якесь заняття; однак я відчував: жити йому стає невміч. Він втратив гнучкість, яка допомагала йому після кожного удару долі поновлювати свою незалежність. Якось, зійшовши на берег, я побачив його на набережжі; він чекав на свою шлюпку, яку біля наших ніг навантажували невеличкими пакунками з різним крамом для судна, готового до відплиття. Ми привіталися й мовчки стояли пліч-о-пліч.

— Господи! — вигукнув він зненацька. — Яка-бо це вбивча робота.

Я нічого не відповів. Я чудово розумів, що він має на увазі не свої обов'язки; у Де Джонга його не надто завантажували. Щойно він мовив ці слова, я переконався, що вбивчим він вважає своє становище. Я навіть не глянув на нього.

— Може б, ви хотіли покинути ці краї? — спитав я. — Переїхати до Каліфорнії чи на Західне узбережжя? Я спробую дещо зробити...

Джім перебив ледь презирливо:

— А яка різниця?..

І я одразу відчув, що він має рацію.

Різниці не було б ніякої; Джім зовсім не прагнув полегкості; я почав невиразно усвідомлювати, що те, чого він хотів, на що немовби чекав, нелегко було визначити; що він прагнув чогось на зразок нагоди, шансу. Ті можливості, які я йому надавав, дозволяли йому тільки заробляти на хліб. А втім, що можна було зробити більшого?

Становище здалося мені безнадійним, в пам'яті зринули слова бідолахи Брайєрлі: «Нехай він зариється на двадцять футів у землю і там лишається». Ліпше так, думав я, аніж сподіватися

неможливого на землі. Не встигла його шлюпка відплисти од берега, а я вже вирішив порадитися увечері зі Штейном.

Штейн був заможний і шановний крамар. Його торговельний дім (він мав торговельний дім фірми «Штейн і К°» і щось на взір компаньйона, який, за словами Штейна, «пильнував інтересів фірми на Молукських островах»), так от, його торговельний дім провадив широку торгівлю з островами; сила факторій, закладених у найглухіших куточках країни, збирала для них продукти. Я волів поділитися з ним своїми клопотами, бо він був один з найбільш надійних людей, яких я знав у житті. М'яке світло простої, розумної і, сказати б, невичерпної доброти осявало його довгасте, чисто поголене обличчя. Все в глибоких зморшках, воно було бліде, як у людини, що постійно провадила сидячий триб життя; насправді це було не зовсім так. Своє рідке волосся він зачісував назад, відкриваючи масивне, високе чоло. Мабуть, у двадцять років він виглядав чи не так само, як тепер у шістдесят. Штейн мав обличчя науковця; лише брови, сиві, густі й кошлаті, та рішучий проникливий погляд не гармоніювали з його вченою зовнішністю. Він був високий, з пружною ходою, трохи похилена вперед постать і невинний усміх створювали враження, ніби він повсякчас готовий доброзичливо вас вислухати; руки в нього були довгі, з великими блідими кистями; жести скупі, розмірені. Я описую його так докладно, бо цей щирий і толерантний чоловік відзначався безстрашним духом і фізичною сміливістю; така хоробрість підсвідома і притаманна людині від народження, як, приміром, добре травлення.

Іноді кажуть: життя людини в її руках. Проте цей вислів до нього не пасував; перші роки життя на Сході він грався з фортуною, як із м'ячем.

Штейн був ще й досить відомий натураліст, точніше вчений-колекціонер. Надто ж він захоплювався ентомологією. Його

колекція жуків Buprestidae та Longicorns, відразливих крихітних потвор, що мертві й нерухомі видавалися зловісними, та колекція метеликів під склом, гарних, з розгорнутими неживими крильцями, здобули йому гучну славу. Ім'я цього купця, шукача пригод і радника малайського султана, якого він називав: «мій бідолашний Мохаммед Бонзо», стало знаним у вчених колах Європи завдяки кільком бушлям зібраних комах; одначе європейські науковці не мали уявлення про його життя та вдачу. А я добре знав його і вважав людиною напрочуд підхожою для відвертої розмови про Джімові та й про мої власні клопоти.

Розділ двадцятий

Пізно ввечері я пройшов через простору, але порожню й напівтемну їдальню до кабінету Штейна. В будинку було тихо. Переді мною ступав літній служник-яванець у білій куртці та жовтому саронзі; розчинивши двері, він приглушено вигукнув: «О пане!» — і таємниче зник, немов привид, що на хвилину прибрав людської подоби. Штейн обернувся до мене з кріслом, окуляри йому підскочили на лоба. Він привітався до мене, як завше, погідно й приязно. Лиш один кут великої кімнати — кут, де стояв письмовий стіл, — яскраво освітлювався настільною лампою, а решта просторого кабінету губилася у безформному мороці, ніби печера. Вузькі полиці зі скриньками однакової форми та барви оперізували стіни темним пасом футів з чотири завширшки. Катакомби жуків. Дерев'яні таблички висіли вгорі на різній відстані одна від одної. Світло падало на одну з них, і слово «Coleoptera», виведене золотом, таємниче ряхтіло в похмурій пустці. Скляні скриньки з колекцією метеликів вишикувалися в три довгі шереги на столиках з тонкими ніжками. Одна з цих скриньок стояла на письмовому столі серед довгих смуг паперу, поцяткованих дрібним письмом.

— Бачите, чим я зайнятий, — сказав він. Його рука застигла над скринькою, де розкішний метелик самотньо розпластав темно-бронзові крила — семи дюймів у розмахові, в мереживі дивовижних білих прожилок, в пишному облямуванні жовтих цяток.

— Ще один такий екземпляр є у вас в Лондоні, а більше ніде. Цю колекцію одпишу я моєму рідному містечкові. Це частка мене самого. Найкраща.

Він схилився нижче й пильно роздивлявся метелика. Я стояв за його спиною.

— Чудовий, — прошепотів він і, здавалося, геть забув про мою присутність.

Історія його цікава. Народився Штейн у Баварії і двадцятилітнім хлопцем брав активну участь у революційному русі 1848 року. Був під загрозою арешту, але йому вдалося втекти, і спершу він знайшов притулок у годинникаря-республіканця в Трієсті. Звідти він рушив до Тріполі з запасом дешевих годинників для продажу; згодом Штейну пощастило: там він познайомився з одним голландцем, здається, досить відомим мандрівником (забув його прізвище). Цей голландець узяв його з собою на Схід за помічника. Понад чотири роки вони разом і поодинці мандрували по Архіпелагу, збираючи комах та птахів. Потім натураліст поїхав на батьківщину, а Штейн, якому нікуди було вертатись, прибився до старого торговця-шотландця; з ним він здибався під час своїх подорожей у глиб острова Целебес. Старий шотландець — єдиний білий, що мав дозвіл на проживання в цій країні, — був привілейованим другом правительки держав Уаджо.

Штейн розповідав мені про те, як старий (частково паралізований) рекомендував його двору незадовго до своєї смерті від другого удару. Шотландець був дебелий чоловік з патріархальною білою бородою і величною поставою. Він

увійшов до зали засідань, де зібралися раджі, пангерани й старійшини; на високому ложі під балдахіном лежала королева — огрядна, зморшкувата жінка, досить гостра на слово. Старий тягнув ногу, спираючись на ціпок; вхопивши Штейна за руку, він підвів його до ложа.

— Дивись, королево, і ви, раджі, це — мій син! — гучно сповістив шотландець. — Я торгував з вашими батьками, а коли я помру, він торгуватиме з вами та з вашими синами.

Завдяки цій простій формальності Штейн успадкував привілейоване становище шотландця, а також весь його крам і будинок-фортецю на березі єдиної в країні судноплавної річки. Невдовзі стара королева, така гостра на язик, померла, і в країні почався розбрат між численними претендентами на престол. Штейн став на бік молодшого сина — того, якого він тепер називав не інакше, як «мій бідолашний Мохаммед Бонзо». Вони вдвох здійснили безліч героїчних вчинків, зазнали дивовижних пригод; а якось із двадцятьма спільниками місяць витримували облогу в будинку шотландця проти цілої армії. Тубільці й досі гомонять про ту війну.

Тим часом Штейн ніколи не вагався долучити до своєї колекції кожного метелика чи жука, що траплявся йому під руку. Після яких восьми років війни, перемов, непевних замирень, затишшя, зрад тощо, коли нарешті начебто запанував мир, його «бідолашного Мохаммеда Бонзо» було вбито біля брами власної королівської резиденції. Вбито тоді, коли він у щонайкращому гуморі спішувався, повернувшись із вдалого полювання на оленів. Ця подія вкрай похитнула становище Штейна; можливо, він залишився б у країні, якби невдовзі не померла сестра Мохаммеда («моя дорога дружина-принцеса», як урочисто називав він її). У них була дочка. І мати й дитина померли за три дні від заразливої пропасниці. Штейн не міг лишатися в країні після цієї тяжкої втрати. Так скінчилася перша, авантурна частина його

життя. Далі все було таким несхожим, що якби не реальна повсякчасна туга, той дивний період скорше нагадував би сон.

У нього було трохи грошей; він почав життя заново і за кілька років нажив велике багатство. Спершу він чимало подорожував по островах, аж ось підкралася старість, і останнім часом він рідко лишав свою простору садибу за три милі від міста. Коло будинку був великий сад, неподалік — стайні, контори й бамбукові котеджі для слуг. Щоранку він їздив у своїй бричці до міста, в контору, де клерками в нього служили білі й китайці. Мізантропом Штейн не був, але жив у самотині зі своїми книжками та колекцією, класифікуючи експонати, листуючись з європейськими ентомологами, складаючи каталог своїх скарбів.

Отака була історія людини, до якої я без особливої надії на успіх прийшов порадитися в Джімовій справі. Навіть просто почути його міркування було б для мене полегкістю. Для мене дуже важила думка Штейна, але я не смів озватися. Я шанував напружену, майже пристрасну зосередженість, з якою він розглядав метелика; здавалось, у бронзовому сяйві ніжних крилець, у білих арабесках, у красивих візерунках йому ввижалося щось інше, щось таке, що було так само минуще, як ці тендітні мертві тканинки, й так само, як вони, опиралося руйнації, ширило пишноту, діткнуту смертю.

— Чудовий! — повторив він, зводячи на мене погляд. — Гляньте! Яка краса... але це пусте... Завважте цю точність, цю гармонію. Яке тендітне створіння! І яке яскраве! Досконале! Оце і є Природа — рівновага колосальних сил. І кожна зірка так само гармонійна... і кожна травинка... І всемогутній космос у досконалій своїй гармонії породжує оцього метелика. Цю дивовижу, цей шедевр Природи — великого митця.

— Ніколи не чув таких слів од ентомолога, — весело зауважив я. — Шедевр! А що ж тоді людина?

— Людина — чудова істота, проте аж ніяк не шедевр, —

промовив він, не одриваючи очей від метелика. — Можливо, митець був трохи несповна розуму. Як на вашу думку? Часом мені здається, що людина з'явилася там, де вона не потрібна, де для неї бракує місця, бо якщо ні — то чому ж вона зазіхає на всю землю? Навіщо їй скрізь метушитися, зчиняти галас, балакати про зорі, тривожити травинки?..

— Ловити метеликів, — докинув я.

Він осміхнувся, відкинувся на спинку стільця і випростав ноги.

— Сідайте, — сказав він. — Я власноручно вполював цей рідкісний екземпляр якось уранці. І був надзвичайно схвильований. Ви не знаєте, що то для колекціонера — добути такий рідкісний експонат. Звідки вам знати?

Я всміхнувся, сидячи у вигідному кріслі-гойдалці. Штейн розповідав, як одного разу вночі до нього прибув посланець від «бідолашного Мохаммеда» із запрошенням до «резиденції». Рано-вранці він вирушив зі свого будинку-фортеці, обійнявши маленьку Емму й передавши стерно влади своїй дружині-принцесі. Вона провела його до брами, поклавши руку на шию коневі; на ній була біла куртка, золоті шпильки у волоссі, а через ліве плече — брунатний шкіряний пасок з револьвером.

— Вона говорила те, що говорять усі жінки, — сказав він. — Прохала бути обачним і вернутися додому завидна, дорікала, що я їду сам. Якраз точилася війна, в околиці було неспокійно; мої люди зачиняли віконниці в будинку й набивали рушниці, а дружина просила мене не боятися за неї. Мовляв, вона зуміє захистити будинок від ворогів до мого повернення.

Я засміявся вдоволений. Мені подобалося бачити її такою сміливою, молодою й дужою. Я сам тоді був молодим. За брамою я спинив коня і зачекав, доки за мною засунуть засуви. Саме тоді в окрузі шастав зі своєю бандою один мій запеклий ворог — нащадок високого роду і притім викінчений

негідник. Я проїхав легким чвалом чотири чи п'ять миль; вночі пройшов дощ, але туману вже не було, земля переді мною лежала ясна та чиста, вона всміхалася до мене, свіжа й невинна, як немовля. Нагло пролунав залп — двадцять пострілів, не менше. Я чув посвист куль, капелюх мій сповз на маківку. Розумієте, вони примусили мого бідолашного Мохаммеда послати по мене, а самі влаштували засідку. Я миттю все збагнув і подумав: «Ще не все втрачено». Мій поні зафоркав, підскочив і спинився, а я помалу сповз уперед, головою у гриву. Поні почапав далі, а я одним оком з-за його шиї побачив легеньку хмарку диму ліворуч над бамбуковими хащами. Я собі думаю: «Ага, любі мої, даремно ви поквапились стріляти! Це ще не кінець, о ні!» Сягаю по револьвер правицею... спокійно... спокійно... спокійно. Зрештою цих бандюг тільки семеро. Вони підводяться з трави й біжать, вимахуючи списами над головою. Я підпускаю їх близесенько, а тоді бах, бах, бах — усі три кулі влучили точно. Вистрілив ще раз, цілячи одному в спину, але схибив. Надто далеко. І от я знову на поні, а поблизу — тіла трьох ворогів. Один лежав скоцюрбившись, мов пес, другий простягся навзнак, прикриваючи рукою очі, ніби від сонця, третій повільно зігнув ногу, відтак судомно її випростав. Я пильнував за ним, але він більше не рухався — bleibt ganz ruhig, — віддав богові душу. Так от, вдивляюсь йому в обличчя, шукаю ознак життя, коли це йому по чолі ковзнула легка тінь. То була тінь оцього метелика. Гляньте на форму крил. Ці метелики літають високо й дуже швидко. Я підвів очі й побачив, як він попурхав геть. Раптом метелик зник. Я спішився й спроквола рушив уперед, ведучи за собою поні й тримаючи повіддя та револьвер у одній руці. Нарешті ось він, сидить на купці гною футів за десять. Серце моє закалатало. Я відпускаю поні і зриваю з голови капелюха. Один крок. Спинився. Ще крок. Лясь! Зловив! Коли я звівся на ноги, то

від хвилювання весь тремтів, як листок, а коли розгорнув ці прекрасні крильця і побачив, який рідкісний і досконалий екземпляр мені трапився, голова в мене пішла обертом, ноги підломилися, і я сів на землю. Збираючи колекцію для професора, я палко мріяв знайти саме такий екземпляр. Я вирушав у далекі мандрівки і зазнавав великих злигоднів; цей метелик снився мені ночами — і ось раптом він у мене в руках, він мій! Як сказав поет:

So halt` ich`s endeich denn in meinen Handen
Und nenn`es in gewissem Sinne mein*.

На останньому слові він притишив голос і повільно відвів погляд від мого обличчя. Мовчки й заклопотано почав набивати довгу люльку, потім знову значливо глянув на мене.

— Атож, мій добрий друже. Всі мої бажання спевнилися: я відбив напад лютого ворога, я був молодий, сильний; мав друга й кохання жінки, мав і дитину. Серце моє повнилося щастям... І навіть те, що мені снилося, лежало тепер на моїй долоні!

Він витер сірника, що яскраво спалахнув, його спокійне задумливе лице пересмикнулось.

— Приятель, дружина, дитина, — спроквола мовив він, дивлячись на маленьке полум'я, — фу-у-у!

Сірник погас. Він зітхнув і знову обернувся до скляної скриньки. Тендітні крильця легенько затремтіли, немовби його подих на мить повернув до життя це омріяне прекрасне створіння.

— Праця, — провадив він своїм звичайним, м'яким та бадьорим тоном і показав на розкидані аркуші паперу, — праця

---

* І ось він нарешті у мене в руках, І я можу назвати його своїм *(нім.)*.

посувається успішно. Я описував цей рідкісний екземпляр... А які у вас новини?

— Правду кажучи, Штейне, — почав я через силу і сам собі здивувався, — я прийшов до вас, щоб описати один експонат...

— Метелика? — спитав він з жартівливим запалом і водночас недовірливо.

— Ні, далеко не такий досконалий, — відказав я, почуваючи, як мене огортають сумніви. — Людину.

— Он як! — прошепотів він і пригасив усмішку. Відтак, пильно подивившись на мене, сказав: — Ну що ж, я теж людина.

Він сидів і слухав мене, заклавши ногу на ногу. Раз у раз голова його зникала у хмарі диму, і звідти долинало співчутливе бурмотіння. Коли я скінчив, він випростав ноги, відклав люльку й поважно нахилився до мене, спираючись ліктями на бильця крісла і сплівши пальці рук.

— Я все розумію. Він — романтик.

Він поставив діагноз, що вразив мене своєю простотою. Наша розмова скидалася на медичну консультацію: Штейн з професорським виглядом сидів у кріслі за письмовим столом, а я — в кріслі навпроти, трохи збоку, отож цілком природно у мене вихопилося:

— Як же цьому зарадити?

Він підніс довгий вказівний палець.

— Я знаю лише одну раду! Лише один лік може зцілити нас від самих себе!

Палець рвучко вдарив по столу. Хвороба, яку він щойно так просто визначив, здалася мені ще простішою... І цілком безнадійною. Запала мовчанка.

— Атож, — сказав я. — Але, власне кажучи, питання не в тім, як вилікуватися, а як жити.

Він схвально і трохи сумовито хитнув головою.

— Ja! Ja! Як сказав ваш великий поет: «Ось в чому питання...»

Штейн не перестав співчутливо хитати головою:

— Бути? Гай-гай, але як?..

Він підвівся, спираючись об стіл.

— Ми так прагнемо розмаїття в житті, — знову почав він. — Цей прекрасний метелик знаходить купку гною і спокійнісінько сидить на ній, але людина ніколи спокійно не всидить на своїй купці багна. Вона воліє жити то так, то інак...

Штейн підніс руку й опустив її.

— Вона воліє бути то святим, то — сатаною... І щоразу, заплющившись, вона бачить себе довершеною істотою... такою довершеною, якою ніколи бути не може... хіба що в мріях...

Він опустив скляне віко: різко клацнув автоматичний замок; обхопивши скриньку обіруч, Штейн побожно відніс її на місце, з яскравого світляного кола перейшов у тьмяніше й нарешті розтанув у невиразному мороці. Дивне враження — наче ці кілька кроків вивели його з нашого реального і такого заплутаного світу. Його висока, немовби безтілесна постать безгучно схилялася над невидимими речами, ворожила над чимось нематеріальним, а голос тепер ніби лився з темряви, пом'якшений відстанню, глибокий і поважний.

— А що ми не завжди можемо жити із заплющеними очима, то підступає дійсне лихо... сердечний біль... світова скорбота. Атож, мій друже, гірко людині усвідомити, що мрія її не здійсниться, бо бракує сил чи здібностей... Ja!.. А надто, коли уявляєш себе тільки таким, яким створив у мріях! Wie? Was? Gott im Himmel*! Як же таке може бути? Ха-ха-ха!..

Тінь, що сновигала між могилами метеликів, розреготалася.

— Авжеж! Це смішно... і страшно. Людина, щойно народилася, поринає у мрії, як поринають у море. Коли ж вона

---

* Боже мій! *(нім.)*

силкується вибратися з води, як чинять недосвідчені, вона тоне... Послухайте мене! Єдина рада — підкоритися руйнівній стихії і, щосили працюючи руками й ногами, примусити море, глибоке-глибоке море, тримати вас на поверхні. Отже, якщо ви запитаєте мене, як жити, — голос його дзвенів дужо й сильно, ніби там, у темряві, він почув якийсь натхненний шепіт мудрості, — я скажу вам! Рада і тут лише одна.

Човгаючи пантофлями, він, як примара, ввійшов у смугу тьмавого світла, потім з'явився в яскравому освіті лампи. Простягнена рука націлилася в мої груди, наче пістолет; глибоко посаджені очі пронизували мене наскрізь, але з уст не зірвалось ані слова, а з обличчя зникло суворе піднесення, породжене певністю, що охопила його там, у мороці. Рука, націлена в мої груди, опустилась; ступивши на крок ближче, він м'яко поклав долоню мені на плече.

— Є речі, — журно сказав він, — які годі висловити, та коли живеш так довго в самотині, то часом про це забуваєш... забуваєш. — Штейн сів і, спершись ліктями на стіл, потер чоло. — А проте це правда... правда... Поринути в руйнівну стихію... — Він говорив приглушено, не дивлячись на мене, затуливши долонями обличчя. — Оце і є шлях. Іти за своєю мрією... завжди йти за своєю мрією і так ewig... usque ad finem!..*

Його переконаний шепіт немовби розкрив переді мною безмірний і незнаний обшир — ніби імлисту рівнину на світанку аж до виднокраю... А може, то було надвечір'я? Життя Штейнове почалося з завзяття, з самопожертви в ім'я благородних ідей; він мандрував далеко, різними шляхами, дивними стежками; і хоч би що задумав, не знав вагань, а отже, й сорому та гризот. Тут він мав рацію. Безперечно, то був найкращий

---

* Вічно *(нім.)*; до кінця *(лат.)*.

стиль. І все ж велика рівнина, де люди блукають серед вовківень та могил, мала дуже сумний вигляд у тій сутіні, сповненій невловної поезії. Темна посередині, але з ясними краями, вона була немовби оперезана вогнистою прірвою. Нарешті я порушив мовчанку Штейна, зауваживши, що важко знайти людину романтичнішу за нього.

Штейн спроквола похитав головою і кинув на мене спокійний, запитливий погляд.

— Сором, та й годі, — мовив він. — Ми тут сидимо й теревенимо, як двоє дітваків, замість напружити мозок і відшукати якийсь практичний засіб... проти зла... проти великого зла, — повторив він з доброю й поблажливою усмішкою.

Проте й після цього наша розмова не стала пліднішою. Ми уникали вимовляти ім'я Джіма, ніби він був не людина з плоті й крові, а заблуканий дух, пойнята мукою безіменна тінь.

— Гаразд! — сказав Штейн, підводячись. — Сьогодні ви тут переночуєте, а вранці ми придумаємо щось практичне... практичне.

Він засвітив свічник з двома свічками й попрямував до дверей. Ми переходили порожні темні кімнати, супроводжувані відлисками свічок. Вони ковзали по навощеній підлозі, грали на поліруванні столу, стрибали на вигинах меблів, спалахували у люстрах, де на мить з'являлися постаті двох чоловіків з двома миготливими вогниками, нечутно пропливаючи в глибові кришталевої порожнечі. Штейн ступав поволі на крок попереду мене, ґречно нахилений; довге лляне з сивиною поріділе волосся спадало йому на ледь зігнуту шию.

— Він романтик, — повторив Штейн. — І це погано... дуже погано... Але й дуже добре.

— Чи ж він направду романтик? — заперечив я.

— Gewiss!* — одказав він і, не дивлячись на мене, спинився з піднятим свічником. — Безперечно! А що ж іще викликає в ньому душевний біль і змушує його пізнати самого себе? Завдяки чому він існує для вас і для мене?

Ту мить мені важко було повірити в існування Джіма, що брало початок у родині сільського священика, заслонене, наче хмарами пилу, юрмою людей і приглушене суперечливими вимогами життя та смерті в цьому зматеріалізованому світі. Зате якась інша, незнищенна реальність цієї людини раптом постала переді мною з переможною, невідпорною силою! Я побачив її виразно, ніби, проходячи високими тихими кімнатами посеред перелітних відблисків світла, ми наближались до абсолютної Істини, що подібно до Краси, невловна і незбагненна, плаває по спокійних, тихих водах таємниці, напівзанурена в них.

— Не знаю, може, Джім і романтик, — визнав я з легким смішком, але несподівано гучна луна змусила мене одразу ж стишити голос. — Та що ви романтик, то це вже напевно.

Похнюпивши голову й високо тримаючи свічник, він знову рушив уперед.

— Ну що ж... Я також існую.

Він ішов поперед мене. Я пантрував за його рухами і бачив не голову фірми, не бажаного гостя на пообідніх зібраннях, не кореспондента вчених товариств, не гостинного господаря для приїжджих натуралістів — я бачив саму суть його призначення, шляхом якого він умів простувати певною ходою. Почавши життя скромно, він спізнав благородні поривання, дружбу, кохання, війну — всі уславлені романтичні сторони життя. На порозі моєї кімнати він повернувся до мене.

— Так, — сказав я, наче ми й не припиняли розмови, —

---

* Звичайно! *(нім.)*

і, крім усього іншого, ви палко мріяли про рідкісного метелика; а коли одного чудового ранку ви наткнулись на свою мрію, то миттю скористалися з щасливої нагоди, правда ж? А він...

Штейн звів руку.

— А чи знаєте ви, скільки щасливих нагод втрачено? Скільки мрій загублено на моєму шляху? — Він скрушно похитав головою. — Мені здається, що деякі з тих мрій були б невимовно прекрасні... якби я зумів здійснити їх. Чи знаєте ви, скільки їх втрачено? Мабуть, я сам і то не знаю.

— Хтозна, чи були його мрії прекрасні, — сказав я, — але він напевно пам'ятає про одну, яку втратив,

— У кожного є одна, а то й дві втрачені мрії, — відгукнувся Штейн, — і в цьому лихо... велике лихо.

На порозі він потис мені руку і зазирнув до моєї кімнати.

— На добраніч. А завтра ми повинні знайти щось практичне... практичне...

Я побачив, як Штейн пішов назад. Він вертався до своїх метеликів.

Розділ двадцять перший

— Мабуть, ніхто з вас ніколи не чув про Патюзан? — заговорив Марлоу після мовчанки, під час якої він старанно запалював свою сигару. — Та це пусте; вночі над нами роїться безліч небесних світил, а про багатьох із них людство ніколи не чуло, бо вони поза сферою нашої діяльності, й ними цікавляться хіба астрономи, яким платять, щоб вони по-вченому розважали про склад, вагу та шляхи небесних тіл, про аномалії в їхній поведінці, про аберацію їхнього світла, — щось на зразок наукових пліток. Так було і з Патюзаном. Про цей край згадувалося в урядових колах Батавії, докладніше — про його аномалії та аберації, і лише кілька людей у світі комерції знали

Патюзан з чуток. Ніхто, однак, там не був і, гадаю, ніхто не мав охоти вирушити туди сам; подібно до того, як звіздар — так я собі уявляю — рішуче опирався б, якби його хотіли перенести на якесь далеке небесне тіло, де він був би позбавлений земних вигод і почувався б приголомшеним виглядом чужого йому неба.

...Втім, ані небесні світила, ні астрономи не мають нічого спільного з Патюзаном. Просто туди вирушив Джім. Я хочу лише, щоб ви ясно зрозуміли: якби Штейн влаштував йому переселення на зірку п'ятої величини — зміна не могла бути разючішою. Джім лишив позаду свої земні невдачі й репутацію і потрапив у геть нові умови, на терен, сприятливий для його буйної уяви, наскрізь новий та незвичайний! І заволодів він ним також незвичайно.

Штейн знав про Патюзан більше ніж будь-хто інший. Гадаю, він побував там чи то в дні полювання на метеликів, чи пізніше, коли йому хотілося присмачити бодай крихтою романтизму тривні страви своєї комерційної кухні. Мало було куточків Архіпелагу, які б він не відвідав, перш ніж туди було занесено світло (в тім числі — електричне) в ім'я вищих зисків. Назавтра після нашої розмови про Джіма він згадав Патюзан, коли я процитував слова бідолашного капітана Брайєрлі: «Нехай він зариється на двадцять футів у землю і там лишається».

Штейн зиркнув на мене пильно й зацікавлено, немов на рідкісну комаху.

— Це річ цілком можлива, — зронив він, сьорбаючи каву.

— Десь поховати його, — пояснив я. — Звісно, кому приємно таке робити? А проте для Джіма з його вдачею це було б найліпше.

— Атож, він молодий, — замислено сказав Штейн.

— Наймолодший з усіх на світі, — підтвердив я.

— Schön!* Існує Патюзан... — провадив він так самозамислено. — ...А та жінка вже померла... — додав він загадково.

Я, звісно, не знав історії тієї жінки, хіба міг здогадуватися, що колись Патюзан уже було використано як могилу для якогось гріха, злочину або нещастя. Не випадає тут підозрювати Штейна. Єдиною жінкою, що будь-коли існувала для нього, була малайська дівчина, яку він називав «моя дружина-принцеса» або рідше, в хвилину щирості, — «мати моєї Емми».

З його натяків я зрозумів, що та жінка була освічена й дуже вродлива — напівголландка-напівмалайка з трагічною, а може, тільки сумною історією; найболіснішою подією в її житті був шлюб з малаккським португальцем, клерком комерційної фірми в голландських колоніях. Цей португалець був неприємний тип, ба навіть викликав відразу, хоч я так і не дібрав, чим саме. Виключно заради дружини Штейн призначив його управителем факторії «Штейн і К°» в Патюзані, але з комерційного погляду призначення виявилося невдалим (для фірми), і тепер, коли та жінка померла, Штейн був не від того, щоб підшукати для факторії іншого агента. Португалець, що про нього йдеться, на ім'я Корнеліус, вважав себе за людину видатну, але недооцінену; він був певен, що зі своїми здібностями заслуговує на краще становище. Джім мав заступити португальця.

— Проте навряд, щоб португалець забрався звідти, — зауважив Штейн. — Зрештою, про мене. Я поселив його там лише заради тієї жінки... Але, здається, лишилася ще й дочка, і якщо португалець захоче зостатись, я дозволю йому мешкати в старому будинку.

Патюзан — віддалений район автономної тубільної держави; головне його поселення має таку саму назву. Миль за

---

* Чудово! *(нім.)*

сорок від моря з річки видно перші будинки Патюзана й водночас можна помітити над лісами високі шпилі двох стрімчастих пагорбів, розділених глибокою розпадиною, схожою на тріщину від могутнього удару. Долина між тими пагорбами, власне, лише вузький крутояр; з боку поселення обидва пагорби видаються неправильним репнутим конусом з ледь розхиленими половинками. На третій день після повня я дивився на місяць з відкритого подвір'я перед Джімовим будинком (коли я відвідав його, Джім уже мешкав у гарній оселі тубільного стилю), і місяць сходив, властиво, з-за тих пагорбів; проти його розсіяного світла обидва масивні бескиди спершу малювалися чорно, відтак на споді розколини з'явився майже зовсім круглий, червоний, як жар, диск і став підбиватися вгору між стінами провалля, аж поки не здійнявся над шпилями...

— Дивовижно, — зронив Джім, що стояв поряд зі мною. — Варто подивитися. Чи не так?

Це запитання було сповнене гордості, немовби він сам брав участь у влаштуванні цього неповторного видовища. Я мимоволі всміхнувся. Джім мав вплив на стільки справ у Патюзані! А ці справи, здавалось, так само неприступні були його контролю, як рух місяця та зірок.

Чудасія, та й годі! Але така вже особливість ролі, яку ми разом зі Штейном мимоволі накинули Джімові, аби тільки прибрати його з дороги, зрозуміло, його власної. То була наша основна мета, хоча, признаюся, на мене, либонь, вплинуло ще й інше. Я збирався на якийсь час вернутися на батьківщину і радше підсвідомо прагнув прилаштувати кудись Джіма до свого від'їзду. Я їхав до рідного краю, а він, власне, звідти прийшов до мене зі своїм гірким жалем та глухим ремством, немов людина, що задихається в імлі під важким тягарем. Не скажу, щоб я колинебудь бачив його виразно, навіть і тепер, після нашої останньої зустрічі; але мені здавалося: що менше я розумію Джіма,

то дужче до нього прихиляюсь. Не набагато більше я знав і про себе. Окрім того, повторюю, я збирався додому, на батьківщину — таку далеку, аж усі її домашні вогнища злилися мені в одне-однісіньке, біля якого має право посидіти і найскромніший з нас.

Нас тисячі мандрує по білому світу знаменитих і безвісних, ми здобуваємо за морями нашу славу, гроші або лише скоринку хліба; але, по-моєму, кожен з нас, вертаючись додому, мусить звітувати. Ми повертаємось, щоб глянути в очі нашим зверхникам, родичам, друзям — тим, кому ми скоряємось і кого любимо; навіть люди, у яких немає нікого, люди зовсім вільні, самітні, позбавлені будь-яких уз та обов'язків, ті, на кого вдома не чекає ані рідне обличчя, ані знайомий голос, навіть вони скрізь відчують дух вітчизни: під небом, у повітрі, в долинах і на пагорбах, у полях, річках та деревах — свого мовчазного друга, суддю й натхненника. Що не кажіть, а щоб зазнати радості в рідному краю, вдихнути його супокій й глянути в очі його правді, треба повернутися з чистим сумлінням. Все це може видатися вам простою сентиментальністю, але, їй-право, дуже мало хто з нас має охоту чи хист свідомо зазирнути в глиб знайомих нам почуттів. Заполоняють нас жінки, яких ми кохаємо, чоловіки, яких шануємо, ніжність, дружба, різні щасливі оказії, розваги. Та лишається незаперечним: до нагороди своєї треба діткнутися чистими руками, щоб вона не обернулася в мертве листя й терни.

Гадаю, що самітники, позбавлені домашнього вогнища й прихильності близької істоти, ті, хто вертає не в домівку, а на рідну землю з її безтілесним, вічним, незмінним духом, — саме вони найкраще розуміють її суворість, її збавенну силу, її милосердне предковічне право на нашу відданість і покору. Так! Мало хто з нас це розуміє, але всі це почувають, я кажу «всі без винятку», бо той, хто не почуває, просто не рахується. У кожної билинки є своє місце на землі, звідки вона черпає життя й силу; так і людина корінням зростається з рідним краєм, звідки черпає

свою віру вкупі з життям. Не знаю, наскільки розумів це Джім, але знаю, що він почував, почував безладно, але гостро вимоги тієї правди чи то ілюзії, називайте як хочете, — різниця між тим і тим така маленька і така неістотна. Власне кажучи, Джіма робили значним саме ці його почуття. Він заявив, що вже ніколи не повернеться додому. Ніколи! Якби він був схильний картинно виявляти свої почування, то ми побачили б, як він здригається на таку думку, й здригнулися б самі. Але Джім був стриманий, хоча по-своєму не позбавлений емоційності. На саму згадку про повернення додому він увесь ціпенів, хнюпив голову й болісно кривив губи, його чисті блакитні очі яріли тьмяним блиском під насупленими бровами, ніби перед обличчям чогось обурливого, нестерпного. Так, під цим міцним черепом, вкритим копицею густих кучерів, буяла багатюща уява.

Щодо мене, то уяви мені бракує; і я не стверджую, що сподівався уздріти дух Англії, що здіймається над білими скелями Дувра і питає мене: що ти зробив для свого меншого брата, перш ніж вертатись додому живим і здоровим? Це було б надто ризиковано. Я добре знав: Джім із тих, про кого ніхто не потурбується; бувало, кращі за нього люди виходили з гри, щезали, пропадали без сліду, а ніхто й не поспитав про них бодай з цікавості чи співчуття. Дух країни, мов той керівник великих підприємств, байдужий до окремої людини. Горе тим, хто відстає! Ми існуємо лише доти, доки тримаємося купи. А Джім, можна сказати, відбився від гурту, збився з кроку. Але він усвідомлював це так глибоко, аж боляче було на нього дивитися. Я випадково трапився на Джімовім шляху, і сталося так, що Джімова доля мене схвилювала. Та й квит.

Мене непокоїло, як Джім з усього цього виплутається. Було б дуже прикро, якби він, скажімо, вкинувся в пияцтво. Земля така мала, і я не хотів, щоб коли-небудь мене перестрів забрьоханий волоцюга з каламутними очима й запухлим видом

у парусинових черевиках без підметок та з шматтям замість рукавів і на правах давнього знайомого попросив п'ять доларів. Ви ж бо знаєте жахливу зухвалість цих страховиськ, які виринають зі свого добропорядного минулого, їхній різкий голос, нахабний, уникливий погляд; така зустріч — тяжке випробування для того, хто вірить у приписи солідарності в цьому житті... Сказати по правді, то була єдина небезпека, якої я остерігався і для Джіма, і для себе, але ж уява в мене небагата. Могло скоїтись і щось гірше, чого я не вмів передбачити. Джім не давав мені забути, яка в нього буйна уява, а такі люди заганяються далі від інших, хоч би в якому напрямку йшли, ніби були припнуті на довшій линві на непевній якірній стоянці життя. Буває і так. А буває, що вони спиваються. Можливо, мої острахи применшували Джіма. Або я знаю? Штейн і той міг сказати про нього тільки те, що він романтик. А я знаю, що він один з нас, та й годі.

Мені вже небагато залишилося розказувати про Джіма. Він існував для мене, а отже, лише через мене існує для вас. Я взяв його за руку, привів до вас і урочисто виставив напоказ. Чи слушні були мої банальні острахи? Не квапитимуся з присудом... навіть тепер. Може, ви розберетеся краще, як то кажуть, з боку видніше. Джім не збився з пуття, аж ніяк; навпаки, він любісінько давав собі раду, йшов уперед рівно, як стріла, і був у чудовій формі; це свідчить про його витривалість і здатність миттю зібратися в кулак. Я мав би радіти, бо сам доклав рук до цієї перемоги; та ба! — не відчуваю сподіваної втіхи. І я питаю себе: чи справді він виблудився з тієї імли, в якій невиразно бовваніла його постать — не вельми видатна, зате цікава, — постать відсталого солдата, що невтішно тужить за своїм скромним місцем у лавах. Зрештою, останнього слова ще не сказано — і, певне, його не буде мовлено ніколи. Можливо, наше життя закоротке, щоб висловитися сповна, хоча, звісно, це єдина мета, що сяє нам крізь наш безпорадний белькіт. Я більше не очікую цих останніх

слів, грім яких (аби їх тільки мовлено!) струснув би небом і землею. Завжди нам ніколи сказати останнє слово — слово нашого кохання, нашої волі, віри, гризоти, покірливості й бунту...

Мої останні слова про Джіма будуть короткі. Я стверджую: він досяг величі; та великі справи в оповіді маліють, чи, радше, схильні применшувати їх слухачі. Я міг би бути красномовним, лишень боюся, що ви, хлопці, захарчували свою уяву, прагнучи наситити тіло. Не хочу вас образити; не плекати ілюзій — це річ гідна поваги, безпечна, пожиточна і нудна. А проте й ви свого часу жили бурхливо, бачили чарівне світло, що спалахує в сіряві буднів, таке саме дивовижне, як гарячі іскри, викресані з холодного каменю, — і таке саме недовговічне, на жаль!

Розділ двадцять другий

Здобуття кохання, честі, людської довіри й звідси дедалі більша гордість і сила — добрий матеріал для героїчної оповіді; однак наші душі вражає зовнішній бік кожного успіху, а в успіхові Джімовому такого боку зовсім не було. Тридцять миль лісу ховали його тріумф від поглядів байдужого світу, а гомін білопінного морського прибою заглушав голос слави.

...В старовинних подорожніх нотатках назва «Патюзан» трапляється частенько. У сімнадцятому столітті торговці вирушали туди по перець, бо за часів Іакова Першого пристрасть до перцю, неначе полум'я кохання, палала в грудях голландських та англійських шукачів пригод. Куди тільки не мандрували вони по перець! За мірку перцю вони ладні були, не змигнувши оком, перерізати горлянки один одному, занапастити власну душу, якою досі так дорожили; дивна затятість цього бажання змушувала їх зневажати смерть у тисячі личин: невідомих морів, бридких, таємничих хвороб, ран, полону, голоду, пошестей, розпуки. І далебі, вони ставали великими! Ставали героїчними, ба навіть

зворушливими у своїй жадобі торгу, пильнованого невблаганною смертю, що збирає данину з молодих і старих. Важко повірити, що сама лише пожадливість породжувала в людях таку запеклу цілеспрямованість, таке сліпе завзяття в зусиллях і самопосвяті. Справді-бо, ті, хто важив головою, діставали мізерну винагороду. Вони полишали свої кістки на далеких берегах, щоб багатство пливло до живих на батьківщину. Ми, їхні менш випробувані спадкоємці, вважаємо цих людей за велетів; для нас вони не крамарі, а посланці долі; вони кидались у безвість, гнані внутрішнім голосом, що збурює всю істоту, поривом, від якого стугонить кров, мрією про майбутність. Вони були незвичайні й, слід визнати, готові на все, що тільки було незвичайного.

У Патюзані вони знайшли силу-силенну перцю і були вражені султановими славою та мудрощами; одначе минуло століття, і торгівля з цією країною, бачиться, стала потроху завмирати. Чи не вийшов увесь перець. Тепер доля цього краю нікого не обходить; розкіш зникла з двору володаря, часом султан — молодий недоумок з двома палюхами на лівиці й нужденними, непевними прибутками, які витискували з убогої людності і які розкрадали його численні родичі.

Про все це я дізнався від Штейна. Він називав мені імена тих родичів і коротко знайомив із життям та вдачею кожного. Штейн був начинений відомостями про тубільні держави, що той офіційний звіт, хіба його повідомлення видавалися багато цікавішими. Та це й природно. Штейн торгував з багатьма округами, а в деяких, приміром, у Патюзані, тільки його фірма мала факторію зі спеціального дозволу голландських властей.

Вранці за сніданням він розповів мені про все по щирості. Людське життя та власність у Патюзані перебували під повсякчасною загрозою. В краю панував розбрат; опозицію очолював раджа Алланг, найпідступніший з султанових дядьків, володар річки. Він чинив здирства та крадіжки і так утискував тубільців,

ніби заповзявся їх винищити; цілковито беззахисні, вони навіть не мали змоги емігрувати, бо, як зауважив Штейн, «куди б вони подалися і як би вибралися з Патюзана?» Певна річ, у них і бажання такого не виникало. Світ, оточений стрімкими непрохідними горами, був у руках високородного, а цього раджу вони знали: він походив з їхнього власного королівського роду.

Згодом я мав приємність зустрітися з цим джентльменом. Маленький, брудний, виснажений дідок із зловісним поглядом та безвільним ротом, що дві години ковтав пігулку опію; супроти всіх приписів пристойності ходив простоволосий, і довгі закудлані патли спадали на його висхлу замурзану твар. Під час аудієнції він вилазив на щось наче вузький поміст насеред зали, подібної до старого хліва; крізь щілини в трухлявій бамбуковій підлозі видніли на двадцять-п'ятнадцять футів нижче купи сміття й покидьків, що лежали під будинком. В такім-то барлозі прийняв нас раджа, коли я з Джімом завітав до нього з візитом чемності.

У кімнаті було душ із сорок, і чи не втричі більше юрмилося внизу, на подвір'ї. За нашими спинами без угаву сновигали люди: заходили й виходили, штовхалися, перешіптувались. Кілька юнаків у барвистих шовках торопіли на нас здалеку; решта — невільники й покірливі придворні — були напівголі, в драних саронгах, вроблені в попіл та багно.

Ніколи я не бачив Джіма таким поважним, спокійним і непроникним. Серед усіх тих темнолицих його міцна постать у білому і ясна, лискуча грива, здавалося, всотали все сонячне сяйво, що пробивалося крізь шпари й зачинені віконниці цієї тьмяної зали з рогожами замість стін та з очеретяним дахом. Джім видавався істотою навіть не відмінною, а просто з іншої глини. Коли б тубільці не бачили, як він приплив у каное, то, певно, подумали б, що він зійшов до них з неба. Однак Джім прибув у вутлому човні, сидячи зі стиснутими колінами на бляшаній скриньці, що

я йому позичив; він майже не рухався, щоб не перекинути човна; на колінах у нього лежав револьвер морського зразка. Цей револьвер я подарував йому на прощання; Джім вирішив його не заряджати (чи то за велінням долі, чи своїм звичаєм забрав собі щось у голову, а чи просто з природної розважливості). Отак він собі й плив проти води до Патюзана. Що могло бути прозаїчнішого й небезпечнішого за цю подорож, таку відчайдушну і самотню? Через якийсь дивний фаталізм усі Джімові вчинки скидались на втечу, на дезертирство під впливом нерозсудливого пориву, на стрибок у безвість.

Що мене найдужче у всім тім вражає, це, власне, випадковість. Ні Штейн, ні я чітко не уявляли собі, що там, по той бік, коли, кажучи образно, підхопили Джіма й без особливих церемоній перекинули через мур. Ту мить мені тільки хотілося, щоб він зник. А Штейн, що характерно, діяв за спонукою серця. Він вирішив сплатити (не інакше — натурою) давній борг, про який досі не забував. Справді, все своє життя він почував особливу прихильність до людей з Британських островів. І це зрозуміло: його покійний добродійник був шотландець, навіть ім'я мав відповідне — Александер Мак-Ніл. Джім, щоправда, народився значно південніше від річки Твід; проте на відстані шести-семи тисяч миль Великобританія видається одним цілим навіть для власних дітей, і такі деталі втрачають значення. Штейна можна зрозуміти; його заміри, про які він мені натякав, були такі широкі, аж я цілком серйозно попросив його наразі тримати все в таємниці. Я відчував: на Джіма не повинні впливати якісь міркування особистої вигоди, це був би надто великий ризик. Ми зіткнулися з особливим випадком. Джім потребував притулку; той притулок, окуплений небезпекою, треба було йому надати. І нічого більше.

Щодо решти, то я був з ним цілком відвертий і навіть (як мені тоді здавалось) перебільшив небезпеку. Хоча насправді я її

недооцінив: перший же день Джімового побуту в Патюзані міг би стати для нього й останнім, і став би, якби Джім не був такий одчайдух чи, може, такий безжальний до себе і набив револьвер. Пригадую, коли я втаємничував його в наш чудовий задум, його вперта, але знеможена відреченість поволі змінювалася подивом, цікавістю, захопленням і нарешті хлопчачим запалом. То була саме та нагода, про яку він мріяв. Розуму не добере, чим він заслужив на те, що я... Нехай його поб'є лиха година, якщо він розуміє, чим завдячує... Подумати тільки, крамар Штейн, який... але це, звісно, тільки завдяки мені... Я урвав його. Джім плутався в словах, а його вдячність завдавала мені незбагненного болю. Я сказав йому, що коли він комусь і завдячує цю щасливу нагоду, то це — старому шотландцеві; про якого Джім ніколи не чув, мовляв, шотландець помер багато років тому й майже не зоставив по собі спогадів; пам'ятали тільки його громовий голос та грубувату чесність. Крім нього, дякувати нікому. Штейн ніби повертав Джімові ту допомогу, яку сам дістав замолоду, а я лише назвав його ім'я. Тут Джім зашарівся і, бгаючи в руках клаптик паперу, сором'язливо зауважив, що я завше довіряв йому.

Я кивнув головою і, помовчавши, порадив йому брати з мене приклад і довіряти самому собі.

— Гадаєте, я собі не довіряю? — спитав він збентежено, відтак промурмотів, що найперше треба мати змогу себе виявити. Незабаром обличчя його проясніло і він голосно заявив, що я, мовляв, ніколи не пошкодую про те довір'я, яке... яким...

— Зрозумійте, — урвав я, — ви неспроможні примусити мене за чимось шкодувати. Будь-які жалі з мого боку відпадають, а як до чогось такого й дійде — це мій клопіт і нічий більше.

А ще я попросив його зрозуміти, що ця згода, цей... цей експеримент — то клопіт лишень його, і вся відповідальність лягає тільки на нього.

— Але ж це саме те, що мені... — забелькотів він.

Я попросив його не клеїти дурня, і Джімова міна була здивованіша, ніж будь-коли; потім я додав, що він робить усе, аби остаточно унеможливити собі життя...

Джім зніяковів і запитав:

— Ви справді такої думки? — і відразу ж довірливо додав: — Але ж я не здавався, правда?

Чи ж можна було сердитися на нього? Я мимоволі всміхнувся і зауважив, що в давнину люди, які чинили так, як він, кінець кінцем прирікали себе на пустельництво в пущі.

— Дідько з ними, з тими пустельниками! — вигукнув Джім з чарівним запалом. Та проти пущі він, звісно, не заперечував.

— Приємно це чути, — відповів я і нагадав юнакові, що саме в пустелю йому й вирушати. — Життя там б'є джерелом, — запевнив я.

— Атож, атож, — жваво притакнув він.

Я нагадав йому, що він же збирався піти й зачинити за собою двері.

— Невже? — перепинив Джім і дивно спохмурнів, ніби його з голови до п'ят огорнула тінь від перелітної хмари. Яке все-таки виразисте його обличчя! — Невже? — гірко повторив він. — Але ж ви не можете сказати, що я кричав на ґвалт! Хай йому чорт, я зміг би жити так і далі, але ви показуєте мені вихід...

— Власне. А отже — в дорогу! — кинув я.

Я міг урочисто пообіцяти йому, що двері зачиняються за ним наглухо. Про його долю ніхто не знатиме, бо Патюзан хоча й занепадає, а проте, як вважають, ще не дозрів до втручання ззовні. Тільки-но Джім туди потрапить, він перестане існувати для решти світу. Він муситиме покладатися тільки на себе й зразу твердо стати на ноги.

— Для решти світу — саме так! — прошепотів він до себе. Його очі, втуплені в мене, блищали.

Якщо він зрозумів усе правильно, сказав я наостанок, то нехай

мерщій ловить перший-ліпший повіз і мчить до Штейна по останні настанови. Джім вилетів з кімнати перш ніж я встиг доказати.

Розділ двадцять третій

Він повернувся аж уранці наступного дня. Його лишили на обід і запропонували переночувати. Він заявив, що містер Штейн найкраща людина в світі. Джім мав у кишені листа до Корнеліуса («того хлопця, якого звільняють», — пояснив він, на мить спохмурнівши) і, сяючи, показав мені срібного персня — такі перснi поширені у тих краях, — тонкого, стертого від часу, з невиразними слідами різьби.

Цей перстень мав правити за рекомендаційний лист до одного з патюзанських верховод Дораміна — приятеля містера Штейна. Містер Штейн називав його бойовим товаришем. Гарно звучить: бойовий товариш, га? А як чудово містер Штейн розмовляє по-англійському! Сказав, що вивчив мову на Целебесі, так, саме там! Кумедно, чи не так? Він говорить з якимось ледь помітним чудним акцентом, ніби гугнявить, чи я зауважив? Власне, той Дорамін дав персня містерові Штейнові. Вони обмінялися дарунками, коли прощалися. То була ніби обітниця вічної дружби. Джімові це припало до душі — а мені? Вони обидва мусили разом рятуватися втечею, коли того Мохаммеда... Мохаммеда... — чи як там його звали? — було вбито. Ви, звичайно, знаєте цю історію? Ганебна зрада, чи не так?..

Джім лопотів без угаву, забувши про їжу (він застав мене за сніданням), з ножем та виделкою в руці, щоки його розрум'янились, очі потемнішали, як завжди, коли він відчував піднесення. Перстень — це щось наче вірча грамота («Про таке хіба що в книжці прочитаєш», — задоволено додав він), і Дорамін зробить для Джіма все, що тільки зможе. Колись містер Штейн врятував Дорамінові життя; при слушній нагоді, чисто

випадково, за словами містера Штейна, але в нього, Джіма, про це своя думка. Містер Штейн якраз із тих людей, що тільки й ждуть таких випадків. Ну та дарма! Випадково чи ні, а Джімові це добряче прислужиться. Він щиро сподівається, що симпатичний дідуган ще не віддав богові душу. Містер Штейн нічого про нього не знає. Звісток відти не було вже понад рік; вони там усе жеруться між собою, а річка неприступна. Це збіса незручно, але нічого страшного, хто-хто, а він, Джім, зуміє прослизнути туди через якусь шпару.

Він прикро вразив, навіть трохи налякав мене своїм запалом. Джім молов язиком, немов хлопчисько напередодні вакацій, що обіцяють йому захопливі пригоди, а подібний настрій у дорослої людини і за таких обставин видавався дивним, свідчив про нервовість і чаїв у собі небезпеку.

Я збирався вже закликати його до поважності, коли це він відклав ножа та виделку і заходився щось шукати біля своєї тарілки. Перстень! Перстень! Де ж у біса... Ага, ось він... Джім затис перстень у чималому кулаці й став по черзі тицяти його у всі кишені. Аби тільки, боронь боже, не загубити... А може, повісити перстень на шию?.. І він негайно взявся до діла: витяг із кишені якусь шворку, схожу на шнурок до черевика. Отак! Тепер не загубиться. Ото була б халепа, якби... Він немовби вперше завважив мене і трохи вгамувався. Либонь, я не усвідомлюю, сказав він з наївною врочистістю, що важить для нього цей дарунок. Адже перстень — запорука дружби, а це так чудово — мати друга. Він дещо знає про дружбу. Джім сперся на руку й хвилину сидів мовчки, замислено граючись хлібними кришками на скатертині...

— Грюкнути дверима — добре сказано! — вигукнув він і, зірвавшись на рівні ноги, заходив по кімнаті; розпростані плечі, манера тримати голову, рвучкі кроки нагадали мені той вечір, коли він так само метався, виливав душу, пояснював, але

найголовніше — жив! Так, він жив перед моїми очима у тіні своєї ганьби, несвідомо черпаючи втіху з самого джерела гризоти. І тепер його настрій був достоту як тоді й водночас — інакший: так непевний товариш сьогодні показує вам пряму стежку, а завтра заведе в глухі нетрі, хоча очі в нього ті самі і хода також... Джім ступав певно, потемнілим поглядом блукаючи по кімнаті... Одну руку він тримав глибоко в кишені, другою рубнув над головою.

— Грюкнути дверима! — заволав він. — Я цього чекав. Я ще доведу... Я... Я ладен на все... Тільки про це і мрію... Господи! Вибратися звідси. Нарешті пощастило! Дайте мені тільки час...

Він рішуче тріпнув головою, а я вперше й востаннє за час нашого знайомства несподівано роздратувався. Навіщо ця порожня балаканина?

Він гасав по кімнаті, недоладно вимахуючи рукою, і раз по раз торкався персня на грудях під сорочкою. Чого радіти, коли тебе призначено торговельним агентом у край, де взагалі немає ніякої торгівлі? Пощо кидати виклик усьому світові? Я сказав Джімові, що, мовляв, не з таким настроєм слід починати справу — як йому, так і будь-кому. Юнак спинився переді мною.

— Ви справді так думаєте? — запитав він, анітрохи не збитий з пантелику, і мені здалося, ніби в усміхові його промайнула якась зухвалість. А я ж був старший на двадцять років! Молодість зухвала: це її право, її потреба; вона мусить утвердити себе, а кожне утвердження в цьому світі сумнівів несе в собі зухвалість та виклик.

Джім одійшов у протилежний кут, відтак, вертаючись, кинувся до мене, ніби хотів розірвати на шмаття. Він заявив, що я кажу так, бо навіть я, попри всю мою доброту до нього, навіть я не можу забути... забути тієї історії. А що ж тоді казати про решту... про... про... весь світ? Нічого дивного, що він хоче зникнути, піти й не повернутись... О Боже!

— До чого тут я, до чого тут світ! — закричав я. — То ви, ви не можете забути!

Не міняючи пози, він запально вів далі:

— Забути все, усіх... усіх... — Голос його зів'яв... — Крім вас.

— І мене також, якщо це допоможе, — так само тихо кинув я.

Якийсь час ми мовчали, мляві, неначе виснажені. Тоді Джім стримано мовив, що містер Штейн порадив не поспішати зводити житло, а спершу вирішити для себе, чи зможе він там лишитись, і в такий спосіб уникнути «марних витрат». Містер Штейн часом удається до таких химерних виразів... «Марні витрати» — непогано сказано... Лишитися? Певно, що! Він не відступить. Аби тільки добутися туди... це головне; він знає напевно, що залишиться там. Ніколи не повернеться.

— Не втрачайте глузду, — застеріг я, збентежений його грізним тоном. — Коли мине багато часу, вам захочеться повернутись.

— Повернутися куди? — неуважно спитав він, втупивши погляд у циферблат дзиґаря.

Помовчавши, я спитав:

— Виходить, назавжди?

— Назавжди, — повторив він замріяно, не дивлячись на мене, і враз пожвавішав: — Боже мій! Друга година, а я вирушаю о четвертій!

То була правда. Штейнова бригантина відпливала того дня на захід, а на її борту і Джім... Він прожогом побіг по речі, а я вирушив на своє судно, куди він пообіцяв заскочити перед відплиттям. Джім з'явився захеканий, зі шкіряною валізкою у руці. Вона зовсім не підходила для подорожі, тож я запропонував йому свою стару бляшану скриню. Речі з валізи Джім витрусив у скриню, ніби спорожнив лантух пшениці. В око мені впали три книжки: дві невеличкі, в темних обкладинках, і грубий зелений із золотом том — дешеве видання Шекспіра.

— Ви це читаєте? — поцікавився я.

— Так. Найкращий спосіб збадьоритися, — квапливо відказав він.

Мене вразила така оцінка, але зараз не час було розмовляти про Шекспіра. На столі лежав важкий револьвер та дві коробки з набоями.

— Прошу, візьміть, — сказав я. — Можливо, він допоможе вам лишитися там. — І враз зрозумів, як лиховісно прозвучали мої слова.

— Допоможе дістатися туди, — поправився я знічено.

Проте його мало обходило приховане значення слів; він палко подякував мені й подався геть, кинувши через плече:

— Прощавайте!

Я почув із-за борту його голос, коли він підганяв веслярів; визирнувши в задній ілюмінатор, я побачив, як шлюпка обігнула ахтерштевень. Джім, подавшись уперед, квапив веслярів; у руці він тримав револьвер і немовби цілив їм у голови; я пам'ятаю досі перелякані обличчя чотирьох яванців і шалені помахи їхніх весел. Обернувшись, я помітив на столі обидві коробки з набоями. Він забув їх узяти.

Я наказав негайно спустити гічку*; але Джімові веслярі, переконані, що їхнє життя висить на волосинці, доки в шлюпці сидить цей шаленець, розвинули неймовірну швидкість; не встиг я пройти й половини відстані між двома суднами, як Джім уже перелазив через поруччя, а скриню його підіймали нагору. Вітрила на бригантині було напнуто, грот поставлено, і брашпиль дзенькав, коли я ступив на палубу; капітан, меткий маленький метис років сорока, в блакитному фланелевому костюмі, з круглим обличчям кольору цитрини,

---

* Швидкохідний човен.

бистрими очима й тонкими чорними вусиками, всміхаючись, підійшов до мене. Попри його самовдоволений і безжурний вигляд, він виявився людиною, змордованою життям. У відповідь на мої слова (Джім тим часом на хвилину спустився вниз) він сказав:

— О так! Патюзан.

Він допровадить джентльмена до гирла річки, але пливти проти води «не буде нізащо». Метисова шпарка англійщина звучала так, ніби була зліплена зі слів, понависмикуваних зі словника якимось божевільним. Якби містер Штейн звелів йому «попливти проти води», він «святобливо (мабуть, метис хотів сказати „шанобливо", втім, кат його знає) заперечив би, дбаючи про збереження майна». А якби на це не зважили, він мусив би «зложити з себе капітанські обов'язки». Рік тому він побував там, і хоча містер Корнеліус «численними дарами здобув ласку» раджі Алланга й «тамтешньої людності», все ж його судно, поки вони пливли за водою, обстрілювали з заростей «безвідповідальні групи»; команда, боячись «зазнати тілесних ушкоджень», поховалася хто куди, а бригантина мало не сіла на мілину, де «не зарадили б ніякі людські зусилля». Гнівна відраза на цю згадку змінилася на його широкому простодушному обличчі гордощами за своє пишномовство. Він то супився, то променисто всміхався, задоволено спостерігаючи, яке враження на мене справляє його фразеологія.

Швидкі брижі перебігали по морській гладіні, а бригантина з напнутими вітрилами здавалась очамрілою серед дрібних хвиль. Скрегочучи зубами, метис оповідав далі, що раджа — «сміховинна гієна» (хтозна, чому він вибрав саме гієну), а хтось там іще — «підліший за крокодилячий панцир». Одним оком стежачи за командою, він дав волю своєму красномовству і порівняв Патюзан із «кліткою для звірів, знавіснілих від тривалої запеклості». Певно, малася на увазі

безкарність. Він не збирається, вигукнув капітан, «умисне дозволяти грабувати себе».

— Ситий по саме нікуди тим Патюзаном! — енергійно докінчив він.

Згодом я дізнався, що капітан раз уже був поплатився за свою необачність: його припнули ротанговою мотузкою за шию до стовпа в багнистій ямі перед помешканням раджі. В цьому жалюгідному становищі він пробув більшу частину дня й цілу ніч, проте дещо в цій історії дозволяє гадати, що з нього просто пожартували. Метис поринув у похмуру задуму, певно, згадав цей страхітливий епізод, відтак нагримав на матроса, що прямував до румпеля. Знову обернувшись до мене, він заговорив розважливо. Джентльмена буде приставлено до гирла річки Бату-Крінг. Та, на його думку, провадив капітан втомленим переконаним голосом (де й поділася його балакучість!), джентельмен уже «вважай, що труп».

— Що? Як ви сказали? — скрикнув я.

Із жорстоким виразом він майстерно удав, як б'ють ножем у спину.

— Живий покійник, — пояснив він з нестерпною бундючною міною, властивою людям його раси, коли ті уявляють, ніби вчинили щось надзвичайно розумне. За його спиною я завважив Джіма, який мовчки всміхався мені, жестом тамуючи готовий зірватися з моїх губ обурений вигук.

Опісля, коли капітан пихато вигукував накази, з рипом поверталися реї і розгонисто обернувся важкий бом, Джім і я, лишившись сам на сам ліворуч від здорового вітрила, потиснули руки один одному і обмінялися останніми поквапливими словами. Моя душа звільнилася від тієї тупої образи, що вживалася в мені разом з тривогою за його долю. Безглузде метисове базікання реальніше розкрило страшні небезпеки на Джімовім шляху, аніж обережні Штейнові застереження. Цього разу відтінок

вимушеності, незмінно присутній у наших стосунках, зник; здається, я назвав його «любим хлопчиком», а Джім, силкуючись висловити свою вдячність, урвав речення на словах «старий мій», немовби ризик, на який він наражався, зрівнював наш вік і наші почування. То була мить справжньої і глибокої близькості, несподіваної й скороминущої, мов зблиск якоїсь вічної, спасенної істини. Джім силкувався мене заспокоїти, начебто з нас двох він був мудріший.

— Все буде гаразд, — розчулено дріботів він. — Я обіцяю бути обережним. Отак! Ніякого ризику. Анінайменшого. Далебі! Я витримаю, не хвилюйтесь. У мене таке відчуття, що я не вскочу ні в яке лихо. Оце то щастя так щастя! Я не змарную такої чудової нагоди...

Чудової нагоди! Справді, то була чудова нагода, але з нагоди ще треба скористатися, а що я міг тут передбачити?.. Джім сам сказав: навіть я... навіть я не міг забути про його... його біду. І це правда. Найліпше для нього — піти.

Моя гічка опинилась незабаром за бригантиною, і я бачив Джіма: він стояв на кормі в променях призахідного сонця, високо над головою здіймаючи кашкет. Я доловив невиразний крик:

— Ви... ще... почуєте... про мене!

Блискотюче море сліпило очі, і я бачив Джіма немов у тумані; так уже мені судилося — бачити його хіба що невиразно, але запевняю вас: він аж ніяк не скидався на «живого покійника», як каркав шкіпер. Я розрізнив обличчя того бідака-метиса, схоже барвою і формою на спілий гарбуз, воно визирало з-під Джімового ліктя. Метис і собі підніс руку, наче для підступного удару. Absit omen!*

---

* Нехай же не справдиться ця провість! *(лат.)*

Розділ двадцять четвертий

Узбережжя Патюзана — я побачив його майже два роки перегодом — рівне, похмуре і тягнеться вздовж мрячного океану. З-під темно-зеленого листя кущів та ліан, зрослих на низьких скелях, струмують червоні пасмуги, ніби патьоки іржі. Багнисті рівнини стелються при гирлах річок, а за безкраїми лісами мріють зубчасті блакитні гори. Далі од берега вирізняється ланцюг островів, схожих у вічному сонцесяйному серпанку на рештки муру, розбитого морськими хвилями.

Біля одного з розкотів дельти Бату-Крінг притулилося рибальське сільце. Річка, так довго неприступна, о тій порі відкрилася для навігації, і невеличка Штейнова шхуна, на якій я прибув, вперто посувалася проти води на хвилі трьох припливів, не зазнаючи обстрілу з боку «безвідповідальних груп». Такі обстріли відійшли в сиву давнину, якщо вірити старшому рибальського сільця — вія з'явився у нас на борту, щоб справляти обов'язки лоцмана. Він розмовляв зі мною (другим білим, якого йому випало побачити на віку) досить довірливо й майже винятково про того першого білого. Він величав його Тюан Джім, а в тоні його мови дивно сполучались панібратство й жах. Мовляв, той володар спеціально опікувався всім його селом — знак, що білий тюан зла в серці не держить. Джім попереджав мене, що я невдовзі почую про нього, саме так і сталося, Я таки почув про нього. Мені вже розказували легенду, як приплив почався на дві години раніше, щоб полегшити Джімові мандрівку проти води. Балакучий старий сам тоді стернував і не міг надивуватися такій дивовижі.

Прибуття Джіма до рибальського сільця стало благословінням. Стільки поколінь змінилося, відколи останній білий навідав річку, аж забулися самі перекази про такі відвідини. Ця біла істота впала на них, мов з неба, і невідступно вимагала

одвезти її в Патюзан; вони стривожились: Джімова напосідливість лякала їх, щедрість його видавалася підозрілою. Прохання було нечуване, небувале. Що скаже раджа? Що може за це зробити? Вони радилися майже цілу ніч і зрештою наготували вутлого човна. Він відчалив під розпачливий лемент жінок. Якась стара відьма посилала йому навздогін прокльони.

Джім сидів у човні, як я вже згадував, на бляшаній скрині, тримаючи на колінах незаряджений револьвер. Він сидів, боячись ворухнутись, щоб не перекинути хибкої шкаралупки, — пекельна мука для нього — і так прибув до краю, де йому судилося уславитись своїми чеснотами від блакитних гірських верхів до білої смуги океанського прибою. За першим заломом річки Джім згубив з очей море з невтомними хвилями, що завжди здіймаються, падають і в'януть, аби знову здійнятися, — образ вічної боротьби людства; і натомість уздрів перед себе незайманий праліс, що, закорінений глибоко в землі, сягає вгору, до сонця, вічний, мов саме життя, в таємничій могутності своїх традицій. А його щасливе прийдешнє було поруч, оповите легким серпанком, ніби східна наречена, яка чекає, щоб рука володаря скинула запинало. Згодом Джім казав мені, що зроду не почувався таким пригніченим і втомленим, як тоді в каное. Він сидів нерухомо, лише подеколи зважуючись взяти шаралущу кокосового горіха, що плавала між ногами, і обережно вичерпати воду з човна. Сидіти на мулькій бляшаній скрині було мукою. Джім був здоровий, як віл, а проте кілька разів за мандрівку голова йому паморочилася, і він намагався уявити собі розмір пухиря на спині, напеченій сонцем. Щоб якось розважитись, він заходився вгадувати в лежачих заболочених предметах на березі алігаторів чи дерев'яні колоди; виявлялося, що він бачить щоразу алігатора. Один з них кинувся в річку і трохи не перекинув каное. Після довгого й одноманітного переїзду він несказанно зрадів, угледівши зграйку мавп, що спускалася до самісінького берега і зчинила неймовірний ґвалт, зацікавлена човном.

Отаким-то шляхом Джім простував до своєї величі — найщирішої, якої тільки вдатна досягти людина. Він не міг діждатися заходу сонця; а тим часом три його веслярі лагодилися справдити свій зрадницький намір — видати його раджі.

— Певне, я очманів від змори чи трохи задрімав, — згадував Джім.

Коли він прочнувся, човна прибивало до берега. Він зразу зміркував, що праліс залишився позаду; трохи вище завважив перші хижки, ліворуч — частокіл; побачив і те, як його веслярі вистрибнули на низький берег і мерщій накивали п'ятами. Джім сам незчувся, як вистрибнув за ними. Спершу він не міг дібрати, нащо його покинули, аж ось почулися збуджені крики, брама розчахнулась і велика юрма ринула прямо на нього. Водночас на річці з'явився човен з озброєними людьми й підплив до порожнього каное, унеможливлюючи відступ.

— Надто я був ошелешений, щоб зберегти самовладання, розумієте? Якби я зарядив револьвер, то когось би порішив на місці... двох, може, трьох... і тоді б мені гаплик. Але револьвер був незаряджений... Не міг же я воювати з усією людністю; та й прийшов я до них без страху за свою шкуру, — сказав він, і в очах у нього ледь зажевріла знайома похмура впертість.

Я хотів сказати, що тубільці не знали, заряджений револьвер чи ні, але прикусив язика.

— Я спинився й запитав їх, у чому річ. Тубільці остовпіли. Я бачив, як ці харцизяки поволокли кудись мою скриню. А старий цибатий пройда Касім (завтра я вам його покажу) вибіг наперед і виголосив з помпою, що мене хоче бачити раджа. А я йому: «Гаразд, мені теж хочеться побачитися з раджею», — і чемно ввійшов у браму, і... і... ось я перед вами. — Він засміявся і раптом запально додав: — А знаєте, що в усім тім найцікавіше? Зараз я вам скажу. Свідомість того, що Патюзан програв би, коли б вони мене коцнули!

Отаке-то він мовив мені перед своїм будинком, коли ми дивилися, як з розколини між пагорбами, мов мара з домовини, випливає місяць; сяйво від нього лилося холодне й бліде, неначе дух померлого сонця. В місячному світлі є щось тривожне: в ньому безстрасність позбавленого тілесної оболонки духа, щось із його незбагненної таємниці. Проти нашого сонця — що не кажіть, а воно джерело всякого життя, — місяць все одно, що луна проти звуку: луна вводить нас в оману, збиває на манівці, байдуже, чи в звукові вчувався глум, а чи смуток. Місяць позбавляє всі форми реальності, а це ж наша стихія, позбавляє їх їхньої суті і надає похмурої реальності лише тіням. Власне, такими були тіні круг нас, а проте Джім видавався коло мене на диво міцним, немовби ніщо — навіть магічна сила місячного сяйва — не могло позбавити його реальності в моїх очах. Мабуть, він направду став невразливий, бо вже витримав натиск темних сил.

Усе стихло, завмерло, навіть на річці місячне проміння спочивало, наче на ставковому плесі. О цій порі приплив найвищий; то була мить цілковитої нерухомості, яка ще дужче підкреслювала цілковиту відрубність цього загубленого куточка землі. Хижки, скупчені понад осяйним обширом без брижів чи там леління, підступали до води щільним рядом невиразних, сірих, сріблястих силуетів, змішаних з чорними масивами тіней. Ті хижки скидалися на примарну череду безформних створінь, що товпляться до моторошної, мертвої річки, аби вгамувати спрагу. Де-не-де за бамбуковими стінами блимав червонястий вогник — теплий, немов жива іскра, він нагадував про людські чуття, захисток і спочинок.

Джім зізнався мені, що часто споглядає, як згасають один по одному ці крихітні теплі вогники; йому справляло насолоду дивитися, як вкладаються спати люди, — без остраху, певні в завтрашньому дні.

— Мирно тут, га? — запитав Джім. Він не відзначався красномовством, проте дальші його слова вражали своєю глибиною: —

Гляньте на ці будинки; серед них нема жодного, де б мені не довіряли. Слово честі! Я ж вам казав, що витриваю. Спитайте будь-кого: чоловіка, жінку, дитину... — Він помовчав. — Одне слово, мені тут зовсім добре.

Я зауважив, що кінець кінцем він мусив дійти такого висновку. А сам я ніколи в цьому не сумнівався. Джім похитав головою.

— Не сумнівалися? Справді? — Він легенько стиснув мені руку вище ліктя. — Ну що ж... ви мали рацію!

Радість, гордість, майже жах вчувалися в цьому тихому вигукові.

— Господи! Подумати лишень, що це для мене означає. — І він знову стиснув мені руку. — А ви мене питаєте, чи не думаю я вертатись. Господи! Вертатись? Мені? Надто тепер, коли ви сказали мені про містера Штейна... Вертатись? Це було б... гірше за смерть. Ні, слово честі! Не смійтеся. Я повинен відчувати щодня, за кожним разом, коли розплющую очі... довіру до себе... Виїхати! Куди? Навіщо? Заради чого?

Я повідомив йому, задля цього я, власне, й прибув, що Штейн збирається подарувати йому будинок та весь запас товарів у Патюзані на певних вигідних умовах. Джім ужахнувся і став гопки.

— К бісу вашу делікатність! — розсердився я. — Це ніяка не ласка з боку Штейна. Вам дають те, що ви заробили. Прибережіть ваші міркування для Мак-Ніла... коли стрінетеся з ним на тому світі. Сподіваюсь, це буде не скоро...

Він мусив пристати на мої докази, бо всі його набутки — довіра, слава, дружба, кохання — зробили його не лише володарем, а й бранцем. Очима власника споглядав він тихий вечір, річку, будинки, одвічне життя лісів, життя прадавнього народу й таємниці землі, гордощі власного серця; але насправді то все те, що він споглядав, володіло ним, привласнивши найзаповітніші його думки, найлегші порухи серця і навіть останнє зітхання.

Він міг пишатися! Я також пишався ним. Це було надзвичайно. Не про безстрашність Джімову я думав. Дивно, як мало надавав я їй значення. Ні, мене більше приголомшили інші здібності, які виявив Джім. Він довів свою спроможність опанувати незнайому ситуацію, гнучкість свого розуму. А його разюча готовність до всього! І все це було для нього таке природне, як нюх для породистого пса. Він не був красномовним, але крізь його вроджену стриманість пробивалася гідність, а уривчасті речення вражали дивовижною поважністю. Він здатний був, як і раніше, по-дитячому шарітися. Подеколи випадкове слово чи фраза виказували, як трепетно ставиться він до своєї праці, що давала йому змогу обілитися. Ось чому Джім любив цей край та його людей, любив з якимось нестримним егоїзмом, з поблажливою ніжністю.

Розділ двадцять п'ятий

— Отут я три дні був бранцем, — прошепотів він до мене в день нашого візиту до раджі, коли ми пробиралися крізь юрму сповнених шаноби підданців, що зібралися на подвір'ї Тунку Алланга. — Бридке місце, правда? І їсти мені не давали; лише як зчиню, бувало, галас, принесуть жменьку рису і смажену рибину завбільшки з плотвичку... Хай їм грець! Ох і голодний же я був, коли никав по цій смердючій оборі, а ці шельми підсовували мені свої пики під самий ніс. Я віддав їм ваш чудовий револьвер на першу ж вимогу. Залюбки спекався його. Коли я шпацирував з незаряджeним револьвером у руці, то був схожий на викінченого ідіота!

Нас провели до раджі, і Джім у присутності свого колишнього поневолювача зробився надзвичайно серйозним та ґречним. Просто дивовижно! Мені хочеться сміятись на саму думку про Джімове перевтілення. Але тоді вся та сцена справила

на мене сильне враження. Старий пройдисвіт Тунку Алланг не міг приховати страху (він не був героєм, хоча й полюбляв розводитись про свою бурхливу молодість), і все ж навіть крізь настороженість у його ставленні до колишнього в'язня прозирала довіра. Зауважте! Ті, хто найдужче ненавидів Джіма, і то йому довіряли. Джім скористався нагодою й виголосив невелику промову. Кількох убогих селян було затримано й пограбовано дорогою до Дорамінової оселі, куди вони несли трохи гуммі та воску, щоб обміняти на рис.

— То Дорамін — злодій! — скипів раджа. Старече висхле тіло затіпалося з люті. Він химерно звивався на рогожі, вимахував руками й дриґав ногами, смикав себе за ковтуни — живий образ оскаженілої величі. Звідусіль нас оточували вирячені очі й розявлені роти. Джім забалакав знову. Якийсь час рішуче й холодно переконував не заважати людині чесно заробляти на хліб собі та своїм дітям. Раджа сидів на помості, наче кравець над своєю дошкою, долоні на колінах, голова низько похилена, очі з-під довгих сивих патлів уп'ялися в Джіма. Коли Джім скінчив, запала мертва тиша. Здавалося, всім забило подих, ніхто не озвався й словом; нарешті старий раджа ледь чутно зітхнув, звів очі й, трясучи головою, швидко сказав:

— Чуєш, народе мій! Щоб такого більше не було!

Народ вислухав наказ у глибокій мовчанці. Один з довірених раджі, з розумними очима, вилицюватим, широким, дуже темним видом, привітний та послужливий (згодом я довідався, що то був кат), подав нам дві чашки кави на мідній таці.

— Краще не пийте, — швидко пробубонів Джім.

Спершу я нічого не второпав і лише глипнув на нього.

Він відпив добрячий ковток, незворушно тримаючи в лівій руці блюдце. Я спалахнув.

— Якого біса ви наражаєте мене на таку безглузду небезпеку? — з милим усміхом прошепотів я Джімові.

Що було діяти? Я, звісно, випив каву, а Джім і оком не змигнув; незабаром ми попрощалися. Коли ми в супроводі меткого й напрочуд привітного ката прошкували подвір'ям до нашого човна, Джім дуже вибачався переді мною. Певно, що ризик був незначний. Особисто він отрути не боявся. Джім запевняв мене, що його тут вважають не так небезпечним, як корисним, а тому...

— Але ж раджа вас страх боїться. Це одразу помітно, — мовив я трохи роздратовано, з тривогою очікуючи першого нападу корчів та жахливого болю.

— Якщо я хочу принести якусь користь і зберегти своє становище, — сказав Джім, сідаючи біля мене в човні, — я мушу йти на ризик і я на нього йду принаймні раз на місяць. Багато хто розраховує, що я вчиню саме так ради їхнього добра. Раджа боїться мене! Ще б пак. Десь-найпевніш, він боїться мене через те, що я не боюсь його кави.

Джім показав мені на північний край частоколу, на зламані вістря кількох кілків.

— Отам я перескочив частокіл на третій день мого перебування в Патюзані. Вони досі не поробили нових кілків. Добрячий стрибок, га?

Ми проминули гирло багнистого потоку.

— А тут я стрибнув удруге. Я біг і з розгону плигнув, але не долетів. Думав, не виберусь. Подарував черевики баговинню. А в голові одна думка: збіса буде неприємно, коли мене проштрикнуть списом, поки я борсаюсь у болоті. Пригадую, мене дослівно занудило, наче я ковтнув гнилі.

Отак-то розгорталися події, а омріяна нагода вперто не покидала його і коли він біг, і коли стрибав через потік, і коли змагався з багнищем... все ще в поволоці серпанку. Тільки завдяки раптовості його прибуття Джіма не закололи відразу ж запоясниками й не скинули в річку. Він був у їхніх руках, але,

здавалося, вони полонили привид, ману, провісника лиха. Що означав його прихід? Як з ним вчинити? Чи не запізно сподіватись на примирення? Може, краще негайно його порішити? Ану ж тоді щось станеться?

Нещасний старий Алланг мало з глузду не з'їхав од перестраху й нерішучості. Разів кілька віче припинялося; радники прожогом кидались до дверей і вискакували на веранду. Подейкують, один навіть стрибнув додолу з висоти майже п'ятнадцять футів і зламав собі ногу. Найвищий володар Патюзана мав чудернацькі звички, приміром, кожну напружену дискусію перетикав панегіриками своїм діям, чимраз дужче розпалюючись, хапався за кинджал і зривався зі свого помосту. Дебати про Джімову долю точилися день і ніч.

Тим часом він никав подвір'ям; хто сахався його, хто витріщав на нього очі, але фактично він був полишений на ласку першого-ліпшого негідника, озброєного ножем. На ніч Джім притаковився у маленькій напівзруйнованій повітці, де нестерпно смерділо гнилизною й покидьками; а проте апетиту він, бачиться, не втратив, бо — як він мені розказував — був голодний весь цей, будь він неладний, час. Раз у раз якийсь «надутий осел» вибігав із зали засідань і медовим голосом ставив йому фантастичні запитання:

— Чи не збираються голландці загарбати край? Може, білий добродій воліє вернутися назад у пониззя річки? З якою метою прибув він до такої вбогої країни? Раджа хотів би знати, чи не зможе білий полагодити годинник?

І вони принесли йому нікельований годинник американського виробництва. З нудьги Джім узявся лагодити цей будильник. Певно, саме тоді йому сяйнуло, яка незмірна небезпека загрожує його життю. Він упустив годинника, «ніби гарячу картоплину», і хутко вийшов, не маючи ані найменшого уявлення, що робити далі. Знав лише, що становище нестерпне.

Він никав знічев'я за маленьким напіврозваленим гамазеєм на палях, і враз погляд його впав на зламані кілки палісаду. З безтурботним виглядом він одійшов чимдалі для розгону, озирнувся і вздрів біля себе одного з наближених раджі у супроводі двох тубільців зі списами. Джім вислизнув у них «з-під носа», перелетів, «ніби птах», через частокіл на той бік і так бебехнувся, аж йому затріщали всі кістки і ледь не розкололася голова. Миттю він скочив на ноги. Ту мить він ні про що не думав; пам'ятав лише, що знявся неймовірний лемент. Перші хатини Патюзана були од нього за чотириста ярдів; він побачив струмок і мимохіть пришвидшив біг. Він немов летів над землею, не торкаючись її. Відштовхнувся від краю сухого ґрунту, відчув, що летить у повітрі, а тоді, без жодного струсу вгруз у драглистий липучий мул. Тільки тепер, марно силкуючись вивільнити ноги, Джім «прийшов до тями». В голову полізли думки про «кляті довгі списи».

А втім, він далеко випередив своїх переслідувачів. Настав відплив, у струмку майже не було води, і тим часом Джім перебував у безпеці; єдину загрозу для нього становила далекобійна рушниця.

— Я думав, доведеться мені тут пропасти, — сказав він. Одчайдушно борсаючись, збиваючи болото руками, він досягнув лише того, що гидка холодна лискуча твань обліпила його груди аж до підборіддя. Схоже, йому загрожувало бути похованим живцем, і він став несамовито гамселити багнюку кулаками. Болото летіло на голову, заляпувало обличчя, очі, рота. Нараз йому згадався двір раджі, як згадується місце, де ти був щасливий багато літ тому. Він волів знову бути там і лагодити годинник. Джімові здавалося, що йому вилазять очі, що він сліпне від шалених, конвульсивних, нестямних зусиль, які врешті вилилися в могутній останній сліпий ривок, аби продертися крізь землю, скинути її зі своїх членів — і він відчув, що ледь помітно суне під гору до берега.

...Джім лежав на твердому, простягнувшись на весь зріст, бачив світло та небо. Потім сяйнула щаслива думка, що зараз він засне. Джім заснув: на хвилину, на двадцять секунд чи на секунду, хтозна; він виразно пам'ятає, як прокинувся, конвульсивно здригнувшись. Часину лежав нерухомо, а потім підвівся, замащений з голови до п'ят у мул, міркуючи про те, що з його племені тут тільки він — сам-один на сотні миль навкруги, і годі йому сподіватися від когось допомоги, спочуття чи жалю, що він ніби загнаний звір. Перші хатини були не далі, як за двадцять ярдів, відчайдушний лемент переполоханої жінки, що квапилась узяти на руки дитину, примусив його знову пуститися бігцем. Джім мчав у самих шкарпетках, обліплений корою грязі, що позбавляла його людської подоби. Отак він пробіг більш як півсела. Жінки, ті, що моторніші, кидалися врозтіч; чоловіки впускали, що мали в руках, і стояли отетерілі, з одвислими щелепами. Джім скидався на летюче страховисько. Маленькі діти зі страху падали долілиць і гамселили ногами по землі. Звернувши між двома хижками, він подерся схилом, з відчайдушною рішучістю переліз через барикаду з повалених дерев (під той час у Патюзані й тижня не миналю без кривавих сутичок), перемахнув через пліт на кукурудзяне поле, де якийсь настрашений дітвак пожбурив у нього палицею, вискочив на стежину і відразу потрапив до рук кількох вкрай здивованих людей. З останніх сил він пробелькотів:

— Дорамін! Дорамін!

Його затягли, коли б не сказати занесли, на верхівку пагорба, а на широкому подвір'ї, обсадженому пальмами й фруктовими деревами, підвели до крісла, де сидів огрядний чоловік; навколо юрмились схвильовані люди. Джім заходився незграбно порпатись у заболоченому одязі, шукаючи перстень, і зненацька беркицьнувся навзнак, чудуючися, хто його збив з ніг? А то його попросту пустили — розумієте? — тільки що він не міг стояти на ногах. Біля підніжжя горба почулося

кілька пострілів, зроблених навмання, а над виселком здіймався глухий занепокоєний гомін.

Та Джім уже був у безпеці. Дорамінові люди забарикадували браму і лили йому в горло воду; Дорамінова стара дружина, метка й добросерда, віддавала своїм дівчатам крикливі накази.

— Бабуся, — розповідав він зворушено, — піклувалася мною, наче рідним сином. Я вже лежав на велетенському ліжку — її власному парадному ліжку, — а вона бігала туди-сюди, втирала очі й поплескувала мене по плечу. Либонь, у мене був жалюгідний вигляд.

Він щиро привернувся до старої Дорамінової дружини. А та й собі полюбила його, як мати. Вона мала крутляве лагідне обличчя горіхової барви, геть морхле, товсті яскраво-червоні губи (вона без упину жувала бетель) і добродушні очі, якими вона весь час блимала. Жінка не присідала ні на хвилину й невтомно рядила юрбою молодих жінок з ясно-брунатними обличчями й великими печальними очима — то були її дочки, служниці та невільниці. Ви знаєте, як воно буває в тубільців: різницю загалом неможливо вловити. Господиня була худорлява і навіть у просторих шатах, скріплених на грудях застібками, оздобленими самоцвітами, мала непоказний вигляд. Я бачив не раз, як господиня гасала по обійстю, маючи густющими, довгими сивими косами, що спадали їй на плечі. Говорила вона просто й розумно, походила із шляхетного роду, була владна й дивакувата. Пополудні сиділа у величезному фотелі навпроти свого чоловіка і спокійно дивилася крізь широкий отвір у стіні, звідки відкривався розлогий краєвид на село та річку.

Ноги Дорамінової жінки завжди були підібгані, він сам сидів у фотелі рівно, величний, немов гора посеред рівнини. Він вийшов з класу накход (крамарів), а проте шанували його надзвичайно, і тримався він із винятковою самоповагою. В Патюзані Дорамін був другий за силою ватаг. Переселенці з Целебеса (близько шістдесяти родин, що могли виставити до двохсот

чоловік зі списами) багато років тому вибрали його своїм старшим. Люди цього племені кмітливі, заповзятливі, мстиві, відзначаються більшою сміливістю, аніж решта малайців, і не миряться з утисками. Вони утворили партію, опозиційну раджі.

Суперечки точилися через торгівлю. То була найперша причина сутичок між двома сторонами, несподіваних повстань, коли у селищах спалахували пожежі, все огорталося димом, лунали постріли й зойки. Села палили, полоненців тягли до обгородженого частоколом двору раджі, де їх убивали або брали на муки за те, що вони осмілилися торгувати з кимось іще, крім самого раджі. Лише за день чи за два до Джімового прибуття кількох старійшин рибальського селища скинули зі стрімчаків — була підозра, що вони збирають їстівні пташині гнізда для якогось целебеського торговця.

Раджа Алланг волів бути єдиним купцем у країні, і порушення монополії каралося смертю; проте його уявлення про торгівлю нічим не різнилося від звичайнісінького здирства. Жорстокість та зажерливість раджі стримувалась тільки його боягузтвом; він боявся добре навчених загонів целебесців. Раджа чинив розправу з супротивниками руками підданців і непохитно вірив у своє право.

Становище погіршувалось і тим, що заїжджий чужинець-напівараб із релігійних міркувань підняв повстання серед племен у глибині краю (Джім називав їх «діти джунглів») і закріпився в таборі на вершині одного з пагорбів-близнят. Він нависав над Патюзаном, наче шуліка над пташником, і спустошував окіл. Цілі покинуті села догнивали на зчорнілих палях понад берегами чистих струмків, ронячи у воду жмутки трави зі стін та листя з дахів; здавалося, вони помирали природною смертю, немов рослини, уражені невиліковною хворобою.

Обидві партії в Патюзані намагалися розгадати, котру з них цей заброда пограбує першою. Раджа зайшов з ним у таємні

перемови. Дехто з племені бугі, доведений до краю повсякчасною небезпекою, був не від того, щоб порозумітися з узурпатором. Заповзятливіші пропонували напівжартома «закликати шерифа Алі з його дикунами й вигнати з країни раджу Алланга», Дорамінові ледве вдавалося їх стримати. Він старів, і, хоча й досі користувався впливом, становище вийшло з-під його контролю.

Отакі-то були справи, коли Джім, вирвавшись від раджі, став перед очі ватага бугі, показав персня і ввійшов, сказати б, у самісіньке серце громади.

Розділ двадцять шостий

Дорамін був одним з найвидатніших людей своєї раси, яких я будь-коли стрічав. Його постать, як на малайця, видавалася велетенською, але не через огрядність; він мав препишний, величний вигляд. Малорухоме тіло огорнуте сувоями дорогих тканин, барвистих шовків з золотим гаптуванням; здорова голова запнута червоною з золотом хустиною; плескате, велике, круглощоке, увиразнене зморшками обличчя з двома важкими дугастими складками від широких суворих ніздрів до уст із м'ясистими губами; воляча шия, високе, поороване чоло над пильними гордими очима — все те, раз побачивши, годі було забути, його спокійна незрушність — сівши, він рідко коли рухав рукою чи ногою — видавалася втіленням безмежної самоповаги. Ніхто ніколи не чув, аби він підніс голос, його хрипкий, владний, ледь приглушений шепіт долинав ніби здалеку. Коли Дорамін ішов, два молоді здоровані, оголені до пояса, в білих саронгах та чорних ярмулках підтримували його під лікті; вони опускали свого володаря на стілець і стояли позаду, аж поки він поволі, ніби через силу, повертав голову праворуч і ліворуч; тоді вони брали його попід пахви і допомагали встати. Попри все те, він анітрохи не скидався на каліку, — навпаки, всі його статечні рухи немовби

виказували якусь могутню приховану силу. Вважалося, що в громадських справах він радився зі своєю дружиною, а проте, скільки я знаю, ніхто ніколи не чув, щоб вони обмінялися бодай словом. Коли вони сиділи поруч, урочисто споглядаючи далечінь, то завжди мовчали. Внизу в сяйві призахідного сонця перед ними розлягалася неозора країна лісів — море темної зелені, ген-ген аж до бузково-багряного пасма гір; річка яскріла блискотливими закрутами, ніби велетенська літера S із кутого срібла; брунатна стрічка осель бігла вздовж обох вигнутих берегів під пагорбами-близнятами, знесеними над найближчими верхівками дерев.

Контраст між ними був разючий: жінка — легка, тендітна, худорлява, жвава, чимось схожа на чаклунку і навіть у спокої своєму по-материнському турботлива; чоловік — важкий, неповороткий, ніби грубо витесаний з каменю, такий собі нерухомий добродушний дикун.

Син старого подружжя був хлопець хоч куди.

Він знайшовся у них пізно. Либонь насправді він не був аж такий молодий, як здавався. В двадцять чотири — двадцять п'ять років ви не такі вже й зелені, якщо у вісімнадцять стали батьком родини. Заходячи в простору залу, де стіни й підлога були оббиті тонкими рогожами, а стеля обіпнута білим полотном, залу, де сиділи його батько й мати, оточені шанобливим почтом, молодик прямував до Дораміна, щоб поцілувати велично простягнуту руку, а потому ставав за материним кріслом. Мабуть, не помилюся, кажучи, що вони божествили його, але я ні разу не спіймав їх на тому, що вони відкрито дивляться на сина. Щоправда, то були офіційні прийоми, як правило, дуже людні. Годі описати врочистість привітань і прощавань, глибоку шанобливість, що прозирала в жестах, виразі облич, тихому шепоті.

— Далебі, варто таке побачити, — запевняв мене Джім, коли ми переправлялися через річку.

— Не люди, а герої роману, правда? — тріумфально виголосив він. — А Даїн Уоріс, їхній син, — мій найщиріший друг, звісно, не рахуючи вас. Містер Штейн назвав би його вірним «бойовим товаришем». Мені поталанило. Боже мій! Як мені поталанило, що я наскочив на них, коли біг, втрачаючи останні сили.

Він похилив голову й замислився, відтак стрепенувся й додав:

— Певна річ, я не сидів згорнувши руки, і все ж... — Він знову змовк, а тоді муркнув: — Враження таке, ніби все прийшло до мене самохіть. Раптом я побачив, що належить зробити...

І справді, все прийшло до нього ніби самохіть, ще й через війну, що було цілком природно, — адже сила, яку він у собі відчув, через війну привела до миру. І в цьому розумінні сила його була справедливою. Та не думайте, що свій шлях Джім побачив одразу. Коли він прибув до Патюзана, громада бугі переживала найкритичніші часи.

— Вони всі боялися, — розповідав Джім, — кожен тремтів за свою шкуру. А мені було ясно, мов білий день: треба негайно щось робити, якщо вони не хочуть пропасти один по одному, гноблені з одного боку раджею, а з другого — тим заволокою-шерифом. Проте зрозуміти становище — то було ще не все. Коли у нього вже народився задум, довелося втовкмачувати його в ледачі голови, долаючи заслони страху та себелюбства. Нарешті він переконав їх. Але й на тому не скінчилося. Треба було обміркувати тактику. Джімів план був дуже сміливий, але поки що зроблено лише півділа. Джім мусив надихнути своєю вірою силу людей, незгідливих з якихось таємних міркувань чи просто з дурної впертості; мусив гасити недоречні спалахи заздрості, розвіювати різні сміховинні сумніви. Якби не могутній Дорамінів авторитет та палке завзяття його сина, Джім зазнав би невдачі. Даїн Уоріс, юнак незвичайний, перший повірив у нього; в них була загадкова глибока дружба, що зрідка зав'язується між

темношкірим та білим, дружба, коли сама расова відмінність немовби єднає дві людські істоти якоюсь дивною, спонтанною приязню. Про Даїна Уоріса його одноплеменці з гордістю казали, що він уміє битися незгірш од білих. То була правда; він відзначався мужністю, сказати б, цілком безхитрою та й складом ума — європейським. Серед малайців іноді трапляються такі люди; ви раптом з подивом відкриваєте в них споріднений спосіб мислення, бистрий розум, непохитну цілеспрямованість, рисочки альтруїзму.

Невисокий на зріст, але навдивовижу пропорційний, Даїн Уоріс тримався з гідністю, вільно й невимушено, а на вдачу був — палкий, як вогонь. Його смагляве обличчя з великими чорними очима було жваве й виразне або спокійне, задумане. Він був неговіркий; твердий погляд, іронічна посмішка, стримані манери свідчили про неабиякий розум та внутрішню силу. Такі істоти відкривають людям із Заходу, що частенько дивляться на все досить поверхово, приховані можливості рас і країн, овіяних таїною незліченних століть.

Даїн Уоріс, я певен, мало що вірив Джімові, а й розумів його. Мене він просто зачарував. Його, сказати б, кпинливий спокій разом з тонким співчуттям Джімовим замірам припали мені до душі. Я споглядав найчистіші джерела дружби. Щоправда, першість належала Джімові, але Даїн Уоріс заполонив свого ватажка. По суті, Джім-ватажок був полонений у повному розумінні. Країна, її народ, дружба, кохання зробились його ревними охоронцями. Кожен прожитий день долучав нову ланку до кайданів цієї дивної свободи. Я впевнювався у цьому, в міру як дізнавався більше й більше про його історію.

Та й наслухався ж я про неї! І на спочинку під час наших мандрівок, і в таборі (ми блукали по всьому краю в пошуках невидимої дичини); значну частину його пригод я вислухав на одному з пагорбів-близнюків, куди я видряпувався останні сто футів

навкарачки. Наш ескорт — добровільні супровідники від селища до селища — отаборився на галявинці на півдорозі до вершини, і в тихому безвітряному надвечір'ї чути було дим лісового вогнища, що ніс із собою ніжний, п'янкий аромат. Долинали до нас угору й голоси, напрочуд виразні, ясні й прозорі. Джім примостився на стовбурі зрубаного дерева, витяг люльку і запалив. З землі витикалося нове покоління трав та кущів; під колючим хмизом видніли сліди земляних робіт.

— Все почалося звідси, — озвався Джім після тривалої глибокої мовчанки. На другому горбі, за темним проваллям завширшки ярдів із двісті, я вгледів низку високих зчорнілих, подекуди кривих кілків — рештки неприступного табору шерифа Алі.

І все ж табір було взято. Джімова ідея перемогла. Він витяг на вершину цього пагорба стару Дорамінову артилерію: дві іржаві семифунтові гармати і силу маленьких мідяних мортир, використовуваних як обігова монета. Найважче було підняти їх нагору.

Джім показав мені, де він закріпив линви; розповів, як нашвидкуруч змайстрував корбу з видовбаної колоди, що оберталася на заструганому кілку. Останні сто футів подолати було найважче. Джім заявив Дорамінові, що відповідає власною головою за успіх плану. Він намовив прихильників війни працювати в поті чола цілу ніч. Уздовж крутосхилу палали великі багаття, «але тут, нагорі, — пояснював Джім, — де одне з відділень тягало гармати, доводилося працювати в темряві». З вершини люди на крутосхилі скидалися на працьовитих мурашок. А сам Джім ту ніч без упину сновигав то вгору, то вниз, наче вивірка; наказував, підбадьорював, пантрував за всім. Старий Дорамін звелів, щоб і його винесли нагору. Його примістили на галявинці посередині схилу, і тут він сидів у своєму кріслі, освітлений великим багаттям.

— Дивовижний стариган, чисто тобі який прадавній ватаг, з отими своїми пронизливими очицями, — захоплювався Джім; на колінах він тримав два величезні крем'яні пістолети. Чудова зброя — з ебенового дерева, в срібній оправі, з гарними курками, як два давні мушкетони. Подарунок від Штейна... за той перстень. Колись вони належали доброму старому Мак-Нілові.

Дорамін сидів, мов закам'янілий; сухий хмиз палахкотів за його спиною; сила-силенна людей снувала довкола, всі кричали, тягнули линву, а він сидів так урочисто, так поважно, що й не сказати! Певна річ, старий не врятувався б, якби шериф Алі наслав на нас свою навісну банду і змусив моїх людей до втечі. Дорамін піднявся сюди, наражаючи себе на неминучу смерть, якби ворог переміг. Так, так, сумніватися не випадало! Боже праведний! Я аж тремтів, дивлячись на нього — не людина, а скеля! Але, мабуть, шериф подумав, що ми несповна розуму, і не завдав собі клопоту поцікавитись нашими приготуваннями. Хто б повірив, що таке здійсненне? Ба навіть хлопці, які, мов чорні воли, тягли линву, і ті не вірили!

Джім стояв випроставшись, у руці — димуча люлька, на вустах — усмішка, очі горять по-хлоп'ячому. Я сидів на пеньку біля його ніг, а внизу простерлася країна — розлога пуща, темна під сонцем, хвиляста, як море, зі сріблом звивистих річок, сірими плямами селищ та галявинкою, де-не-де схожою на ясний острівець серед темних хвиль верховіття. Похмура задума слалася над тим широким одностайним краєвидом; світло лилося на нього немовби в провалля. Земля поглинала сонячні промені; тільки ген-ген далеко, понад берегом, пустельний океан, рівний та гладенький під прозорою млою, здіймався до неба сталевою стіною.

І ми дивилися вдвох на це все — високо в сонячному сяйві, на вершині історичного пагорба. Джім панував над пралісом, над одвічним мороком, над вікодавнім народом. Він стояв,

як статуя на постаменті; його незламна юність уособлювала силу і, можливо, чесноти рас, які ніколи не старіють, які виринули з темряви. Джім чомусь завжди здавався мені символом. Певно, через це я так переймався його долею. Не знаю, чи це було справедливо з мого боку, але саме цієї миті я згадав обставини, що привели сюди Джіма; вони постали перед моїми очима напрочуд виразно. Так падає тінь на залиту сонцем місцину.

Розділ двадцять сьомий

Легенда встигла наділити його чародійною силою. Так, то правда, що там на пагорбі було багато хитромудро припасованих линв та дивна машина, що крутилася завдяки зусиллям багатьох людей. Розповідали, що кожна гармата продиралася вгору крізь хащі, наче вепр, що торує собі шлях у підліску, а проте... І тут наймудріші хитали головами. Безперечно, в цьому було і щось магічне: бо, зрештою, що таке міць мотуззя та людських рук? У всіх речах живе бунтівна душа, яку слід подолати всемогутніми чарами та заклинаннями. Так правив старий Сура, вельми шанований патюзанець, у тихій вечірній розмові зі мною. Сура був також чаклун; його запрошували щороку на сівбу та збір рису у всій окрузі, щоб він упокорив норовисту душу речей. Свій фах він уважав за вельми виснажливий, а може, й справді душі речей непокірніші, аніж душі людей. А простолюд з навколишніх сіл щиро вірив, що Джім перетягнув гармати на гору на власній спині — по дві за один раз.

На ці балачки Джім зозла тупав ногою і вигукував сердито й водночас насилу стримуючи сміх:

— Що поробиш із такими недоумками? Сидять цілими ночами и мелють таке, що на голову не налазить, і що химерніша вигадка, то більше їм до вподоби.

В цьому роздратуванні можна було помітити тонкий вплив його оточення. Так виявлялася Джімова залежність від

патюзанців. Він заперечував усі вигадки з такою кумедною поважністю, аж я врешті не витримав:

— Мій любий хлопче, сподіваюсь, ви не припускаєте, що я теж вірю в ці балачки?

Він здивовано глипнув на мене.

— Ба ні! Не припускаю, — він гомерично розреготався. — Та хоч би що там було, а гармати були на місці і вдосвіта пальнули всі водночас. Побачили б ви, як летіли тріски!

Даїн Уоріс, що сидів біля нього і слухав зі спокійним усмішком, приплющив очі й ворухнув ногами.

Коли гармати пощастило витягти на гору, Джімові люди відчули таку себепевність, аж він зважився лишити батарею під наглядом двох старших бугі, що свого часу нюхнули пороху, а сам прилучився до Даїна Уоріса та до штурмового загону, зачаєного у виярку. Перед світом вони поповзли на гору і, подолавши дві третини шляху, залягли у росяній траві, чекаючи сходу сонця (то був умовний сигнал). Нетерпляче, тривожно, схвильовано спостерігав Джім за швидким світанням; розпашілий від роботи й підйому, він чув, як холод проймає його до кісток. Він боявся, що почне тремтіти й труситись, як осиковий лист, перш ніж вони кинуться в атаку.

— Зроду ще так довго не тягнувся час, як у ті півгодини, — признався він.

Поволі проти неба почали проступати обриси частоколу. Люди, розсіяні по крутосхилу, причаїлися серед темних скель та зарошених кущів. Даїн Уоріс лежав на землі коло Джіма.

— Ми перезирнулись, — сказав Джім, поклавши руку на плече свого друга. — Даїн весело всміхнувся до мене, а я боявся розтулити губи, щоб не задзвонити зубами. Я обливався потом, коли ми тільки зачаїлися, тож можете собі уявити...

Він сказав — і я вірю йому, — що сумніву в перемозі у нього не було. Його непокоїло тільки, чи він зможе стримати дрож.

Що їх чекає, йому було байдужки. Він знав тільки, що мусить досягти вершини горба і лишитися там будь-що-будь. Для нього не було відступу. Ті люди сліпо вірили. Йому і більш нікому! Повірили йому на слово...

Він замовк і пильно глянув на мене.

Вони ще не мали приводу шкодувати за тим. Жодного. Він має в бозі надію, що ніколи й не матимуть. А тим часом — горе, та й годі! У них увійшло в звичку радитися з ним про все. Просто неймовірно! От зовсім недавно один старий дурило, якого він і в вічі не бачив, прийшов за кілька миль із села спитати, чи розлучатися йому з дружиною. Авжеж! Слово честі! Отакі-то справи... Старий сів на веранді навпочіпки, жує бетель, зітхає і плюється на всі боки, похмурий, як ніч; минула не менш як година, поки він ушився нарешті з тією, сто чортів, маячнею. Це зовсім не так кумедно, як видається. Що Джім мав на те все сказати? Спитав, чи хороша дружина. Так. Хороша, хоч і стара. І старий заходився розказувати довжелезну дурнячу історію про якісь мідні горщики. Мовляв, жили вони разом п'ятнадцять чи двадцять років... точно не скаже. Довго, дуже довго. Дружина хороша. Бив її потроху — так, для годиться, поки була молода. Мусив бити — це справа гонору. Аж ось уже на старощах вона позичає синові своєї сестри три мідні горщики і починає щодня з ним гарикатись. Вороги з нього глузують, він аж почорнів. Горщиків нема. Страх як йому все те допекло.

Історія заплутана; Джім відпровадив його додому й пообіцяв прийти й розібратися самому. От ви смієтесь, а яка то була морока! Цілий день пробиратися лісом, а другий день проморочитися з натовпом дурних селян, щоб докопатися до суті справи. Могла пролитися кров. Ці недоумки поділилися на два табори, підтримуючи ту чи ту родину, й одна половина села напосілася на другу половину.

— І це замість того, щоб займатися своїм урожаєм!

Звичайно, він повернув старому ті кляті горщики і всіх помирив. Це було неважко. Досить йому кивнути пальцем, щоб припинити смертельну ворожнечу в країні. Найважче було дошукатися правди. І дотепер він не певний, чи з усіма вчинив справедливо. Це його непокоїть. А балаканина без кінця-краю! Боже мій! Здавалося, годі в тім усім дібрати глузду! Легше взяти приступом старий двадцятифутовий частокіл. Атож! То була б дитяча забавка. І часу менше пішло б. Що й казати, все це виглядало досить кумедно: старий йому в діди годиться. Та, з другого боку, тут не до жартів. Його слово вирішує все, відколи розбито шерифа Алі. Жахлива відповідальність, повторив він. Якби йшлося не про три мідних горщики, а про три життя, різниці не було б ніякої...

Отже, Джім дав уявлення про моральну вагу своєї військової перемоги. Воістину вона, ця перемога, була величезна: привела його через війну до миру, через смерть у саме осереддя життя того люду; але похмурий край, розпростертий під сліпучим сонцем, все ще видавався огорнутим незбагненним предковічним спокоєм. Джімів свіжий молодечий голос (диво дивне, час мовби й не торкався юнака!) легко плив у далеч понад незмінним обличчям пралісу, подібно до гуку гармат того холодного росяного ранку, коли Джімові у всьому світі важило тільки одне: вгамувати нестримний дрож.

Аж ось перше скісне проміння сонця торкнулося непорушного верховіття, й на чолопку одного з пагорбів пролунали глухі залпи, заклубочився білий дим. З другого пагорба донісся несамовитий ґвалт, чути було команди, гнівні, вражені та тривожні вигуки. Джім та Даїн Уоріс найперші добігли до огорожі. В Патюзані люблять розповідати, як Джім одним пальцем звалив браму. Він сам, звісно, рішуче спростовував ці байки.

Частокіл, наполегливо пояснював він, був досить благенький, ще й добряче потрощений гарматами, і тримався тільки

дивом. Джім наліг на нього плечем і, перекинувшись через голову, впав у дворі. Якби не Даїн Уоріс, віспуватий, татуйований гевал пришпилив би його списом до колоди, як ото Штейн чинить зі своїми жуками. Третім у двір вдерся Тамб Ітам, Джімів служник. Цей малаєць з півночі випадком опинився в Патюзані; раджа Алланг живосилом затримав його і призначив веслярем на одному з парадних човнів. Малаєць чкурнув звідти при першій же нагоді і, знайшовши захисток і сякий-такий харч у бугі, почав слугувати Джімові. Лице він мав темне й плескате, очі витрішкуваті й налиті жовчю. Щось надзвичайне, майже фанатичне було в його відданості «білому лордові». Він не розлучався з Джімом, ніби його похмура тінь. На урочистостях ходив за ним назирці, тримаючи руку на руків'ї криса, лютими поглядами відганяючи людей. Джім зробив Тамб Ітама своїм управителем, і весь Патюзан запобігав перед ним, як перед впливовою особою. Під час наступу він відзначився, б'ючися з якоюсь методичною жорстокістю. Штурмовий загін пробився крізь частокіл так швидко, аж, попри паніку в гарнізоні, «запекла боротьба точилася яких п'ять хвилин, поки якийсь телепень не підпалив оборіг, і всі мусили покинути бойовище».

Ворога було розбито вщент. ДорамІн, який незворушно чекав у своєму кріслі на крутосхилі (дим від гармат клубо-чився над його великою головою), зустрів новину глибоким буркотом. Довідавшись, що син його живий і переслідує ворога, він мовчки зробив спробу підвестись; меткі служники шанобливо підхопили його під руки, й він з величною гідністю рушив у затінок, де ліг спати, з голови до п'ят прикритий білою полотниною.

У Патюзані запанувало надзвичайне піднесення. З горба, обернувшись спиною до жевристої огорожі, чорного попелища та напівобгорілих трупів, Джім бачив раз у раз, як сільські вигони по обидва боки річки заповнюються раптом розбурханими юрбами і за мить знову порожніють. Він розрізнив гуркіт гонгів

та барабанів, а також дикі вигуки юрби, мов вибухи приглушеного рику. Безліч прапорів майоріло над брунатними гребенями дахів, немов зграя дрібного птаства — білого, червоного та жовтого.

— Певне, вам це припало до душі, — прошепотів я; мені передалося його хвилювання.

— Це було... надзвичайно! Надзвичайно! — вигукнув він, рвучко розвівши руки.

Несподіваний жест заскочив мене, ніби я побачив, як він розкриває таємницю свого серця сонячному світлу, застиглим у понурій задумі лісам, сталевому морю. Внизу місто спочивало на звивистих берегах сонної річки.

— Надзвичайно! — повторив він утретє, шепочучи сам до себе.

Справді, то було надзвичайно! Джімові слова справдилися: він домігся успіху, під ногами відчував завойовану землю, користувався сліпою довірою людей, врятував од загину віру в себе — і все те він завдячував тільки собі. Годі простими словами передати вам враження від його цілковитої, безмежної самотності. При переказі все тьмяніє. Звичайно, він був там з білих у повному розумінні один-однісінький, але несподівані риси його вдачі так злютували його з оточенням, аж та самотність видавалася єдино наслідком його могуті. Вона тільки відтіняла його велич. Джім був незрівнянний; здавалося, він — один із тих виняткових людей, яких можна міряти лише гучністю їхньої слави; а слава його, не забувайте, розійшлася на великі відстані. То не був трубний глас тієї порочної богині, яку ми всі знаємо, вульгарний та нахабний. Вона, та слава, бриніла суголосно похмурій тиші краю без минулого, де слово Джімове було єдиною правдою кожного прожитого дня. його слава мала в собі щось від безгоміння, крізь яке вона йшла за людьми в незаймані нетрища і скрізь звістувала про себе, всепроникна, далекосяжна; тим-то в шепоті на людських вустах вчувалися подив і таємниця.

Розділ двадцять восьмий

Розбитий шериф Алі мерщій дременув з краю, а коли нещасні переслідувані люди почали виповзати з джунглів і вертатися до своїх недоглянутих домівок, Джім, порадившись із Даїном Уорісом, призначив старшин. Таким чином він став фактично правителем краю.

Щодо старого Тунку Алланга, то попервах він страшенно перелякався. Довідавшись про взяття пагорба, Алланг упав долілиць на бамбукову підлогу свого тронного залу і нерухомо пролежав цілу добу; з горла в нього вихоплювалися притлумлені, моторошні стогони, і ніхто не важився підійти до цього розплатаного тіла ближче, ніж на довжину списа. Раджа вже мовби навіч бачив, як його ганебно виганяють із Патюзана, уявляв, як він поневірятиметься, покинутий, обшарпаний, без опію, без своїх жінок та почту — легка здобич для першого-ліпшого розбишаки. Після шерифа Алі настане його черга, а хто може дати відсіч такому сатані? І справді, на час мого візиту раджа завдячував життя і рештки влади лишень Джімовим уявленням про справедливість. Бугі палко жадали поквитатися з ним за давнє, а незворушний старий Дорамін плекав надію побачити свого сина володарем Патюзана. В одній з наших розмов він натякнув мені на ту свою потаємну амбіцію. Напрочуд тонко, гідно й водночас обачно завів Дорамін мову про неї.

Він сам (такий був початок) замолоду був при силі, але тепер прийшли старість і втома... його могутня статура, гордовиті очиці, що кидали розумні, проникливі погляди, мимохіть малювали в уяві хитрого старого слона; широкі дужі груди повільно здіймались і опускались — ніби розмірено дихало спокійне море. Він запевнив, що безмежно довіряє мудрості Тюана Джіма, аби лиш домогтися обіцянки! Одного слова було б досить!..

Його засапана мовчанка, тихе рокотання голосу нагадували останні потуги відшумілої грози.

Я спробував перевести розмову на інше. То було нелегко, оскільки влада, поза всяким сумнівом, належала Джімові; здавалося, в цьому новому світі він розпоряджався всім згідно з власною волею. Але чи мало це якесь значення проти думки, яка сяйнула мені, поки я уважно слухав, — що Джім нарешті став господарем своєї долі.

Дораміна непокоїло майбутнє краю, і мене вразив хід його міркувань. Країна лишається там, де примістив її Господь, проте білі, сказав він, приходять і невдовзі відходять. Ті, кого вони покинули, не знають, коли сподіватися їх повернення. Білі вирушають на рідну землю, до свого народу, і цей білий юнак теж незабаром...

Не знаю, що спонукало мене гостро заперечити: «Ні, ні!» Ця необачність стала очевидною, коли Дорамін повернув до мене лице в суворих глибоких зморшках, незворушне, мов велика брунатна маска, і замислено сказав, що це добра новина, а тоді поспитав, чому?

Його жінка, схожа з маленькою добродушною чарівницею, сиділа по другий бік від мене з підібганими ногами й дивилась у великий отвір у стіні. Я бачив тільки пасмо сивого волосся, випнуту вилицю і гостре підборіддя; вона щось жувала. Не відводячи погляду від широкого виду на ліс, що простягся генген аж до гір, вона співчутливо поцікавилася, чому Джім, такий молодий, покинув рідну домівку і заблукав так далеко, наражаючись на безліч небезпек? Хіба немає в нього родини, близьких на батьківщині? Немає старої матері, котра завжди пам'ятатиме його?..

Заскочений зненацька, я пробубонів щось під ніс і непевно похитав головою. Мабуть, я справляв жалюгідне враження, коли силкувався виплутатися з халепи. У кожному разі старий

накхода раптом зробився неговіркий. Боюсь, я розчарував його, і, видно, йому було тепер над чим помізкувати. Дивно, що того ж таки вечора (назавтра я мав покинути Патюзан) я ще раз зіткнувся з тим самим запитанням, з тим самим «чому», що стосувалося Джімової долі, на яке я не міг відповісти. Власне, я підходжу до історії його кохання.

Певно, ви гадаєте, що цю історію легко собі уявити. Всяк наслухався таких історій, і переважна більшість із нас взагалі не йме віри, що в них ідеться про кохання. Ми вважаємо їх радше за пригоди; у найкращому разі за скороминущу пристрасть чи просто за гріхи молодості, кінець кінцем приречені на забуття, навіть якщо й позначені правдивою ніжністю та жалем. Такий погляд загалом слушний. Можливо, у цьому разі теж... А втім, не знаю. Розповісти цю історію зовсім не просто, якщо дотримуватися узвичаєного погляду. На око вона схожа на всі історії кохання, а проте я бачу в ній трагічну жіночу постать з печаттю німотності на вустах, тінь жорстокої мудрості, похованої в самотній могилі, тінь із тоскним, безрадним поглядом. Могила, що я надибав на вранішній прогулянці, — простий бурий горбочок, рівненько обкладений шматками білого коралу й обведений загорожею із зрубаних неокорованих деревець. Гірлянда з листя та квітів обплітала згори тонкі стовпці... і квіти були свіжі...

Отож хай навіть тінь жінчина живе лишень у моїй уяві, я можу незаперечно ствердити — могилу не було занедбано. Коли ж я додам, що Джім власноручно звів нехитру огорожу навколо горбочка, ви одразу пересвідчитесь у своєрідності всієї історії. В тім, що він поділяв спомини та почуття іншої істоти, можна бачити поважність, яка дає багату поживу для роздумів. У нього була совість — і совість романтична.

Весь вік дружина відворотного Корнеліуса не мала іншого розмовника, повіреного й друга, опріч своєї дочки. Чому бідолашна жінка віддалася за цього мерзенного португальця з Малакки

після розлуки з батьком своєї дівчинки і що спричинилося до розлуки — смерть, яка часами буває милосердна, чи жорстокий збіг обставин, — лишилося для мене таємницею. З нечисленних згадок, почутих на цю тему від Штейна, я дійшов переконання: то не була звичайна жінка. Батько її — білий — був високий урядовець; він належав до тих щедро обдарованих людей, що не настільки тупі, аби здобути успіх, отож кар'єра їхня нерідко закінчується тим, що вони опиняються в тіні. Гадаю, їй теж бракувало тієї рятівної тупості — і її кар'єра скінчилася в Патюзані.

То спільна доля багатьох із нас, бо чи знайдеться людина — йдеться про людину, не позбавлену щирого чуття, — що не пригадувала б невиразно, як у той час, коли вона почувала себе повновладним володарем, хтось полишив її чи щось полишило її, цінніше від самого життя?.. І той спільний для нас жереб збиткується надто жорстоко над жінками. Він не карає їх, як володар, а піддає тривалим тортурам, немовби вдовольняючи таємну, непримиренну злостивість. Можна гадати, що доля, призначена орудувати нами на цій землі, прагне помститися істотам, найближчим до визволення з тенет земної обачності, бо тільки жінки вміють іноді вкласти у своє кохання ту ледь помітну барву, яка жахає нас, як зіткнення з чимось неземним. Часом я питаю себе: яким видається їм світ, чи в нього те саме обличчя й та сама душа, що ми знаємо? Чи однаковим повітрям ми дихаємо? Подеколи я уявляю собі світ одчайдушний і натхненний, де палають їхні ладні на все душі, світ, осяяний славою всіх можливих ризикованих починань та зречень. Та я підозрюю, що на землі таких жінок зовсім мало, хоча, звісно, усвідомлюю, який численний людський рід і що він ділиться порівну на дві статі.

І все ж я певен: мати була такою ж справжньою жінкою, як і її донька. Я часто уявляю собі обох: спершу бачу молоду жінку з дитиною, згодом старшу жінку з молодою дівчиною на тлі жахливо одноманітного життя та швидкоплинних літ; бачу їх

відгороджених лісами, самітних у круговерті життя; кожне слово, яким вони обмінюються, пройняте печаллю. Мабуть, мати звірялася дочці і не так розповідала про факти, як виливала свої найглибші почуття — жаль, страх; певна річ, не обходилося і без застережень, не зовсім зрозумілих для дівчини, аж поки мати не померла... і не з'явився Джім. Тоді, напевне, вона збагнула багато чого, хоча й не все, а найперше — страх. Джім назвав її словом, що означає коштовність, власне, самоцвіт — Джуел. Гарно, правда? Але від нього можна було сподіватися чого завгодно. Джім був гідний свого успіху, але й нещастя, що спіткало його, теж, по суті, не було незаслужене. Він називав її Джуел, а вимовляв це достоту, як сказав би «Джейн», розумієте? — спокійно, по-домашньому, довірчо. Вперше я почув це ім'я через кілька хвилин після того, як опинився на Джімовім подвір'ї. Джім затряс мені руку, аж мало не відірвав, а тоді кинувся по сходах і, як урадуваний хлопчак, загаласував під дверима з важким піддашшям:

— Джуел! Гей, Джуел! Мерщій сюди! Приїхав мій друг!

Нараз він зазирнув мені в вічі у сутіні веранди, вдивляючись у мене, і поважно шепнув:

— Ви розумієте... це... ні, я цілком серйозно... мені бракує слів, щоб сказати, як багато я їй завдячую, отож бачите... я все одно що...

Його гарячковий, неспокійний шепіт урвався; всередині будинку промайнула біла постать, почувся тихий вигук, і дитинне, проте енергійне личко з тонкими рисами та глибокими уважними очима визирнуло з темряви, ніби пташеня з гнізда.

Звичайно, це ім'я мене вразило, але тільки згодом я пов'язав із ним дивовижну легенду, почуту під час мандрів в одному прибережному поселенні, на двісті тридцять миль південніше від річки Патюзан. Шхуна Штейна, на якій я плив, зайшла туди, щоб забрати якийсь крам. Зійшовши на берег, я на превеликий свій подив побачив, що задрипане сільце має власного постійного

резидента, — здоровенного, вгодованого, як кабан, метиса з масними вивернутими губами. Я застав його простягненого горілиць на тростиновому лежаку, розстебнутого, аж гидко було дивитися; маківку його спітнілої голови прикривав великий зелений листок; другим листком він ліниво обмахувався, як віялом... Отже, їдете в Патюзан? Ага! Торговельна компанія Штейна. Чув, чув. У Штейна є дозвіл.

— Але мене це не обходить. Тепер там загалом непогано, — зауважив він недбало і спроквола вів далі: — Кажуть, туди проліз якийсь білий заволока... Га? Та що ви кажете? Ваш друг? Он як!.. Отже, мені казали правду, що то один із тих verdammte*... Що ж він там загубив? І втрапив же туди, шельма! Оце то так! Я не знав цього напевно. Патюзан... Ого, вони там ріжуть горлянки один одному... Ну й нехай, про мене... — Раптом він застогнав: — Фу-у! Сили небесні! Ну й спекота! Гм... Ви таке оце сказали, що я тепер думаю: може, і є якась правда в чутках про...

Він приплющив мерзенне, немовби скляне око (повіка без упину тремтіла), а другим огидно бликнув на мене.

— Послухайте, — сказав він по-змовницькому, — якщо хлопець справді запопав щось путнє, а не звичайне собі зелене скельце... тямите?.. Я урядовий чиновник... Отож перекажіть тому крутієві... Га? Що? Ваш друг?

Він весь час ліниво перевертався з боку на бік.

— Запевняєте? Дуже добре, я радий, що можу вам дати ці вказівки. Гадаю, ви теж не від того, щоб трохи поживитися? Не перебивайте! Ви йому тільки скажіть, що я чув ту історію, але урядові не доповів. Поки що. Тямите? Навіщо доповідати? Правда? Перекажіть йому, нехай заїде до мене, якщо вибереться звідти живий. Хай стережеться! Га? Обіцяю не ставити ніяких

---

* Проклятих *(нім.)*.

запитань. Все тишком-нишком, тямите? Вам... вам теж від мене дещо перепаде. Винагорода за клопоти. Не перебивайте! Я урядовий чиновник, але поки що нікого не ставлю до відома. Діло є діло, втямили? Я знаю декого, хто залюбки купить путню річ; той поганець дістане таку купу грошви, якої зроду не бачив. Я знаю, що він за птиця.

Він спокійно вдивлявся в мене, розплющивши й друге око, а я стояв над ним отетерілий, не розуміючи, п'яний він а чи несповна розуму. З нього лився піт, він пихкав, стогнав і чухався з такою відворотною байдужістю, аж я не міг більше витримати й так і не докопався до суті.

Назавтра з балачок на тамтешньому дворі в мініатюрі я довідався, що по узбережжю ходять чутки про якогось таємничого білого з Патюзана: той чоловік буцімто заволодів дивовижним самоцвітом — велетенським, казкової вартості смарагдом. Певне, смарагд вражає східну уяву дужче, ніж решта самоцвітів. Мені розповіли, що цей білий добув смарагд завдяки своїй незвичайній силі й почасти лукавству у володаря далекої країни, звідки негайно втік і прибув до Патюзана, сповненого найгрізніших небезпек; проте йому вдалося всіх залякати своєю незмірною жорстокістю.

Більшість моїх розмовників вважали, що той коштовний самоцвіт приносить нещастя, як славнозвісний смарагд султана Сукедани, що колись накликав на край війни та нечувані біди. А може, це той самий камінь? Хтозна, історія про казковий смарагд живе відтоді, як на архіпелазі почали з'являтися перші білі, а вірять у неї так затято, що років сорок тому голландці мусили провести офіційне розслідування. Така коштовність, пояснив мені один дід (власне, він і розказав мені найбільше подробиць дивовижного міфу про Джіма), така коштовність, мовив він, зводячи на мене свої підсліпуваті очка, найкраще зберігається на жіночому лоні. Та не всяка жінка придатна для цього. Вона має

бути молода — він глибоко зітхнув — і нечутлива до спокус кохання. Дід скептично похитав головою. І все ж така жінка, либонь, існує. Йому розповідали про високу дівчину — з нею білий поштивий та ніжний, і вона ніколи не виходить з дому сама. Їх часто бачать у парі: вони ходять не криючись, пліч-о-пліч, білий чоловік тримає її попід руку і горне до себе, авжеж, якось дуже чудно. Старий припускає, що все те брехні, бо й справді, ніхто не сумнівається, що в дівчини на грудях сховано чарівний смарагд білого.

Розділ двадцять дев'ятий

Отака-то розійшлася чутка про вечірні прохідки молодої пари. Не раз і я прилучався до них і щоразу був прикро вражений присутністю Корнеліуса, який вважав себе за скривдженого в законних батьківських правах і завжди шастав поблизу з химерно перекривленим ротом, ніби ладен був ось-ось заскреготіти зубами. Але чи помітили ви, як за триста миль від телеграфних дротів та морських шляхів сполучення в'яне й завмирає похмура утилітарна брехня нашої цивілізації, а на зміну їй приходить чиста уява, що відзначається некорисливістю, нерідко чаром, а іноді глибинною правдивістю творів мистецтва? Романтизм уподобав собі Джіма — і то була єдина правда в тих вигадках. Джім не ховав свого самоцвіту, а навпаки — незмірно пишався ним.

Мені оце подумалось, що я, власне, дуже мало бачив ту дівчину. Найдужче мені в пам'ятку оливкова блідість гладенького дівочого личка та синяво-чорний полиск волосся, що буйно спадало з-під невеличкої кармазинової шапочки; дівчина завжди носила її на маківці своєї зграбної голівки. Рухалася вона вільно й певно і, шаріючись, заливалася темним рум'янцем. Коли ми розмовляли вдвох із Джімом, вона входила й виходила, кидаючи

на нас бистрі погляди; мене вразили її грація та чарівність і водночас видима настороженість. В ній незбагненно сполучалися боязкість та звага. Чарівна усмішка хутко змінювалася виразом глухої тамованої тривоги, ніби ту усмішку проганяла думка про якусь повсякчасну небезпеку. Часом дівчина сідала обік нас, підпираючи тендітною рукою ніжну щоку і прислухалася до розмови; великі чисті очі упиналися в наші губи, немовби кожне вимовлене слово мало зриму форму. Мати навчила її читати й писати, а Джім — англійської мови, і вона прекумедно розмовляла нею, мавпуючи Джімів недбалий хлопчачий тон.

Її ніжність окривала його своїми трепетними крильми. Вона цілковито була поглинена Джімом і зовні стала скидатися на нього; нагадувала його своїми рухами, манерою простягати руку, обертати голову, стріляти очима. Її сторожке кохання було такої напруги, що, здавалося, його можна відчути на дотик; кохання це жило в довколишньому просторі, оповивало Джіма духмяним ароматом, бриніло в сонячному сяйві тремкою, притишеною, жагучою піснею.

Певно, ви теж вбачаєте в мені романтика, але то помилка. Я передаю достеменні враження від їхньої юності та дивного, тривожного роману, який трапився на моєму шляху. Я з цікавістю спостерігав за перебігом... ну, скажімо, — його пригоди. Дівчина кохала Джіма і ревнувала його, але до кого? Яка була причина цих ревнощів — не скажу. Той край, люд, праліси сприяли їй, все те, ніби змовившись, пильно стерегло його, потаймиру, таємниче, ніби свою безперечну власність. Здавалося, жоден голос не долине сюди до Джіма, він був в'язнем своєї волі, своєї влади, а дівчина, хоч і могла заради нього пожертвувати головою, суворо оберігала свою здобич, немовби Джіма було важко втримати.

Навіть Тамб Ітам, що в наших мандрах ходив слідком за білим Лордом, відкинувши назад голову, суворий і озброєний

крисом, мисливським ножем та списом (ще й Джімовою рушницею), схожий на яничара, — навіть Тамб Ітам прибирав вигляду грізного вартового, достоту жовчний тюремник, ладний віддати життя за свого в'язня. Коли ми пізно засиджувались вечорами, його мовчазний, невиразний силует безшелесно рухався туди-сюди під верандою; іноді, підвівши голову, я несподівано примічав у тіні його постать, заклякну й виструнчену. Звичайно, за якийсь час він тихо зникав, та коли ми вставали, виростав біля нас, немов з-під землі, готовий виконати будь-який Джімів наказ.

Дівчина, гадаю, також не лягала спати раніше від нас. Частенько я бачив з вікна моєї кімнати, як вони з Джімом тихо стояли на веранді, зіпершися на грубо тесане поруччя, — дві білі постаті пліч-о-пліч; його рука обіймала її за стан, а вона клала голову йому на плече. Їхній ніжний шепіт долинав до мене, ясний, ласкавий; він спокійно й сумовито бринів у нічній тиші, ніби одна істота розмовляла сама з собою двома голосами.

Опісля, перевертаючись на ліжку під москітною сіткою, я чув легкий рип, тихий подих, обережне покашлювання — то Тамб Ітам досі стояв на чатах. І хоча в нього була власна домівка поблизу, дружина й мала дитина, кожну ніч (принаймні, поки я там гостював) він, бачиться, проводив на веранді Джімового будинку. Той відданий, похмурий васал був навдивовижу неговіркий. Навіть Джімові він відповідав уривчастими, короткими фразами. Бавитися в балачки, мовляв, не його справа. Найдовше речення я почув од нього якось уранці, коли він, показуючи на Корнеліуса, промовив:

— Ось іде назарянин.

Навряд чи він звертався до мене, хоч я і стояв поруч; радше йому хотілося привернути увагу вищих сил, щоб ті поділили його обурення. Потім він промимрив щось про собак та про запах смаженини, і я віддав належне його дотепності.

Велика квадратова площина подвір'я була залита жарким сонцем, а Корнеліус, купаючись у ярому промінні, пхався через саму середину, його було видно як на долоні; і все ж годі було позбутися враження, що він іде згинці, злодійкувато скрадається, немов із якимись чорними намірами. Він викликав відразу: пересувався мляво, важко і нагадував бридкого жука, у якого натужно рухаються самі лише лапки, а тіло заклякле. Одне плече було виставлене вперед і хоч він, либонь, ішов, куди хотів, здавалось, ніби він рухається навскоси. Я часто бачив, як цей тип никав біля повіток, ніби щось винюхуючи, або тинявся перед верандою, скоса зиркаючи нагору, а тоді спроквола зникав за рогом якоїсь хатини.

Те, що йому вільно було тут валандатись, свідчило про незбагненну безтурботність Джімову або ж про його крайню зневагу, адже Корнеліус зіграв досить-таки сумнівну роль (якщо не сказати більше) в одній історії, яка могла б скінчитися для Джіма фатально, а тим часом тільки уславила його. Втім, Джімовій славі сприяло все; така вже була іронія ласкавої до нього долі: він, хто одного разу виказав надмірну турботу про своє життя, тепер здавався завороженим від смерті.

До вашого відома, Джім дуже скоро покинув Дорамінову оселю (властиво, передчасно з погляду Джімової безпеки і, певна річ, задовго до початку війни). Його спонукав обов'язок; мовляв, мусив же він пильнувати Штейнових інтересів. Отож він на одчай душі переправився через річку і замешкав у Корнеліуса. Як цьому останньому вдалося перебути неспокійні часи — не знаю. Певно, Корнеліус як Штейнів підлеглий якоюсь мірою користався Дораміновим заступництвом; так чи так, він примудрився вийти сухим із всіх жахливих колотнеч; я певен, що завжди, за будь-яких обставин, поведінка його була позначена ницістю, мов своєрідним тавром.

Ницість була найприкметніша його риса, його суть: Корнеліус носив на собі печать підлості, як інші — печать благородства, витонченості чи порядності. Його підла натура виявлялася у всіх його вчинках та почуттях; він підло лютився, підло всміхався й переживав; його люб'язність та гнів були однаково підлі. Певно, й кохання його відзначалося нечуваною ницістю, але хіба можна уявити собі закоханого бридкого паразита? Ница була сама його бридота, і просто неприємний чоловік поряд з ним видавався сповненим шляхетності. Корнеліус не фігурує ані на першому, ані на другому плані цієї історії; він сновигає хильцем по її задвірках — загадковий, нечистий і отруює пахощі юності та щиросердя.

Становище його було не інакше, як нікчемне, а проте скидалося, що він і з нього мав свій зиск. Джім розповів мені, що спершу Корнеліус прийняв його щонайприязніше, аж з душі вернуло.

— Той пройдисвіт, знати, аж нетямився з радощів,— бридливо мовив Джім.— Щоранку він прибігав до мене і тряс обидві руки, дідько б його вхопив! Але я ніколи не знав, чи снідатиму сьогодні. Щастя, як було підживишся бодай раз на день! Щотижня він примушував мене підписувати чек на десять доларів, мовляв, не думає ж містер Штейн, що він, Корнеліус, годуватиме мене задурно. А сам захарчував мене геть. Звертав усе на чвари в країні, вдавав, ніби рве на собі волосся, і вибачався по двадцять разів денно; зрештою, я мусив благати, щоб він так не мордувався. Мене від нього нудило. Півдаху на його будинку завалилося, а все помешкання було занехаяне — страх! З дірок стирчать віхті сухої трави, обідрані рогожі хляпають на стінах. Цей підлотник без упину торочив, що містер Штейн заборгував йому платню за останні три роки, але всі його рахункові книги пошматовані, а деякі взагалі зникли. Він натякнув, що в цьому винна його дружина-небіжчиця. Мерзотник! Кінець кінцем

я взагалі заборонив йому згадувати дружину. Такі розмови доводили Джуел'до сліз. Я ніяк не міг дошукатись, куди зник увесь крам; у коморі не було нічого, крім щурів, які гарцювали між решток обгорткового паперу та старої мішковини. Всі запевняли мене наперебій, що він закопав десь силу грошви, але від нього я, звісно, нічого не витягнув. Сутужно мені велося в тій клятій халупі. Я намагався виконати свій обов'язок щодо Штейна, але були ще й інші нагальні справи. Коли я втік до Дораміна, старий Тунку Алланг з перестраху повернув усі мої речі (манівцями, потайки, через одного тутешнього китайця-крамаря). Та щойно я покинув бугі й замешкав у Корнеліуса, всі, не криючись, забалакали про те, що раджа постановив невдовзі порішити мене. Мило, га? І я не бачив, що могло б стати йому на заваді, якби він справді на таке зважився. Та найгірше було відчувати свою непотрібність у Патюзані: нічого доброго я не міг зробити ані для Штейна, ані для самого себе. Ох, яке то було пекло — ті шість місяців!

Розділ тридцятий

Джім не знав, що схилило його відкласти від'їзд, але про це, звісно, можна здогадатися. Він глибоко співчував беззахисній дівчині, чиє життя цілковито залежало від того «підлого, мерзенного боягуза». Корнеліус, схоже, тиранив її і не лупцював тільки тому, що бракувало духу. Він вимагав, щоб вона називала його батьком...

— І то шанобливо... шанобливо! — репетував він, вимахуючи перед нею жовтавим кулачком. — Мене всі поважають, а ти що таке? Ну ж бо, відповідай, що ти таке? Гадаєш, я виховуватиму чужу дитину і терпітиму її зарозумілість? Ти мала б радіти, що я дозволяю тобі називати мене батьком. Ну-бо, кажи: «Так, батьку...» Не хочеш? Ах, ти ж...

І він починав глумитися з її небіжчиці-матері, аж поки дівчина тікала, схопившись руками за голову. Він бігав за нею по всьому подвір'ю, між повітками, нарешті заганяв її в глухий куток, де сердега падала навколішки й затикала вуха; тоді він ставав перед нею і сипав лайками добрих півгодини.

— Твоя мати була відьма, лукава відьма... і ти теж відьмачка! — верещав він і, схопивши грудку землі або повну жменю болота (навколо будинку цього добра вистачало), жбурляв їй прямо в голову.

Часом, правда, вона давала відкоша; сповнена погорди, з понурим зміненим обличчям міряла його очима і лише зрідка кидала два-три слова, від яких той стрибав і корчився, мов ужалений. Джім казав мені, що такі сцени були страхітні. Далебі, незвичайне видовисько для дикої глушини. Подумайте тільки, яка страшна безвихідь, витончено жорстока й немилосердна!

Корнеліус (малайці називали його Інчі Неліус і при тім промовисто кривилися) давно вже в усьому розчарувався. Не знаю, яких вигод він сподівався від свого одруження — безперечне одне: багато літ йому вдавалося безкарно красти, марнувати, привласнювати крам торговельної фірми Штейна (добре, що Штейн надсилав нові й нові товари зі своїми шкіперами), — і все Корнеліусові було мало.

Джім залюбки оддухопелив би негідника, але мусив щадити почуття дівчини. Сцени ті були такі болісні й огидні, що Джім квапився відійти чимдалі, аби нічого не чути. Після них дівчина вся тремтіла, не могла вимовити й слова, лице її кам'яніло, і вона у відчаї притуляла руки до грудей; Джім підходив до неї і з нещасним виглядом казав:

— Ну, заспокойтесь... навіщо так... годі-бо... може, ви трохи попоїли б?.. — або якось інакше виявляв своє співчуття.

Корнеліус вигулькував то з тих, то з тих дверей і хилявся

по веранді, німий як риба, кидаючи на них спідлоба лихі, злостиві погляди.

— Я можу покласти цьому край, — сказав якось їй Джім. — Шепніть лише слово...

І знаєте, що вона відповіла? У неї, мовляв, стало б духу вбити Корнеліуса власними руками, але вона певна: він сам великий нещасник.

— Ви тільки уявіть собі! Сердешну дівчину, майже дитину довели до того, що вона каже такі слова! — кипів Джім.

Здавалося неможливим урятувати дівчину не лише від цього виродка, а й від неї самої! Те, що хлопець відчував, було чимось далеко дужчим від жалощів: Джіма, як йому здавалося, мучила совість, коли він дивився на її життя. Виїхати з Патюзана для нього означало вчинити дезертирство. Кінець кінцем Джім збагнув: тут він гайнує час і не доб'ється нічого: ні рахунків, ні грошей, ні тим паче правди, а проте не рушав з місця і доводив Корнеліуса мало не до шаленства.

Тим часом Джім відчував, як над його головою збираються зловісні хмари. Дорамін двічі присилав до нього свого вірника, остерігаючи з усією поважністю: Джімові слід негайно переправитися через річку і знову замешкати серед бугі, інакше Дорамін нічого не зможе зробити для його безпеки. Приходили якісь люди — часто серед глупої ночі — й попереджали, що готується замах на його життя. Джіма збираються отруїти. Змовники збираються заколоти його в лазні. Все готове для того, щоб порішити його з човна на річці. Кожен виказчик називав себе відданим другом.

Джім признався мені, що від усього того можна було назавжди втратити спокій. Після таких брехливих застережень йому почало здаватися, що небезпечні змовники оточують його звідусіль, зачаєні в нічному морокові. Підлий розрахунок міг розладнати і найміцніші нерви.

Аж якось уночі сам Корнеліус, вдаючи велику тривогу

й таємничість, запропонував свій план (голос його при цьому звучав урочисто й улесливо): за сто доларів ба навіть за вісімдесят він, Корнеліус, знайде надійного хлопця, а той потайки доправить Джіма на той бік цілого й неушкодженого. Тепер це єдиний вихід — якщо Джім бодай трохи цінує своє життя. Що таке вісімдесят доларів? Дріб'язок! Мізерна сума! Тим часом Корнеліус, який мусить лишатися тут, дослівно наражає себе на смерть таким доказом відданості юному другові Штейна.

За словами Джіма, його жалюгідне кривляння було просто нестерпне: він скуб себе за волосся, бив у груди, вихилявся на всі боки, ухопившись за живіт, удавав, що ридає:

— Ваша кров проллється з вашої власної вини! — верескнув він нарешті й вибіг геть.

Хтозна, наскільки Корнеліус був щирий, розігруючи цей фарс. Але після того, як він пішов, Джім оком не зітнув. Лежав горілиць на тонкій рогожі, постеленій на підлозі, марно силкуючись розгледіти голі крокви та дослухаючись до шарудіння в обшарпаній стрісі. Раптом крізь дірку блиснула зоря. Думки вихорились у нього в голові, а проте саме тієї ночі визрів остаточний план, як розгромити шерифа Алі. Джім думав про це і перше — тільки випаде слушна хвилина, вільна від безнадійного розслідування Штейнових справ; але тієї ночі як світ йому свінув. Він побачив гармати на вершині пагорба. Уява його розпалилася, про сон не могло бути й мови. Йому було гаряче, він схопився і босоніж вийшов на веранду. Ступав безгучно і зненацька наразився на дівчину, застиглу під стіною, ніби на чатах. Джім був такий збуджений, що анітрохи не здивувався, побачивши її; не здивувався і тоді, коли почув стривожений шепіт: «Де зараз Корнеліус?» Відповів їй, що не знає.

Дівчина ледь чутно застогнала і визирнула на подвір'я. Мертва тиша. Джім, одержимий новим задумом, не втримався і одразу виклав їй усе. Вона вислухала, легенько плеснула

в долоні, пошепки висловила своє захоплення, але помітно було, що вона весь час насторожі. Гадаю, Джім звик звірятися їй у всьому, а дівчина, найпевніш, і собі давала йому чимало порад щодо справ у Патюзані.

Отож він докладно пояснював їй свій план, коли це вона стисла йому руку й зникла. Натомість звідкись виринув Корнеліус; помітивши Джіма, він заточився так, немов у нього вистрелили, й закляк у темряві. Потім обережно ступив крок уперед, немов підозріливий кіт.

— Приходили рибалки... з рибою, — забелькотав він. — Продавали рибу.

Друга година ночі — слушний час для торгівлі рибою!

Та Джім пустив його слова повз вуха. Він розмірковував зовсім про інше й ні на що не зважав. «А-а!» — неуважно протяг він, ковтнув води з глечика, вернув до помешкання й знову ліг на рогожу. Думки обсідали його. Незабаром Джім почув скрадливі кроки за стіною, і чийсь уриваний голос тихо запитав:

— Ви вже спите?

— Ні! А що таке? — притьмом озвався він. За стіною хтось швидко відскочив, наче злякавшись, і знову запала тиша. Джім, скипівши, вилетів з кімнати й знову наткнувся на Корнеліуса; той з глухим зойком кинувся навтіки вздовж веранди, але зупинився біля східців і сперся об зламане поруччя. Страшенно здивований, Джім звіддаля поспитав, якого дідька йому треба.

— Чи ви зважили на те, що я вам казав? — насилу видушив із себе Корнеліус, ніби його морозило.

— Ні! — визвірився Джім. — І не збираюсь! Я житиму тут, у Патюзані.

— Ви т-тут з-з-загинете, — якось знеможено відказав Корнеліус; його все ще тіпало, мов у лихоманці.

Все це було таке дурне й так дратувало, аж Джім не знав, сміятися йому чи обурюватись.

— Б'юсь об заклад, що не помру, поки не запроторю тебе за грати! — крикнув він розлючено, проте ладний от-от розреготатись. І гукав далі напівжартома (збурений, як ви знаєте, своїми думками): — Хоч лусни, нічого мені не зробиш!

Примарна постать Корнеліуса, що бовваніла в темряві, здалася йому якимось ненависним втіленням усіх знегод та прикрощів на його життєвім шляху. Він утратив самовладання — нерви його вже давно були перенапружені — і обізвав Корнеліуса шахраєм, брехуном, нікчемним негідником, словом, це було жахливо. Джім визнає, що переступив межі пристойності, знетямився, звалив Корнеліусові на голову весь Патюзан, щоб нагнати того, мовляв, усі ви ще танцюватимете під мою дудку... Ціла злива погроз та хвастощів. Був дуже велемовний і дуже смішний. На саму згадку про те вуха йому паленіли.

Дівчина хутко притакнула мені голівкою, ледь насупилась і по-дитячому врочисто мовила:

— Я чула все те.

Джім засміявся і почервонів.

Спинило його нарешті мовчання, мертве мовчання невиразної постаті, що ніби обм'якла й повисла на поруччі в якійсь фантастичній нерухомості. Джім отямився і раптово змовк, вельми здивований самим собою. Хвилину придивлявся до Корнеліуса. Ані поруху, ані звуку.

— Достоту ніби він помер, поки я галасував, — сказав Джім.

Йому стало соромно, він квапливо вернув до кімнати і знову кинувся на рогожу. Після цього бешкету йому, либонь, полегшало, бо до ранку він проспав сном немовляти. Багато тижнів він так міцно не спав.

— Але я не спала, — ввернула дівчина, — я пильнувала.

Вона повела своїми великими очима, від чого ті зблиснули, й допитливо вперла їх у моє обличчя.

Розділ тридцять перший

Можете собі уявити, як жадібно я слухав. Двадцять чотири години перегодом виявилося, що всі ті подробиці мали своє значення. Вранці Корнеліус не згадував про події минулої ночі.

— Сподіваюсь, ви ще повернетесь до моєї вбогої оселі, — промимрив він, коли Джім сідав у каное, вирушаючи до кампонгу Дораміна.

Джім тільки мовчки хитнув головою, не дивлячись на нього.

— Бачу, для вас усе це добра розвага, — кисло додав Корнеліус.

Джім провів день у старого накходи, переконуючи старійшин громади бугі розпочати рішучі дії. Він з утіхою згадував свої промовисті доводи.

— Мені тоді вдалося додати їм духу, — сказав він.

Під час останнього нападу шериф Алі сплюндрував околиці селища і взяв у полон кількох жінок. Напередодні його емісари бундючно розгулювали в білих плащах по базарному майдану і вихвалялися прихильністю раджі до їхнього ватага. Один з них стояв у тіні дерева, спершись на цівку рушниці, й закликав народ молитися і каятись, а також підбурював убивати всіх чужинців, які, мовляв, або невірні, або, ще й від того гірше — діти сатани в подобі мусульман. Дехто з прибічників раджі при цьому вголос висловлював своє схвалення. Серед простолюду панував великий жах. Джім, задоволений успішним днем, перед заходом сонця переправився назад через річку.

Він був у доброму гуморі і навіть з Корнеліусом намагався поводитись ґречно. А той ніби ошалів з веселощів; Джім розказував, що це було майже нестерпно — слухати його вереск, бачити, як він маніриться, моргає, а тоді зненацька хапає себе за бороду і корчиться прямо над столом, безтямно дивлячись перед собою. Дівчина не з'являлась, і Джім рано пішов

до себе. Коли він зводився з-за столу, щоб сказати «добраніч», Корнеліус зірвався з місця, перекинув стільця і присів на підлогу, ніби хотів підняти якусь річ. Його хрипке «добраніч» долинуло з-під столу. Джім, дивуючись, побачив, як він виліз ізвідти з відвислою щелепою й виряченими в нестямному жахові очима.

— Що скоїлося? Вам зле? — запитав Джім.

— Так, так, так! Страх як ріже в животі, — відповів той і, здається, не збрехав.

...Джімові наснилось, що з небес волає грімкий, ніби трубний голос: «Прокинься! Прокинься!» — і попри всі відчайдушні намагання не розлучатися зі сном, він і справді прокинувся, його засліпило яскраве червоне полум'я, що потріскувало над ним. Густий чорний дим клубочився над головою примарної постаті в білому — якогось привида з суворим, напруженим, схвильованим обличчям. За мить він упізнав дівчину. В руці вона високо тримала смолоскип і настійливо, монотонно повторювала:

— Вставай! Вставай!

Він скочив на ноги, і враз вона тицьнула йому револьвер — його власний револьвер, цього разу набитий. Він узяв його мовчки, приголомшений, блимаючи од світла. Що він може для неї зробити?

Вона швидко й стиха запитала:

— Чи ти відіб'єшся від чотирьох із цим револьвером?

Він з усміхом згадував свою ревну готовність прислужитися їй.

— Авжеж... звісно... до твоїх послуг.

Він іще не зовсім прокинувся і йому здавалося, що за таких незвичайних обставин він поводиться дуже добре, виказуючи цілковиту відданість дівчині.

...На веранді вона озирнулась через плече й кинула:

— На тебе хотіли напасти, поки ти спав.

Джім відчув розчарування. Давня історія! Йому вже набридли замахи на його життя. Він втомився від цих тривог. Досить з нього. Він розсердився на дівчину за те, що вона ввела його в оману. Він пішов за нею, гадаючи, що то їй потрібна його поміч, а тепер, прикро вражений, ладен був негайно повернутись назад.

— Знаєте, — поважно звернувся він до мене, — ті кілька тижнів я був як не при собі.

Дівчина швидко рухалася вперед, і він спустився за нею на подвір'я. Огорожа давно повалялась, і сусідські буйволи з голосним форканням бродили тут вранці; джунглі підступали прямо до будинку. Джім з дівчиною спинилися посеред буйної трави. Освіт, у якому вони стояли, поглиблював темряву довкола, і тільки у них над головами сяяли міріади зірок. Ніч була чудова, по-справжньому холодна, від річки тягло вітерцем. Ніжна краса ночі заполонила Джіма. Не забувайте, що я вам оце розповідаю любовну історію. Ласкава ніч немовби пестила їх своїм диханням. Полум'я смолоскипа майоріло в повітрі, як прапор, і вони чули тихе потріскування — єдиний звук у нічному безгомінні.

— Вони чекають у повітці, — прошепотіла дівчина. — Чекають на сигнал.

— Хто має дати сигнал? — запитав Джім.

Вона труснула смолоскипом, той спалахнув яскравіше, сипонув снопом іскор.

— Ти спав так неспокійно, — провадила вона стиха. — А я оберігала твій сон.

— Ти! — вигукнув він, повертаючи голову, щоб глянути на неї.

— Гадаєш, я вартувала тільки сю ніч! — сказала дівчина з тужливим докором.

Джіма мовби вдарило що в груди. Перехопило подих. Яким жорстоким, немилосердним він себе відчував! Його охопило каяття; він був зворушений, щасливий, гордий.

Дозвольте мені ще раз вам нагадати: це історія кохання; всі вчинки в ній вражали своєю нерозважністю, екзальтацією, їхня розмова при світлі смолоскипа ніби зумисне призначалася для слуху зачаєних у засідці вбивць. Якби найманці шерифа Алі мали хоч крихту мужності, вони не згаяли б цього слушного для нападу моменту. Серце у Джіма калатало — але не від страху; нараз йому вчулося шарудіння в траві, і він швидко ступнув у темінь. Щось чорне, невиразне шугнуло вбік. Він щосили гукнув:

— Гей, Корнеліусе!

На відповідь — глибока тиша; дівчина знову підійшла до нього.

— Тікай! — схвильовано заговорила вона. — Вони злякалися... Це світло... Голоси... Тепер вони знають, що ти не спиш... знають, що ти мужній, дужий, безстрашний...

— Якщо так... — почав він, але дівчина не дала йому докінчити:

— Авжеж, цієї ночі! А що буде завтра? Позавтра? Наступних ночей? Чи зможу я завжди вартувати?

Голос її урвався; Джімові мов заціпило.

Ніколи він не почувався таким малим і безпорадним; а хоробрість... Яка з неї користь? — подумалося йому. Він був такий безпорадний, аж утеча — і та видавалася марною і, хоча дівчина гарячково наполягала: «Йди до Дораміна, йди!» — Джім здавав собі справу, що тільки тут, з дівчиною знайде він рятунок від самотності, яка збільшувала стократ всілякі небезпеки.

— Я подумав, — пояснював він мені, — що досить відійти від неї, і всьому настане край.

Вони не могли стояти вічно серед подвір'я, і Джім надумав піти й зазирнути в повітку. Він дозволив їй іти за собою, і гадки не мавши противитися дівчині, наче вони були нерозривно зв'язані.

— Отже, я безстрашний? — миркнув він крізь зуби.

Вона притримала його за руку.

— Зачекай, доки почуєш мій голос, — попросила вона і, високо тримаючи смолоскип, легко побігла за ріг. Він стояв сам-один у темряві, лицем до дверей: ні шереху ні звуку не долинало звідти. Аж ось почувся дзвінкий дівчинин голос, що зривався на крик:

— Штовхай двері!

Джім наліг на двері, й ті зі скреготом розчинились; низьке підземелля було осяяне блідими мерехтливими відблисками. Дівчина просунула смолоскип крізь віконні грати. Він бачив її оголену витягнуту руку, що непорушно, мов у лещатах, стискала смолоскип. У далекому кутку височіла, сягаючи майже стелі, купа старих рогож.

Джім відчув гірке розчарування, його стійкість випробовували довгі тижні; попереджень про смертельну небезпеку було стільки, що йому жадалося звільнити душу, зустрівшись нарешті з чимось дійсним, невигаданим.

— Це бодай трохи розрядило б атмосферу, — пояснював він. — Стільки днів жити з каменем на душі!

Аж ось постала реальна загроза, і знову — нічого! Жодного сліду живих істот. Його рука з піднятим револьвером опустилась.

— Стріляй! Боронися! — розпачливо кричала дівчина.

— Тут нікого немає! — зневажливо кинув Джім, ладний сердито розреготатись і піти геть, але ту ж мить побачив, що з купи рогож на нього дивляться чиїсь очі, поблискуючи білками.

— Вилазь! — розлютився він, і темна голова, — голова без тулуба, — вистромилася з купи, дивна голова з ворожим злим поглядом. Купа рогож заворушилась, звідти з глухим буркотом вискочив чоловік і кинувся на Джіма. Права рука його, зігнута в лікті, здіймалась над головою, в кулаці тьмяно виблискувало

лезо криса. Туга пов'язка на стегнах здавалася сліпучо-білою на бронзовій лискучій шкірі.

Джім завважив усе те. Він відчув невимовну полегкість, якусь мстиву радість. І навмисне зволікав з пострілом. Перечекав десяту частку секунди, — поки напасник ступив три кроки, — частку, довгу, як вічність. Він не поспішав стріляти, щоб у нього вклалося в голові: «Цей ворог уже мертвий!» Він був цілком певний у собі. Він дозволив йому приступити ближче, бо це вже не мало значення. Труп! Джім помітив його: роздуті ніздрі, широко розплющені очі, напружене затяте обличчя — і вистрілив.

У цьому замкненому просторі постріл пролунав оглушливо. Джім одступив на крок. Напасник закинув голову, простяг наперед руки й упустив крис. Джім поцілив йому в рот, і куля пробила потилицю. Напасник ніяк не міг зупинитися, мов сліпець, з роззявленим ротом і спотвореним обличчям, мацав перед себе руками, нарешті зі страхітливою силою гримнув долілиць, якраз біля босих Джімових ніг.

Опісля Джім запевняв, що запам'ятав цю сцену до найменших подробиць. Він одразу вгамувався, заспокоївся, не було ні злості, ні остраху, мовби ця смерть спокутувала все. Смолоскип палахкотів криваво-червоним рівним полум'ям, виповнюючи повітку кіптявим димом. Джім рішуче переступив труп і взяв на мушку другу оголену постать, що невиразно бовваніла в іншому кутку. Він уже хотів був спустити курок, коли змовник різко відкинув короткого важкого списа й покірливо присів навпочіпки спиною до стіни, зціпивши руки між колінами.

— Хочеш жити? — поспитав Джім.

Чужий мовчав.

— Скільки вас тут? — знову запитав Джім.

— Ще двоє, Тюане, — ледь чутно відповів чоловік, зачаровано дивлячись у револьверне дуло.

І справді, ще двоє вилізло з-під рогож з вимовно простягненими вперед порожніми руками.

Розділ тридцять другий

Джім звелів трійці вийти надвір; увесь цей час маленька рука, не здригнувшись, міцно тримала смолоскип. Трійця корилася Джімові мовчки й рухалася машинально. Він вишикував їх у шеренгу:

— Поберіться за руки!

Вони послухалися.

— Хто висмикне руку чи обернеться, відразу загине, — застеріг він. — Кроком руш!

На негнучких ногах вони рушили вперед; він позаду, поруч дівчина — в довгому білому вбранні, зі смолоскипом у руці; її чорне волосся спадало аж до пояса. Струнка й гнучка, вона мовби не торкалася землі, тільки м'яко шелестіла висока шовкувата трава.

— Стій! — гукнув Джім.

Вони спинилися на стрімчастому березі річки; від води повіяло холодом; справа і зліва підступали шереги будинків з гострими обрисами покрівель.

— Перекажіть від мене вітання шерифові Алі, поки я не навідався сам, — сказав Джім.

Жоден із трьох не зворухнувся.

— Стрибайте! — гримнув він.

Всі троє з плеском шубовснули у воду; здійнявся фонтан бризок, і вони чимдуж попливли, раз у раз пірнаючи й голосно пирхаючи, боячися, щоб він не вистрілив їм навздогін. Джім обернувся до дівчини — мовчазного й уважного свідка. Серце його як не розривалося в грудях, спазма здушила горло. Він довго мовчав, а вона, відповівши йому поглядом, жбурнула в річку

палаючий смолоскип. Яскравий вогонь, протнувши ніч, погас у воді зі злим сичанням, і мирне, лагідне, вже нічим не скаламучене зоряне сяйво зійшло на них.

Було тихо, круг них ніжно дихала ніч; у такі хвилини душа ніби звільняється від темної шкаралущі й світиться, безмежно чутлива; мовчання стає промовистішим од слів.

Про дівчину Джім сказав:

— Нерви трохи її підвели. Так перехвилюватися... ви розумієте. Настала реакція. Либонь, була вона смертельно втомлена... і таке інше. І... і... виявилося, що вона мене кохає, чуєте? Я також. Звісно, я не знав... таке ніколи не спадало мені на гадку...

Він підвівся і збуджено заходив туди-сюди.

— Я... я кохаю її всім серцем. Цього словами не висловиш. Все змінюється, коли починаєш розуміти, коли щодня тобі дають зрозуміти, що твоє життя конче потрібне іншій людині... Починаєш інакше ставитись до своїх вчинків. Дивовижно! Ви тільки подумайте, яке в неї було життя. Просто страдницьке. І я знайшов її тут... так ото, наче вийшов на прогулянку й раптом побачив людину, що тоне в пустельній, глухій місцині. Боже мій! Не можна було гаяти часу. Вона цілковито довірилась мені... Сподіваюсь, я не зраджу її довіри... Так! І я вірю: щастя мені до снаги!

Він мав хист надавати особливої ваги всьому, що його спіткає. Так він трактував і своє кохання — ідилічно, ледь урочисто й заразом щиро, бо він вірив з непохитною поважністю молодості. Іншим разом він сказав мені:

— Я прожив тут лише два роки, але зараз, слово честі, не уявляю собі, що зміг би жити деінде. Сама думка про зовнішній світ лякає мене... я не забув, чому я приїхав сюди. І досі не забув!

У нього вихопилося коротке зітхання; кілька хвилин ми йшли мовчки.

— Присягаюсь душею, — знову почав він, — якщо взагалі можна таке забути... то, певне, я маю право викинути його з голови. Спитайте будь-кого з тутешніх мешканців... — голос його змінився, — хіба не дивно, що всі ті люди, ладні зробити для мене будь-що, ніколи б того не зрозуміли? Ніколи! Тим часом це так важко усвідомлювати. Мабуть, я дурень, правда? Хіба можна бажати більшого? Запитайте їх, хто найсміливіший, хто найчесніший, найсправедливіший, кому б вони беззастережно довірили своє життя, — і вони назвуть Тюана Джіма. І все ж їм ніколи не знати правди до щирця...

Отаке-то він повів мені в наш останній день. Я слухав, затамувавши подих; я відчував: він прагне висловитись, але так і не добереться до суті. Сонце, чиє жарке проміння обертає землю в порошинку, що не знає спочину, сідало за лісом, і розсіяне сяйво опалового неба надавало світові без світлотіней оманної величі, спокійної та задумливої. Слухаючи його, я — не знаю, чому — пильно дивився, як поступово темнішає річка, повітря, як невблаганно, поволі спадає ніч, розмиває обриси довколишніх предметів, все глибше й глибше ховає їх під собою, тихо осідаючи невловною чорною порошею.

— Господи! — вигукнув він. — Часом буває верзеш такі нісенітниці, але вам я можу сказати все. Гадаю, я покінчив з тією клятою справою раз і назавжди... Став забувати... А втім, не знаю! Принаймні можу думати про все спокійно... Я задоволений... майже. Досить мені зазирнути в очі першому-ліпшому з тутешніх мешканців, і до мене повертається себепевність. Їм не збагнути, що діється в моїй душі. Ну то й що! Я досяг мети, а це не так мало.

— Не так мало, — сказав я.

— А проте, ви не взяли б мене на борт свого корабля, правда?

— Ідіть під три чорти! Облиште! — скипів я.

— Ага! Ось бачите! — вигукнув він. — Тільки не кажіть цього нікому з патюзанців. Вони погано про вас подумають. Саме тому я в спромозі знести оте, давнє. Я дещо зробив для них, а це те, що зробили для мене вони!

— Мій любий хлопче, ви назавжди зостанетесь для них нерозгаданою таємницею! — вигукнув я.

Запала мовчанка.

— Таємницею... — відгукнувся він, не підводячи очей. — Ну що ж, тоді я залишуся тут довіку.

Після заходу сонця найлегший подих вітерцю немовби наганяв темряву. На стежці я побачив нерухомий силует Тамб Ітама — сухорлявий, сторожкий, ніби застиглий на одній нозі, а ще далі, за підпорами для даху, неспокійно рухалася в сутінках біла постать. Коли Джім у супроводі Тамб Ітама вирушив на вечірній обхід, я попрямував до будинку. Раптом дорогу мені заступила дівчина: десь-найпевніш, вона чатувала на мене.

Важко пояснити, що саме вона хотіла від мене. Мабуть, то було щось просте — надміру просте й нездійсненне, як, скажімо, докладний опис форми хмари. Вона жадала почути запевнення, потвердження, обіцянку, пояснення...

В темряві я розрізняв вільні летючі складки її шат, блідий овал тонкого лиця, блискучі білі зуби, великі сумні очі, глибокі, як бездонний колодязь...

Мені здалося, що дівчина в своєму дитячому невіданні була загадковіша й непроникніша, ніж таємничий сфінкс, її привезли в Патюзан немовлям. Вона тут виросла; вона нічого не бачила, нічого не знала, ні про що не мала уявлення. Я питаю себе: чи була вона певна, що зовнішній світ взагалі існує? З представників цього світу вона знала тільки скривджену жінку та ницого блазня. Її коханий теж прийшов звідти, наділений непереборним чаром... Але що станеться з нею, якщо він повернеться в ті незбагненні краї, які нібито завжди

кличуть до себе своїх дітей? Її мати зі слізьми застерігала від цього перед смертю...

Дівчина міцно схопила мене за руку, а коли я спинився, враз відсахнулась. Вона була смілива й боязка водночас. Ніщо її не лякало, але вона відчувала глибоку непевність і незмірну очужілість, схожа на мужню людину, що пробирається навпомацки крізь пітьму. Я належав до того Незнаного, яке щомиті могло забрати від неї Джіма. Я був утаємничений у те Незнане, знав його наміри, ніби виказчик, що володіє страшною таємницею і дужий її силою! Вона гадала, що я одним-однісіньким словом спроможний вирвати Джіма з її обіймів; болісні передчуття краяли їй душу під час наших тривалих розмов із Джімом, вона нестерпно страждала, мучилася, мордувалась...

Отаке в мене лишилося враження; мало-помалу все прояснилось, і я був просто приголомшений. Вона змусила мене повірити їй, але словами годі описати цей розпачливий, несамовитий шепіт, тихий пристрасний голос, несподівані паузи, стрімкий благальний змах білих рук. Примарна постать злегка хитнулась, як струнке деревце на вітрі; темні очі були незбагненні. Два широких рукави злетіли вгору, ніби розплатані крила; вона стояла мовчки, стиснувши голову руками.

Розділ тридцять третій

Я розчулився до глибини душі: її юність і наївність, її чарівна врода, зрідні красі скромної, тендітної й водночас витривалої польової квітки, її зворушливе благання, безпорадність схвилювали мене. Вона боялась Незнаного, як і всі ми, а її невідання робило те Незнане ще страшнішим. Я був для неї уособленням світу, до якого належимо ми всі, друзі мої. Цей світ анітрохи не тривожився долею Джіма і не потребував його. її шепіт, сповнений безнадійного болю, розв'язав мені язика.

Я протестував, доводив, що в мене зовсім не було наміру забирати звідси Джіма.

Навіщо ж я тоді приїхав? Вона застигла в нічній темряві, наче вирізьблена з мармуру. Я спробував коротко пояснити; дружба, справи; якщо я й бажав чого Джімові, то тільки одного: щоб він лишився тут...

— Вони завжди покидають нас, — прошепотіла дівчина. Від могили, яку вона побожно заквітчувала, донеслося немовби тихе зітхання, сповнене журливої мудрості...

— Ніщо не зможе, — сказав я, — розлучити її з Джімом.

Я був у цьому твердо переконаний. Вона ледь чутно зронила, наче думаючи вголос:

— Він присягнувся мені в цьому.

— Ви просили його? — запитав я.

Вона ступила крок уперед.

— Ні. Ніколи!

Вона просила, щоб він од'їхав. Це сталося тієї ночі на березі річки, після того, як він убив ворога; дівчина кинула смолоскип у воду, бо він так дивився на неї... Світла було забагато, а небезпека вже минула... на якийсь час. Джім сказав, що не відцурається її. А вона хотіла, щоб він поїхав. Наполягала. Джім відповів, що не зможе... Це неможливо. Він тремтів, коли говорив це. Вона відчувала його тремтіння...

Неважко уявити собі ту сцену, відтворити їхні тихі голоси. Вона боялась за нього. Мені здається, тоді вона бачила в ньому лише приречену жертву і передчувала небезпеки на його шляху гостріше, ніж він сам. Джім здобув її серце, заполонив усі її думки, а проте вона недооцінювала його шанси на перемогу. Тоді ще ніхто не вірив у нього. Про це мені сказав і Корнеліус, коли йому нарешті вдалося (вперше і востаннє) поговорити зі мною.

— Високошановний сер, — запобігливо почав він, — хіба ж я міг знати? Хто він був? Яким чином йому вдалося б здобути

довір'я народу? Про що думав містер Штейн, посилаючи цього хлопчиська до свого старого слуги? Я хотів урятувати його за вісімдесят доларів. За мізерні вісімдесят доларів. Чому цей недоумок не поїхав? Чи я мусив чекати, поки мене заріжуть через нього? Що таке вісімдесят доларів? Дріб'язок! І ці гроші просив беззахисний дід, котрому зруйнувала життя його покійна дружина.

Корнеліус захлипав. Але я випереджаю події. Того вечора я спершу завершив розмову з дівчиною.

Вона не думала про себе, коли благала Джіма покинути її і виїхати з країни. Найбільше її непокоїло загрозливе становище, в якому він опинився. Вона впала йому до ніг там, біля ріки, при неяскравому світлі зірок. Він підняв її. Джім підняв її, і вона припинила боротьбу. Сильні руки, ніжний голос, міцне плече, на яке дівчина могла схилити свою бідолашну самотню голівку, — все це було конче потрібне для змученого серця, для знеможеної душі... Поривання юності, вимога хвилини... А ви як думаєте? Кожен це зрозуміє, кожен, хто взагалі спроможний розуміти. Дівчина зраділа, коли її підняли... і притримали.

— Ви знаєте... це дуже серйозно... — стурбовано сказав Джім на порозі свого будинку.

Нічого легковажного в їхньому романі не було; вони зустрілися після життєвої поразки, мов лицар і панна, що присягаються у вірності одне одному серед руїн замку...

Дівчина призналася мені:

— Я не хотіла померти в сльозах.

Я подумав, що недочув.

— Ви не хотіли померти в сльозах? — перепитав я.

— Як моя мати, — швидко відповіла вона.

Обриси її білої постаті не зворухнулись.

— Моя мати гірко плакала перед смертю, — пояснила вона.

Довкола незбагненний спокій немовби спроквола здіймався

від землі і поглинав прояви нашого зворушення, як тихий нічний приплив поглинає орієнтири на березі. Зненацька мене охопив жах — жах перед таємничими глибинами.

Дівчина вела далі: в останні хвилини, коли вона була сама з матір'ю, їй довелося спиною підпирати двері, щоб не впустити Корнеліуса. Він намагався увійти й кулаками тарабанив у двері, хрипко горланячи:

— Впусти мене! Впусти мене!

В кутку, на рогожах, умируща жінка вже не могла говорити, не могла навіть звести руку, тільки ворухнула пальцями, немов наказуючи: «Ні! Ні!» — а слухняна дочка щосили притримувала двері.

— Сльози текли з її очей... а потім вона померла, — відчужено, монотонно закінчила дівчина, і цей голос дужче за будь-які слова вразив мене непоправністю страшного нещастя.

...Дівчина стиха сказала:

— Він присягнувся, що ніколи не покине мене. Дав слово честі!

— Чи ж можливо, що ви — ви! — і не вірите йому? — докірливо спитав я.

Знову пролунав її тихий голос:

— Інші чоловіки теж присягались.

Це був ніби глибоко продуманий висновок після тривалих, тяжких роздумів. Вона додала ще тихше:

— Мій батько присягався...

Я швидко заперечив:

— Але Джім не такий.

— Чому «не такий»? Хіба він кращий?..

— Я вірю, — перебив я, — що він кращий.

Біля хижок хтось заспівав гучну протяглу пісню. За річкою (мабуть, у Дораміна) велике багаття палало, як розжевріла куля, самотня в нічній темряві.

— Він чесніший? — запитала дівчина.

— Так, — сказав я. — Нікому в цій країні навіть на думку не спало б сумніватися в його словах... Ніхто не насмілився б... окрім вас.

Мені здалося, що вона поворухнулася.

— Він найхоробріший, — промовила дівчина зміненим тоном.

— Страх ніколи не відірве його від вас, — сказав я трохи знервовано.

Пісня обірвалась на високій ноті; десь іздалеку долинули голоси. Між ними і Джімів голос теж. Її мовчання вразило мене.

— Що він вам сказав? — поспитав я.

Відповіді не було.

— Що такого він вам сказав? — наполягав я.

— Ви гадаєте, я здатна відповісти? Як я можу знати? — нарешті вигукнула вона. — Існує щось, чого він не може забути.

— Тим краще для вас, — буркнув я.

— Що це таке? Що це таке? — пристрасно й благально допитувалась вона. — Він каже, що колись злякався. Як я можу цьому повірити? Всі ви щось пам'ятаєте! І весь час до цього повертаєтесь. Що це таке? Скажіть мені! Воно живе чи мертве? Я його ненавиджу. Воно жорстоке.

...Неможливо було пояснити їй. Мене дратувало власне безсилля. А Джім... бідолаха! Чи ж він кому був потрібен? Чи ж його хто пам'ятає? Він досягнув своєї мети. Либонь, уже забуто, що він і на світі жив! Вони обоє підкорили собі долю.

— Нема нічого, — сказав я дівчині, — нічого в тому невідомому світі, що (як вона думає) прагне відібрати в неї її щастя, немає нічого ні живого ні мертвого, ні обличчя, ні голосу, ні такої сили, що могло б відірвати від неї Джіма.

Вона прошепотіла:

— Він так мені говорив.

— Він говорив вам правду, — сказав я.

Розділ тридцять четвертий

Марлоу швидко встав і злегка похитнувся, наче його опустили на землю після стрімкого польоту в просторі. Притулився спиною до балюстради й дивився на безладно розставлені плетені шезлонги, на людей, що зручно вмостились у них. Його рухи ніби вивели їх із заціпеніння. Один чи двоє випростались, стривожені; де-не-де догоряли сигари; у Марлоу був погляд людини, яка повернулась із безконечно далекої країни мрій. Хтось відкашлявся; спокійний голос підбадьорливо зронив:

— Ну і що ж далі?

— Нічого, — відповів Марлоу, ледь помітно здригнувшись. — Джім їй розказав свою історію, та й квит. А вона йому не повірила. Щодо мене, то я не знаю, чи випадає мені, чи пристойно радіти або журитися. Я не можу сказати, в що вірив я сам... Але в що вірив Джім, сердега? Істина переможе... Magna est veritas et... Так, якщо їй трапиться щаслива нагода. Безперечно, існує закон... І якийсь подібний до того, що розподіляє щастя при грі в кості. Не справедливість, служниця людей, а випадок, доля, фортуна — спільниця терплячого Часу — зберігає точну рівновагу. Ми з Джімом сказали одне й те саме. Чи говорили ми правду?..

Марлоу на мить замовк, схрестив руки на грудях і вів далі зміненим тоном:

Вона сказала, що ми її обдурили. Сердешна! Я відсторонився, трохи знічений. Нестерпно було думати, що дівчина стоїть там сама в темряві; Джімові кроки пролунали грізно, коли він у своїх важких черевиках пройшов поруч, не помітивши мене.

— Чому немає світла? — здивовано вигукнув він. І весело звернувся до дівчини:

— Привіт, дівча!

— Привіт, мій хлопче! — зразу озвалася вона з надзвичайним самовладанням.

Так вони за звичаєм віталися одне з одним, і задерикуватість, що бриніла в її високому мелодійному голосі, була втішна, мила, дитинна. Джіма це захоплювало. Востаннє я почув, як вони обмінялися звичним привітанням, і на серці у мене похололо.

— А де Марлоу? — запитав Джім. — Спустився до річки? Дивно, що я його не стрів... Ви тут, Марлоу?

Я не відповів. Не хотілося йти до них... В усякому разі, не зараз. Я просто не міг. І пішов геть по второваній стежці. Кілька великих дерев було зрубано, чагарник зрізано, траву випалено. Джім задумав розбити тут кавову плантацію. Він запланував так багато експериментів; я захоплювався його енергією, його заповзятливістю, діловитістю.

Навколо панувала мертва тиша, ніби вся земля стала могилою; якийсь час я стояв нерухомо, думаючи головно про живих, котрі поховані у віддалених нетрях, одірвані від суспільства, однак приречені поділяти його трагічні або гротескові біди. А може, взяти участь у його благородній боротьбі? Хтозна! Серце людини здатне вмістити в собі цілий світ. У нього стачить мужності нести тягар, а от чи стачить сміливості скинути його?

Мабуть, я піддався сентиментальності; я стояв там так довго, що мене огорнуло почуття цілковитої самотності: все, що я недавно бачив, чув, навіть людська мова, здавалося, більше не існувало і жило тільки в моїй пам'яті, наче я був останньою людиною на планеті. Це справді — один із глухих, забутих, невідомих куточків земної кулі, і мені вдалося зазирнути в його найпотаємніші глибини.

Я передчував: завтра, коли я назавжди покину його, він існуватиме лише в моїй пам'яті, аж доки я сам не перейду в небуття.

Це почуття і зараз зі мною, можливо, саме воно спонукало мене розповісти вам цю історію, спробувати відтворити її живу реальність, її істину.

Корнеліус урвав мої роздуми. Він виповз із високої трави, немов хробак. Його будинок, певне, догнивав десь поблизу, хоча я ніколи не бачив його, бо не ходив у той бік. Корнеліус біг до мене стежкою, взутий у брудні білі черевики, одягнутий у завеликий для нього костюм з чорного сукна; на голові стирчав циліндр. Він спинився й почав скімлити, плазувати. Під час мого перебування в Патюзані я здогадувався, що він хоче поговорити зі мною сам на сам і вичікує слушної нагоди.

Не знаю, чим пояснити, що я, без слова опору, дозволив Корнеліусові втягнути мене в бесіду. Я був приречений вислуховувати його жалюгідні зізнання й вирішувати питання, на які немає відповіді.

Це було обтяжливо; але презирство, підсвідоме презирство до цього суб'єкта полегшувало мені розмову з ним. Корнеліус не цікавив мене. Ніщо зараз не мало значення, оскільки я дійшов висновку, що Джім нарешті підкорив собі свою долю. Він сказав мені, що задоволений... майже. Це більше, ніж насмілиться сказати будь-хто з нас. Я (а я маю право вважати себе достойною людиною) не зважуюсь. І ніхто з вас, мабуть, не наважиться?.. Марлоу замовк, чекаючи відповіді. Всі мовчали.

— Гаразд, — знову почав він. — Нехай ніхто про те не дізнається; правду в нас може вирвати тільки якась жорстока катастрофа, дрібна й жахлива. Але ж Джім — один з нас, і він міг сказати, що задоволений... майже. Уявляєте? Майже задоволений! Можна ледве чи не позаздрити його катастрофі. Майже задоволений. Після цього нічого більше не мало для мене значення. Мені було байдуже, хто його підозрював, хто довіряв йому, хто любив, а хто ненавидів... надто якщо ненавидів його Корнеліус.

Зрештою, навіть в цьому було своєрідне визнання. Адже про людину судимо не лише по її друзях, але й по ворогах, а цього Джімового ворога жоден порядний чоловік не посоромився б назвати своїм противником, не переоцінюючи, втім, його значення.

— Мій дорогий Марлоу, — казав мені Джім, — я знаю: якщо йду правим шляхом, ніщо не може зі мною статися. Це справді так. Ви пробули тут досить довго, щоб розібратись в усьому, тож скажіть відверто: хіба я не в цілковитій безпеці? Все тепер залежить від мене, а я, слово честі, маю певність у своїх силах. Найгірше, що Корнеліус міг би зробити, це — вбити мене. Але я не вірю, що це можливо. Він просто не посміє. Та навіть якби й посмів, якби спромігся... що з того? Адже я прийшов сюди не для того, щоб урятувати своє життя, ви це знаєте. Я прийшов сюди, щоб відгородитися муром, і залишуся тут...

— Аж поки не будете задоволені цілком, — додав я.

Ми сиділи тоді на кормі його човна; двадцять весел одночасно підіймались, по десять з кожного борту, і разом опускалися на воду; за нами Тамб Ітам нахилявся то праворуч, то ліворуч, пильно дивився вперед, намагаючись утримати каное посередині течії.

Джім схилив голову, і остання наша розмова, здавалося, пригасла. Він проводжав мене до гирла ріки. Шхуна відійшла ще вчора, спустившись вниз по ріці разом з відпливом, а я затримався в Патюзані ще на одну ніч. І тепер Джім проводжав мене...

Розділ тридцять п'ятий

Але наступного ранку за першим поворотом річки, коли постали позаду оселі Патюзана, все це зникло з поля мого зору, зникло разом зі своїм колоритом, обрисами й значенням — немов картина, створена митцем на полотні, від якої

ви, після тривалого споглядання, кінець кінцем підвертаєтесь. Проте враження лишається в пам'яті, нерухоме, невитравне — шматок живого життя в застиглому світлі. Честолюбні прагнення, страх, ненависть, надія закарбувались у моїй пам'яті такими, як я їх бачив. Я відвернувся від картини й повертався у світ, де вирують події, змінюються люди, мерехтить сяйво, де життя тече світлим потоком, — байдуже, чи по багні, а чи по камінню. Я не збирався пірнати вглиб; мені б тільки втриматись на поверхні. А те, що лишилося позаду, на мою думку, непідвладне жодним змінам.

Величний, шляхетний Дорамін та його маленька, схожа на добру чаклунку дружина, які зорять на свою безмежну країну і в глибині душі плекають потаємні батьківські сподівання; Тунку Алланг, зморщений, спантеличений; Даїн Уоріс, розумний, сміливий, з його твердим поглядом, іронічною доброзичливістю й вірою в Джіма; дівчина, заглиблена у своє сторожке, полохливе кохання; Тамб Ітам, відданий, неговіркий; Корнеліус, що при місячному сяйві тулиться лобом до огорожі, — вони непідвладні змінам. Але той, навколо якого всі вони згруповані, — він єдиний живе по-справжньому, і його я не знаю до кінця. Ніякі магічні мари не можуть зробити його нерухомим, застиглим у моїх очах. Він — один з нас.

Джім (я вам говорив) супроводжував мене на початку моєї подорожі назад у світ, що його він зрікся. Часом здавалося, що наша дорога пролягає через саме серце незайманої пустелі. Простір іскрився під високим сонцем; човен енергійно розтинав повітря; тепле й густе, воно осіло під ослоною величних дерев.

Я дихав глибоко, втішаючись безмежжям відкритого обрію, атмосферою, в якій бриніло життя, енергія досконалого світу. Це небо і це море були відкриті для мене.

— Яка краса! — вигукнув я і глянув на грішника, що сидів поруч.

Він сказав: «Так», — не зводячи очей, ніби боявся, що на чистому небі десь над океаном побачить докір своїй романтичній совісті.

Я пам'ятаю той день до найменших подробиць. Ми причалили до білого берега. Перед нами морська гладінь — спокійна і ясно-блакитна — простягалась, злегка підіймаючись, аж до самого обрію. Низка островів, масивних, горбистих, лежала перед широким гирлом на смузі блідої дзеркальної води. Високо в сліпучому сонячному сяйві ширяв самотній чорний птах над одним і тим самим місцем, ледь змахуючи крильми.

— Біда в тому, — тихо мовив Джім, — що протягом багатьох поколінь рибалки цього узбережжя вважалися рабами раджі... Старий нікчема ніяк не може второпати...

Він спинився.

— Що ви змінили все це, — сказав я.

— Так. Я змінив усе це, — похмуро пробурмотів він.

— Ви не змарнували доброї нагоди, яка вам випала, — додав я.

— Мабуть, що так, — відповів Джім. — Авжеж. Я знову повірив у свої сили... повернув собі чесне ім'я... і все ж іноді виникає бажання... Ні! Треба триматися за те, що в мене є. І не сподіватися більшого.

Він махнув рукою у бік моря.

— Не звідти, в кожному разі.

І тупнув ногою по піску.

— Оце моя межа, бо на менше я не згоден.

Ми йшли далі берегом.

— Так, я все тут змінив, — провадив він. — Але ви тільки уявіть собі, що сталося б, якби я поїхав звідси. Розумієте? Суще пекло! Ні? Завтра я піду до цього старого йолопа Тунку Алланга і знову ризикну випити його каву. Ні, я не можу

сказати — досить. Ніколи не зможу. Я повинен іти вперед, завжди вперед, до мети. Мені потрібна їхня віра в мене, щоб почуватися певно і... і...

Він підшукував слова, здавалося, шукав їх у синяві моря.

— ...і зберегти зв'язок з тими...

Голос його зів'яв.

— ...з тими, кого я, можливо, більше ніколи не побачу. З вами, наприклад.

Я відчув себе ніяково від цих слів.

— На бога, — сказав я, — не підносьте мене так високо, мій друже, подумайте про себе.

Я почував удячність, любов до цього вигнанця, який вирізнив мене, зберігши місце для мене в шерегах натовпу.

Я відвернув од нього розпашіле обличчя; під-низьким сонцем, густо-червоним, розжевріли, як вогняна куля, простягався безмір океану. Двічі він намагався заговорити, але марно; нарешті, знайшовши слова, спокійно сказав:

— Я буду вірним. Буду вірним, — повторив він, не дивлячись на мене. Очі його блукали по гладіні моря, що з Блаватного стало пурпуровим у заграві вечірньої зорі. Так, він був романтик і заслуговував на довіру. Я згадав слова Літтейна:

«...Іти за своєю мрією, завжди йти за своєю мрією... і так до самого кінця — usque ad finem...»

Маленька шлюпка, відчаливши від шхуни, повільно наближалася до піщаного берега, щоб забрати мене.

— А потім, є Джуел, — сказав він, порушуючи величне мовчання землі, неба й моря, що заполонило мої думки до краю. — Є Джуел.

— Так, — промовив я.

— Не варто говорити, що вона значить для мене. Ви самі бачили. З часом вона зрозуміє...

— Сподіваюсь, — перебив я.

— Вона також мені довіряє, — замислено сказав він і напитав: — Коли ж ми тепер побачимося?

— Ніколи, якщо ви не поїдете звідси, — відповів я, уникаючи його погляду.

Джім немовби і не здивувався; якийсь час він стояв зовсім нерухомо.

— Тоді прощавайте, — сказав він після мовчання. — Може, так краще.

Ми потиснули руки один одному, і я пішов до шлюпки, що чекала, встромивши пров у берег.

Шхуна з гротом і клівером, поставленими за вітром, гойдалася на пурпуровому морі; її вітрила порожевіли.

— Ви скоро поїдете на батьківщину? — спитав Джім, коли я переступив через планшир.

— За рік, якщо доживу, — сказав я.

Долішня частина форштевеня зарипіла по піску, шлюпка попливла, мокрі весла зблиснули й занурились у йоду.

Джім на березі підвищив голос.

— Скажіть їм... — почав він.

Я знаком наказав веслярам спинитись і чекав. Сонце, що наполовину сховалося у воду, освітлювало його; я бачив червоні відблиски в його очах, коли він мовчки дивився на мене.

— Ні... нічого, — зронив він, легким помахом руки відпускаючи шлюпку. Я більше не дивився на берег, аж поки не піднявся на борт шхуни.

На той час сонце вже зайшло. Сутінки густішали на сході, і почорнілий берег простягнувся безмежною темною стіною — цитаделлю ночі; західний обрій палав золотими яскраво-червоними вогнями, велика грізна хмара застигла нерухомо, кидаючи синювато-сіру тінь на воду.

Я побачив Джіма; він стояв на березі й дивився, як шхуна набирає швидкості...

Розділ тридцять шостий

Марлоу закінчив свою розповідь, і слухачі одразу почали розходитись, а він дивився на них відстороненим, замисленим поглядом. Вони спускалися з веранди парами й поодинці, не гаючи часу, не висловлюючи жодних зауважень, так, ніби останній образ цієї незакінченої історії, сама її незавершеність зробили обговорення непотрібним і коментарі зайвими.

Кожен із них поніс своє враження, наче таємницю; лише одному зі слухачів судилося взнати останнє слово цієї історії. Воно прийшло до нього на батьківщину років зо два по тому, прийшло в грубому пакеті, підписаному рівним і гострим письмом Марлоу.

Він поквапом перебіг перші рядки, потім став читати спокійніше, як людина, що поволі, сторожко наближається до невідкритої країни.

«...Не думаю, що Ви забули, — читав він. — Ви один по-справжньому зацікавились ним, хоча (я добре пам'ятаю) Ви не хотіли визнати, що Джім підкорив собі свою долю. Ви передрікали поразку: втому й пересичення від знайденої слави, від добровільно покладених на себе обов'язків, навіть від кохання. Ви сказали, що чудово знаєте ілюзію задоволення, яке приходить в подібних випадках, і неминуче розчарування.

Ви доводили, що ми мусимо боротися не одинцем, а в лавах, інакше наше життя втрачає сенс. Можливо! Але суть у тому, що Джім був одірваний від цивілізованого людства і мав справу тільки з самим собою; постає питання, чи не знайшов він кінець кінцем віру могутнішу, ніж закони порядку й поступу.

Я нічого не стверджую. Може, ви розв'яжете це питання, як прочитаєте листа. Зрештою, багато правди в простій фразі «затінений хмарою». Годі розгледіти Джіма виразно — надто тепер,

коли очима інших людей доводиться востаннє дивитись на нього. Я повідомляю Вас про все, що мені відомо, про те останнє випробування, яке випало йому.

Надсилаю Вам також одного давнього, дуже давнього листа. Він дбайливо зберігався в його шухляді. Це лист від його батька; з дати можна довідатись, що Джім отримав цього листа за кілька днів перед тим, як вступив на «Патну». Мабуть, це була остання вість з Англії.

Протягом довгих років Джім любовно зберігав листа. Добрий старий священик обожнював свого сина-моряка.

Лист простий і до краю зворушливий. Він не хотів би, щоб його «дорогий Джеймс» судив людей «суворо й поспішливо».

Чотири сторінки делікатних, ненав'язливих напучень та родинних новин. Том «дістав посаду». У чоловіка Кері була «скрута з грошима».

Легко можна уявити його, сивого, незворушного, в надійному пристанищі — зручному старовинному кабінеті, заповненому книгами, де він упродовж сорока літ день у день сумлінно розмірковував про віру й порядність, про лінію поведінки й достойну смерть; де він написав стільки проповідей і де зараз розмовляє зі своїм сином, що блукає десь далеко, на іншому краю землі. Але чи має значення віддаль? Порядність — однакова на цілому світі, і є лише одна віра і одна чесність в житті та в смерті.

Він сподівається, що його «дорогий Джеймс» ніколи не забуде: той, хто хоч раз захоче піддатися спокусі, може розбестити́сь і загинути назавжди. Тому, хоч які будуть твої мотиви, ніколи не слід іти проти совісті.

Далі він пише про улюбленого собаку; а поні, «на якому ви, хлоп'ята, каталися», осліп від старості і його довелося пристрелити. Старий благословляє сина; мати й сестри посилають свою любов...

Справді, небагато сказано в цьому пожовклому листі, що його Джім зберігав так багато років. Лист зостався без відповіді, але хто знає, які німі розмови Джім провадив зі своїми родичами, жителями того мирного, спокійного куточка землі, де не існує ні небезпек, ні чвар і де саме повітря насичене високою порядністю. Неймовірно, що Джім походить звідти, — він, з котрим завжди траплялося безліч дивовижних пригод.

З його ріднею ніколи нічого не траплялось; їх годі заскочити зненацька і їм ніколи не випаде стати на герць з провидінням.

Ось вони всі переді мною, простодушно змальовані батьком; Джімові брати й сестри — його по плоті й крові — дивляться на світ чистими, наївними очима, і я уявляю собі Джіма: нарешті він повернувся — не маленька біла цятка в самому серці безмежної таїни, а людина, випростана на повен зріст, сувора, романтична, завжди мовчазна, замислена — в тіні хмари.

Розповідь про останні події Ви знайдете на цих кількох сторінках. Треба визнати, що їхня романтичність перевершує найсміливіші мрії його дитинства, хоча, як на мене, є в них якась глибинна своєрідна логіка.

В цих пригодах мене найбільше вражає їхня правдивість. Щось подібне неодмінно мусило статися. Дивовижно, що така пригода взагалі могла сподіятись у наш час.

Я переповідаю все так, немов сам був свідком. Цікаво, як би Джім описав ці події! Іноді мені здається, що він от-от увійде і почне розповідати своїм безтурботним, щирим голосом, як завжди, трохи недбало, трохи розгублено, трохи ображено, лиш подеколи словом чи фразою розкриваючи на мить свою душу, та й то не до кінця.

Важко повірити, що він більше ніколи не прийде.

Я більше ніколи не почую його голосу, не побачу молодого, засмаглого лиця з білою смужкою на чолі і юних очей, що темніли від хвилювання і ставали глибокими, синіми, бездонними.

Розділ тридцять сьомий

Все це починається з авантюрної пригоди одного типа на ймення Браун; він спритно викрав іспанську шхуну в маленькій затоці поблизу Замбоанга. Поки я не здибався з ним, мої відомості були неповні, але несподівано я натрапив на нього за кілька годин перед його смертю.

На щастя, він розповідав усе охоче між нападами ядухи, і його виснажене тіло аж судомилося від зловтіхи на саму лише згадку про Джіма. Браун вихвалявся, що врешті-решт йому вдалося «розправитись із тим гордієм». Він пишався своїм вчинком.

Я був змушений, якщо хотів узнати все до кінця, терпіти його присутність, зносити погляд запалих, жорстоких очиць; і я терпів, думаючи, наскільки споріднені деякі прояви зла з ненормальним, гіпертрофованим егоїзмом. Дізнався я також і про неймовірну хитрість жалюгідного Корнеліуса, який, підло ненавидячи Джіма, спрямував помсту у вигідному для себе напрямку.

— Я з першого погляду міг сказати, що він простак, — через силу мовив умираючий Браун. — І це чоловік! Трикляття! Дідько б ухопив його зарозумілість, його зверхність! Я був у нього в руках, а він і не подумав поквитатися зі мною. Занадто гордий! Відпустив мене, ніби я і стусана не годен... — Браун задихався. — ...Негідник... Відпустив мене... От я й порішив його...

Він говорив гарячковито, ніби боявся, що я піду й не вислухаю його до кінця. Браун помер тієї ж ночі, але я встиг дізнатись про все.

Але наразі досить про нього.

За вісім місяців перед цим, бувши в Самаранзі, я своїм звичаєм навідався до Штейна. На веранді, яка виходила в сад, зі мною сором'язливо привітався малаєць, і я згадав, що бачив його в Патюзані, серед Джімових друзів; то був шанований серед бугі торговець, власник невеликого тубільного суденця. Я відповів на його привітання і увійшов до будинку.

Біля дверей до кабінету я побачив другого малайця, в якому впізнав Тамб Ітама.

Я відразу ж спитав його, що він тут робить. Може, Джім приїхав ненадовго до Штейна? Цей здогад утішив і схвилював мене. Тамб Ітам подивився на мене розгублено.

— Тюан Джім у кабінеті? — нетерпляче запитав я.

— Ні, — пробурмотів він, похнюпивши голову й раптом двічі поважно повторив: — Він не хотів боронитися. Не хотів боронитися...

І замовк. Я відсторонив його і увійшов до кабінету. Штейн, високий, сутулий, стояв сам-один посеред своєї колекції метеликів.

— А, це ви, мій друже! — сказав він, сумно глянувши на мене крізь окуляри.

— Що скоїлось? — нервово запитав я. — Тамб Ітам тут...

Ідіть поговоріть з дівчиною. Поговоріть з дівчиною. Вона тут, — сказав Штейн, заметушившись.

Я спробував утримати його, але він з лагідною впертістю не зважав на мої схвильовані запитання.

— Вона тут, — повторював він збентежено. — Вони приїхали два дні тому. Такий старий, як я... sehen sie... мало що може зробити... Проходьте сюди. Молоді серця не вміють прощати...

Я бачив, що він глибоко зажурений.

— ...сила життя в них, жорстока сила життя, — бурмотів Штейн, показуючи мені дорогу; я йшов за ним, не знаючи, що й думати. На порозі вітальні він спинив мене.

— Джім щиро кохав її, — сказав він, а я лише хитнув головою, відчуваючи, як гіркота підступає де серця.

— Це страшно! — прошепотів Штейн. — Вона не може зрозуміти мене. Я для неї — тільки незнайомий дід. Можливо, ви... Вас вона знає. Поговоріть з нею. Не можна це так лишати. Скажіть їй, щоб вона йому простила. Це страшно.

— Авжеж, — сказав я, все ще нічого не розуміючи. — А ви самі пробачили йому?

Він якось дивно глянув на мене.

— Зараз почуєте. — І, розчинивши двері, Штейн дослівно вштовхнув мене в кімнату.

Ви знаєте просторий дім Штейна і дві величезні вітальні — пусті, чисті, де повно блискучих речей, на які, здавалося, ніколи не падав погляд людини? В найспекотніші дні там прохолодно, і туди заходиш, немов у підземну печеру.

В другій вітальні я побачив дівчину: вона сиділа за великим столом червоного дерева, похиливши голову, закривши обличчя руками. Та біла постать була ніби виліплена зі снігу; кришталеві підвіски розкішної люстри подзенькували вгорі, як іскристі бурульки.

Вона звела очі й дивилась на мене. В кімнаті було холодно.

Дівчина відразу впізнала мене; коли я наблизився, вона спокійно промовила:

— Він покинув мене. Ви завжди нас кидаєте... в ім'я своєї мети.

Обличчя її закам'яніло.

— Легше було б померти разом з ним, — вела вона далі. — Але він не захотів! О, які ви жорстокі, підступні, безжальні! Чому ви такі злі? А може, ви всі божевільні?

Я взяв її руку і зразу ж відпустив; рука повисла, мов нежива. Ця апатія, страшніша за сльози й ридання, кидала виклик часові та співчуттю.

Я відчув: хоч би що я говорив, слова неспроможні полегшити цей моторошний німий біль.

Штейн сказав: «Ви почуєте», — і я почув. З жахом слухав я її змучений, згорьований голос. Вона шепотіла, немов сама до себе:

— А він же дивився на мене! Бачив моє лице, чув мій голос, моє страждання! Але я не плакатиму. Ніколи, ніколи! Жодної сльози не проллю. Він пішов од мене...

Застиглі очі дівчини шукали образ чоловіка, що його сила мрії вирвала з її обіймів. Вона не відповіла на мій мовчазний уклін. Я швидко вийшов.

Штейна в будинку не було. І я, пригнічений тяжкими думками, подався у сад — знаменитий сад Штейна, де можна знайти будь-яку рослину й дерево тропічних низовин.

Я йшов за водою струмка і довго сидів на лавці в затінку, біля мальовничого ставка, де водяні птахи з підрізаними крилами шумно пірнали й хлюпалися. Гілки дерев казуаріна злегка погойдувались, нагадуючи мені гомін ялиць на батьківщині.

Цей сумний і тривожний звук відповідав моїм невеселим роздумам.

Дівчина сказала, що мрія забрала в неї Джіма, а цьому годі зарадити, це непрощенний гріх.

І все ж хіба саме людство не підкорюється сліпо мрії про свою велич, свою могутність, мрії, яка жене його на темні стежки жорстокості й відданості? Що таке, зрештою, пошуки істини?

Коли я встав, щоб іти до будинку, в просвітку між деревами майнуло сіре пальто Штейна, і за поворотом стежки я побачив його разом з дівчиною. Її маленька рука тримала його за лікоть, а він, сивий, у кислатому капелюсі, по-батьківському, зі співчутливою лицарською шанобливістю схилився до дівчини.

Вони спинились переді мною. Штейн дивився в землю;

дівчина, стрункa й граційна, дивилася повз мене чорними, чистими, неживими очима.

— Schrecklich... — прошепотів Штейн. — Жахливо! Що ж робити?

Він звертався до мене, але ще дужче благали мене її молодість, безконечні дні, що чекали на неї, і раптом я, усвідомлюючи неміч слів, почав захищати Джіма перед нею.

— Ви повинні простити його. — Мій голос звучав глухо, пригнічено. — Всі ми потребуємо прощення, — додав я, помовчавши.

— Що я зробила? — запитала вона самими лише вустами.

— Ви завжди не довіряли йому, — сказав я.

— Він був такий, як і всі, — повільно вимовила дівчина.

— Ні, не такий, — заперечив я; проте вона вела далі рівним знесиленим голосом:

— Він був неправдивий.

Зненацька втрутився Штейн.

— Ні, ні, ні! Бідолашне моє дитя... — Він погладив її по руці, що безвладно лежала на його рукаві. — Ні, ні! Джім був чесний! Чесний! Чесний! — Він намагався зазирнути в її скам'яніле обличчя. — Ви не розумієте... Ну чому ви не розумієте?.. — І звернувся до мене: — Коли-небудь вона збагне.

— Ви поясните їй? — спитав я, дивлячись йому в очі.

Вони пішли далі.

Я бачив, як поділ її сукні тягнеться по землі, чорне волосся вільно спадало. Дівчина йшла, стрункa, легка, а поруч неквапно крокував високий старий чоловік у довгому сірому пальті.

Вони зникли за тим гаєм (може, Ви пам'ятаєте), де ростуть шістнадцять різновидів бамбука, дорогоцінних для фахівців. А мене зачарувала досконала витонченість і краса цього мелодійного гаю, увінчаного шпилястим листям та пірчастими кронами; мене полонила легкість, сила, бадьорість — такі виразні, як голос простого, буйного, переможного життя.

Пригадую, я довго дивився на той гай і зволікав розлучатися з ним. Небо було перлисто-сіре. Такі сльотаві дні дуже нечасті в тропіках, коли насуваються спогади про інші береги, інші обличчя».

Підписом Марлоу закінчився цей лист. Той, кому пощастило його одержати, підкрутив гніт у лампі і, самотній над хвилястими покрівлями міста, ніби доглядач маяка над морем, узявся читати сторінки оповідання.

Розділ тридцять восьмий

Все почалося (як я Вам уже казав) з авантюрника на ймення Браун. Ви об'їздили Тихий океан і, напевне, чули про нього. Це був найпідліший бандит на всьому австралійському узбережжі.

Він завжди фігурував у різноманітних билицях про шахрайства, що ними розважають гостей з батьківщини від мису Йорк до бухти Іден. Неймовірно, як йому досі щастило уникнути шибениці.

Всі оповідачі неодмінно зазначали, що Браун був синок англійського баронета. В перші дні золотої лихоманки він дезертирував з британського корабля, і за кілька років по тому про нього заговорили як про страховисько, що тероризує по черзі острови Полінезії.

Браун був піратом нашого часу, досить жалюгідним, як і його уславленіші попередники; проте від інших бандитів він відрізнявся пихатістю та нелюдською жорстокістю, а також шаленим презирством до людства взагалі і до своїх нещасних жертв зокрема.

Решта бандитів були просто примітивні, ненажерливі тварини, але Брауном, здавалося, керували якісь складніші, заплутані мотиви. Він грабував людину нібито з однією метою — принизити, зневажити її, демонструючи при цьому оскаженілу лють та агресивну мстивість.

За кращих часів йому належав озброєний барк зі змішаним екіпажем (канаки і колишні матроси-китобої). Згодом Браун, як розповідали, втік разом з дружиною місіонера, зовсім молодою жінкою з Клепхема.

То була темна історія. Жінка, коли він її викрав, тяжко хворіла і померла на борту його вітрильника. Люди кажуть — і це найдивовижніша частина історії, — що над її тілом Браун нестямно ридав і побивався з горя.

Невдовзі після цього фортуна його зрадила. Його барк розбився об скелі поблизу Малаїти, і на якийсь час Браун зник, немов теж пішов на дно разом зі своїм вітрильником. Згодом він виплив у районі Нука-Хіва, де придбав стару французьку шхуну, що раніше належала урядові.

Браун колобродив на цій шхуні серед Філіппінських островів, змагаючись з підступною долею, і, врешті-решт, увійшов у Джімове життя, мов сліпий поплічник Злих Сил.

Йому не таланило — він сам мені в цьому зізнався. Світ, що його довгі роки Браун зневажав несамовито й люто, не подарував йому жодних статків, окрім невеликої торбинки зі срібними доларами. Браун сховав її у себе в каюті так, щоб «навіть сам дідько не зміг пронюхати». І це все.

Життя йому набридло, і смерті він не боявся. Проте цей морський грабіжник, ладний з гірким нерозважним скалозубством ризикнути життям за абищицю, смертельно боявся в'язниці. На саму думку про ув'язнення його проймав моторошний жах, він обливався холодним потом, тряслася в пропасниці, ніби марновір, що на мить уявив себе в обіймах почвари.

В Брауновій шайці було шістнадцять горлорізів: двоє втікачів матросів, дезертир з американського військового корабля, двоє білявих скандінавів, мулат, улесливий китаєць-кок та інші покидьки, що промишляли розбоєм у південних морях. Браун

цілковито підкорив їх своїй волі; Браун, байдужий до шибениці, тікав тепер від загрози іспанського криміналу.

Він сам докладно розповів мені про їхню плавбу через протоки Макассар. Це невесела історія. У них не було ні харчів, ні води; вони пограбували кілька тубільних шхун і захопили такусяку здобич. Браун, звичайно, не смів показатися в жодному порту. У нього не було грошей, не було документів, не було вірогідного виправдання, яке ще раз допомогло б йому вийти сухим із води.

Якось уночі вони напали на арабський барк, що під голландським прапором стояв на якорі поблизу Пуоло Лаут і захопили трохи брудного рису, в'язку бананів та барило води. Три доби крізь шторм і туман вони пробиралися на північний захід по Яванському морю. Жовті каламутні хвилі обливали жменьку голодних бандитів.

Вони бачили поштові кораблі, що здійснювали робочі рейси, минали міцні судна з іржавими залізними бортами, які стояли на якорях на мілководді й чекали зміни погоди або припливу.

Англійська канонерка, біла й ошатна, з двома струнками щоглами перетнула їм шлях; а ще якось голландський корвет, чорний, з важкими щоглами, виріс у них за кормою, повільно пробиваючись крізь туман.

Вони тікали від усіх — банда виснажених, змарнілих покидьків, оскаженілих з голоду й страху.

Браун хотів дістатися до острова Мадагаскар. Але перш ніж вирушати в тривале плавання через Індійський океан, потрібно було запастися харчами й водою.

Можливо, Браун колись чув про Патюзан або ж випадково бачив назву цієї країни, дрібно позначену на карті; ця беззахисна, закинута країна лежала осторонь від морських шляхів та підводних сполучень. Браун замислив роздобути там провізії: м'ясива, рису, солодкої картоплі. Для них

зараз це було конче потрібно, питання життя або смерті — чи, точніше, волі. Волі!

Зголодніла банда наперед смакувала ситу трапезу. А може (хто знає?), там іще вдалося б розжитись грошвою! Мовчазні, як зграя вовків, вони готувалися до нападу.

Погода сприяла їм. Кілька днів штилю призвели б до страхітливих чвар на борту піратської шхуни, але завдяки узбережним та морським бризам Браун менше ніж за тиждень пройшов протоку Сунда і кинув якір у гирлі Бату-Крінг, на відстані пістолетного пострілу від рибальського поселення.

Чотирнадцять бандитів умостилися в баркасі (його використовували для перевезення вантажів) і вирушили проти води; двоє лишилося вартувати на шхуні з пайкою, розрахованою на десять днів.

Приплив та вітер допомогли їм, і якось надвечір великий човен під обшарпаним вітрилом підійшов до Патюзана; чотирнадцять запеклих авантюрників зажерливо дивилися вперед, тримаючи пальці на курках дешевих рушниць.

Браун розраховував на несподіваність нападу. Вони підпливли саме тоді, коли кінчився приплив. На подвір'ї раджі не помітно було жодних ознак життя; перші оселі на обох берегах ріки здавалися покинутими. Вище кілька каное мчали на повній швидкості. Браун не сподівався побачити таке велике поселення.

Панувала глибока тиша. Вітер ущух; бандити витягли два весла й спрямували човна вгору, замисливши висадитись у центрі селища, раніше ніж мешканці отямляться й почнуть чинити опір.

Проте, як видно, старійшина рибальського селища в гирлі ріки Бату-Крінг устиг вчасно надіслати попередження. Коли човен порівнявся з мечеттю (її побудував Дорамін; шпичаста споруда, оздоблена коралами), на майдані юрмився народ. Зчинився крик, і над рікою залунав дзвін гонгів.

Десь нагорі бухнули дві маленькі мідні шестифунтові гармати, ядро впало у воду, здійнявши фонтан бризок, що заяскріли в променях сонця. Гомінливий натовп перед мечеттю почав стріляти залпами; баркас обстрілювали з обох берегів. Браунова банда відповідала квапливим неприцільним вогнем. Весла було піднято.

Відплив при повені настає там блискавично, і човен посеред ріки, майже схований в клубʼї диму, дав задній хід.

Войовничі вигуки, тремкий дзвін гонгів, глухий барабанний дріб, шалені зойки, тріскотнява пострілів зливалися в приголомшливий гуркіт; Браун отетерів, але румпеля не випускав. Він відчув скажену ненависть до цих людей, що посміли захищатись. Двох із його банди було поранено, і він побачив, що відступ йому відрізано кількома човнами. Він налічив шість човнів, переповнених людьми.

Оточений зусебіч, Браун помітив русло вузенької притоки — тієї, куди стрибнув Джім під час відпливу. Зараз вода стояла високо.

Коротше кажучи, бандити спрямували туди човна, висадились і отаборилися на невеликому пагорбі на відстані близько дев'ятисот ярдів від укріплення.

Небо було оксамитово-темне, всіяне зорями. Над почорнілою землею стелилися короткі завої повзучого диму; аж ось налетів вітер з моря і розвіяв дим.

...Вони не розмовляли між собою. Подеколи до них долітав голосний крик, далекий постріл. Але навколо їхньої позиції було тихо, темно.

Здавалося, про них забули — ніби хвилювання, що охопило всіх патюзанців, не мало до них стосунку, ніби вони були вже мертві.

Розділ тридцять дев'ятий

Всі події тієї ночі мають неабияке значення, бо ситуація, що створилася завдяки їм, лишилась незмінною до Джімового повернення.

Понад тиждень тому Джім поїхав у глиб країни, і перший напад бандитів відбив Даїн Уоріс. Сміливий, розумний юнак, який умів битися так, як б'ються білі люди, волів негайно покінчити з цією справою, але йому не вдалося порозумітися зі своїм власним народом.

Даїну Уорісу не вистачало високого Джімового престижу й репутації непереможного бійця, наділеного надприродною силою. Для них він не був живим, відчутним втіленням непохитної справедливості й доконечної перемоги. Його любили, поважали, обожнювали, та все ж він був один з них, тоді як Джім був один з нас. Білий вождь — уособлення могутності — видавався їм безсмертним, а Даїна Уоріса могли вбити.

Цими невисловленими думками керувались старійшини Патюзана, коли вони вирішили зібратися у форті Джіма, щоб обговорити загрозливе становище, немовби сподіваючись знайти мудрість і відвагу в помешканні білого.

Бандитам Брауна так пощастило, або ж вони так влучно стріляли, що кількох патюзанців було поранено. Потерпілих уклали на веранді; коло них поралися їхні дружини.

З першим сигналом тривоги жінок та дітей з нижньої частини міста переправили до форту. Там порядкувала Джуел — метка, запальна; «народ Джіма» залюбки слухався її. Втікачі горнулись до неї; і весь час до останнього вона зберігала незламний бойовий дух.

Даїн Уоріс, довідавшись про небезпеку, відразу ж пішов до Джуел, бо треба вам сказати, що Джім був єдиною людиною в Патюзані, що мала запаси пороху.

Штейн (а вони з ним підтримували дружнє листування) отримав від голландського уряду спеціальний дозвіл експортувати в Патюзан п'ятсот бочок з порохом. Маленька землянка з необтесаних колод правила за пороховий льох, і під час відсутності Джіма ключ був у дівчини.

Раду скликали на одинадцяту вечора в Джімовій їдальні; Джуел палко підтримала Уоріса, що запропонував негайно перейти до рішучого наступу.

Мені розповідали, що Джуел стала на чільному місці довгого столу поруч вільного крісла, де завжди сидів Джім, і виголосила войовничу полум'яну промову; старійшини сприйняли її прихильно.

Старого Дораміна, що понад рік не з'являвся на люди, на превелику силу перенесли до форту. Звичайно, він був тут за старшого. Старійшини були настроєні войовниче, і Дораміново слово вирішило б усе; проте він, добре знаючи нестримну хоробрість свого сина, не важився вимовити це слово. Пристали на поміркованіші пропозиції.

Якийсь Хаджі Саман заявив, що «ці підступні й жорстокі напасники самі себе рокували на неминучу смерть. Вони помруть з голоду на тому пагорбі, а як спробують дістатися до свого човна, ми їх перестріляємо з засідки. Якби ж їм вдалося втекти в ліс, вони загинуть там поодинці».

Він доводив, що можна перехитрувати цих зловісних напасників, не наражаючись на відкритий бій. Його слова справили величезне враження на патюзанців. Їх непокоїло одне: те, що у вирішальний момент човни раджі схибили.

Представником раджі на віче був хитрий Кассім. Він говорив мало, слухав, посміхався привітно й непроникно. Під час наради мало не що п'ять хвилин прибували розвідники й доповідали про дії загарбників.

Передчуття близької, незрозумілої небезпеки охопило люд.

Серед жіноцтва зчинилася паніка: лемент, зойки, плач дітей. Хаджі Саман вийшов на подвір'я, щоб угамувати їх.

Тим часом нарада в Джімовім будинку тривала при дівчині. Дорамін сидів суворий, неповороткий, дивився по черзі на промовців і дихав повільно, мов бугай. Він мовчав до останнього; Кассім оголосив, що раджа відкликає своїх весляpів, бо не вистачає надійних захисників. І Даїн Уоріс при батькові не висловлював своєї думки, хоча дівчина від Джімового імені благала його сказати слово. Вона пропонувала йому Джімових людей — так баглося їй якнайшвидше прогнати напасників. Кинувши погляд на Дораміна, син тільки похитав головою.

Нарешті нарада скінчилася. Було вирішено влаштувати засідку в найближчих до річки оселях, щоб мати змогу обстрілювати ворожий баркас. Не нападати на баркас відкрито; бандити на пагорбі раніше чи пізніше спробують скористатися ним, і тоді їх можна буде легко перестріляти. Щоб відрізати ворогам усі відступи, Дорамін звелів Даїнові Уорісу взяти озброєний загін бугі, спуститися за водою й миль за десять від Патюзана стати табором, перекривши річку за допомогою каное.

Я ні на мить не припускаю, що Дорамін боявся прибуття ворожого підкріплення. На мою думку, він у своїх вчинках керувався єдино прагненням не наражати сина на небезпеку. Щоб захистити місто, було вирішено на світанку розпочати зведення укріплень кінець вулиці на лівому березі. Старий накхода оголосив про свій намір особисто керувати будівництвом. Під наглядом дівчини відразу ж почали роздавати порох, кулі та капсулі. Кількох гінців було послано в різні кінці краю по Джіма; де він тепер, ніхто точно не знав. Гінці вирушили в дорогу вдосвіта, проте ще раніше Кассім схистився почати перемови з оточеним Брауном.

Цей спритний шахрай, вірний раджі, повертаючись назад

з форту до свого хазяїна, взяв до себе в човен Корнеліуса; той мовчки шастав серед людей на подвір'ї. Кассім замислив недобре діло і хотів використати Корнеліуса як тлумача.

І от перед світанням Браун, що обмірковував своє розпачливе становище, почув голос — запобігливий, тремтячий, напружений. Голос долинав із тванистого байраку і просив дозволу (по-англійському) піднятися на пагорб, щоб повідомити конче важливу річ.

Браун страшенно зрадів: якщо до нього говорять, то це означає, що він не зацькований дикий звір. Проте вдав цілковиту байдужість. Голос повідомив, що з Брауном розмовляє «бідний зубожілий старий, котрий мешкає тут багато років». Туман, сирий і холодний, лежав на схилах пагорба. Після недовгих перемов Браун гукнув:

— Ну, лізьте сюди, але один!

Властиво, як згодом він сказав мені, кривлячись від безсилої люті, — це не мало значення. На відстані декількох ярдів нічого не було видно, і ніщо вже не могло погіршити їхнього становища.

Потроху почала вимальовуватися постать Корнеліуса; він був у своєму звичайному одязі — в драній сорочці й штанях, босий, у старому тропічному шоломі. Він нерішуче скрадався, сторожко прислухався, вичікував.

— Ідіть! Не бійтеся! — крикнув Браун. Його банда витріщила очі. Всі їхні сподівання зненацька зосередились на цьому підтоптаному, жалюгідному чоловічкові, що мовчки, незграбно переліз через стовбур зрубаного дерева і тепер тремтячи, з кислим виразом, розглядав бородатих, занепокоєних, виснажених безсонням бузувірів.

Півгодинна конфіденційна розмова з Корнеліусом прояснила для Брауна внутрішні справи Патюзана. Він одразу пожвавішав. То був шанс вижити, та ще й який!

Але перш ніж обговорювати пропозиції Корнеліуса, Браун зажадав, щоб їм прислали харчів. Корнеліус пішов, а невдовзі кілька прислужників раджі Тунку Алланга принесли трохи рису, паприки та сушеної риби. Це було значно краще, аніж нічого.

Невдовзі повернувся Корнеліус разом з Кассімом. Всі троє сіли осторонь і почали переговори. Браунові пірати, збадьорившись, поплескували один одного по спині і, поглядаючи на свого капітана, заходилися готувати страву.

Кассім не любив Дораміна та його бугі, але ще запекліше він ненавидів нові порядки. Він розраховував, що ці білі бандити разом з прибічниками раджі вчинять напад на бугі до повернення Джіма.

А тоді, — міркував Кассім, — скінчиться царювання білої людини, що захищала бідний народ. Потім можна буде спекатися нових сателітів. Кассім чудово знався на людях, набачився білих за життя і розумів, що ці приблуди були вигнанцями без батьківщини.

Браун зберігав суворий, непроникний вигляд. Голод пригнав його сюди; спершу він хотів накрасти тут їжі, а може, й каучуку, камеді, доларів... і несподівано наразився на смертельну небезпеку.

Тепер, під впливом умовлянь Кассіма, Браун замислив украсти цілу країну. Якийсь клятий хлопець, очевидно, вже здійснив щось подібне — і притому сам-один. Можливо, вони могли б з ним домовитись — вичавити з країни всі соки і потихеньку вшитися.

...Пополудні Браун отримав новий запас провіанту й рогожі для своїх горлорізів. Вони повдягалися й захропли, прикрившись від пекучого сонця; Браун сидів на колоді, втішаючись панорамою міста й ріки. Там було чим поживитися.

Корнеліус, що вже почувався серед бандитів, як удома, базікав поруч, вказував на примітні місця, давав поради,

висловлював свою думку про Джімову вдачу та про події останніх трьох років. Браун із вдаваною байдужістю роззирався довкола й уважно дослухався до кожного слова. Він ніяк не міг збагнути, що за людина цей Джім.

— Як його звуть? Джім! Джім! А прізвище?

— Його тут називають Тюан Джім, — зневажливо сказав Корнеліус. — Тобто Лорд Джім.

— Хто він такий? Звідки родом? — допитувався Браун. — Що він за один? Англієць?

— Так, так, він англієць. Я також англієць. З Малакки.

— Він дурень. Вам треба тільки вбити його, і тоді ви в цій країні — король. Все належить йому, — пояснював Корнеліус.

— Здається мені, що невдовзі йому доведеться з деким поділитись, — упівголоса мовив Браун.

— Ні, ні! Потрібно вбити його при першій же нагоді, а тоді робіть що завгодно, — напосідав Корнеліус. — Я прожив тут багато років і знаю, що й до чого.

За цими розмовами і за спогляданням Патюзана, що його він поклав собі завоювати, Браун провів майже цілий день; його банда тим часом відпочивала...

Розділ сороковий

Браун хотів виграти час, дурячи дипломата Кассіма. Він мимоволі думав, що облагодити вигідне дільце можна тільки співпрацюючи з «тим білим». Він аніскільки не сумнівався, що такий хлопець (безперечно, з біса розумний, якщо йому вдалося підкорити всіх тубільців) прийме його допомогу, адже вдвох діяти значно легше.

Він, Браун, запропонує хлопцеві свою підтримку. Який резон тому вагатися? Вони напевне порозуміються. Звісно,

здобич — навпіл. Думка про те, що у хлопця є форт, справжній форт з артилерією (Браун довідався про це від Корнеліуса), збурювала його. Тільки б потрапити туди, а там...

Хлопець, видно, не простак. Вони співпрацюватимуть як брати доти... доки не настане час для сварки й пострілу, який зведе всі рахунки. З похмурою нетерплячкою лиходія Браун волів негайно перебалакати з Джімом. Йому здавалося, що країна вже в його руках, можна сплюндрувати її, вичавити всі соки і викинути.

Тим часом слід було морочити Кассіма, щоб отримувати щоденно їжу. Браун був також не від того, аби провчити народ, який посмів захищатись. Жадоба крові опанувала його.

Шкода, що я не можу переповісти Вам цю частину історії (яку я чув од Брауна) його власними словами. В уривчастій, несамовитій мові цієї людини, що сповідалася перед Смертю, вчувалася затята жорстокість, мстива злоба до свого минулого й сліпа віра у власну правду. Він ніби протиставляв себе всьому людству. Так ватажок дикої орди гордовито називає себе «карою Божою».

Без сумніву, Браунова вроджена тупа немилосердність загострювалася від невдач, злигодів та безвиході; але найбільше вражає те, що, виношуючи зрадницькі плани, потай вирішивши Джімову долю, безцеремонно змовляючись із Кассімом, насправді Браун бажав — ледве чи не всупереч самому собі — зруйнувати дощенту це місто в джунглях, яке не підкорилося його волі.

Слухаючи його озлоблений, задиханий голос, я уявляв собі, як він дивився з пагорба на Патюзан, замишляючи вбивства та грабіж.

Узбережні райони видавалися безлюдними, а проте в кожному будинку причаїлися озброєні, готові до бою люди.

...Кассім вів далі свою дворушницьку політику. Він послав

гінця до Даїна Уоріса, застерігаючи його, що нібито скоро на підмогу бандитам прибуде озброєний корабель, і слід, мовляв, пильнувати. Ця подвійна гра відповідала корисливим замірам Кассіма, що не хотів допустити об'єднання воїнів бугі; він мав на меті втягнути бугі в криваву сутичку і таким чином послабити їхні сили.

З другого боку, Кассім того ж таки дня повідомив старійшин бугі, що він докладає всіляких зусиль, умовляючи Брауна відступити; до форту він посилав настійливі вимоги видати порох для прибічників раджі.

Відкриті перемови між пагорбом і палацом викликали замішання серед народу. Мовилося, що час уже щось вирішувати. Щомиті може початися кривава різанина.

Того вечора соціальна споруда впорядкованого, мирного життя, де кожен був упевнений в завтрашньому дні, — витвір Джімових рук, — здавалося, от-от розвалиться, обливаючись кров'ю.

Біднота подалася в джунглі та у верхів'я ріки. Дехто із заможніших засвідчив свою лояльність раджі. Тільки старий Дорамін не призводив до розбрату серед своїх людей і лишався вірним ідеям справедливості. Сидячи у високому кріслі, він глибоким голосом гуркотів свої накази, незворушний, глухий до всіх тривожних чуток.

...Почався приплив, займався світанок, коли Браун (підперши долонею підборіддя, він споглядав Патюзан, мов неприступну скелю) почув короткий залп мідної шестифунтової гармати десь далеко внизу.

— Що це таке? — запитав він Корнеліуса, що терся коло нього.

Той прислухався. Глухий гомін прокотився над поселенням вниз по ріці; гучно заторохтів один барабан, потім басисто запульсував другий, третій...

Іскристі вогники замиготіли в темній частині міста, а там, де палали багаття, зчинився низький протяглий гамір.

— Він повернувся, — сказав Корнеліус.

— Що? Вже? Ви певні? — перепитав Браун.

— Так, так! Безперечно. Чуєте цей гомін?

— Чому вони там розгаласувалися? — дивувався Браун.

— На радощах! — пирхнув Корнеліус. — Він їхній улюбленець. Та все одно, він достоту, як мала дитина... А вони зчиняють галас, щасливі, що він повернувся.

— Слухайте, — сказав Браун, — як би з ним поговорити?

— Він сам до вас прийде, — заявив Корнеліус.

— Як це? Прийде сюди, немов на прогулянку?

Корнеліус енергійно затрусив головою у пітьмі.

— Авжеж. Він прийде прямо сюди на розмову. Ненормальний! Ви самі побачите.

Браун не міг повірити.

— Ось побачите, — торочив Корнеліус. — Він не боїться, нічого не боїться. Прийде сюди й накаже вам не чіпати його народ. Ніхто не має права завдавати шкоди його народові. Дитя, та й годі!

На жаль, він добре знав Джіма — «цей підлий шакал», як називав його Браун.

— Так, звісно, — аж захлинався Корнеліус. — А ви, капітане, накажете вашому снайперові порішити його. Ви тільки вбийте його... Всі тоді так нажахаються, що ви зможете робити з ними все що заманеться... Здобудете владу... волю... Ха-ха-ха! Хіба погано?..

Він мало не танцював з нетерплячки, а Браун, зиркнувши на нього через плече, бачив у безжалісних променях вранішнього сонця свою братію, змоклу від роси: вони сиділи поміж купками холодного попелу й сміття, виснажені, пригнічені, обшарпані.

Розділ сорок перший

До останнього моменту, поки не запанував білий день, на західному березі палали яскраві вогнища; по якомусь часі Браун побачив серед екзотичних постатей, застиглих між будинками, людину, вдягнуту в європейський костюм, у корковому шоломі, суціль у білому.

— Це він! Дивіться, дивіться! — вигукнув Корнеліус.

Всі Браунові посіпаки зірвалися на ноги, стовпились за спиною свого ватажка, видивляючись на берег пригаслими очима.

Група темнолиців людей в барвистому одязі з білою людиною в центрі дивилися на пагорб.

Браун бачив, як здіймались оголені брунатні, вишневі руки, щоб затулити очі від сонця. Що він мав робити? Роззирнувся навколо: зусебіч стіною підступали ліси, оточивши арену нерівного герцю. Він знову глянув на своїх розбитків. Презирство, втома, жадоба життя, прагнення ще раз випробувати щастя, пошукати іншої могили боролися ньому.

Браунові здалося, що людина в білому, сильна підтримкою цієї землі, дивиться на пагорб через бінокль. Браун вискочив на колоду й підняв руки, показавши долоні. Барвиста група зімкнулась довкіл білої людини, і їй не відразу вдалося від них одділитись.

Нарешті білий сам-один повільно пішов уперед. Браун стояв на колоді, поки Джім, то зникаючи, то знову виринаючи з-поміж колючого чагарника, наблизився аж до самого струмка; тоді Браун сплигнув з колоди й спустився йому навстріч.

Мабуть, вони зустрілися неподалік від того місця, а може, саме там, де Джім здійснив другий відчайдушний стрибок на своєму шляху — стрибок, що відкрив йому Патюзан, звернув довіру, любов, повагу людей.

Вони дивилися один на одного, розділені струмком, напружено намагаючись зрозуміти один одного до того, як буде вимовлене перше слово. Певне, в обопільних поглядах читався антагонізм.

Браун зненавидів Джіма з першого погляду. Якими б надіями він не тішився, всі вони відразу щезли.

Не таку людину сподівався побачити Браун. І саме за це його зненавидів; у своїй картатій фланелевій сорочці з підкоченими рукавами, сивобородий, змарнілий, засмаглий, він ревно проклинав Джімову молодість і впевненість, його чисті очі, його незалежність. Цей хлопець здорово обігнав його на дистанції! І він аж ніяк не скидався на людину, яка потребує сторонньої допомоги.

Всі переваги були на боці Джіма — влада, безпека, сила; на його боці була життєва снага! Він не був голодний, не занепав духом і явно нічого не боявся. Навіть в охайному одязі Джіма, від його білого шолому і до парусинових гетрів та черевиків кольору світлої глини, було щось таке, що дратувало Брауна, бо подібну акуратність він зневажав і висміював змалку.

— Хто ви? — запитав Джім спокійним голосом.

— Моє прізвище Браун, — голосно відповів той. — Капітан Браун. А ваше?

Джім після короткої паузи вів далі, ніби нічого й не чув.

— Що вас привело сюди?

— Якщо вас так цікавить, — з гіркотою сказав Браун. — Відповідь проста: голод. А вас?

Хлопець при цьому стенувся, — розповідав мені Браун про початок дивної розмови між ними, і хоч їх розділяло тільки тваниste річище струмка, одначе вони стояли на діаметрально протилежних полюсах світогляду, властивого людству.

Хлопець стріпнувся й почервонів. Мабуть, не сподобалось йому моє запитання. Я сказав: якщо він дивиться на мене, мов

на мертвого, перед котрим можна не соромитись, то і його становище анітрохи не краще. Один з моїх хлопців, там, на пагорбі, весь час тримає його на прицілі і чекає лише знаку від мене. Обурюватися не варто. Він прийшов сюди з власної волі.

— Давайте домовимося, — сказав я, — що ми обидва мертві, тож поговоримо як рівня з рівнею. Всі ми смертні. — Я визнав, що потрапив у пастку, мов щур, але обставини були проти нас. Крім того, навіть у пастці щур може вкусити.

Джім одразу ж відтяв мені:

— Ні, не вкусить, якщо не підходити до пастки, поки щур здохне.

— Я сказав, що подібні ігри годяться для його тутешніх друзів, а йому, як джентльменові, слід ставитись належним чином хоч би й до щурів. Авжеж, я хотів переговорити з ним. Не для того, щоб випрохувати собі життя, о ні! Мої хлопці... ну що ж, вони не святі... а проте, такі ж смертні, як і він. Від нього, заради всіх чортів, ми вимагаємо тільки якогось певного рішення.

— Достобіса! — вигукнув я, а він стояв незворушно. — Чи ж ви волієте приходити сюди щодня й видивлятися у свій бінокль, скільки нас ще тримається на ногах? Нумо. Або ведіть сюди своїх триклятих тубільців, або дайте нам звідси вибратись і згинути із голоду десь у відкритому морі. Ради Бога! Адже й ви були колись білим, попри всі ваші балачки про те, що це ваш народ і ви — один з них. Хіба неправда?.. Вас двісті проти одного. Ви не хочете відкритого бою. А я обіцяю: ми вас порозважаємо, перш ніж піти на той світ! Ви мені торочите, що нечесно нападати на безвинних, мирних жителів. Яке мені діло до того, що вони безвинні, коли я намарне гину від голоду? Але я не боягуз! Не будьте ж і ви боягузом. Ведіть їх сюди, інакше — пеклом присягаюся! — половина вашого безвинного, мирного народу згорить разом з нами!

Браун був страшний, коли передавав мені цю розмову: висхлий кістяк на вбогому ліжку в злиденній халупі; він сидів, скоцюрбившись, і зрідка кидав на мене злі погляди.

— Отак я йому сказав... Я знав, що треба говорити, — знову почав він кволим голосом, але хутко розпалився від власної зловорожості. — Ми не збираємося, мовляв, іти до лісу й блукати там, наче живі трупи, падаючи з ніг один по одному... Стати здобиччю для мурашок... Дзуськи!

— Ви не заслуговуєте на кращу долю, — відповів він.

— А ви на що заслуговуєте? — крикнув я. — Ви переховуєтесь тут і без упину говорите про свою відповідальність, про чисті, цнотливі душі, про ваш триклятий обов'язок! Чи знаєте ви про мене більше, аніж я про вас? Я прийшов сюди і по харчі. Чуєте, щоб напхати черево! А ви навіщо прийшли сюди? По що ви прибули в цю країну? Ми просимо одного: дайте нам битву або відпустіть на всі чотири сторони...

— Я б із вами поборовся зараз, — запропонував він.

— А я дозволив би вам порішити мене, і то залюбки, — сказав я. — Хіба не однаково, де помирати? Я втомився від невдач. Та це не вихід. Зі мною братва, і я не кину їх напризволяще.

Джім подумав якийсь час, а потім запитав, що такого я накоїв там, по той бік.

— Ми зустрілися не для того, щоб розповідати свої біографії, правда? — спитав я. — Лишіть при собі історію вашого життя. Я знаю, що вона аж ніяк не ліпша від моєї. Я просто жив, так само, як і ви... Крилець у мене чортма. Я опинився тут через те, що єдиний раз у житті злякався. Хочете знати чого? Тюрми! Я боюсь її, визнаю це. Не питаю вас ні про що... Кому як судилося...

...Важко повірити, що той самий Браун утік разом із жінкою, що помирала, і проливав сльози над її тілом.

— Поводився достоту, як дитина, — часто розповідав його

тодішній штурман. — І нехай мене розстріляють, якщо я щось розумію в цій історії! Так, джентльмени, коли Браун переніс її на борт, вона вже була при смерті. Нікого не впізнавала; лежала в його каюті й зорила на траверз блискучими запаленими очима... потім сконала. Здається, від інфекційної пропасниці...

Розділ сорок другий

Браун був спантеличений тим, що він побачив, і раз у раз перебивав свою сповідь, вигукуючи:

— Він мало не вислизнув од мене. Я не міг второпати, що то за птах. Хто він був? — І, дико зиркнувши на мене, провадив далі, єхидний та глузливий.

Тепер цей діалог через струмок видається мені найстрашнішим герцем, що на нього байдуже дивилася Доля, наперед знаючи наслідок.

...Він запитав Джіма: навіщо так суворо засуджувати людину, котра чимдуж силкується виборсатись із зашморгу всілякими засобами? Невже йому, Джімові, ніколи за ціле життя не траплялося чинити непорядно?..

Браун говорив грубо, жорстко, нагадав про їхню споріднену кров, про однакові випробування; підленько натякнув про спільну вину — таємний гріх, що нібито зв'язував їхні душі й серця.

Насамкінець Браун розпластався на землі, скоса стежачи за Джімом.

Джім стояв на протилежному березі струмка, заглибившись у роздуми.

Оселі, що майоріли в полі зору, німували, наче там все вимерло від чуми; проте безліч невидимих очей пантрувало за двома чоловіками, розмежованими один від одного вузьким потоком.

По ріці знову рухалися каное, бо в Патюзані після повернення білого Лорда оживала віра в сталість земних законів.

— Чи обіцяєте ви назавжди покинути узбережжя? — запитав Джім.

Браун підняв і опустив руку, зрікаючись усього, змирившись із неминучим.

— І скласти зброю? — вів далі Джім.

Браун сів розлютований.

— Скласти зброю! А дзуськи! Швидше ми всі сконаємо! Ви гадаєте, що я з глузду з'їхав? Е, ні! Зброя й оце ось лахміття, що на мені, — останнє моє добро...

Джім перемовчав. Нарешті після тривалої паузи він різко підвів голову і промовив:

— Гаразд. У вас буде можливість або піти, або дати бій.

І, рішуче обернувшись, попрямував до поселення. Браун миттю зірвався на ноги й довго дивився вслід Джімові. Більше він його ніколи не бачив.

Дорогою назад йому здибався згорблений Корнеліус. Він спинився перед Брауном.

— Чому ви його не вбили? — кислим, невдоволеним голосом промимрив Корнеліус.

— Тому, що я можу зробити дещо ліпше, — всміхаючись, відповів Браун.

— Ніколи, ніколи! — енергійно заперечив Корнеліус. — Я тут прожив чимало років.

Браун зацікавлено глянув на нього. Життя народу, що повстав проти загарбників, було багатогранне, з безліччю таємниць. Похнюплений Корнеліус потеліпався вниз до річки.

Далі події розгортаються стрімко, виринаючи з людських сердець, мов струмок із джерела; Джім — у центрі всіх цих подій, і ми бачимо його переважно очима Тамб Ітама.

Дівочі очі також стежили за ним, проте життя дівчини

надто тісно переплiталося із Джімовим: вона була засліплена своєю пристрастю, зачудуванням, ревнощами і понад усе страхом утратити коханого.

А вірний слуга, хоч і не міг до кінця збагнути свого Лорда (як і решта), явив собою живе втілення непохитної відданості та безмежної віри в Джіма. В тому лабіринті сум'ять він не забував про свій обов'язок оберігати, слухатись, піклуватися.

Після розмови з білим чужинцем Джім неквапно простував вулицею. Всі раділи його поверненню.

Аж ось він зайшов до хатини, де перебував старий Дорамін, і довго розмовляв там із вождем племені бугі. Без сумніву, вони обговорювали план подальших дій; окрім них двох, у хатині більше нікого не було.

До Тамб Ітама, що чекав на подвір'ї, долинули останні Джімові слова:

— Так. Я повідомлю народ, що така моя воля; але тобі першому, о Дораміне, я сповістив про це, бо ти знаєш моє серце так само, як і я твоє. І ти добре знаєш, що моя єдина найсвятіша мета — благо народу.

Тамб Ітам бачив, як його Джім, відкинувши запинало на дверях, вийшов, і встиг помітити старого Дораміна, що сидів з опущеними очима, склавши руки на колінах.

Джім зі своїм вірним слугою попрямували до форту: там мала відбутися нарада старійшин. Сам Тамб Ітам сподівався поквитатися з кровожерними нападниками.

— Хіба важко було взяти приступом ще одну висоту? — бідкався він.

Без сумніву, Джім твердо вирішив надати Браунові вільний шлях до моря. Відколи він прибув до Патюзана, йому вперше довелося стверджувати свою волю, долаючи відкриту опозицію.

— Було бурхливе обговорення, — розповідав згодом Тамб Ітам. — І спершу мій господар мовчав. Настала ніч, і я запалив

свічки на довгих столах. Старійшини сиділи з обох боків, а леді стояла праворуч від мого господаря.

Коли Джім почав говорити, незвичні труднощі немовби тільки зміцнили його рішення. Він переконував присутніх, що білі загарбники — заблукані грішники, яких засліпило страждання, і вони неспроможні розрізнити добро й зло. Навіщо проливати зайву кров?

Джім прилюдно оголосив, що доля народу — його доля, їхні втрати — його втрати, їхня скорбота — його скорбота.

Він нагадав серйозним, сповненим уваги співвітчизникам, як вони разом, пліч-о-пліч, боролися за свободу й дружно працювали. Він ніколи їх не обманював. Багато років вони прожили разом. Він любить цю країну, цей народ усією душею. І готовий заплатити життям у разі чого.

Бородаті, голодні чужинці — лихі люди, але життя било їх немилосердно. Отож, мабуть, найкращий вихід — відпустити цю банду, не проливаючи крові. Дар невеликий.

— Я прошу вас відпустити їх.

Джім повернувся до Дораміна. Старий накхода сидів незворушно.

— Тоді, — промовив Джім, — поклич Даїна Уоріса, твого сина, мого друга, бо в цій справі не я буду головним.

Розділ сорок третій

Тамб Ітам, що стояв біля Джіма, був приголомшений. Ця сенсаційна заява пролунала, мов грім з ясного неба.

— Відпустіть їх, це найкращий вихід. Я ніколи вас не обманював, — наполягав Джім.

Запало мовчання. Знадвору долітав приглушений шепіт, човгання ніг.

Дорамін важко звів голову й сказав, що неможливо читати

в серцях, так само, як неможливо рукою торкнутися неба, проте... дав згоду.

Решта по черзі висловлювали свою думку: «Так буде найліпше...», «Нехай собі йдуть...» тощо.

Але більшість присутніх просто сказали, що вони «вірять Тюанові Джіму».

В цих щирих, простих словах відбилася суть їхніх взаємин — його чесність, їхня віра й свідчення їхньої відданості, від якого Джім виростав навіть у власних очах і досягав рівня тих досконалих людей, що ніколи не виходять з лав.

Три останніх роки Джімового життя, упродовж яких він жодного разу не покривив душею, цілковито відродили його.

З цієї хвилини він більше не видається мені білою цяткою, що увібрала в себе все світло, що зосталося на похмурому узбережжі й потемнілому океані. Я бачу Джіма величним в його самотності, гідним найглибшого співчуття, — людиною, що навіть для коханої жінки лишилась жорстокою і незбагненною загадкою.

Очевидно, що він повірив Браунові; не було підстав сумніватися в його словах. Проте Джім не знав неймовірного егоїзму Брауна: коли хто-небудь насмілювався йти всупереч його бажанням, Браун, мов озвірілий деспот, казився з люті й мстивості.

Та все ж Джіма непокоїли можливі непорозуміння, що могли скінчитися кривавою сутичкою. І щойно малайські вожді пішли, він попросив Джуел принести йому вечерю і повідомив про свій намір покинути форт, щоб узяти на себе командування містом. Коли вона почала заперечувати (адже він до краю втомився), Джім сказав, що може скоїтися нещастя; а цього він собі ніколи не простив би. — Я відповідаю за життя кожної людини в країні, — мовив він.

Спершу панував гнітючий настрій; Джуел подавала йому

вечеряти, беручи тарілки й тарелі з рук Тамб Ітама (сервіз був подарований Штейном).

Та незабаром Джім повеселішав; сказав дівчині, що ще одну ніч їй доведеться бути командиром форту.

— Нам з тобою, старенька, спати не можна, доки наш народ в небезпеці.

Згодом пожартував, що вона справжній мужчина.

— Якби ти й Даїн Уоріс здійснили задумане, — жодного з тих харцизників уже не було б на світі.

— Вони дуже лихі? — запитала Джуел, нахиляючись до нього.

— Люди іноді чинять злочини, хоча вони не набагато гірші від інших, — по ваганні відповів Джім.

Тамб Ітам супроводив свого господаря до пристані перед фортом. Ніч була ясна, безмісячна; посередині річки вода темніла, на берегах палали вогнища, віддзеркалюючись у воді, «як в ніч Рамадана», — зауважив Тамб Ітам. Військові човни безгучно снували по ріці, а ті, що стояли на якорі, застигли нерухомо на легких брижах. Тюан Джім віддавав накази і його слухались.

Він наказав Тамб Ітамові збиратися в дорогу. Завдання було: спуститися вниз по річці, приблизно на годину випередивши човен Брауна, і переказати Даїну Уорісу, що білих треба пропустити у відкрите море. Джім тільки йому міг довірити таке важливе доручення.

Вирушаючи в путь, Тамб Ітам (про всяк випадок) попрохав Джіма дати йому талісман.

— Тюане, завдання має особливу вагу — я несу твої власні слова.

Джім спершу пошукав в одній кишені, тоді в другій, кінець кінцем зняв із вказівного пальця Штейнів срібний перстень, з яким ніколи не розлучався, і віддав його Тамб Ітаму.

Коли Тамб Ітам вирушив на завдання, в таборі Брауна було

темно, світився лише єдиний крихітний вогник між гілками зрубаного дерева.

Надвечір Браун отримав від Джіма складений аркуш паперу, на якому було написано по-англійському:

«Шлях вільний. Вирушайте разом із вранішнім припливом. Стережіться. На вас чекає засада, але я сподіваюсь, ви не хочете кровопролиття».

Браун прочитав, порвав аркуш на дрібні клапті й, обернувшись до Корнеліуса (він приніс цього листа), глузливо кинув:

— Прощавайте, мій любий друже!

Джім наказав саме Корнеліусу віднести листа, бо той умів трохи говорити по-англійському, люди Брауна знали його, а отже, не спішили б стріляти.

Виконавши наказ, Корнеліус не квапився повертатись до міста.. Браун сидів над згаслим багаттям; решта спали.

— Я міг би сказати вам дещо цікаве, — промимрив Корнеліус.

Браун не звертав на нього уваги.

— Ви не вбили його, — торочив той, — і що ж ви за це маєте? У вас могли бути гроші від раджі, податок від кожної родини бугі, а зараз у вас немає нічого.

— Вшивався б ти звідси, — буркнув Браун, навіть не глянувши на нього.

Проте Корнеліус швидко зашепотів, раз у раз торкаючись Браунового ліктя. Аж ось Браун різко випростався й почав сипати чортами. Корнеліус сказав йому про озброєний загін Даїна Уоріса, що перекрив ріку. Спершу Браунові здалося, що його продали й зрадили, але, подумавши, він зрозумів: ніякої зради не замишлялося.

Він нічого не відповів; трохи перечекавши, Корнеліус байдужим тоном сказав, що йому добре відомий інший вихід до моря.

— Гм, цікаво, — Браун нашорошив вуха, а Корнеліус усе шипів, шипів...

За дві години перед світанком патюзанці помітили, що білі загарбники спускаються до свого судна. Одразу ж усе військо Патюзана набуло бойової готовності, а проте на берегах ріки панувала тиша, як і досі; якби не ватри, можна було б подумати, що місто мирно спить. Важкий туман лежав низько над водою, і в ілюзорному сірому світлі годі було щось розгледіти.

Коли баркас Брауна виплив із притоки на ріку, Джім стояв перед двором раджі — саме там, де він уперше ступив на берег Патюзана. Тінь рухалася в сизому тумані — одинока, плечиста і все ж невпізнавана. До Брауна на пров долинули тихі, спокійні слова Джіма:

— Шлях вільний. Краще йдіть за водою, поки туман; але скоро він розвіється.

— Так, скоро розвидніється, — озвався Браун.

— Якщо вам вигідніше перечекати день, я спробую передати вам дещо... м'ясива, трохи картоплі... що зможу.

Джім не зупинявся.

— Так, передайте, — глухо відповів Браун з туману.

Ніхто, крім них, не зрозумів, про що йшла мова; невдовзі піратський човен зник, немов розчинився в імлі.

...Згодом Браун сказав мені, що їм усім було моторошно. Кожному здавалося, що їхній човен переслідують примари, ледь чутно зітхаючи, шепочучи навздогін.

Весла рівномірно, гучно плескали по воді; за словами Брауна, відчуття було таке, ніби вони летять у дирижаблі крізь хмару.

Поступово туман став біліти, і попереду прояснилось. Ліворуч Браун бачив густу пітьму, наче він дивився услід ночі, що відступала.

Зненацька гілляка, вкрита листям, з'явилась у нього над

головою і мокрі тонкі галузки вигнулися уздовж бортів. Корнеліус без жодного слова взяв у нього румпель.

Розділ сорок четвертий

Мабуть, більше вони не розмовляли.

Човен увійшов у вузький канал і просувався вперед; вони відштовхувались веслами від крихких берегів; було похмуро, немовби величезні чорні крила розкинулись над всюдисущим туманом. Гілки над головою сипали рясні краплі крізь крицеву імлу.

Корнеліус щось промимрив, і Браун наказав своїм піратам зарядити рушниці.

— Я даю вам шанс поквитатися з ними, ви, нещасні каліки! — мовив він до своєї банди. — Глядіть же мені, виродки.

У відповідь почулося глухе бурчання. Корнеліус метушився, дбаючи про цілість свого каное.

Тим часом Тамб Ітам досягнув мети своєї подорожі. Туман затримав його непередбачено, проте він безупинно працював веслом, орієнтуючись на південний берег. Поволі дніло.

...Дістався нарешті до табору Даїна Уоріса, Тамб Ітам сказав, щоб його негайно провели до ватага.

Друг Джіма відпочивав на невисокому бамбуковому ложі під нашвидкуруч зробленим наметом із рогож. Яскраве вогнище палало перед його шатром, схожим на грубо тесаний ковчег. Єдиний син накходи Дораміна привітно зустрів посланця від Джіма.

Тамб Ітам найперше вручив йому срібний перстень-талісман. Почавши з традиційного священного вітання: «Новини добрі!» — Тамб Ітам передав Джімове послання слово в слово. Білих чужинців, згідно з ухвалою всіх малайських вождів, треба пропустити вниз по ріці.

Даїн Уоріс вислухав уважно до кінця, граючи перснем; він його вдягнув на вказівний палець правої руки.

Коли Тамб Ітам замовк, Даїн Уоріс відпустив його поїсти й перепочити. І одразу ж наказав готуватись до повернення в Патюзан пополудні. Тоді знову приліг і лежав з розплющеними очима; тим часом його люди варили страву на вогні.

Тамб Ітам теж сидів біля багаття, розповідаючи слухачам про все, що відбулось останнім часом у місті.

Сонце поступово розвіювало туман. Чатові зірко стежили за річкою, де щомиті міг з'явитися розбійницький баркас.

Саме тоді Браун помстився світові, з яким двадцять років марно й одчайдушно воював. Це був холоднокровний жорстокий злочин. Крадькома він причалив до острова з другого боку, де його ніхто не чекав, і вчинив підступний напад на табір бугі. Виждавши слушного моменту, Браун закричав: «Стріляй!» — і чотирнадцять пострілів гримнули як один.

Напад був такий раптовий, що, за винятком мертвих і поранених, тривалий час після першого залпу жодна жива душа не рухалась. Потім хтось зойкнув, а тоді всі почали кричати. Зчинилась паніка, ще тричі бандити відкривали вогонь, а сам Браун без упину лаявся й наказував:

— Цілитись нижче! Нижче!

Тамб Ітам розповідає: при першому ж залпі він зрозумів, що сталося. Хоча його й не поранило, він упав на землю і лежав як мертвий.

Даїн Уоріс, почувши перші постріли, зірвався на ноги й вибіг на відкритий берег... ворожа куля влучила йому в лоба. Він широко розкинув руки і впав.

Білі бандити зникли так само, як і прийшли, — невидимі.

Отак Браун поквитався зі своєю злою фортуною. Зауважте — навіть у цьому страхітливому вибухові жорстокості прозирає його зверхність, впевненість у власній вищості,

непогрішності, якійсь абстрактній правді, що криється під оболонкою звичайних бажань. Це була не вульгарна зрадницька різанина, а відплата, помста, прояв ниць жахливих інстинктів, котрі, боюсь, сховані в нас не так глибоко, як хотілося б думати.

По тому білі бандити зникають разом зі своєю шхуною в Індійському океані.

...Тамб Ітам не барився. Він розумів, наскільки важливо першим прибути до форту зі страшною вістю...

Розділ сорок п'ятий

Коли Тамб Ітам, чимдуж працюючи веслом, наблизився до міста, жінки, що зібрались на майданчиках перед будинками, виглядали човни Даїна Уоріса.

Місто мало святковий вигляд; чоловіки, все ще зі списами чи рушницями в руках, стояли і ходили берегом. Китайські крамниці відчинилися рано; але базарний майдан був порожній; чатовий біля форту впізнав Тамб Ітама і пропустив його. Брама розчахнулась.

Тамб Ітам вистрибнув на берег і стрімголов побіг. Перша, кого він зустрів, була Джуел; вона саме виходила з будинку.

Тамб Ітам стояв перед нею знетямлений, задиханий, губи в нього тремтіли; він не міг вимовити ані слова. Нарешті дуже швидко випалив:

— Вони вбили Даїна Уоріса і ще багатьох. Вона сплеснула руками й сказала:

— Закрий браму!

Тоді вхопила його за руку і, показуючи на будинок, тремтячи, прошепотіла:

— Поклич його.

Тамб Ітам кинувся нагору сходами. Джім у цей час спав.

— Це я — Тамб Ітам! — закричав він коло дверей. — Справа нагальна.

Джім обернувся на подушці й відкрив очі; Тамб Ітам одразу вигукнув:

— Тюане, сьогодні лихий день, проклятий день!

Джім підвівся на лікті, готовий усе вислухати, достоту так, як зробив це Даїн Уоріс.

І Тамб Ітам почав розповідати, називаючи Даїна Уоріса «Пангліма»...

Почувши страшну вість, Джім щосили вдарив кулаком об віконницю; кімната наповнилася світлом... Він сидів нерухомо, як камінь.

Дівчина, його кохана Джуел, увійшла до кімнати й заговорила до нього, але він знаком попросив її мовчати.

Вона вийшла на ґанок, присіла на порозі, немовби своїм тілом захищаючи його від небезпек іззовні.

...Чи лишалася у нього бодай краплина надії, — годі сказати. Вона волала щосили: «Бийся!» І не могла його зрозуміти. Він збирався інакше довести свою владу і по-іншому підкорити собі свою долю.

Джім вийшов на подвір'я, вона, хитаючись, пішла за ним, простоволоса, напівжива, і притулилась до дверей.

— Відкрийте браму! — наказав він.

Потім, звертаючись до своїх людей, що були з ним, відпустив їх по домівках.

— Чи надовго, Тюане? — несміливо запитав один.

— На все життя, — пролунала відповідь.

...Сонце над Патюзаном було криваво-червоне, неосяжне, схоже на відкриту рану. Ліси внизу грізно чорніли.

Того самого дня за шістдесят миль від узбережжя пройшов циклон, хоча Патюзана він не торкнувся.

Дорамін, величний, самотній в своєму невтішному горі, сидів перед озброєним натовпом, на колінах тримаючи крем'яні пістолети.

Коли появився Джім, всі голови обернулись до нього, люди зашепотіли, ховаючи погляди.

Дорамін не зводив очей, і в мовчанні Джім стояв перед ним.

Тоді тихо сказав:

— Я прийшов у скорботі. — І знову замовк. — Я прийшов, — повторив він. — Я готовий і неозброєний...

Джім, незворушний, простоволосий, стояв, освітлений полум'ям смолоскипів, і дивився йому прямо в очі. Старий находа лівою рукою важко обійняв шию похиленого юнака, рішуче підняв праву руку і вистрілив у груди другові свого сина.

Натовп, що відступив за спиною Джіма, після пострілу ринув вперед.

Джім кинув праворуч і ліворуч гордий, мужній погляд. Піднявши руку до вуст, упав долілиць — мертвий.

Це кінець. Він іде під хмарою, загадковий, забутий, романтичний.

Джім відійшов, зберігши таємницю свого серця; а бідолашна дівчина мешкає в домі Штейна, мовчазна, замкнута.

Штейн дуже постарів останнім часом. І сам це відчуває, часто каже, що «невдовзі він покине все це... покине...» — і сумно махає рукою на своїх метеликів.

Вересень 1899–липень 1900.

Тайфун

1

Обличчя Мак-Вера, капітана пароплава «Нан-Шан», цілком відповідало його внутрішній подобі: воно не мало будь-яких виразних характеристичних прикмет рішучості чи тупості, взагалі не виявляло нічого певного, а було ординарним, байдужим спокійним.

Єдине, що воно часом виявляло, це сором'язливість. У конторах на березі він сидів засмажений сонцем, тихо всміхаючись, опустивши очі додолу, а коли зводив їх, то видно було, що вони сині і погляд одвертий. Волосся ясне і надзвичайно тонке, оточувало вінцем пухнастого шовку лису маківку його черепа од скроні до скроні; зате волосся на обличчі, полум'яно-руде, підстрижене до лінії губів, подібне було до чагарнику з мідного дроту і через те, хоч як він чисто голився, огнистий металічний блиск пробігав по його щоках, коли він повертав голову. Зростом він був, мабуть, нижчий за середнього, із трошки закругленими плечима і з такими здоровенними руками й ногами, що одяг здавався завжди трохи завузьким для нього. Ніби нездатний сприйняти різницю між широтами, капітан Мак-Вер вбирався завжди в круглий бурий капелюх, брунатний костюм і незграбні чорні чоботи. Цей портовий одяг надавав його товстій фігурі вигляду задубілої

незграбної чепурності. Тонкий срібний ланцюжок годинника звивався на його жилеті, і він ніколи не сходив із корабля на суходіл без елеґантного, найкращої якості, звичайно згорнутого парасоля, затиснутого в могутньому волохатому кулаці. Молодий Джокс, старший помічник його, проводжаючи свого командира на сходні, насмілювався часом промовити якнайчемніше: «Дозвольте мені, сер!» і, шанобливо заволодівши парасолем, підіймав кільце, стріпував, в одну мить скручував акуратно і доручав капітанові, проробляючи цю процедуру з такою урочистою серйозністю, що м-р Соломон Раут, старший механік, пихкаючи над люком своєю вранішньою сигарою, одвертав голову, щоб заховати усмішку: «О, так... цей капосний парасоль... Дякую вам, Джоксе, дякую», — щиро мурмотів капітан Мак-Вер, навіть не глянувши.

Маючи уяви досить для щоденного вжитку, але не більше, він був спокійно певен себе; з тієї ж самої причини він зовсім не був самозадоволеним.

То ж наша облудна пиха вищості робить нас причепливими, бундючними, дріб'язковими. Кожен корабель, що ним командував капітан Мак-Вер, був за пливучий притулок гармонії й миру. Для нього справді був остільки неможливий літ фантазії, оскільки для годинникаря було б неможливо взятися за збирання хронометра за допомогою тільки двофунтового молотка й великої пили. Проте одноманітне життя людей, цілком відданих самому існуванню, має свій таємничий бік. Наприклад, ніяк не можна було зрозуміти, яка небесна сила примусила цього поштивого сина дрібного крамаря з Белфаста втекти на море. А проте, п'ятнадцяти років він таки втік. Обмірковуючи цей факт, ви уявляєте величезну могутню невидиму руку, що розкидає купу мурашника людського, хапаючи людей за плечі, зіштовхуючи їх головами, спрямовуючи несвідомі натовпи до незбагненної мети, у невідомі напрями.

Батько фактично ніколи не простив йому цієї неповаги й дурощів. «Ми могли б обійтись і без нього, — говорив він потім, — та знаєте торгівля і... єдиний син!» Його мати дуже плакала, коли він зник. Він не подбав, щоб залишити про себе хоч одне слово, і його оплакували, як померлого, аж поки після восьми місяців не прийшов перший його лист з Талькагуано. Короткий лист сповіщав: «По дорозі сюди стояла увесь час гарна погода». Але, очевидно, в думці автора найголовнішим було те, що того самого дня, коли він писав листа, капітан корабля вніс його в списки як матроса другого ранґу. «Тому що я знаю діло», — пояснив він. Мати знову гірко плакала. А про батькові почуття свідчить зауваження: «Том — осел». Він був огрядним чоловіком і мав нахил до глузування, в чому до кінця свого життя практикував у своїх стосунках із сином, ставлячись до нього з відтінком жалощів, як до придуркуватого.

Візити Мак-Вера додому були рідкісні, і він уряди-годи посилав листи до батьків, інформуючи їх про свої підвищення на службі та про мандрування по широкому світі. У цих посланнях можна було натрапити на такі сентенції: «Тут спека нестерпна» або: «На Різдво о 4-й годині пополудні ми натрапили на айсберги». Зрештою старі познайомилися з доброю кількістю назв кораблів, із прізвищами шкіперів, які командували ними, з прізвищами шотландських та англійських судовласників, з назвами морів, океанів, проток, виступів, з назвами чужоземних портів — лісових, бавовняних, рижових, з назвами островів і нарешті з ім'ям молодої дружини їхнього сина. Вона звалася Люсі. Йому навіть на думку не спадало написати їм, чи подобається йому це ім'я. Потім батьки померли. Великий день одруження Мак-Вера настав у свій час, незабаром після того визначного дня, коли він одержав своє перше командування.

Усі ці події відбулися кілька років наперед того ранку, коли він стояв у штурманській рубці пароплава «Нан-Шан», спостерігаючи, як знижувався барометр, якому він не мав рації не довіряти. Це зниження, беручи до уваги прекрасний інструмент, пору року, місце, де був пароплав на земній кулі, було зловісно пророче, але червоне обличчя капітана не виявляло жодних ознак занепокоєння. Він не зважав ні на які ознаки і не міг зрозуміти значення пророкування, аж доки його справдження не стукало у двері. «Він знижується безумовно, — думав Мак-Вер. — Мабуть, десь лютує негода».

«Нан-Шан» ішов з півдня до вільного порту Фу-Чау з деяким вантажем у нижчому трюмі й двомастами китайських кулі, які поверталися додому в свої села у провінції Фо-Кієн після кількох років праці в різних тропічних колоніях. Ранок був чудовий. Маслянисте море хвилювалося без найменшого блиску, а на небі була незвичайна біла туманна пляма, неначе коло навкруги сонця. Шкафут, напханий китайцями, рябів темним одягом, жовтими обличчями, косами, що чорніли на голих спинах. Вітру зовсім не було і стояла нудна спека. Кулі тинялися, балакали, палили цигарки й дивились через поруччя; деякі доставали воду через борт і обливали один одного; хтось спав на люках. Інші гуртками по шестеро сиділи навпочіпки навкруги залізних таць з тарілочками рижу та з чайними чашечками. І кожний син Піднебесної віз із собою все, що мав на цьому світі: дерев'яну скриньку з дзвінким замком, оббиту міддю на ріжках, яка містила в собі все, що він придбав своєю працею: сякий-такий святковий одяг, кавалочки ладану, мабуть, трохи опіуму, шматки всякого, нічого не вартого, мотлоху, жменьку срібних доларів, виграних у гральнях, зароблених на вугільних плашкотах або дрібною торгівлею, на земляних роботах, у политих потом копальнях чи на залізницях, у смертоносних

джунґлях, під тяжкою вагою, зібраних уперто, бережених пестливо, укоханих шалено.

Косі жмурки, що пішли від протоки Формози близько 10 години, не дуже стурбували пасажирів, тому що «Нан-Шан» із його пласким дном, роликовими чаками на підводній частині судна і широким бімсом мав славу пароплава, незвичайно сталого під час гойдавиці морської. Коли м-р Джокс виливав свої почуття на суходолі, він голосно заявляв, що «бабуся така ж добряча, як і гарна». Капітану Мак-Верові ніколи і на думку не спало б виявити свої почуття так голосно і в формах таких химерних.

Судно, безперечно, було гарним і зовсім не старим, збудованим у Думбартоні менш ніж три роки тому на замовлення Сіамської фірми «Сіґ і Син». Коли воно було спущене на воду геть закінчене, готове розпочати трудове життя, будівники його дивились на нього з гордістю.

— Сіґ просив нас підшукати досвідченого шкіпера на судно, — сказав один із компаньйонів.

Другий, подумавши хвилину, відповів:

— Мені здається, що Мак-Вер зараз на суходолі.

— Справді ? Тоді телеграфуйте йому негайно, він підхожий чоловік, — сказав старший, не вагаючись ні хвилини.

Другого ранку Мак-Вер стояв перед ними спокійний. Він виїхав із Лондона нічним експресом після раптового і стриманого прощання зі своєю дружиною.

Вона була дочкою поважних батьків, які знали кращі дні.

— Оглянемо разом судно, капітане, — сказав старший компаньйон, і всі троє пішли оглядати досконалості «Нак-Шака» від прови до корми і від кільсона до клотів його двох кремезних голих щогл.

Капітан Мак-Вер почав з того, що скинув піджака і повісив його на кінець парового брашпіля — втілення найостанніших удосконалень.

— Мій дядько написав учора нашим добрим приятелям містерам Сіґґам — ви ж знаєте їх — найкращу рекомендацію про вас, і вони, напевно, доручать судно вам, — сказав молодший компаньйон.

— Ви, капітане, будете пишатися тим, що командуєте найкращим судном такого розміру в китайських водах, — додав він.

— Справді? Дякую, — промурмотів невиразно Мак-Вер, для якого перспективи майбутньої випадкової справи були не цікавішими за красу далекого ландшафту для підсліпуватого туриста, і очі його на хвилину спинилися на замкові каютних дверей. Він підійшов до них, одразу зосередився і почав енергійно термосити ручку, додавши серйозно своїм низьким голосом: «Тепер не можна довіряти робітникам; замок новий, а не працює. Заїдає. Бачите, бачите?»

Тільки-но суднобудівники, пройшовши через двір, опинились самі в конторі, як небіж спитав з відтінком презирства:

— Ви вихваляли цього молодця Сіґґам. Що ви такого побачили в ньому?

— Я згоден з вами, що він зовсім не схожий на ваших новомодних шкіперів, коли ви це мали на увазі, — відповів коротко старший.

— Чи тут старший тесляр із «Нан-Шана»?.. Увійдіть, Бетсе. Як це ви прогледіли, що люди з Тейту прибили до дверей каюти зіпсований замок? Капітан одразу зауважив, тільки оком кинув. Зробіть, не гаючись, новий. Хоч це дрібниці, Бетсе... дрібниці, але...

Замок полагодили, і за кілька днів після цього «Нан-Шан» відплив на схід, при чому Мак-Вер не зробив більше жодного зауваження щодо спорядження судна. Не вимовив він жодного слова й про те, що пишався своїм судном, не виявив вдячності за призначення чи задоволення перспективами.

Вдачею своєю не балакучий і не мовчун, він знаходив дуже мало приводів для розмов. Були, звичайно, службові справи — накази, розпорядження тощо, але минуле для нього вже не існувало, майбутнє не наступило ще, а звичайна щоденна робота коментарів не потребувала, бо факти могли говорити самі за себе з гнітючою певністю.

Старому Сіґґові подобались люди, скупі на слова, бо на них можна було надіятись, що вони не «поліпшать» ваших інструкцій.

Мак-Вер відповідав цим вимогам, а тому залишився командувати «Нан-Шаном» і, покладаючись на себе, обережно плавав своїм кораблем по Китайському морю. Судно спочатку було зареєстроване в Англії, але потім Сіґґи визнали за краще перевести його під Сіамський прапор.

Довідавшись про майбутнє переведення, Джокс схвилювався так, ніби його особисто образили. Він тинявся, мурмочучи щось собі під ніс, і з презирством посміхався. «Уявіть собі тільки якогось безглуздого слона із Ноєвого ковчега на судовому прапорі», — сказав він одного разу, заглядаючи в двері машинного відділення. «Вбийте мене, коли я це стерплю. Я радше відмовлюсь від контракту. Вам не нудить від цього м-ра Раутe?» Але старший механік тільки відкашлявся з виглядом людини, яка знає ціну вигідного контракту.

Першого ранку, коли новий прапор замайорів над кормою «Нан-Шана», Джокс, стоячи на містку, злісно дивився на нього. Кілька хвилин він боровся зі своїми почуттями, потім промовив:

— Чудно плавати під таким прапором, сер.

— У чім річ? Здається, прапор, як і належить? — запитав капітан Мак-Вер і дійшов до краю містка, щоб краще придивитися до прапора.

— А мені він здається чудним, — випалив Джокс роздратовано і збіг з містка.

Капітан Мак-Вер був дуже вражений цією вихваткою. Згодом він спокійно пішов до капітанської рубки і розкрив свій міжнародний код сиґналів на сторінці, де стрункими рядами були намальовані прапори всіх національностей. Він провів по них пальцем і коли дійшов до Сіаму, то став пильно вглядатися в червоне поле з білим слоном. Нічого не могло бути простішого, але для більшої певності він узяв із собою книжку на місток, щоб порівняти кольоровий малюнок з оригіналом на кормовому флаґштоці. Коли Джокс, відбуваючи того дня свою вахту з виглядом стримано-розлютованим, випадково опинився на містку, капітан промовив до нього:

— Нічого хибного немає в прапорі.

— Немає нічого? — промимрив Джокс, стаючи навколішки перед скринькою на палубі й злісно витягаючи звідтіля запасну мотузку для лота.

— Так, я звіряв з книжкою. Довжина вдвоє більша за ширину, а слон якраз посередині. Я гадаю, що там, на суходолі, знають, як робити місцеві прапори. Напевне знають. Ви помилились, Джоксе...

— Але, сер... — почав Джокс, роздратовано схоплюючись. — Все, що я можу сказати... — він тремтячими руками намацував кінець мотузки.

— Нічого, нічого, — заспокоював його капітан, важко сідаючи на свій брезентовий складний стільчик, який він дуже любив, — ви тільки слідкуйте, щоб вони не викидали слона догори ногами, поки не звикнуть.

Джокс кинув нову мотузку на шкафут, гукнувши: «Боцмане, сюди! Не забувайте змочити її добре». І рішуче обернувся до свого капітана. Але Мак-Вер зручно поклав лікті на поручня і спокійно казав далі:

— Бо я гадаю, що це могли б зрозуміти як сигнал нещас-

тя, — провадив він. — Як на вашу думку? Мені здається, що цей слон все одно, що Юніон Джек*

— Все одно, — загорланив Джокс, і всі, хто був на палубі «Нан-Шана», повернули голови до капітанського містка. Потім він зітхнув і з несподіваною покірністю промовив: — Це було б справді прикро.

Трохи згодом він конфіденційно звернувся до старшого механіка:

— Слухайте, що я вам розкажу про останній вибрик старого.

М-р Соломон Раут (частіше його звали довгим Солем, старим Солем або батьком Раутом) був завжди найвищим чоловіком на борту кожного корабля, де б він не служив, тому він узяв собі моду поводитись зо всіма спокійно — поблажливо. Волосся в нього було рідким, пісочного кольору, щоки в'ялі й бліді, його кощаві п'ясті та довгі, як у школяра, руки теж були білими, ніби цілий вік свій він прожив у пітьмі.

Він усміхнувся з висоти свого росту до Джокса, курячи собі й спокійно оглядаючись на всі боки з виглядом добродушного дядька, який поблажливо вислуховує схвильованого школяра. Потім дуже зацікавлено, але не упереджено він запитав:

— І ви відмовились від контракту?

— Ні, — гукнув Джокс стомленим, збентеженим голосом, але заглушуючи неприємне торохтіння коловоротів «Нан-Шана». Всі вони були в роботі, підхоплюючи вантаж і піднімаючи високо до кінця довгих здійм, тільки, здавалось, для того, щоб дати йому можливість зірватися безтурботно вниз. Вантажні ланцюги стогнали, гриміли, вдаряючись об комінгси**,

---

* Англійський прапор.

** Бортик навкруги люка.

дзвеніли за бортом, все судно здригалось, і довгі сірі боки його аж парували.

— Ні, — гукнув Джокс, — яка рація? Я міг би так само жбурнути свою відмову бортові цього судна. Не думаю, щоб такій людині можна було втокмачити будь-що. Він просто вражає мене.

В цей момент капітан Мак-Вер, повернувшись із берега, проходив палубою з парасолем у руці в супроводі сумного спокійного китайця, що слідом ішов за ним у шовкових з паперовою підошвою капцях і теж із парасолем.

Капітан «Нан-Шана», говорячи як звичайно ледве чутно і дивлячись на свої чоботи, сказав, що цього рейсу треба буде зайти до Фу-Чау, і висловив побажання, щоб м-р Раут розвів пару завтра точно о першій годині після полудня. Він зсунув шапку на потилицю, щоб обтерти лоба і завважив, що ненавидить сходити на берег. М-р Раут, не промовляючи й слова, пихкав сигарою з висоти, зіпершись ліктем правої руки на долоню лівої. Таким же ледве чутним тоном капітан наказав Джоксові звільнити частину трюму від вантажу — туди треба буде помістити двісті кулі. Компанія Бун-Гін відсилає цю партію додому. Двадцять п'ять мішків рижу й харчів треба приставити їм зараз же сампаном*.

— Всі вони прослужили по сім років, — сказав капітан Мак-Вер, — і кожен має скриньку з камфорного дерева. Треба, щоб тесля зараз прибив тридюймові дошки вздовж стін нижньої палуби, щоб скрині не розкидало під час морської гойдавиці. Джокс повинен уважно наглядати за всім цим. Чуєте, Джоксе? Цей китаєць поїде до Фу-Чау з ними і буде ніби за перекладача. Він клерк компанії Бун-Гін і хоче подивитись

---

* Тубільський човен.

приміщення для кулів. Нехай Джокс проведе його туди. Чуєте, Джоксе?

Джокс старанно вислухав усі ці розпорядження, підтверджуючи у відповідних місцях без ентузіазму обов'язковим: «Є, сер». — Він гостро гукнув:

— Ходімо, Джоне. Будеш дивився.

Китаєць зараз же пішов слідом за ним.

— Хочеш дивився і будеш дивився, — сказав Джокс. Не маючи таланту до вивчення іноземних мов, він калічив немилосердно англійський колоніальний жаргон. Показуючи на відкритий люк, він сказав:

— Кожний номер брати своє місце спати. Зрозумів?

Він поводився брутально, свідомий своєї расової зверхності, але не вороже.

Китаєць мовчки й сумно дивився в темний люк; здавалось, що він стояв над краєм викопаної могили.

— Дощ нема там унизу. Зрозумів? — показав пальцем Джокс. — А буде гарний погода, кулі піде нагору, — захоплюючись провадив він. — Робить так: фу-у-у! — він випнув груди і надув щоки. — Зрозумів, Джоне?.. Дихав свіже повітря. Гарно. Га? Кулі прати штани, чав-чав, нагорі. Зрозумів, Джоне?..

Руками й ротом він робив виразні рухи, ніби їв риж і прав білизну. Китаєць, ховаючи своє недовір'я до цієї пантоміми під машкарою витриманого спокою, змішаного з делікатною й тонкою меланхолією, дивився своїми миґдалевидними очима то на Джокса, то на люк. «Дузе добре», — промимрив він стиха і помчав легко палубою, обминаючи всі перепони. Нарешті, низько нагнувшись, він зник поміж десятьма рогожовими мішками, повними якогось дорогого, але смердючого краму.

Тим часом капітан Мак-Вер вийшов на місток і увійшов у капітанську рубку, де ждав свого закінчення лист, початий

два дні тому. Ці довгі листи починалися словами: «Моя дорога дружино», і стюард уривками між миттям підлоги і стиранням пороху з футлярів хронометрів жадібно використовував кожну нагоду, щоб прочитати їх. Вони цікавили його, мабуть, більше, ніж ту жінку, що для неї вони призначалися. Це, може, тому, що в них оповідалось у найдрібніших деталях про кожен рейс «Нан-Шана».

Його командир, вірний фактам, що їх тільки сприймала його свідомість, викладав їх з пильною старанністю на багатьох сторінках. Дім у північному передмісті, в який ці листи були адресовані, мав венеціанські вікна, глибокий, гарного вигляду ґанок з кольоровими шибками в рамах з імітацією свинцю на вхідних дверях, а перед домом — невеличкий садок. За цей дім він платив сорок п'ять фунтів щорічно і не вважав цю ціну високою, бо містрис Мак-Вер, претензійна особа з худою шиєю і з погірдливими манерами була до деякої міри леді, і сусіди вважали її за «вище суспільство». Єдина таємниця її життя — ганебний жах перед тим моментом, коли чоловік повернеться додому назавжди. Під тим самим дахом жили дочка Лідія та син Том. Ці двоє були тільки трішки знайомі з батьком своїм. Переважно вони знали його, як рідкісного, але привілейованого відвідувача, який вечорами палив люльку в їдальні та ночував у домі. Худенька дівчина взагалі трохи соромилась його, хлопець був відверто й глибоко байдужий до нього і принадливо-щиро, як це часто буває у мужніх підлітків, не крився з цим.

А капітан Мак-Вер писав додому з китайського узбережжя дванадцять разів щороку, маючи дивне бажання, щоб про нього нагадували дітям, і підписуючись «чоловік, який кохає тебе» з такою простотою, ніби слова ці, що їх так довго і багато поколінь вживали, окрім своєї форми були якимись заяложеними речами з вицвілим значенням.

Китайські моря — Південне й Північне — дуже вузькі. На них щодня надибуємо промовисті такі факти, як острови, мілини, рифи, швидкі й мінливі течії, — заплутані факти, які проте говорять до моряка ясною й точною мовою. Ця мова для капітана Мак-Вера, який мав почуття реального, була такою переконливо ясною, що він кидав свою каюту внизу і фактично переселявся на місток корабля, часто там обідав, а ночував у штурманській. Там же він складав і свої послання додому. Кожне з них без винятку містило таку фразу: «Цього рейсу стояла добра година», або те ж саме, в іншій формі. І ця фраза, повторюючись із дивною настирливістю, була достеменно така, як і в інших листах.

М-р Раут теж писав листи, але на судні ніхто не знав, яким балакучим він був із пером у руці, бо старший механік мав досить розуму, щоб замикати свій стіл. Його дружині надзвичайно подобався його стиль. Вони були бездітні, й містрис Раут, огрядна повногруда сорокалітня жінка, жила з беззубою поважною матір'ю м-ра Раута в маленькому котеджі біля Теддінґтона. Блискучим поглядом перебігала вона за сніданком його кореспонденцію, а найцікавіші місця викрикувала веселим голосом, щоб чула стара глуха леді, випереджаючи кожний уривок вигуком: «Соломон каже!» Вона мала дивну звичку часто випалювати соломонові речення чужим людям, дивуючи їх незвичайним текстом і несподіваним кумедним тоном цих цитат. Одного разу, коли новий вікарій прийшов до котеджу з візитом, вона знайшла нагоду зауважити: «Як каже Соломон, механіки, що плавають по морях, бачать чудеса морської натури» — але спостерігши на обличчі гостя замішання, вона зупинилась і вирячила очі.

— Соломон... О... містрис Раут... — промовив молодий вікарій, запинаючись і дуже почервонівши. — Я мушу сказати... я не...

— Це мій чоловік, — голосно пояснила вона і відкинулась на спинку крісла. Зрозумівши, що тут непорозуміння, вона нестримно зареготала, закривши очі носовою хусточкою, а вікарій силувався всміхнутись. Не знаючи веселих жінок, він був зовсім певен, що бачить перед собою божевільну. Згодом вони заприязнились. Вибачивши невільну її непоштивість, він переконався, що вона достойна жінка. Потім він вислуховував уривки Соломонової мудрості спокійно.

— Як на мене, — цитувала вона свого Соломона, — нехай шкіпер буде найдурнішим ослом, аби не був пройдисвітом, спритним і вертким. — До такого легковажного висновку м-р Раут дійшов на підставі одного незвичайного випадку чесності капітана Мак-Вера, яка була так само очевидна, як брила глини.

Що ж до м-ра Джокса, то нездатний до узагальнень, нежонатий і незаручений, він мав звичку відкривати своє серце іншим способом одному давньому приятелеві й колишньому товаришеві на судні, що служив тепер за другого помічника на пароплаві атлантичного рейсу.

Перш за все він доводив вигоди східного плавання, натякаючи на перевагу його над рейсами Західного океану; вихваляв небо, моря, кораблі та веселе життя далекого сходу. «Нан-Шан», на його думку, не мав собі рівного.

«У нас немає мундирів з мідними ґудзиками, але ми живемо тут, як брати», — писав він. — Обідаємо гуртом і живемо, як бойові півні... Уся чорна команда — чудова, кращих хлопців не може бути, а старий Сол, старший механік, сухий пайок. Ми з ним великі приятелі. Що ж до нашого старого, то тихішого шкіпера в світі немає. Часом ми думаємо, що в нього не вистачає розуму розібрати, де безладдя. Все це не так; цього не може бути. Він командує вже багато років. Дурниць він не робить і судно своє тримає в порядку,

нікому не докучаючи. На мою думку, в нього замало розуму, щоб розважатися сварками. Я не хочу користуватися з його м'якості. Я вважаю це за нечесне. Поза своїми службовими обов'язками він, здається, не розуміє й половини того, про що говорять. Ми часом кепкуємо з нього, але врешті нудно жити з таким чоловіком під час довгої мандрівки. Старий Сол говорить, що він небалакучий. Небалакучий... О, Боже!.. Він ніколи не говорить. Якось я розбалакався під містком з одним із механіків, і він, мабуть, чув нас. Коли я зайшов нагору прийняти вахту, він вийшов з рубки, оглянувся на всі боки, подивився на бокові вогні, поглянув на компас, зиркнув на зорі. Це він регулярно робить. А запитує: «Чи це не ви зараз балакали на бакборті?» — «Так, сер». — З третім механіком? «Так, сер». Він відійшов на штирборт і сів на маленький складний стілець. З півгодини він ні слова не промовив, хіба що чхнув раз. Трохи згодом чую, що він устає і переходить на другий бік — до мене. «Не можу зрозуміти, про що ви можете говорити, — каже, — цілісіньких дві години. Я не можу гудити вас: я чув як люди на березі впродовж цілого дня, а потім увечері сидять за чаркою і говорять, і говорять. Мабуть, усе про те саме. Не можу зрозуміти».

Чи ти чув коли таке? І так спокійно він це сказав. Мені просто шкода його стало. Але часом він дратується. Звичайно, ніхто не став би дратувати його, хоч би це й варто було. Але не варто. Він настільки наївний, що якби тобі спало на думку показати йому носа, то він тільки подумав би, чи ти часом не з'їхав з глузду. Раз він сказав мені дуже наївно, що йому важко зрозуміти, як це люди можуть поводитись так дивно. Він занадто тупий, щоб турбуватися цим і це щира правда».

Так писав м-р Джокс від повноти серця і палкості фантазії своєму приятелеві, що плавав на Західному океані. Він виповів свою щиру думку. Не варто було впливати на такого

чоловіка. Якби на світі були тільки такі люди, то життя для Джокса не мало б ніякого інтересу й значення. Але не тільки він був такої думки про капітана. Саме море, ніби поділяючи поблажливу вибачливість м-ра Джокса, ніколи не турбувало цієї мовчазної людини, що рідко підіймала очі й мирно блукала по морях з однією очевидною метою — здобути хліб, одяг, домівку для трьох людей на суходолі. Негоду він знав безперечно: мокнув під дощем, бував у прикрих ситуаціях, звісно, стомлювався, але одразу забував про це і тому, власне, мав рацію, коли писав додому про «добру годину». Але ніколи не засліплював його промінь надзвичайної сили, непомірного гніву, гніву, що проходить знесилений, але не приборканий, гніву й шаленства пристрасного моря. Він знав, що це існує так само, як ми знаємо, що існують злочини й мерзотності, він чув, про них, як мирні городяни чують про битви, голод, повінь, та проте не розуміють їх значення; йому не раз траплялося брати участь у вуличній бійці чи залишатися часом без обіду, або мокнути під зливою. Капітан Мак-Вер плавав по поверхні океанів, як деякі люди ледве торкаються поверхні життя, щоб мирно влягтися в тиху могилу, не покуштувавши його труднощів, його облудності, жорстокості й жаху. І на суходолі, й на морі трапляються такі щасливі або забуті долею чи морем люди.

II

Спостерігаючи безупинне зниження барометра, капітан Мак-Вер думав: «Мабуть, десь недалеко лютує негода». Саме такою була його думка. Він знав з практики тільки помірковану негоду. Термін «негода» для моряка визначає лише помірковані неприємності. Якби йому сказав якийсь певний авторитет, що кінець світу буде залежати від будь-якої катастрофічної

пертурбації в атмосфері, то він зрозумів би це провіщення просто, як негоду і не інакше, бо він не знав інших катаклізмів, а віра не завжди пов'язана зі знанням. Мудрість його країни виявилась у виданні парламентського акта, згідно з яким він, перш ніж міг одержати командування судном, повинен був дати відповіді на деякі звичайні запитання, а саме: про суть циркулярних вихорів, ураганів, циклонів, тайфунів... І напевно, він відповів на них, бо інакше не командував би «Нан-Шаном» у Китайських водах у сезони тайфунів. Та якщо він на них і відповів колись, тепер, напевно, забув про це. Він відчував усі неприємності від липкої спеки, але даремно шукав полегшення на містку. Повітря було густе; він задихався, як риба, і було препогано на душі.

«Нан-Шан» залишав за собою борозну на воді, що мала вигляд блискучого й хвилястого клаптя сірого шовку. Сонце бліде й без проміння лляло олив'яну спеку в дивно невиразному світлі. Китайці лежали знесилені на палубі. Їх безкровні, худі, жовті обличчя були подібні до облич хворих на жовтяницю. Капітан Мак-Вер звернув увагу особливо на двох, що лежали на спинах біля містка; із заплющеними очима вони здавались мертвими. Трохи далі троє несамовито сварились поміж собою, а один величезний парубок, напівголий, з геркулесовими плечима, безсило повис на коловороті; ще один сидів на палубі, підігнувши коліна, у дівчачій позі і, схиливши голову набік, заплітав косу з надзвичайною повільністю у всій своїй постаті й навіть у русі пальців. Дим насилу вилазив із труби і замість того, щоб розвіюватися в повітрі, розпливався якимись пекельними хмарами, смердів сіркою і обсипав сажею палубу.

— Якого чорта ви там пораєтесь, містере Джоксе? — запитав капітан Мак-Вер.

Така незвичайна для капітана форма звертатись (хоч він промимрив це, а не сказав) примусила Джокса скочити так,

ніби його шпигнули під п'яте ребро. Він сидів на низькому стільчику, що приніс на місток, з мотузкою, обмотаною навколо ніг, і з шматком парусини на колінах, енергійно штрикаючи в нього шилом. Джокс поглянув здивовано вгору з виразом щирості й невинності.

— Я пришиваю мотузки до мішків з нової партії, які ми взяли з собою під час останнього рейсу, щоб навантажувати вугілля, — відповів він лагідно. — Вони будуть нам потрібні, сер, щоб вантажити.

— А що ж сталося зі старими?

— Що ж, подерлися, сер.

Капітан Мак-Вер, поглянувши непевно на свого старшого помічника, дійшов невтішного й цинічного висновку, що більш ніж половина мішків пропала за бортом — «коли тільки можна дізнатися правди» — і відійшов на другий кінець містка. Джокс, роздратований цією безпідставною атакою, зломив шило на другому стібку й кинув роботу, несамовито напівголосно проклинаючи спеку.

Ґвинт глухо стукав, троє китайців на кормі раптом перестали сваритись, а той, що заплітав косу, обхопив руками коліна і нерухомо задивився вдалечінь. Бліде сонячне світло кидало невиразні, хворобливі тіні. Хвилі щохвилини ставали вищими й частішими. Судно нахилялося важко у глибоких плавких вибоїнах моря.

— Хотів би я знати, звідкіля взялись оці чортячі хвилі, — голосно сказав Джокс, вдержуючи рівновагу через крен судна.

— З північного заходу, — буркнув пунктуальний Мак-Вер з містка, — мабуть десь недалеко лютує негода. — Підіть подивіться на барометр.

Коли Джокс повернувся з рубки, на його обличчі з'явився вираз стурбованості й задуми. Він вхопився міцно за поруччя і пильно вдивлявся вперед.

У машинному відділенні температура піднялася до ста сімнадцяти ступнів. З відчинених люків і кочегарні чутно було галас роздратованих, хрипких голосів разом із сердитим дзенькотом і стукотом металу, так ніби внизу сварилися між собою люди із залізними руками, ногами й горлянками. Другий механік лаяв кочегарів, що вони послабили пару. У цього чоловіка руки були, мов у коваля, і його звичайно боялись, але цього дня кочегари сміливо огризались і грюкали дверцятами пічок із лютим розпачем.

Раптом гамір стих і з кочегарки виліз другий механік, рябий від сажі і зовсім мокрий, мов сажотрус, що виліз із колодязя. Ледве висунув він голову з трюму, як почав гримати на Джокса за те, що вентилятори кочегарки несправні. У відповідь Джокс зробив руками заспокійливий рух, ніби перепрошуючи, мовляв, немає вітру — що ж робити, самі бачите, але той не хотів слухати жодних резонів.

Зуби його злісно блиснули на брудному обличчі. Він сам одлупцює тих пришелепуватих кочегарів, дідько їх візьми, але невже ці проклятущі матроси гадають, що можна підтримувати пару в забутих Богом котлах тільки стусанами по пришелепуватих головах кочегарів? Сто болячок їм... Треба тяги, — хай він навіки буде проклятим палубним матросом, із шваброю замість голови, коли це неправда. А тут ще старший швендяє цілий день біля манометра і, мов сновида, тиняється по машинному відділенні. Про що думає Джокс, чого він тут манячить, коли не може примусити цих нікчемних непотрібних палубних калік повернути вентилятор до вітру.

Стосунки між машинними й палубними «Нан-Шана» були, як відомо, братерські, тому Джокс, перехилившись через поруччя, стримано порадив механікові не прикидатися дурним вислюком, бо шкіпер стоїть по той бік містка. Але механік бунтівливо заявив, що його не обходить, хто стоїть по

той бік містка. Тоді Джокс одразу перейшов від холодної догани до запального обурення, і в зовсім неввічливих формах пропонував йому зійти нагору, повернути прокляті вентилятори і, якщо йому хочеться, зловити такий вітер, який пощастить його ослячій породі. Другий механік прийняв виклик. Він кинувся до дверцят вентилятора з такою енергією, ніби хотів вирвати його зовсім і жбурнути за борт. Але все, що він міг зробити, — це з усією силою повернути головку вентилятора на кілька дюймів, і очевидно, це зовсім знесилило його. Він прихилився до стернової рубки, і Джокс підступив до нього.

— О, Господи, — промовив механік кволо. Він звів очі до неба, а потім опустив скляний погляд до обрію, який нахилився під кутом сорок градусів і, здавалося, повис на хвилину над судном, а потім почав повільно спускатися. — Боже мій, фу-у! Що ж це таке справді?

Джокс, розкарячивши довгі ноги, мов ніжки циркуля, сказав із виглядом переваги:

— Тепер уже нас захопить. Барометр знижується чортзнаяк, Гаррі. А ти тут заводиш цю дурну сварку.

Слово «барометр» немов оживило божевільну злість механіка. Зібравши знову всю свою енергію, він нахабним і глухим тоном порадив Джоксові заткнути в свою засохлу пельку цей нікчемний прилад. Кому потрібен його паршивий барометр. Пара, пара йде вниз, от що! Кочегари знесилились, старший здурів, а тому його життя стало гіршим за собаче. Йому геть байдуже, коли увесь цей балаган висадиться в повітря. Здавалось, що він от-от дійде до істерики, але набравшись духу, похмуро промимрив: «Я їм дам знесилюватись» — і кинувся до люка. Тут він спинився на хвилину, посварився кулаком до ненатурально блідого неба і з вигуком скочив у темну діру.

Оглянувшись, Джокс побачив круглу спину й великі червоні вуха капітана, що проходив через місток. Не дивлячись на свого помічника, він одразу ж заговорив:

— І лютий же чоловік цей другий механік.

— А проте гарний чоловік, — пробурчав Джокс, — Вони не можуть підтримати пари, — додав він швидко і схопився за поруччя, щоб утриматись від крену, що починався.

Капітан Мак-Вер не підготувався і вдарився з розгону об стовп, що підтримував тент.

— Блюзнір, — сказав він уперто. — Коли й далі так буде, то я постараюсь відкараскатись від нього при першій нагоді.

— Спека, — сказав Джокс. — Погода поганюча. Тут і святий почне лаятись. Навіть тут, нагорі, я почуваю себе так, ніби моя голова загорнута вовняною ковдрою.

Капітан Мак-Вер зиркнув на нього:

— Ви хотіли сказати, містере Джоксе, що колись ви обертали голову ковдрою? Навіщо?

— Це такий вислів сер, — мляво сказав Джокс.

— Ну й нестримані деякі наші хлопці. Як це святий може лаятись? Я хотів би, щоб ви не висловлювались так непристойно, що це за святий, коли він лається? Мабуть, не кращий за вас. І до чого тут ковдра чи погода? Я ж не лаюсь, що така погода. Просто гидка, погана вдача. От що. І що путнього в таких балачках?

Виявивши таким способом свій протест проти вживання образних слів, капітан Мак-Вер вразив Джокса, презирливо пирхнувши і роздратовано та пристрасно додавши: «Хай йому чорт. Я прожену його з судна, коли він не порозумнішає».

А непоправний Джокс, подумав: «Нехай мене Бог поб'є, коли хтось не вклав у мого старенького нову середину. Далебі у нього темперамент з'явився. Тут винна погода, я певний. Тут і ангели почнуть гиркатись, не то що святі».

Всі китайці на палубі, здавалося, конали.

Призахідне сонце зменшилось у діаметрі й дихало брунатним безпромінним сяйвом, немов мільйони століть протекли з сьогоднішнього ранку і привели його до порога смерті. Густий вал хмар зловісного темно-оливкового відтінку надійшов із півночі й заліг низько й нерухомо над морем, неначе могутня перепона на шляху корабля. Судно, борсаючись, ішло назустріч йому, як змучена тварина, що її женуть на смерть. Мідний присмерк повільно відступив, і темрява, розсунувшись, пропустила вгорі рій неспокійних великих зірок, які ніби хтось роздмухав; вони гарячково блищали і, здавалось, нависли зовсім низько над землею.

О восьмій годині Джокс увійшов до штурманської будки, щоб зробити запис у шканечному журналі. Він старанно виписав із записного зшитка кількість пройдених миль, курс корабля, в графі «Вітер» надряпав слово «Тихо», розтягнувши його зверху донизу на всі вісім годин, починаючи з полудня. Його дратувала безперервна, одноманітна хитавиця судна. Важкий каламар увесь час ковзався, ніби з хитрим наміром навмисне втекти від пера. Написавши в широкій графі під заголовком «Примітки» — «гнітюча спека», він затиснув ручку в зубах, немов люльку, і старанно витер своє обличчя.

«Судно важко гойдає, висока поперечна хвиля», — почав він знову і подумав: «важко» зовсім сюди не пасує; потім написав: «захід сонця загрозливий; на північному заході низька купа хмар, небо вгорі чисте».

Простягшись над столом з пером у руці він поглянув крізь відчинені двері і в рамці їх углядів, що зорі пролетіли вгору поміж тіковими одвірками у чорне небо. Вся череда пустилась навтьоки і щезла, лишилась тільки чорна безодня, поцяткована білими блискітками, бо море було таке ж чорне, як небо, і помережане вдалині білою піною. Зорі, що полетіли вгору,

знову повернулись разом із перехилом корабля назад і скотились блискучою чередою вниз, але не вогняними крапками, а виросли до невеличких кружалець, що блищали ясним вогким блиском.

Джокс із хвилину слідкував за летом зір, а потім записав: «Вісім годин пополудні. Хвилі збільшуються. Корабель важко працює і зачерпує воду палубою. Кулі загнані на ніч униз. Барометр усе знижується». Він спинився й подумав: «може, нічого й не станеться», і потім рішуче закінчив запис: «Всі ознаки, що наближається тайфун».

Коли він виходив з рубки, то мусив стати вбік, бо капітан Мак-Вер переступив через поріг без жодного слова, жодного жесту.

— Містере Джоксе, зачиніть, будь ласка, двері! — гукнув він звідти.

Джокс повернувся назад, щоб виконати капітанову волю, іронічно мурмочучи: «Мабуть, боїться схопити нежить». Зараз мала бути його вахта внизу, але йому дуже хотілося побути з ким-небудь. Він радо звернувся до другого помічника:

— Врешті, не так уже й погано — правда?

Другий помічник ходив по містку, то спускаючись дрібними кроками по схиленій палубі, то знову насилу видираючись, коли вона підіймалась. Почувши Джоксів голос, він спинився і став дивитись уперед, нічого не відповідаючи.

— Ого, оце так хвиля! — сказав Джокс, балансуючи від удару величезного валу, аж поки не доторкнувся рукою до помосту.

Тепер уже другий помічник щось хрипко й неприязно буркнув. Він був стареньким потертим чоловіком із попсованими зубами і без волосся на обличчі. Його нашвидку найняли в Шанхаї на цей рейс, після того, як узятий в Англії другий помічник затримав судно в порту на три години, примудрившись (яким

чином, капітан Мак-Вер ніколи не міг зрозуміти) впасти за борт у порожній вугільний плашкот, що стояв біля борту; він зламав собі ногу чи обидві, дістав струс мозку, і його відіслали в лікарню на берег.

Джокса не збентежив такий неприязний звук.

— Китайці, мабуть, весело проводять час унизу, — сказав він. — Мають щастя, що наша бабуся гойдається найлегше за всі кораблі, на яких мені доводилось плавати. Ось знову! Ну, це ще не так погано.

— Зачекайте-но, — пробурчав другий помічник.

З гострим носом червоним на кінчику, з тонкими стиснутими губами, він завжди мав вигляд наскрізь просякнутого злістю. Висловлювався стисло, майже брутально. Весь вільний час він просиджував у своїй каюті з зачиненими дверима і так тихо, що можна було подумати, ніби одразу ж засинав, тільки-но туди увіходив. Але матрос, який приходив будити його на вахту, незмінно бачив, що він лежав на спині у своїй койці на брудній подушці, розплющивши очі і люто дивлячись. Він ніколи ні до кого не писав листів і ні від кого не чекав звісток, щоправда, раз якось згадав про Вест-Гартлпул, але із цим містом у нього були пов'язані найприкріші спогади про грабіжницькі ціни в якомусь пансіоні. Він був із тих людей, яких підбирають при біді в портах усього світу. Вони досить компетентні, завжди в скрутному становищі, ніяких вад не мають і носять на собі всі ознаки невдах. Потрапляють на корабель випадково, зовсім ним не цікавляться, живуть в атмосфері випадкового зв'язку з товаришами, які про них нічого не відають, поклавши собі покинути корабель у найбільш непідходящий момент в якомусь Богом забутому порту, до якого інший і підійти боявся б, ні з ким не прощаючись, вони сходять на берег, в компанії із своєю потертою скринькою, перев'язаною мов сховище

багатств, і з виглядом людини, що обтрушує прах корабля зі своїх ніг.

— Зачекайте-но, — повторив він, невблаганний і байдужий, широко похитуючись, щоб утримати рівновагу, і стоячи спиною до Джокса.

— Ви хочете сказати, що нам буде жарко? — запитав Джокс із дитячою цікавістю.

— Сказати?.. Я нічого не кажу. Ви мене не зловите на слові, — буркнув маленький чоловічок тоном, в якому змішались гордість, презирство й хитрощі, так, ніби запитання Джоксове було пасткою, що її він хитро викрив. — О, ні, нікому з вас не вдасться пошити мене в дурні, — промимрив він сам до себе.

Джокс тут же вирішив, що другий помічник підла тварюка і в глибині душі пожалкував, що сердешний Джек Аллен звалився у вугільний плашкот.

Густа темрява далеко попереду корабля здавалася другою ніччю, видимою крізь зоряну ніч землі — беззоряною ніччю безмежності поза краями Всесвіту, яка відкривалась у всій своїй жахливій німотності крізь вузьку шпарку в блискучій сфері, що огортала землю, мов шкаралупа.

— Що б там не було попереду, але ми мчимо просто назустріч йому, — сказав Джокс.

— Це ви сказали, — підхопив другий помічник, все ще стоячи спиною до Джокса. — Ви сказали, зауважте собі, а не я.

— Ой, ідіть ви собі в Єрихон, — сказав Джокс із серцем.

На це другий помічник із тріумфом хихикнув.

— Це ви сказали, — повторив він.

— Ну і що з того?

— Я знав справді гарних людей, яким перепадало від шкіперів за меншу нісенітницю, — відповів палко другий помічник. — О, ні! Мене не піддурите.

— Ви, здається, дуже боїтесь виявити себе, — сказав

Джокс, розлючений такою дурницею. — Я не боявся б говорити те, що думаю.

— Мені? Це не штука. Я — ніщо, і добре це знаю.

Судно по кількох хвилинах рівноваги почало знов розхитуватися на хвилях, ще гірше, ніж раніше, і якийсь час Джокс, утримуючи рівновагу, не мав коли й рота розкрити. Коли хитавиця трішки заспокоїлась, він сказав:

— Це вже занадто, буде що чи ні, але мені здається, треба було б повернути прову проти хвиль. Старий оце зараз пішов відпочити. Побий мене грім, коли я не піду побалакати з ним.

Але увійшовши до капітанської рубки, він побачив, що капітан читає книжку. Мак-Вер не лежав, а стояв, ухопившись одною рукою за полицю. У другій руці він держав товсту книгу. Лампа гойдалася на довгих кільцях, книжки перекидалися на полиці з одного боку в другий, довгий барометр перекручувався стрибками, стіл щохвилини змінював нахил. Посеред усього цього гуркоту і зрушення стояв капітан Мак-Вер, держачись за полицю. Поглянувши поверх книжки, він запитав:

— У чім річ?

— Хвилювання збільшується, сер.

— Видно й звідсіля, — пробурчав капітан Мак-Вер, — щонебудь трапилось?

Джокс зніяковів від серйозного капітанського погляду, кинутого з-поза книги, і силувано усміхнувся.

— Хитається, як стара калоша, — несміливо сказав він.

— Так, сильно хитає. Дуже сильно. Чого ви хочете?

Джокс зовсім загубив ґрунт і почав плутати.

— Я подумав про наших пасажирів, — сказав він, як людина, котра, потопаючи, бритви хапається.

— Про пасажирів? — серйозно здивувався капітан. — Про яких пасажирів?

— Як же, про китайців, сер, — пояснив Джокс, дуже збентежений цією розмовою.

— Про китайців? Чому ж ви не говорите ясно? Не міг зрозуміти, про що ви говорите. Ніколи не чув, щоб китайців називали пасажирами. Ну й пасажири! Що це з вами сталося?

Капітан Мак-Вер, заклавши книжку вказівним пальцем, опустив руку і дивився зовсім спантеличено.

— Чому ви згадали про китайців, Джоксе? — спитав він.

Джокс наважився, як людина, змушена зробити це:

— Судно дуже зачерпує палубою, сер. Я гадав, що ви згодитесь повернути пароплав на якийсь час. Поки хвилювання трохи зменшиться, сер. Воно швидко стихне, я гадаю. Повернути на схід. Я ще ніколи не бачив такої хитанини. Він ухопився за двері, а капітан Мак-Вер, зміркувавши, що за полицю він не втримається, швидко випустив її й тяжко впав на канапу.

— Курс на схід? — сказав він, намагаючись сісти. — Це значить одійти більш, ніж на чотири румби.

— Авжеж, сер, п'ятдесят градусів. Якраз повернути його носом так, щоб зустріти...

Капітан Мак-Вер нарешті сів. Книжки він не випустив і закладеного місця не згубив.

— На схід? — повторив він ще з більшим здивуванням. — На... А куди ж ми зараз їдемо, на вашу думку? Ви хочете, щоб я повернув могутнього пароплава на чотири румби тільки тому, щоб китайцям було краще. Ну, чував я на світі багато дурниць, а такої... Якби я не знав вас, Джоксе, то подумав би, що ви п'яний. Повернути на чотири румби?.. А потім що? Повернути на чотири румби тільки для того, щоб приємно було плисти. Як вам могло спасти на думку, що я буду поводитись із пароплавом, мов із якимось вітрильником?

— Маємо щастя, що це не вітрильник, — вставив Джокс

з гіркою готовістю. — У нас іще до вечора не зосталось би жодної тріски.

— Авжеж. А вам довелось би тільки стояти й дивитись, як вони пливуть, — сказав Мак-Вер трохи жвавіше, — мертвий штиль, га?

— Так, сер. Але, без сумніву, на нас насувається щось незвичайне.

— Може. Я гадаю, що ви маєте намір умовити мене втекти від цієї пакості, — сказав капітан Мак-Вер з надзвичайною простотою тону й манери, пильно й важко дивлячись на лінолеум на підлозі. Він не зауважив ні хвилювання на Джоксовому обличчі, ні досади, змішаної з повагою до нього.

— Ось тут, — задумливо провадив Мак-Вер, ударивши себе закритою книжкою по стегні. — Я читав зараз розділ про шторми.

То правда — він читав розділ про шторми. Увійшовши в рубку, він не мав наміру брати в руки цю книжку. Але якийсь вплив атмосфери — мабуть такий самий внутрішній наказ, що примусив стюарда без прямого наказу капітана принести йому в рубку морські чоботи й ceратове пальто, — направив його руку до полиці. Не гаючи часу на те, щоб навіть сісти, він свідомо взявся до труднощів термінології цього предмета. Він заблукав серед півкіл, що виступали вперед, лівих та правих квадрантів, кривих, можливих ухилів центра, перемін вітрів, тлумачення барометричної шкали. Він намагався знайти у цьому певне відношення до себе і скінчив гнівним презирством до всього цього набору слів і вказівок, заснованих тільки на здогадах та на вигадках, без жодного просвітку певності.

— Це найбезглуздіша штука, Джоксе, — сказав він. — Коли б повірити усьому цьому, то довелося б усе життя блукати по морю, втікаючи від негоди. Розумієте ви це, Джоксе? Чи

є дурніші вигадки? — з паузами вигукував капітан Мак-Вер, уперто втупивши очі в підлогу. — Можна подумати, що це писала стара баба. Мені це байдуже. Якщо це розуміти серйозно, то я повинен зараз змінити курс, змінити на чортзна-скільки і прийти до Фу-Чау з півночі, плентаючись у хвості цієї паршивої бурі, що, здається, лютує десь на нашій дорозі. З півночі! Розумієте ви, Джоксе? Триста зайвих миль дороги і врешті величенький рахунок за вугілля. Я не міг би так зробити, хоч би кожне слово у цій книзі було євангельською істиною, містере Джоксе. Не сподівайтесь, що я...

А Джокс, мовчазний, чудувався з цього потоку почуттів та красномовності.

— Але головне те, що ви не знаєте, чи правду каже цей добродій. Як ви можете знати, що то за буря, коли ви не потрапите під неї? Його ж немає тут на борту, правда? Гаразд. Тут він говорить, що центр цієї штуки знаходиться за вісім румбів од вітру, але у нас зовсім немає вітру, незважаючи на те, що барометр знижується. Де ж цей центр?

— Незабаром вітер зніметься, сер, — промимрив Джокс.

— І хай знімається, — сказав капітан Мак-Вер з величним обуренням. — Отож ви бачите, містере Джоксе, що не все можна знайти в книжках. Всі ці вказівки, як ухилитись од бразу та обійти бурю, містере Джоксе, здаються мені достоменною нісенітницею, коли розсудливо подивитись на все.

Він підняв очі, побачив недовірливий вираз Джокса і спробував ілюструвати свою думку.

— Це так само безглуздо, як ваша кумедна пропозиція повернути пароплав врозріз до хвиль не відомо, на який час, щоб зробити китайцям приємність, тоді як ми повинні приставити їх до Фу-Чау якраз у п'ятницю до полудня. Коли погода затримає нас — гаразд. На це є судовий журнал, щоб можна було усе розказати про погоду. Але уявіть собі, що я ухилився від

курсу, прибув на два дні пізніше, і мене запитують: «Де ви були увесь цей час, капітане?» Що я скажу їм? «Повернув, щоб обійти бурю», — повинен був би я сказати. «Мабуть, була до біса погана погода?» — спитали б вони. «Не знаю», — сказав би я... — «Я втік від неї». Бачите, Джоксе, — я думав про це цілий вечір сьогодні.

Він знову підняв свої незрячі, позбавлені уяви очі. Ніхто ще ніколи не чув від нього стільки слів за один раз. Джокс, зіпершись руками на одвірки, дивився на капітана, мов на чудо. Безмірне здивування відбивалось у нього в очах, і вся постать виявляла цілковиту неймовірність.

— Буря є буря, містере Джоксе, — резюмував капітан, — і добрий, міцний пароплав повинен зустріти її віч-на-віч. Штормів скрізь багато на світі, і найпевніше для нас — це прорватись крізь них, без ніякої «стратегії бур», як каже старий капітан Вілсон з Меліти. Цими днями я чув на березі, як він перед компанією шкіперів патякав про це за столиком поруч. Це мені видалося цілковитою нісенітницею. Він розказував їм, як одманеврувався, — здається, він так висловився, — від страшної бурі, тримаючись від неї не менш як за п'ятдесят миль. Він називав це «добре попрацювати головою». Звідки він довідався, що за п'ятдесят миль від нього лютував шторм, не можу зрозуміти. Мені здавалося, що я слухаю базікання божевільного. Я гадав, що капітан Вілсон уже в роках і тому краще розуміється.

Капітан Мак-Вер помовчав хвилину, потім запитав:

— Це ваша вахта внизу, містере Джоксе?

Джокс швидко отямився:

— Так, сер.

— Дайте розпорядження, щоб мене гукнули, коли хоч трохи переміниться, — сказав капітан. Він простягнув руку, щоб покласти книгу і підібрав ноги на канапу. — Зачиніть, будь

ласка, щільно двері, щоб не грюкали. Не можу терпіти, коли двері грюкають. Чортзна-які замки приробили на цьому судні.

Капітан Мак-Вер заплющив очі.

Він хотів одпочити. Він стомився і почував душевну порожнечу, що була наслідком важкої розмови, в якій він вилив свої найглибші переконання, назрілі впродовж довгих літ роздумів. Сам того не помічаючи, він виклав свій символ віри. Тому Джокс довго стояв за дверима, чухаючи потилицю.

Капітан Мак-Вер розплющив очі.

Йому видалося, що він спав. Що це за страшний гамір? Вітер? Чому його не покликали? Лампа гойдалась у кільцях, барометр кружляв, стіл щохвилини нахилявся то в один бік, то в другий. Пара м'яких морських чобіт з осілими халявами прослизнула повз канапу. Він зараз же простяг руку і зловив одного.

У відхилених дверях з'явилось Джоксове обличчя, тільки обличчя, дуже почервоніле, з виряченими очима.

Полум'я в лампі підскочило, шматок паперу полетів догори, подух вітру обхопив капітана Мак-Вера. Натягаючи чобіт, він запитливо дивився на схвильовано-запухле обличчя Джокса.

— Налетіло, — прокричав Джокс, — п'ять хвилин тому... зовсім несподівано...

Голова щезла; двері грюкнули, і за ними почулося важке хлюпання й торохтіння крапель води, немов хтось вилив повне відро розтопленого олова на корабель.

Крізь глухий вібруючий гамір можна було почути свист. В тісній рубці стався страшний протяг, немов у хліві. Капітан Мак-Вер зловив нарешті чобіт, що несамовито шугав по підлозі. Він не хвилювався, але не міг одразу попасти в нього ногою. Черевики, що їх він скинув, підстрибуючи, сунули з кінця в кінець каюти, перескакуючи жартівливо один через одного, немов цуцики. Тільки він устав, злісно пхнув їх ногою, але не попав.

Ставши в позу фехтувальника, що нападає, він почав доставати своє цератове пальто і потім довго товкся по тісній каюті, поки нацупив його. Дуже серйозний, розкарячивши широко ноги і витягнувши шию, він почав старанно зав'язувати торочки зюйдвестки під підборіддям своїми товстими, трохи тремтячими пальцями. Всі ці рухи він проробляв, немов жінка, що надягає капелюшка перед дзеркалом, прислухаючись з напруженою увагою, ніби щохвилини чекаючи, що почує своє ім'я в невиразному жахливому гаморі, який обхопив увесь його корабель. Гамір наростав і гудів у вухах капітанових, поки він готувався вийти й зустріти те, що мало зараз статися. То був страшенно голосний гугіт — натиск бурі, хлюпання моря і довга, глибока вібрація повітря, немов гуркіт далекого величезного барабана, що бив наступ шторму.

Із хвилину капітан стояв, освітлений лампою, товстий, незґрабний, безформний у своєму бойовому одязі, з бадьорим червоним обличчям.

— Тяжкувато в цьому, — промимрив він.

Ледве спробував відчинити двері, як вітер підхопив їх. Він учепився за ручку, але його витягнуло за поріг і він одразу повинен був стати на боротьбу з вітром, що намагався зачинити двері. В останній момент струм повітря вдерся в каюту і злизав вогонь лампи.

Попереду корабля він помітив страшенну темряву, що налягла на безліч білих блискіток. Кілька здивованих зірок, хистких і потьмарених, повисло на бімсі штирборта над безоднею бурхливого моря, видні ніби крізь скажений вихор диму.

На містку невиразна купка людей напружувала всі сили біля чогось. Світло з вікон стернової будки тьмяно обливало їхні голови й спини. Раптом темрява закрила одне вікно, потім друге. З мряки десь чути було голоси, які досягали його вух

клаптями й уривками крізь бурю. Несподівано біля нього опинився Джокс, нахиливши голову й кричучи:

— Вахту... Поставив... Закрив віконницями... вікна... боявся... шибки повилітають...

Джокс почув докірливий голос капітана:

— Коли... насуне... щось... попередити... покликати мене...

Він намагався пояснити. Вітер забивав йому рота.

— Легкий вітерець... Залишався на містку... зразу... норд-ост... Міг повернути... Гадав... ви мабуть... почули.

Вони зайшли під захист брезентів і могли розмовляти, вигукуючи слова, як у сварці.

— Я розпорядився зачинити всі вентилятори. Добре, що зостався нагорі... Не думав, що ви заснете, сер, через те... Що ви сказали, сер?

— Нічого, — прокричав капітан Мак-Вер. — Я сказав: гаразд.

— Далебі цим разом ми наскочили... — гукнув Джокс крізь ревіння бурі.

— Ви не змінили курсу? — запитав капітан, напружуючи голос.

— Ні, сер, звичайно, ні. Вітер зайшов просто з носа. Ось іде страшний вал.

Судно впірнуло і потім осіло, ніби стало передом на щось тверде. Після короткої тиші високий струмінь бризків кинуло вітром просто їм у вічі.

— Держіть той самий курс! — крикнув капітан Мак-Вер. Поки Джокс протирав очі від солоної води, всі зорі щезли.

III

Джокс був хлопцем спритним, вартим дюжини молодих помічників, яких можна ловити, закинувши сіті в море. І хоч його приголомшила несамовита лють першого шквалу, але він

одразу ж схаменувся, скликав усю команду нагору і наказав закрити на палубі всі діри, які не були ще закриті звечора. Гукаючи своїм бадьорим сильним голосом: «Скачіть, хлопці, жвавіше», він був попереду всіх, говорив собі, що цього чекав.

Але в той же час він побачив, що це набагато гірше, ніж те, чого чекав. Після першого пориву вітру, який ударив йому в лице, буря, здавалося, набула страшенної швидкості лавини. Важкі бризки обкутали «Нан-Шан» із прови до корми, і раптом, переставши рівномірно хитатись, він почав борсатись і впірнати, немов із жаху.

Джокс подумав: «Це не жарти». Поки вони перегукувались з капітаном, щоб порозумітися, раптово перед їхніми очима спустилась безпросвітна темрява, густа, мов відчутна. Здавалось, ніби замасковані вогні Всесвіту одразу погасли. Джокс був радий, що його капітан був десь поблизу. Йому було легше, немов цей чоловік однією присутністю своєю на палубі брав на свої плечі більшу частину тягаря бурі. У цьому престиж, привілей і відповідальність командування.

Капітан Мак-Вер не міг чекати полегшення ні від кого на світі. У цьому самотність командування. Він намагався побачити тим проникливим поглядом моряка, що вдивляється у вічі вітру, немов у вічі ворога, щоб прозирнути приховані наміри, хитрощі й силу нападу. Страшенний вітер хльоскав його з бездонної темряви. Він відчував під ногами тривогу свого корабля, але не міг розпізнати навіть тіні його контурів. Він волів би, щоб цього не було і чекав нерухомий, почуваючи себе таким безпорадним, як чоловік, уражений сліпотою. Він звик мовчати чи в пітьмі, чи в світлі. Джокс, який стояв біля нього, закричав бадьоро між поривами вітру: «Зараз буде найгірше, сер». Слабке сяйво блискавки затремтіло навкруги, осяяло печеру — чорну таємничу печеру моря з долівкою з пінявих хребтів. Вона освітила на єдиний зловісний

тремтливий момент розірвану купу навислих низько хмар, довгі обриси нахиленого корабля, чорні постаті людей, захоплених на містку, з головами витягнутими вперед, ніби скам'янілих у момент бійки.

Темрява затіпалась над ними, і нарешті прийшло те справжнє. Це було щось грізне й прудке, як келих гніву, розбитий одразу. Здавалось, що все вибухало навкруги судна з пригнобливим зрушенням натиску води, ніби величезна гребля розлетілась у повітрі. За мить люди загубили один одного. Така роз'єднуюча сила великого вітру — вона ізолює всіх. І землетруси, обвали, лавини захоплюють людей випадково, так би мовити, неупереджено. Скажений ураган атакує судно, мов свого ворога, намагається схопити його, придушити його розум, жадає вирвати саму душу його.

Джокса було відірвано від його капітана. Йому здавалось, що його занесло вихором десь далеко. Все зникло на мить — навіть можливість думати, але рука його намацала якийсь стовпчик поруччя. Хоч він і силувався переконати себе в нереальності того, що робилося, але тривога його не зменшувалася. Хоч був він молодий, проте бачив чимало бур і ніколи не сумнівався, що може уявити собі найгірше; але те, що відбувалось зараз, перевершувало усяку фантазію і унеможливлювало існування будь-якого корабля серед такого жаху. Він мабуть не повірив би у факт власного існування, якби не був захоплений боротьбою із силою, яка намагалася відірвати його від підпори. Однак упевненість у тому, що він ще не зовсім загинув, повернулась до нього, коли відчув, що він напівпотонулий, страшенно розбитий і знесилений.

Йому здавалося, що його самотнього покинуто із чиєїсь волі навіки біля цього стовпчика. Дощ лляв на нього, хльоскав його, стікав річками. Він задихався, а вода, яку ковтав, була то солодкою, то солоною. Майже весь час він лишався

зі щільно заплющеними очима, немов боявся позбутися їх у цьому страшному шаленстві стихії. Коли ж насмілився розплющити на мить, то відчув моральну підтримку від зеленуватого світла ліхтаря на штирборті, що ледве блимав крізь дощ і піну. Він саме дивився на те світло, коли величезна хвиля набігла і загасила вогонь. Він бачив, як гребінь цієї хвилі насунув, додавши свого шуму до жахливого ревіння бурі, тієї ж миті підпору вирвало з його рук. Потім відчув, що його перекинуло на спину і зненацька понесло хвилею догори. Перша невідступна думка була, що все Китайське море зринуло на місток. Потім, отямившись, він подумав, що його знесло за борт. І весь час, як його підкидало, жбурляло й перекочувало потоками води, він швиденько повторював про себе: «Боже мій! Боже мій! Боже мій»!

І ось у момент розпачу він одчайдушно наважився вирватись із цього пекла і почав молотити руками й ногами. І несподівано відчув, що опинився попліч чийогось обличчя, цератового пальта й чобіт. Він несамовито вчепився в них, загубив, знову схопився, ще раз загубив, і нарешті його схопили міцно чиїсь товсті, дужі руки. Тоді він і собі міцно обійняв товсте, кругле тіло. Він знайшов свого капітана.

Вони перекочувались один через одного, міцніше стискаючи один одного. Раптом вода кинула їх з грюкотом, і вони опинилися біля стінки кермової рубки, побиті, ледве дихаючи, тремтячи під вітром і хапаючись за все підряд.

Джокса ця боротьба добре налякала, неначе він уникнув нечуваної наруги над його почуттями, це похитнуло його самовпевненість. Він безцільно почав кричати до людини, яку почував біля себе у цій ворожій темряві: «Це ви, сер? Це ви, сер?», аж поки не заболіло у скронях. І у відповідь він почув голос, який прокричав до нього, мов зовсім здалеку і роздратовано, одне слово: «Так». Знову хвилі покотилися через місток. Він

зустрів їх беззахисний, з непокритою головою, обома руками чіпляючись за поруччя.

Хід судна був якийсь незвичайний. Воно нахилялося з жахливою безпорадністю. Впірнаючи, кидалось, немов у порожнечу, здавалось, натикалось на якусь стіну. Хитнувшись, корабель падав стрімголов на бік і знову випрямлявся після такого скаженого удару, що Джокс відчував, як судно заточується, немов людина, яку приголомшили по голові палицею. Шторм неймовірно ревів і лютував у пітьмі. Здавалось, що весь світ — одна чорна прірва. Бували моменти, коли вітер навалювався на судно з такою силою, ніби він прорвався крізь тунель, підіймав корабель над водою і тримав його одну мить у повітрі, а судно тремтіло від прови до корми. Потім знов починав крутитись, немов кинутий у кип'ячий казан. Джокс намагався зосередити свою увагу й обміркувати все розсудливо.

Море під тяжким натиском вітру здималося і заливало прову й корму «Наш-Шана» сніжними бризками піни, яка розтікалась у темряву по обидва боки корабля. І на цій блискучій поверхні, що простяглася під чорними хмарами і променіла синюватим сяйвом, капітан Мак-Вер міг розгледіти кілька маленьких плямок, темних, як ебенове дерево, вершечки люків, забиті будки над трюмами, кінці накритих коловоротів, підніжжя щогли. Тільки це й міг бачити він на своєму кораблі. Середня ж частина, де був місток, на якому стояв він сам та його помічник, де містилася закрита рубка, що в ній правив стерничий, боячись як би велика хвиля не знесла його за борт разом зо всіма приладдями — середня частина подібна була до напівзатопленої скелі, що стирчала біля берега. Вона скидалася на самітню скелю, на яку накидались хвилі з шипінням, обливали її, стікали з неї, билися навкруги, — скидалась на скелю під час прибою, за яку чіпляються люди з розбитого корабля, щоб не загинути. Але ця скеля

підіймалась, спускалась, увесь час гойдалась безперестанку, без відпочинку, немов якимсь чудом відірвалась від берега і, коливаючись, мандрувала по морю.

Море «Нан-Шан» пограбувало з безглуздим руїнницьким шаленством: трайселі вирвано з ревантів, подвійні намети зірвано, місток чисто зметено, тенти пошматовано, поруччя погнуто, ліхтарні прикриття розбито і дві шлюпки знесено зовсім. Вони щезли нечутно й невидимо, немов розтанули під навалою і вдарами хвиль.

Тільки пізніше, під блиском другої високої хвилі, яка вдарила в середину корабля, Джокс ледве помітив обриси двох пар боканців, чорних і порожніх, що виринули з глибокої темряви з розпущеними тонями, закутий у залізо блок, що підскакував у повітрі, і тоді міг уявити собі те, що трапилось за якихось три ярди від нього.

Джокс витягнув голову вперед, намацуючи вухо свого командира. Доторкнувшись губами до нього — товстого, м'ясистого, геть мокрого, він гукнув схвильовано: «Наші шлюпки знесено, сер».

І знову він почув цей голос, напружений і тихий, але надзвичайно спокійний серед страшенного гамору; долетів він, немов із якогось далекого затишного закутка поза цими чорними безоднями; знову почув він людський голос — ламкий, але непохитний, який може викликати безмежність думки, завдань і намірів, що промовляє слова довіри в той останній час, коли небо падає і настає суд — знову він почув цей голос, що говорив до нього зовсім, зовсім здалеку: «Гаразд».

Джокс думав, що його не зрозуміли.

— Наші шлюпки, кажу я, шлюпки, сер. Дві знесло!

Той самий голос на крок від нього, а проте далекий, виразно пролунав:

— Нічого не вдієш.

Капітан Мак-Вер не повернув голови, але Джокс зловив кілька слів, принесених вітром.

— Чого ж можна... чекати... коли так лупить... доводиться... дечим поступитися... зрозуміло.

Джокс уважно прислухався, ждучи, що скаже капітан, але більше не почув нічого. Тільки це й мав сказати капітан Мак-Вер, і Джокс більше уявляв, ніж бачив широку зігнуту спину його. Непроглядна темрява нависла над зловісним блиском моря. Джокса гнітила настирлива думка, що вже немає надії.

Коли видержить стерно, коли величезна сила хвиль не проб'є палуби чи одного з трюмів, коли не стануть машини, коли вдасться витримати курс корабля проти страшенного вітру і він не буде похований під однією з цих жахливих хвиль, що їх білі гребні здіймаються високо над бортом, тоді є шанси на порятунок. У ньому немов щось перевернулось, і виникла думка, що «Нан-Шан» уже загинув.

— Прийшов йому кінець, — сказав Джокс сам до себе, дивно хвилюючись, наче відкрив несподіване значення цих слів. — Щось неодмінно трапиться. Нічого не можна попередити і нічим не можна зарадити. Від людей на борту допомоги чекати не можна, і судно довго не протримається. Ця негода надто страшна.

Джокс відчув, як чиясь важка рука лягла на його плечі, і на цей виклик він відповів із великим розумінням, обхоплючи міцно стан свого капітана.

Так стояли вони, обнявшись серед глупої ночі проти вітру, притулившись один до одного щокою до щоки і губами до вух, немов два кораблі, зв'язані корма з провою.

І Джокс почув голос свого командира, не голосніший, аніж раніше, але ближчий, наче той голос пробивався наперекір божевільній навалі урагану і досяг його, набувши дивного спокою і осяяний світлом ореола.

— Чи ви не знаєте, де поділась команда? — запитав голос дужий і разом ефемерний. Він переміг силу вітру і одразу ж відлетів від Джокса.

Джокс не знав. Вона була вся нагорі, коли ураган вперше налетів на корабель. Він не уявляв, куди розлізлись матроси. За теперішніх обставин це було неважливо, бо ніякої користі від них не могло бути. Це капітанове запитання чомусь стурбувало Джокса.

— Вам потрібна команда, сер? — крикнув він тривожно.

— Повинен знати, — відповів капітан Мак-Вер. — Добре тримайтесь. Вони трималися добре.

Вибух несамовитого шаленства, лютий порив вітру зовсім урівноважив судно; воно тільки гойдалось, швидко й легко, як дитяча колиска, в цю страшну мить вагання, а вся атмосфера, здавалось, шалено проносилась повз нього, з ревінням тікаючи від похмурої землі.

Вони задихались і, заплющивши очі, міцніше тулились один до одного. Щось, силою удару подібне до водяного стовпа, налетіло з темряви, вдарило в корабель, зламалось і впало на місток, руйнуючи його з розгону і ховаючи все під своєю вагою, мов у могилі.

Летючий уламок цієї навали — звичайний сплеск обгорнув їх виром з голови до ніг і залив вуха, рот і ніздрі солоною водою. Він підкосив їм ноги, шарпнув за руки, розтікся швидко по підборіддях; розплющивши очі, вони побачили бурхливу масу піни, що кидалась туди й сюди серед того, що здавалось уламками корабля. Судно скорилося, мов загнане. Їх тремтливі серця скорились теж перед страшним ударом. І враз корабель плигнув, несамовито шарпнувся з розпачу, немов намагаючись вирватися з-під руїн.

Хвилі, здавалось, з усіх боків набігали в темряві на судно, щоб воно не могло втекти від призначеної загибелі. В їх

поводженні видно було ненависть, а в нападах на нього — злість. Хвилі штовхали, немилосердно били, підкидали його вгору, жбурляли вниз, топтали, неначе живе створіння, віддане на мордування натовпові. Капітан Мак-Вер і Джокс, приголомшені ревінням, напівзадушені вітром, трималися один за одного, а страшенне фізичне зворушення, що пригнобило їхні тіла, ніби внесло безмежний вибух шалу і глибоке замішання в душі їхні. Дикий і страшний зойк, один із тих, що таємничо лунає крізь скажене завивання урагану, пролетів наче на крилах вітру над судном, і Джокс намагався перекричати його.

— Чи видержить корабель?

Цей зойк вирвався з його грудей сам собою, як народжується думка в голові, і Джокс сам не почув його. Усе одразу ж погасло — і думка, і намір, і потуга, а нечутна вібрація цього зойку зіллялась з буряними хвилями повітря.

Він не чекав від зойку ніяких наслідків. Зовсім нічого. Бо справді — що можна було відповісти? Але після хвилини мовчання, здивований, він почув біля свого вуха кволий, але непокірливий голос — звук мізерний і непоборний у цьому шаленому гуркоті:

— Видержить!

То був глухий крик, і зловити його було важче за шепіт. І нараз голос почувся знову, напівзатоплений у цій величезній гуркотняві, немов корабель, що змагається з хвилями океану.

— Будемо сподіватися, — пролунав він, кволий, самотній, невиразний, байдужий до почуття надії чи страху, й замиготіли уривчасті слова: — Судно... це... ніколи... як-небудь... виберемося...

Потім, неначе знайшовши відразу те єдине, що могло встояти проти влади шторму, він, здавалось, набув сили й твердості для останніх розірваних вигуків:

— ...Держіться... будували... хороші люди... є надія... машини... Раут... хороша людина.

Капітан Мак-Вер зняв свою руку з Джоксового плеча, і було так темно, що він перестав існувати для свого помічника. Джокс після страшенного напруження м'язів зовсім знемігся. За серце взяла пекуча нудьга, і прийшла смертельна сонливість, немов він був побитий і змордований до очманілості. Вітер підхоплював його голову і намагався зірвати її з плечей. Одяг, просякнутий водою, був важкий, як олово, холодний, як льодовий панцер. Джокс довго тремтів, тримаючись руками за поруччя, і поволі поринав у глибінь фізичних мук. Його розум зосереджувався безцільно й ліниво біля свого «я», і коли щось злегка торкнулося його колін, він ледве не вискочив зі своєї шкіри.

Похитнувшись наперед, він наштовхнувся на спину капітана Мак-Вера, який не рушив з місця. Потім чиясь рука вхопилася за його стегно. Настала тиша, загрозлива тиша після вітру, ніби буря зачаїла віддих і він відчув, що хтось обмацує все його тіло. Це був боцман. Джокс пізнав ці руки, такі товсті й величезні, що, здавалось, належали вони якійсь новій породі людей.

Боцман добрався до містка, повзучи навкарачки проти вітру, і наштовхнувся головою на ноги старшого помічника. Зараз же він зігнувся і став досліджувати особу Джокса обережними вибачливими дотиками, як годиться підлеглому.

Боцман — незграбний, куций, похмурий матрос, років п'ятдесяти, з цупким волоссям, коротконогий, довгорукий, подібний до підстаркуватої мавпи, сильний надзвичайно, а в його величезних вузлуватих кулачиськах, що теліпались, немов брунатні боксерські рукавиці на кінцях волохатих рук, найважчі речі здавалися цяцьками. Крім сивуватого волосся на грудях, хрипкого голосу і грізного вигляду, він не мав жодного класичного атрибута його стану. Його доброта доходила до придуркуватості: команда робила з ним, що хотіла. В його вдачі, компанійській і балакучій, не було й краплі ініціативи. Через це Джокс не любив його, але капітан Мак-Вер на

превелику досаду Джокса вважав його за першорядного молодшого офіцера.

Він учепився за пальто Джокса, дозволивши собі таке вільне поводження, з надзвичайною скромністю, та й то тільки через те, що його спонукав до цього ураган.

— Що трапилось, боцмане, що таке? — гукнув Джокс спересердя. Що треба цьому шалапуту-боцману на містку? Тайфун зробив Джокса нервовим. Хрипле ревіння боцмана, хоч і незрозуміле, здавалось, виявляло жваве задоволення. Він не помилявся — старий дурень чогось зрадів.

Друга рука боцмана знайшла ще чиєсь тіло, бо він зміненим тоном почав питати: «Це ви, сер? Це ви, сер?» Вітер заглушив його вигуки.

— Так! — гукнув капітан Мак-Вер.

IV

З потоку вигуків боцмана капітан Мак-Вер міг зрозуміти тільки дивну звістку: «Всі китайці в трюмі летять шкереберть, сер».

Джоксові з підвітряного боку було чути їхні крики за шість дюймів, як тихої ночі за півмилі можна чути голоси двох людей, які розмовляють між собою через усе поле. Він чув, як капітан Мак-Вер роздратовано кричав: «Що, що?» і напружені хрипкі уривки фраз другого: «Купою... сам бачив... жахлива картина, сер... Думав... сповістити вас».

Джокс поставився байдуже, так, наче сила урагану зробила його невідповідальним, знищила всяку думку про активність. Окрім того, він був дуже молодий і всі сили його пішли на те, щоб загартувати себе проти найгіршого, і це так заволоділо ним, що він почував непоборну ворожість до всякої іншої форми активності. Він не боявся — це він знав, бо твердо вірив,

що не побачить уже сьогоднішнього світанку, і тому залишався спокійним. Це був той пасивний героїзм, що йому піддаються навіть хоробрі люди. Багато моряків можуть напевне пригадати випадки зі свого життя, коли ціла команда одразу підпадала під такий транс клятого стоїцизму. Джокс, звичайно, мало знав людей і бурі. Він був свідомий свого спокою — невблаганного спокою, але справді він боявся; не огидно, а остільки, оскільки порядна людина може почувати острах без зневаги до самої себе.

Це була якась вимушена душевна задубілість, викликана довгою, довгою бурею, напруженим чеканням майбутньої жахливої катастрофи. Сюди додавалася й фізична втома від зусилля зберегти саме життя серед такого пекла — пронизлива, облудна втома, яка входить глибоко в серце людини, щоб придушити й засмутити те серце тоді, коли воно прагне над усі блага землі — навіть над саме життя — спокою.

Джокс був пригнічений більше, ніж він сам уявляв. Він тримався, хоч зовсім змок, замерз, задубів, і в галюцинації (кажуть, що людина, яка має загинути, переживає усе своє життя перед смертю) в одну мить перед ним промайнули спогади й події, що не мали нічого спільного з його теперішнім становищем. Він, наприклад, пригадав свого батька, поважного комерсанта, який під час кризи у своїх справах ліг спокійно у постіль і покірно вмер. Він, звичайно, не намагався пригадати цих фактів, але мимоволі яскраво побачив обличчя нещасного батька, уявив собі, як ще хлопцем у Тебль Беї гуляв у якусь гру на кораблі (той корабель потім загинув зі всією командою), пригадав кудлаті брови свого першого шкіпера і без хвилювання уявив, як одного разу багато років тому випадково увійшов у кімнату покійної матері і застав її за книгою; ця енергійна жінка зосталась після смерті свого чоловіка в скрутному становищі, але зробила все, щоб дати синові виховання. Галюцинація тривала не

більше хвилини. Важка рука лягла йому на плече. Капітан Мак-Вер гукав йому в самісіньке вухо:

— Джоксе! Джоксе!

Він почув у голосі нотку співчуття. Вітер усією своєю вагою навалився на судно, намагаючись прибити його до хвиль, які перекочувались через нього, немов через колоду, глибоко занурену у воду. Величезні вали, скупчившись, зловісно загрожували здалеку; буруни летіли із темряви, несучи примарне світло на своїх гребенях. Це світло морської піни лютим, блідим сяйвом освітлювало натиск, обвал і бурхливу, скажену злість кожної хвилі, що накидалась на знесилене тіло судна. Ні на одну мить воно не могло струсити з себе цей напад води. Джокс, заляканий, помітив у його рухах зловісні ознаки безтямного борсання. Корабель перестав розумно боротись.

Це був початок кінця, і співчутлива нота в голосі капітана Мак-Вера пригнітила Джокса, як прояв сліпого й згубного божевілля.

Шторм геть загіпнотизував його, пройняв, поглинув, засів у ньому, і Джокс застиг у німому настороженні. Капітан Мак-Вер напосідливо гукав, але вітер втискувався між ними напруженим клином. Він повис на Джоксовій шиї, важкий, як жорно, і враз вони стукнулись головами.

— Джоксе! Джоксе! Слухайте!..

Джокс мусив відповісти на цей голос, що не вгавав. Він відповів, як звичайно:

— Єсть, сер.

І одразу душа його, скалічена бурею, що породжує невситиму жадобу спокою, повстала проти тиранії покори й командування.

Капітан Мак-Вер затиснув міцно голову Джокса під пахвою і загукав до нього, притуляючись губами до самого вуха. Джокс переривав його, попереджаючи квапливо: «Обережно,

сер!» або Мак-Вер кричав дбайливо: «Тримайтесь міцніше!», і здавалось, що весь чорний Всесвіт крутиться разом з кораблем. Вони замовкли. Ні, судно ще пливе. Капітан Мак-Вер почав знову кричати:

— ...каже... всю банду... кидає... Треба подивитись... що трапилось.

Враз ураган навалився з усієї сили на корабель, і на палубі не можна було втриматися; вся команда, перелякана й приголомшена, шукала захисту в лівому коридорі під містком, зачинивши двері. Там було дуже холодно, темно й похмуро. З кожним важким нахилом корабля люди всі разом стогнали в темряві; чути було, як тонни води перекочувались над їх головами, немов намагались добутися до них зверху. Боцман докоряв їм, але — як говорив він потім — йому ніколи не доводилося мати діло з такою бандою безглуздих людей. Їм було там досить добре, затишно і ніякої роботи від них не вимагали, а проте вони безперестанку й нарікали, як капризні діти. Нарешті один із них сказав, що не завадило б дістати десь лампу, щоб можна було хоч розгледіти сусідового носа. Він заявив, що здуріє, лежачи тут у темряві й чекаючи, поки цей чортів хукер* піде на дно.

— Чому ж ти не вийдеш нагору і не скінчиш зразу? — звернувся до нього боцман.

На нього посипались прокльони. Боцмана закидали з усіх боків докорами й лайками. Хлопців немов скривдили, бо не зробили зараз їм лампи з нічого. Вони скиглили, щоб їм дали лампу — якщо вмирати, то хоч при світлі! Де хочеш візьми! І хоч їх вимога була явно безглуздою (не було ніякої надії дістатися до приміщення на прові, де стояли лампи), боцман

---

* Двощоглове голландське судно (зневажливий морський вислів).

дуже розхвилювався. Він вважав, що вони несправедливо чіпляються до нього. Він сказав їм це, і його закидали образами, на які він відповів затятим мовчанням. А проте їх бурчання, нарікання й лайка турбували його; аж нарешті він згадав, що у трюмі є шість ламп, і що китайцям нічого не станеться, коли у них одну взяти.

На траверсі «Нан-Шану» був вугільний засік, який використовували часом як трюм. Засік був зараз порожній. Він сполучався з переднім міжпалубним приміщенням залізними дверима. Люк його виходив у передню частину ґалереї. Боцман міг таким робом попасти туди, не виходячи на палубу. На превелике його здивування він переконався, що ніхто не хоче допомогти йому здійняти накривку з люка. Але він таки поповз туди сам, та саме на дорозі розлігся матрос і вперто не хтів пропустити його.

— Та я ж хочу дістати цю бісову лампу, за якою ви скиглите, — пояснив боцман, майже благаючи. Хтось порадив йому йти до біса і запхнути голову в матню. Він жалкував, що не міг упізнати голос у темряві чи побачити того, хто каже, а то він скрутив би голову цьому байстрюкові, незалежно від того, потонуть вони чи ні. Одначе він поклав собі довести їм, що достане лампу, хоч би довелося через це загинути.

Хитавиця була такою жахливою, що кожний рух загрожував небезпекою. Навіть влежати і то було важко. Він ледве не зломив собі в'язів, коли скочив у засік і впав на спину. Його безпорадно почало кидати з боку в бік у небезпечному товаристві з якоюсь важкою залізною річчю, мабуть, із вугільною лопатою, яку хтось кинув тут. Ця штука дратувала його так, ніби вона була диким звіром. Він не міг її бачити, бо в засіку, повному вугляного пороху була непроглядна темрява, але чув, як вона ковзалась, дзенькала і гупала весь час десь біля його голови. Здавалось, що вона вчиняла надзвичайний гуркіт і вдаряла

з такою силою, немов чималий бальок з мосту. Він не міг добре розібрати, бо його кидало від однієї стіни до другої, і даремно намагався втриматись на ногах на слизькій підлозі. Двері до трюму нещільно прилягали, і внизу він помітив смужку слабкого світла.

Як матрос і чоловік моторний, боцман став якось на ноги. На щастя, встаючи, він попав рукою на залізну лопату і підхопив її, боячись, щоб вона не переламала йому ніг або не збила знов на підлогу. Спершу він стояв нерухомо, почуваючи ніяковість у цій темряві, що надавала гойданню корабля якоїсь незвичайності й непередбачуваності — неможливо було пристосуватися до руху. На хвилину він так оторопів, що не насмілювався поворухнутись, боячись нового нападу. Він зовсім не хотів, щоб його розтовкмачили в цьому засікові.

Він двічі вдарився головою і був трохи приголомшений.

Йому здавалось, що він ще чує удари і гуркіт лопати біля своїх вух, і він міцно стиснув кулак, щоб переконатися, що вона тут, у руці. Він дуже здивувався, так ясно почувши тут люту вання бурі. Її завивання й стогони в порожнечі засіка набирали характеру страждань і шаленства живої істоти не розміром, а гостротою. З кожним нахилом чути було гупання — глибокі, глухі, немов щось дуже важке, вагою в п'ять тонн, перекочувалося по трюму. Але нічого важкого в трюмі не було. Може, то на палубі? Неможливо. А може, десь під боком? І цього не могло бути.

Він обміркував усе це швидко, ясно, розважливо, як моряк, а втім не зрозумів. Цей гамір долітав глухо знадвору разом із плюскотом води на палубі над його головою. Може, то вітер? Можливо. Сюди, униз він доходив, неначе галас натовпу божевільних. І боцман відчув бажання бачити світло, хоч би мав умерти при світлі, та гарячкове бажання вибратись із цього засіку геть, якнайскоріше.

Він штовхнув засув — важкі залізні двері повернулись на завісах, і здалось, що він відчинив їх просто в завивання бурі. Вибух хрипких зойків оглушив його. В повітрі було тихо, а шум води над головою заглушався вибухом придушених горлових вигуків, які справляли враження несамовитого лементу. Розкарячившись на дверях і витягнувши шию, боцман найперше помітив те, за чим прийшов: шість маленьких жовтих язичків полум'я, що гойдались несамовито серед просторої темряви.

Приміщення нагадувало ґалерею в шахті з рядами підпор посередині і поперечними бімсами над головою, які щезали вдалині. З одного боку неясно видно було темну велику діру, що скидалась на печеру. Усе приміщення з тінями й усіма речами рухалось безперестанку. Боцман вирячив очі. Судно перевалилось на штирборт, і з купи, подібної до відколотої брили землі, почувся страшенний лемент. Куски дерева просвистіли повз нього. Дошки, подумав він, невимовно переляканий, і одхилив голову назад. Біля його ніг пролетів чоловік на спині, вирячивши очі, простягнувши вгору руки, мов намагаючись схопитися за повітря; другий прослизнув, як одірваний камінь, з головою поміж ногами і зі стиснутими кулаками. Його коса метляла у повітрі. Він схопився за боцманові ноги, і з розтуленої руки викотився якийсь блискучий білий кружечок. Боцман упізнав срібний долар і скрикнув від здивування. Похапливо тупочучи і ляпаючи босими ногами з горловими криками, вал скорчених тіл відірвався від лівого борту і сковзаючись понісся до правого — то борюкаючись, то пасивно, поки глухо із силою не вдарився об штирборт. Крики стихли. Крізь завивання й свист бурі боцман почув протяглий стогін і побачив неймовірну плутанину голів і пліч, голих ніг, що хвицались догори, піднятих кулаків, зігнутих спин, стегон, кіс, облич...

— Милосердний Боже! — гукнув він з жаху і хряпнув залізними дверима перед цією примарою.

Ось про що він прийшов розповісти на містку. Промовчати про це він не міг, а на борту є тільки одна людина, що з нею варто поділитись враженнями. Коли він повертався назад, то матроси в коридорі обізвали його дурнем. Чому він не приніс лампи? На якого чорта здались йому ті кулі? І коли він зійшов нагору, то все, що бачив унизу, видалось йому нікчемним перед безнадійним становищем, в якому опинився корабель.

Спочатку він думав, що коридор затопило в той момент, коли він вийшов з нього. Драбини на місток було змито і величезна хвиля, заливши палубу на юті, піднесла його вгору. Лежачи якийсь час на животі й держачись за рим-болт, він ледве дихав, ковтаючи солону воду. Він поліз навкарачки далі надто переляканий та стурбований, щоб повертати назад. Так він доліз до заднього відділу стернової будки. На цьому відносно безпечному місці він надибав другого помічника. Боцман приємно здивувався, бо був переконаний, що всіх на палубі давно змило за борт. Він запитав, де капітан.

Другий помічник лежав мов розлючене звірятко під парканом.

— Капітан? Попав за борт після того, як затягнув нас у цю бучу. — Перший помічник? І до нього нема йому ніякого діла. Другий дурень. Усе одно швидко будемо всі там.

Боцман поповз далі, змагаючись із вітром. Не через те, що сподівався ще когось знайти, а бажаючи швидше втекти від «цієї людини», як казав він потім. Він поповз, неначе вигнанець, назустріч немилосердному світові. Тому він так зрадів, побачивши Джокса й капітана, і все, що він бачив у трюмі, не мало ніякого значення тепер. Окрім того, говорити так, щоб тебе почули, було дуже важко. Та він примудрився розказати, що китайці несамовито качаються вкупі зі своїми скриньками, і він прийшов сюди навмисне, щоб розповісти про це. Що ж до команди, то з нею все гаразд. Заспокоєний, він прилаштувався навсидячки,

обійнявши руками й ногами чавунну підставку машинного телеграфу — товсту, як стовп. «Коли й цей подасться, тоді, — гадав він, — і мені прийде смерть». Про кулі він більше не думав.

Капітан Мак-Вер натякнув Джоксові, що він бажає, щоб Джокс пішов униз подивитись.

— Що ж мені там зробити, сер? — запитав Джокс, тремтячи всім тілом: увесь мокрий, від того голос його скидався на овече мекання.

— Перше подивіться... Боцман... каже... качаються.

— Цей боцман — дурень, — кричав Джокс, аж перериваючись.

Абсурдність наказу обурила Джокса. Йому страшенно не хотілося йти. Він немов боявся, що лишень залишить палубу, як судно піде на дно.

— Я мушу знати... Не можна кинути.

— Вони самі заспокояться, сер.

— Б'ються... Боцман каже, б'ються... Чого?... Не можу дозволити бійки... на кораблі... Охоче лишив би вас тут на випадок... мене самого знесе за борт... Припиніть бійку... як-небудь... Подивіться... скажіть мені... через машинну рурку. Сюди не приходьте... часто... Небезпечно рухатись... по палубі...

Джокс із головою під пахвою капітана прислухався до цього жахливого натяку.

— Не хочу... втеряти вас... поки судно... держиться... Раут... гарна людина... Корабель... можливо... проб'ється.

Джокс відразу зрозумів, що повинен іти.

— Ви думаєте воно видержить? — гукнув він.

Але вітер поглинув відповідь, від якої Джокс зловив тільки одне слово, сказане надзвичайно енергійно:

— ...Напевно...

Капітан Мак-Вер випустив Джокса і, нагнувшись до боцмана, гукнув:

— Ідіть назад із помічником!

Джокс тільки відчув, що руки спустились з його плечей. Його відпустили з наказом... робити, але що? Він був такий роздратований, що недбало випустив поруччя, і вмить його понесло кудись. Йому здалося, що ніяка сила не врятує його і він скотиться простісінько за корму. Він швидко припав до підлоги, а боцман, що йшов за ним, упав на нього.

— Не вставайте, сер, — закричав боцман, — не кваптесь!

Хвиля перекотилась через них. Джокс почув слова боцмана — сходи на місток знесло.

— Я спущу вас на руках, сер! — гукнув боцман. Він додав ще щось про димар, який теж легко може знести за борт. Джокс подумав, що це можливо, і уявив собі згаслі печі, корабель безпомічний... А боцман біля нього все кричав.

— Що? Що таке? — несамовито питав Джокс, а той відповідав:

— Що б сказала моя стара, якби зараз побачила мене.

У коридорі, куди пройшла вода і плюскалась у темряві, люди лежали, як трупи. Джокс спіткнувся через одного і скажено вилаяв, що той лежить на дорозі. Двоє чи троє голосів запитали його жадібно й кволо:

— Чи є надія, сер?

— У чім річ, йолопи? — брутально сказав він. І відчув бажання лягти між них і вже не рухатись. Але вони наче підбадьорились і з чемним попередженням «Обережно, там накривка люка, сер» спустили його в засік. Боцман скочив слідом за ним і, піднявшись на ноги, промовив: «Вона сказала б: „Так тобі й треба, старий дурню, чого поперся на море!“».

Боцман мав деякі статки і згадував частенько про це. Його дружина, огрядна баба, і дві дорослі дочки мали овочеву крамницю в Лондоні, в Іст-Енді.

Джокс, хитаючись на ногах, прислухався в темряві до глухого гомону. Приглушені зойки чути було наче десь біля самого

вуха. Вони заглушались зверху страшенним гуркотом урагану. У Джокса пішла обертом голова. І йому теж в цьому засікові рухи корабля здавалися новими й загрозливими, підривали його відвагу, немов він зараз уперше опинився на кораблі.

У нього майнула думка вибратися звідси назад, але, пригадавши голос капітана Мак-Вера, він відчув, що не може цього зробити. Капітан дав наказ піти й подивитись. Яка в цьому рація, хотів би він знати. Ну, звичайно, він піде й подивиться, сказав Джокс сам до себе. Боцман, незграбно хитаючись, попередив, щоб він обережно відчиняв двері, — там іде чортова бійка. Джокс, немов відчуваючи нестерпний фізичний біль, роздратовано побажав знати, якого біса вони там б'ються.

— Долари, долари, сер. Усі їхні паршиві скриньки побилися. Прокляті гроші розкотилися скрізь по підлозі, а вони качаються, рвуть, кусають один одного, як чорти. Справжнє пекло.

Джокс конвульсійно відчинив двері. Куций боцман визирав з-під його ліктя.

Одна лампа погасла, мабуть, розбилась. Злісні горлові вигуки і чудний звук напруженого дихання маси задиханих грудей вразив їхні вуха. В бік корабля щось сильно вдарило, вода нагорі з глухим шумом шугнула на палубу, і спереду, там де повітря здавалось червонуватим і густим, Джокс побачив голову, яка шалено билась об підлогу, дві товсті литки, що борсались у повітрі, мускулясті руки, які обплелись навкруги голого тіла; жовтяве обличчя з широко роззявленим ротом і диким божевільним поглядом промайнуло і зникло. Порожня скринька з грюкотом покотилась по підлозі; якийсь чоловік, підскочивши, упав головою вперед, немов його штовхнули ззаду, а трохи далі, в напівтемряві купа людей котилась, наче каміння з насипу, тупаючи ногами й дико розмахуючи руками. Увесь трап обліпили кулі, що тулилися до нього, як бджоли до гілляки. Вони висіли на сходах, немов рухливе гроно, б'ючись

несамовито кулаками в зачинений люк, а коли галас трохи затих, то стало чути над головою хлюпання води. Судно нахилилось ще більше, і китайці почали зривались спершу один, потім двоє, а далі вся купа заразом, падаючи зі страшенним галасом.

Джокс був приголомшений. Боцман, занепокоєний, похмуро благав його: «Не ввіходьте туди, сер».

Здавалось, що все в трюмі звивалось і переверталось безперестанку, а коли судно вилетіло на гребінь, Джоксові видалось, що весь цей натовп навалюється на його голову. Він відступив назад, хряпнув дверима і тремтячими руками заклав засувку.

Скоро помічник пішов, капітан Мак-Вер лишився сам на містку. Хитаючись і заточуючись, він дістався до стернової будки. Двері відчинялися зовні, і йому довелося вперто боротися з вітром, щоб дістатися туди, а коли нарешті вдалося увійти, то двері моментально зачинилися з грюкотом, немов він пролетів кулею крізь стіну. Він спинився, держачись за ручку.

Стерновий приводень пропускав пару, і в тісному приміщенні скло компаса сяяло світлим овалом у рідкому білому тумані. Вітер завивав, гудів, свистів, з раптовим бурхливим поривом шарпав двері й віконниці й шалено жбурляв бризки піни. Два круги линв і невеличкий парусиновий мішок, підвішені на довгому талрепі, розгойдуючись, чіплялись за перегородки. Решітки на підлозі були майже у воді. З кожним ударом хвилі вода бурхливо вливалась крізь щілини навкруги дверей і стерновий, скинувши шапку й куртку, зостався в одній смугастій бавовняній сорочці, відкритій на грудях. Він стояв, схилившись спиною на стерновий футляр. Маленьке мідне колесо в його руках здавалося блискучою вутлою цяцькою. Жили на шиї витягнулись і напружились, темна пляма лягла в ямці під горлом, а обличчя зробилося нерухомим і млявим, мов у мерця.

Капітан Мак-Вер витер очі. Хвиля, що ледве не змила його за борт, знесла, на превелику досаду, зюйдвестку з його лисої голови. Пухнасте біле волосся, мокре й потемніле, нагадувало мізерне пасмо бавовняних ниток, що обліплювали його голий череп. Обличчя, блискуче від солоної води, стало червоно-буряковим від вітру й колючих бризків. Здавалось, що він тільки-но відійшов, обливаючись потом, від дуже гарячої печі.

— Ви тут? — промимрив він важко. Другий помічник ще трохи раніше проліз у стернову будку. Він забився в куток, зігнувши коліна і стиснувши кулаками скроні. Його поза виявляла лють, тугу, пасивність, покірність і якусь напружену невблаганність. Він промовив сумно й задерикувато:

— То й що? Моя вахта тепер унизу?

Паровий приводень стукав, замовкав і знов стукав, а очі штурмана так пожадливо вдивлялись у циферблат компаса, немов хотіли вискочити із зголоднілого обличчя і накинутись на той циферблат, як на шматок м'яса. Бог знає, чи довго стояв він тут, біля керма, забутий всіма своїми товаришами. Шклянок не били. Змін не провадили. Встановлена рутина на кораблі пішла за вітром, а все ж він намагався тримати курс на північний захід. Може, стерно потрощене, машини поламані, вогонь згас; може, судно ось-ось перевернеться, як труп. Він боявся, щоб не очманіти і не втеряти контроль над судном, тому що циферблат компаса гойдався туди й сюди, крутився на стрижні і, здавалось, часом описував повне коло. Він мучився від душевного напруження і страшенно боявся, щоб не знесло стернової будки. Водяні гори розбивались і перекочувались через неї. Коли корабель часом несамовито поринав, куточки штурманових губ тремтіли.

Капітан Мак-Вер подивився на годинник, прикручений до стіни. На білому циферблаті чорні стрілки, здавалось, стояли нерухомо. Було пів на другу ранку.

— Ще один день, — промурмотів він сам до себе.

Другий помічник, почувши ці слова, підвів голову, немов тужачи на руїнах і вигукнув:

— Ви не побачите, як він настане. — Його п'ясті й коліна дуже тремтіли. — Ні, присягаюсь Богом! Не побачите...

Він знову стиснув голову кулаками.

Тіло стерничого трохи повернулось, але голова лишилась непорушною, немов камінна голова на колоні, повернута в одному напрямку. Судно нахилилось так сильно, що капітан Мак-Вер ледве встояв на ногах. Розхитуючись, щоб не впасти, він сказав серйозно:

— Не звертайте уваги на те, що говорить цей чоловік, — і, не змінюючи тону, дуже суворо додав: — Він не на службі.

Матрос нічого не відповів.

Ураган ревів, стрясаючи маленьку хатку, що здавалася неприступною для вітру. Світло в нактоузі* весь час спалахувало.

— Вас не змінили, — говорив капітан, дивлячись долі, — треба, щоб ви були біля керма якомога довше. Ви пристосувалися до ходу. Інший може зіпсувати все діло. Не можна. Не дитяча гра. Та й команда, мабуть, має свою роботу внизу... Можете витримати?

Стерновий приводень нараз, уривчасто брязнувши, спинився і запарував, мов облитий водою жар, а мовчазний стерновий, навіть не глянувши, неначе ввесь його запал скупчився на губах його, відповів:

— Їй Богу, сер, я можу стояти за кермом вічно, аби тільки до мене ніхто не говорив.

— О, так. Добре, — капітан вперше звів очі на цього чоловіка — ...Геккет.

---

* Коробка з компасом під склом.

І він зразу ж перестав про це думати. Підійшовши до рупора в машинне відділення, він свиснув туди, й нахилив голову. М-р Раут відповів знизу, і капітан Мак-Вер зараз же притулив губи до рупія.

Під ревіння бурі він навперемінно прикладав до рупія то губи, то вухо, і голос механіка підіймався до нього хрипкий, немов у запалі роботи. Один кочегар звалився, решта знесилилась, другий механік і смоковий стали до печі. Третій механік біля клапана. За машинами догляд ручний. Як нагорі?

— Таки погано, все залежатиме від вас, — сказав капітан Мак-Вер. — Чи заходив до вас помічник? Ні? Зараз зайде. Скажете йому, містере Рауте, щоб він поговорив зі мою через рупій — через палубний рупій, бо капітан піде зараз знов на місток.

— Серед китайців колотнеча, здається, бійка. Не дозволю ніякої бійки...

Містер Раут відійшов, і капітан Мак-Вер ясно почув пульсацію машин, немов билося серце корабля. Голос м-ра Раута чути було десь на віддаленні. Судно впірнуло сторчголов, і пульсація з переривчастим шиплячим свистом завмерла. Обличчя капітана Мак-Вера було безстороннє, і очі безцільно втуплені в зіщуленого другого помічника. Знову в глибині почувся голос м-ра Раута. Пульсація знову відновилась, спершу помалу, потім усе швидше. М-р Раут повернувся до рупія:

— Не варте уваги те, що в них робиться внизу, — сказав він швидко. Потім додав роздратовано: — Судно впірнає, наче й не збирається виплисти назад.

— Страшенна хвиля, — сказав капітан зверху.

— Не дайте загнати мені його на дно! — гаркнув Соломон Раут в рупій.

— Темрява й дощ. Нічогісінько не видно! — Треба — підтримувати — хід — щоб правити — тоді — є — шанс, — долетіли виразні слова.

— Я роблю все, що можу.

— Нас — тут — добряче — товче, — лагідно промовив голос, — поки все гаразд. Звичайно, коли кермову будку знесе...

М-р Раут нахилився над рупієм і уважно прислухаючись, пробурмотів щось незадоволено. Але суворий голос поквапливо запитав.

— А що, Джокса ще немає? — І потім трохи згодом: — Я хочу, щоб він допоміг. Нехай там заспокоїть і прийде сюди на випадок чого. Хай догляне корабель. Я сам один. Другий помічник пропав...

— Що? — гукнув м-р Раут, повернувши голову до машин. Потім знов гукнув у рурку: — Змило за борт? — і приклав вухо до рупія.

— Загубився, — відповів голос згори діловим тоном. — До біса погане становище.

М-р Раут, що слухав нахилившись, вирячив очі. Він розчув ніби звуки якоїсь метушні й уривчасті зойки нагорі. Він напружено прислухався. Біл, третій механік, з піднятими догори руками тримав між долонями обід невеличкого чорного колеса на довгій мідній рурці. Здавалось, що він підіймає його над головою, стоячи в позі якоїсь гри.

Щоб втриматися на ногах, він притулився плечем до білої перегородки, зігнувши одне коліно. Заткнута за пояс ганчірка висіла збоку. Гладкі щоки, вимащені в сажу, аж пашіли, а вугляний пил на повіках, немов грим, наведений чорним олівцем, підкреслював вогкий блиск його білків, надаючи юнацькому обличчю щось жіноче, екзотичне і привабливе. Коли корабель упірнав, він швиденько, перебираючи руками, міцно закручував маленьке колесо.

— Збожеволів, — раптом зачувся голос капітана Мак-Вера з рупія. — Накинувся на мене... тільки-но... Довелось повалити його... Ось зараз.... Чуєте містере Рауте?

— От чорт, — промимрив м-р Раут. — Обережно, Біле.

Крик його пролунав, немов застережливий звук труби поміж залізних стін машинного відділення. Пофарбовані білим, вони високо підносились до скляного люка, спускаючись, як дах, і все просторе приміщення подібне було до середини якогось монумента, розгородженого залізними ґратами на поверхи, з лампочками, що блимали на різних площинах, і з темрявою, що нависла гнітюче на всьому — посеред руху машинних колон, під нерухомими, опуклими циліндрами. Дика, голосна луна, в якій з'єдналися усі звуки урагану, заповнила мовчазну теплоту повітря. Пахло гарячим металом, маслом і легким туманом пари. Хвилі, здавалось, наскрізь пронизували машинне відділення одним беззвучним приголомшливим ударом.

Відблиски довгими блідими язиками полум'я тремтіли на полірованому металі. Величезні голови кривошипів, блискаючи міддю та крицею, то підіймались від підлоги, то спускалися знову, а велетенські шатуни, немов кості кістяка, здавалось, штовхали їх донизу і витягували догори з невблаганною точністю. Глибоко у напівтемряві другі шатуни розмірено гойдались туди й сюди, кивали крейцкопфами. Металеві диски терлись один об одного повільно й ласкаво у сполученні світла й тіней.

Час від часу ці могутні й точні рухи затримувались, немов то були функції живого організму, нагло ураженого хворобою. Тоді очі м-ра Раута блищали темним блиском на його хворобливому вузькому обличчі. Він провадив цю битву узутим у килимові капці; коротка, лискуча куртка ледве досягала до стегон, білі п'ясті рук виглядали далеко з вузьких рукавів, наче критичність становища зробила його вищим, подовжила його члени, збільшила блідість і заглибила очі.

Він рухався з невтомною енергією безперестанку, то лізучи нагору, то зникаючи глибоко внизу, а коли стояв на місці,

держачись за застережну решітку перед пусковою підоймою, то весь час дивився уважно праворуч, то на паровий, то на водомірний крани, вмонтовані в білу стіну під лампою, що коливалась. Отвори двох рупіїв недоладно зяяли біля його ліктя, а циферблат машинного телеграфу подібний був до величезного годинника, з написаними на ньому короткими словами замість цифр.

Літери суворо чорніли навкруг головки індикатора і були згруповані в символічні красномовні оклики: «Передній хід, задній хід, повагом, половина, стоп», а гладка чорна ручка показувала вниз на «повний хід». Ці останні слова, виділені окремо, вбирали в себе очі, як пронизливий зойк притягує увагу. Здоровенний циліндр низького тиску в дерев'яній обшивці велично поглядав згори і за кожним ударом хвиль стиха свистів: окрім цього тихого сичання, машини рухали своїми крицевими членами, швидко, повільно, зовсім нечутно, з свідомою плавністю. І все це: білі стіни, рухлива криця, плити підлоги під ногами Соломона Раута, залізні ґрати над його головою, відблиски й тіні безупинно й одностайно підіймалось і спадало під жорстоким натиском хвиль на боки корабля. Високе приміщення глухо гуло від поривів вітру, гойдаючись, як дерево, що ось-ось повалиться, мов геть пошарпане жорстоким бурханням бурі.

— Поспішайте нагору, — гукнув м-р Раут, побачивши Джокса у дверях кочегарки.

Джокс дивився розгубленим і п'яним поглядом. Обличчя в нього було червоне й опухле, немов він переспав. Йому зараз довелося пройти важку дорогу і він її пройшов із надзвичайним напруженням, знемігшись душею й тілом. Вискочивши прожогом із засіка, він, спотикаючись, наступав у темному проході на оторопілих людей, які злякано пошепки питали: «Що трапилось, сер?» Спустившись по трапу в кочегарку

і перескакуючи навмання через приступки, він опинився в глибокому, як криниця, чорному, як пекло, місці, що гойдалось туди й сюди, наче пила. Вода в трюмі хлюпала з кожним нахилом судна, і кавалки вугілля скакали з кінця в кінець, гупаючи, як лавина з каміння, по залізному схилу гори.

Хтось стогнав від болю, хтось зігнувся над чимось, що здавалось простягнутим мертвим тілом; гучний голос лаявся, а з кожної топки сяйво червоніло, немов калюжа крови, що спокійно миготіла в оксамитній темряві.

Подув вітру вдарив Джоксові в спину і вмить пройняв аж до мокрих стегон. Вентилятори гули.

Перед дверцями шести топок дві дивовижні постаті, голі до пояса, спотикаючись і нахиляючись, борсалися з двома лопатами.

— Алло! Оттепер тягне здорово, — нараз гукнув другий механік, наче він увесь час вичікував Джокса. Смоковий, моторний хлопець зі сліпучо-білою шкірою і маленькими рудими вусиками працював мовчки й шалено. Вони підтримували повну пару і глухе гудіння, як гуркіт порожньої підводи для перевезення меблів, що переїжджає через міст, акомпанувало басом усім іншим звукам.

— Дмухає безперестанку, — все кричав другий механік. Враз отвір вентилятора виплюнув на його плечі цілий струмок солоної води, немов із сотні брудних каструль; він вибухнув потоком лайки, проклинаючи все на світі, навіть свою власну душу, лютував і казився, не покидаючи ні на хвилину своєї роботи. З гострим металевим брязкотом гарячий струмок світла вирвався з топки над його круглою головою, осявши його лайливий рот, нахабне обличчя, і знову з брязкотом дверці зачинились, немов кліпнуло розпечене добіла залізне око.

— Де зараз прокляте судно? Чи можете сказати мені? Щоб йому очі повилазили! Під водою, чи що? Заливає сюди

тоннами. Чи ваші прокляті цебри провалились у пекло? Чи ви знаєте що-небудь, ви — горе-моряк?..

Джокса, збитого з пантелику, підкинуло штовханом. Не встиг він призвичаїтись до деякого простору, затишку й світла машинного відділення, як корабель, занурившись кормою глибоко у воду, жбурнув його просто головою в живіт м-ра Раута.

Рука старшого механіка, довга, як помацок, і витягнута, наче на пружині, випросталась йому назустріч і напутила його розгін до рупія. В ту ж мить м-р Раут повторив серйозно:

— Поспішайте нагору, що б там не було.

Джокс гукнув: «Ви там, сер?» і почав прислухатись. Відповіді не було. Шум вітру досягнув його вуха, але в ту ж мить тихий голос спокійно перекричав ураган.

— Це ви, Джоксе? Ну як?

Джокс ладен був розказати, аби тільки вистачило часу. Ясно, що там трапилось. Він міг собі добре уявити, як кулі, загнані вниз у брудний трюм, лежать хворі й налякані поміж рядами скриньок. Потім одна скринька, а може, й кілька одразу, відривається під час хитавиці й розбиває інші, боки розбиваються, віка відскакують, і всі ці незграбні китайці кидаються гуртом рятувати свою власність. Кожний нахил корабля жбурляє галасливу тупотливу юрбу туди й сюди, у вихорі трісок, порваних ганчірок і доларів, які розкочуються по підлозі. Колотнеча почалась, і вони вже не мали змоги припинити її. Тільки силою їх можна було заспокоїти. Це була катастрофа. Він сам її бачив і тільки це й може про неї розказати. Декого, мабуть, уже забито, а решта й далі б'ється...

Він кидав слова вгору; вони перескакували одно через одне, забивали вузький рупій, здіймались туди, неначе в тишу ясного розуміння, яке було на містку, посеред шаленства бурі.

І Джокс дуже хотів не встрявати в цю огидну історію, що виникла якраз у годину великого випробування судна.

V

Він чекав. Машини крутились перед очима з повільним напруженням, яке в момент переходу до гарячково швидкого темпу спинялось зовсім, і м-р Раут гукав: «Дивіться добре, Біле!»

Машини застигали в розумній непорушності, спинившись на піврозмахові, з шатуном на самому кінці, немов розуміючи небезпеку й вичікуючи момент. Потім головний механік гукав крізь зціплені зуби, зітхаючи: «Тепер пускай», і вони докінчували початий помах і починали новий.

В їх руках виявлялась обережна, мудра прозорливість і розважна могутня сила. Це була їх робота — терпеливо й ласкаво провести очманіле судно крізь осатанілі хвилі, просто у вічі вітрові. Часом підборіддя м-ра Раута опускалось йому на груди, і він слідкував за машинами, насупивши брови, немов глибоко замисливщись.

Голос, що перекричав ураган, почав біля вух Джокса: «Візьміть із собою людей...» — і несподівано урвався.

— Що я буду з ними робити, сер?

Раптом почувся хрипкий уривчастий могутній звук. Три пари очей кинулися до телеграфного циферблата й побачили, що стрілка перескочила з «повного ходу» на «стоп», немов повернута диявольською рукою. І всі троє почутили раптову зупинку корабля, дивне скулення його, немов він наготувався до одчайдушного стрибка.

— Стоп! — проревів м-р Раут.

Ніхто, навіть капітан Мак-Вер, який єдиний тільки на палубі помітив білу смужку піни, котра набігала на такій висоті, що він не вірив своїм очам, ніхто не міг угадати висоти цієї хвилі і страшенної глибини прірви, викопаної ураганом за стіною води.

Вона бігла назустріч судну, насуваючись ближче і ближче. «Нан-Шан», виждавши хвилинку, немов підтягнувшись, підняв носа й плигнув. Полум'я у всіх лампах померхло, і в машиновому відділенні потемнішало. Одна лампа зовсім погасла. З рвачким тріском і скажено ревучи, тонни води обвалились на палубу, наче судно провалилось на дно водоспаду.

Там, унизу, приголомшені люди дивились один на одного.

— Залляло з кінця в кінець, далебі, — закричав Джокс.

Судно впірнуло просто у прірву, неначе стрибнуло через край світу. Машинне відділення загрозливо похилилося наперед, як середина башти під час землетрусу. Страшенний гуркіт заліза, що падало, почувся з топки. Судно повисло на жахливому схилі досить довго, бо Білі встиг упасти навкарачки й поповз, немов він мав намір вилізти так з машинного відділення, а м-р Раут тим часом поволі, суворо, з обвислими щелепами повернув голову. Джокс заплющив очі й одразу обличчя його стало безнадійно байдужим і спокійним, як у сліпого.

Нарешті судно помалу випросталось, похитуючись, немов воно тягло цілу гору на своїх плечах.

М-р Раут закрив рота, Джокс закліпав очима, а маленький Білі швидко встав.

— Ще одна така хвиля — і йому край, — гукнув головний механік.

Вони ззирнулись, і в головах обох промайнула одна думка: «Капітан! Напевно, все знесло за борт. Будка зі стерном загинула, судно тепер, як колода. Усе пропало».

— Швидко! — гукнув м-р Раут хрипко, поглянувши на Джокса розширеними непевними очима.

Джокс відповів йому нерішучим поглядом. Звук телеграфного ґонґа одразу ж заспокоїв їх.

Чорна рука перескочила стрілою зі «стоп» на «повний хід».

— Ну, Біле! — крикнув м-р Раут.

Пара тихо зашипіла. Поршневі стрижні заходили вгору і вниз. Джокс приклав вухо до рупія. Голос нагорі чекав його. Почулися слова: «Зберіть усі гроші. Поспішайте. Ви потрібні тут». І більше нічого.

— Сер? — покликав Джокс. Відповіді не було. Він одійшов, похитуючись, немов потерпілий у бойовищі. Виявляється, як він розрубав собі лоба над лівою бровою аж до кістки і зовсім цього не зауважив. Води Китайського моря, настільки могутні, щоб зламати йому шию, пройшли через його голову, прочистили, промили і просолили рану. Вона не кровоточила, тільки червоно зяяла, і цей рубець над оком, скуйовджене волосся, розірваний одяг надавали йому вигляду людини, що потерпіла в кулачній бійці.

— Наказано збирати долари, — звернувся він до м-ра Раута, жалісно усміхаючись.

— Що таке? — спитав м-р Раут сердито, — збирати?.. Мені байдуже.

Потім, тремтячи всім тілом, він заговорив підкресленим батьківським тоном:

— Одійдіть на Бога звідсіль. З вами — палубною публікою — можна здуріти. Штурман накинувся на старого. Ви не чули? Ви, хлопці, зовсім збилися з пантелику, бо вам нічого робити...

При цих словах Джокс відчув напад гніву. Нічого робити, — невже?.. Дуже ображений на начальника, він повернувся й пішов назад. В кочегарці товстий помповий працював лопатою мовчки, немов йому одрізали язика, але другий механік поводився, як одчайдушний, невгомонний маніяк, що не загубив, однак, вправності орудувати топкою під судовим паровиком.

— Алло, мандрівний моряче! Гей! Чи не можете ви мені дати кілька ваших ледарів, щоб забрати оцей попіл. Тут від нього

можна задихнутись. Хай він пропаде! Алло! Гей! Згадайте правило: матроси й кочегари повинні допомагати одні одним. Гей! Чуєте?

Джокс оскаженіло ліз нагору, а той, піднявши голову, кричав йому вслід:

— Оглухли? Якого чорта ви тут вештаєтесь? Чого вам треба?

Джокс розлютився. Поки він добрався нагору, до людей, які лежали в темному проході, то так осатанів, що був готовий скрутити шию кожному, хто відмовився б слухатись. Навіть думка про це доводила його до розпачу. Він не мав права відмовлятись, і вони не повинні були.

Він ускочив до матросів так раптово, що заскочив їх. Уже схвильовані й налякані його попередніми приходами, вражені поривчастістю його рухів і гнівом, вони більше відчували, ніж бачили, що він тепер страшний, що справа йде про життя і смерть, що зволікати далі нікуди. З першого слова його вони, важко гупаючи, слухняно кинулись один за одним у засік.

Приголомшені цим видовиськом, вони на хвилину скупчились у дверях.

Джокс люто пропхався наперед. Не говорячи й слова, він ускочив усередину. Купа кулів, повиснувши на трапі, одчайдушно намагалась проломити забитий люк, щоб вилізти на затоплену палубу, але зірвалась, як і перше, і Джокс зник під нею, немов людина, засипана обвалом.

Боцман схвильовано закричав: «Ану, хлопці, визволяйте його. Затопчуть на смерть. Рушайте!»

Вони рванулись, наступаючи на груди, на пальці, на обличчя, хапаючи ноги в лахміттях одягу, відкидаючи кавалки дерева. Але перш ніж вони встигли до нього добратися, Джокс вистромився наполовину серед сили рук, що чіплялись за нього. Тільки одну мить вони його не бачили, і за цю мить усі ґудзики від його куртки зникли, вона тріснула на спині аж до самого коміра, камізелька розстібнулась... Найбільша купа китайців, що

зчепились між собою, покотилась за нахилом корабля — купа темна, неясна, безпорадна, з диким блиском очей в померхлому світлі ламп.

— Залиште мене, чорти б вас забрали! Я цілий! — заревів Джокс. — Жени їх наперед. Скористуйтесь, коли судно нахилиться. Наперед їх. Женіть на перегородку. Тисніть їх.

Натиск матросів на схвильований трюм подіяв, як відро води, вилляте в казан окропу. Метушня на мить припинилась.

Китайців стиснули в компактну купу, і матроси, зчепившись руками і скориставшись страшенним нахилом судна, відкинули їх уперед одним дужим натиском, немов суцільну тверду брилу. За їх спинами невеличкі купки й окремі тіла перекочувались з кінця в кінець.

Боцман виявив надзвичайну силу. Розчепіривши свої довгі руки і схопившись, немов здоровенними лапами, за стовпчики, він спинив натиск сімох сплетених між собою китайців, які котились, наче брила. Його зв'язки затріщали: він гукнув «Га», і китайці розсипались. Але тесляр виявив більшу кмітливість. Нікому нічого не говорячи, він повернувся назад у прохід і приніс кілька бухт*, вантажне приладдя, ланцюги і мотузя — оцим усім і озброїлись вони.

Власне, ніякого опору не було. Боротьба, тільки почавшись, одразу обернулась на сліпу панічну колотнечу. Кулі, спочатку кинувшись спасати свої розсипані долари, тепер билися тільки за те, щоб встояти на ногах. Вони хапали один одного за горлянки тільки того, щоб їх не жбурляло на всі боки. Той, хто хоч як-небудь тримався, брикався, відбиваючись від тих, хто хапався за його ноги і виснув на ньому, поки нахилений корабель не валив знову всю купу на підлогу.

---

* Бухта — змотана в кільця кодола.

Прихід білих дияволів нагнав на них жах. Чи не вбивати вони прийшли? Вирвані з гурту окремі китайці ставали зовсім покірними в руках матросів. Деякі, відтягнуті за ноги вбік, були пасивними, немов мертві тіла з розплющеними непорушними очима. Дехто падав навколішки, наче благаючи помилувати. Деяких переляканих, зовсім очманілих, доводилося заспокоювати кулаками межиочі так, що вони присідали. Поранені у бійці покірно здавались і тільки швидко кліпали зляканими очима. Кров стікала по обличчях, на голих черепах була зірвана місцями шкіра, видно було виразки, синяки, рвані рани, бо скрізь валялися черепки від побитої порцеляни, що повипадала зі скриньок. Кілька китайців із розплетеними косами сиділи, дико озираючись і обтираючи закривавлені підошви.

Їх добре тріпонули, трохи побили, щоб стишити роздратування, і, «підбадьоривши» лайкою, що обіцяла ще гірше, посадили тісно в ряд. Вони сиділи на підлозі похмурі, пригнічені, а в одному кінці тесляр з двома матросами міцно й цупко прив'язували перед ними мотузки, щоб можна було триматись під час хитавиці. Боцман, обхопивши рукою й ногою стовпа, порався з притуленою до грудей лампою, намагаючись її засвітити, і бурчав, неначе заклопотана горила. Матроси то нахилялись, то випростовувались, немов женці, і, все, що потрапляло їм під руку, викидали в засік: одяг, тріски, черепки й долари, що були в кишенях курток. Зрідка якийсь матрос, хитаючись, проходив до засіку, навантажений усяким мотлохом, і сумні косі очі слідкували за ним.

За кожним нахилом корабля довгі ряди синів Піднебесної нахилялись уперед, а коли судно пірнало, то їх голені голови стукались одна об одну. Коли водяна гора, прокотившись через палубу, розсипалась за мить, Джоксові, який ще тремтів від напруження, видалось, що це він тут, унизу, приборкав

у скаженій боротьбі натиск вітру і що на судні запанувала тиша, серед якої хвилі наче грім, вдаряли в борти корабля.

Із міжпалубної частини повикидали геть чисто все — всі уламки після аварії, як висловились матроси. Вони стояли над рядами голів і зігнутих плечей. То тут, то там тихо схлипували кулі. Де падало світло, Джокс бачив худі ребра, жовті допитливі обличчя, похнюплені голови або зустрічав тупий погляд, втуплений у нього. Він був вражений, що не було мертвих, але чимало з них, здавалося, вже конали, і вони видалися йому жалюгіднішими, ніж тоді, коли були б мертвими.

Раптом один кулі заговорив. Світло падало на його худе напружене обличчя. Він витягнув голову мов собака, що виє. Із засіку чути було дзенькіт і брязкіт доларів, що котились по підлозі. Китаєць простягнув руки, рот його зяяв, як чорна діра, і незрозумілі горлові звуки, що здавались навіть нелюдськими, надзвичайно вразили Джокса, немов перед ним був звір, який намагався щось розповісти.

Потім заговорили до Джокса ще двоє. Мабуть, вони кидали якісь тяжкі обвинувачення, а решта з лайками й вигуками заворушилась. Джокс наказав матросам негайно вийти з трюму. Він вийшов останній, відступаючи до дверей, бо почалися нарікання, голосні докори і до нього простяглися кулаки з погрозами, мов до злочинця. Боцман хряпнув дверима, заклав засув і сказав невпевнено: «Вітер, здається, стих, сер».

Матроси були раді повернутись у коридор. Потай кожний із них думав, що в останню хвилину він може вискочити на палубу, і ця думка заспокоювала. Страшно й огидно думати, що потонеш під палубою. Тепер, після приборкання китайців, вони знову згадали про критичне становище судна.

Джокс, вийшовши з проходу, опинився по шию в бурхливій воді. Діставшись до містка, він розгледів якісь неясні контури, немов зір його набув надзвичайної гостроти. Туманні

обриси того, що він побачив, не були схожими на добре знаний «Нан-Шан», і він згадав старий корабель, що гнив на косі. «Нан-Шан» подібний був тепер до тієї руїни.

Вітер стих; не було й найменшого повіву. Ледве помічався рух повітря, коли судно впірнало. Дим з труби осідав і стелився по палубі. Джокс вдихав його, пробиваючись уперед. Він відчував розумну пульсацію машин, розбирав тихі звуки, які неначе пережили великий шал бурі: стукали поламані снасті, на містку грюкав якийсь уламок дошки. Він ледве розпізнавав кремезну фігуру свого капітана, який міцно тримався за погнуті поруччя і немов приріс непорушно до дошок. Несподівана тиша пригнітила Джокса.

— Ми вже впорались, сер, — зітхнув він.

— Знав, що впораєтесь, — сказав капітан Мак-Вер.

— Знали? — пробубонів Джокс до себе.

— Вітер нараз стих, — говорив капітан.

Джокса прорвало:

— Коли ви думаєте, що це була легка робота, то...

Але капітан, тримаючись за поруччя, не звернув уваги на його слова.

— Згідно з книжками, найгірше ще буде.

— Якби половина з них не були напівмертві від морської хвороби й переляку, то жоден з нас не вийшов би живим звідтіля, — сказав Джокс.

— Я повинен був щось зробити для них, — промимрив Мак-Вер уперто. — Ви не все знайдете в книжках.

— Вони, мабуть, на нас накинулися б, якби я не наказав матросам швидко забиратися, — сказав Джокс палко.

Після недавніх їхніх криків, що видавались шепотом, тепер звичайні голоси їх лунали дуже голосно і ясно серед дивної тиші. Здавалось, що вони говорили в темній лункій печері.

Крізь зубчасту діру в склепінні хмар світло кількох зірочок упало на чорне море, яке безладно підіймалось і спадало.

Часом вершок водяного конуса навалювався на затоплену палубу, змішуючись там з бурхливою піною, і «Нан-Шан» перевалювався важко на дні круглої цистерни з хмар. Кільце густої пари, шалено крутячись навкруги спокійного центру, оточувало судно непорушною суцільною стіною з таємничим і зловісним виглядом. Всередині море, неначе схвильоване внутрішнім порухом, здіймалось загостреними валами, які наскакували один на одного, тяжко вдаряючи в боки корабля і тихий стогін, наче невтішна скарга розлюченого шторму, виривався з-за стін цього зловісного кола. Капітан Мак-Вер мовчав, а Джоксове чутке вухо вловило відразу ледве помітне, протяжне ревіння якоїсь величезної хвилі, яка невидимо набігала під захистом густої темряви і ворожо заступала йому краєвид.

— Звичайно, — злісно почав він, — вони думали, що ми хочемо скористатися нагодою й пограбувати їх. Звичайно! Ви звеліли зібрати гроші. Легше сказати, ніж зробити. Вони не знали, що в нас на думці. Ми ввійшли, вдерлись у саму гущу їх. Довелося брати їх нахрапом.

— Якщо вже зроблено це... — промимрив капітан Мак-Вер, навіть не дивлячись на Джокса. — Зробив те, що треба було.

— Нам іще доведеться виплатити їм до чорта, коли це все мине, — гірко сказав Джокс. — Нехай тільки оговтаються, і ви побачите, що вони візьмуть нас за горло, сер. Не забувайте, що це тепер не англійське судно, і ці тварюки це добре знають. Проклятий сіамський прапор.

— А проте ми під ним пливемо, — зауважив капітан Мак-Вер.

— Біда ще не минула, — пророкував настирливо Джокс, похитнувшись і схопившись за щось. — Судно розбите, — додав він мляво.

— Авжеж, біда ще не минула, — погодився капітан Мак-Вер напівголосно. — Нагляньте тут хвилину.

— Ви йдете з палуби, сер? — спитав Джокс похапливо, немов боячись, що ураган насунеться на нього, тільки-но він залишиться на містку сам.

Він дивився, як судно, побите й самотнє, пробивалось крізь дикі декорації чорних водяних гір, осяяних блиском далеких світів. Воно пливло помалу, видихаючи в саме серце урагану решту своїх сил — білу хмару пари, і глухий вібруючий звук нагадував виклик труби живої морської істоти, що ждала нетерпляче відновлення бою. Раптом звук завмер. Заніміле повітря застогнало над головою Джокса, кілька зірок кидало проміння в колодязь чорного туману. Чорнильний край хмарного диска нахмурився над кораблем під латкою світлого неба.

Зорі пильно дивились на судно, немов у останній раз, і їх блискучий рій сяяв, наче діадема на похмурому чолі.

Капітан Мак-Вер увійшов у рубку. Там не було світла, але він відчув розгардіяш у тому місці, де звик бачити лад і затишок. Його крісло було перекинуте. Книги розсипались по підлозі, і кавалок скла хруснув під чоботом. Він став шукати сірники і намацав коробку на полиці. Засвітивши сірника і зіщуливши очі, підніс вогник до барометра, який безперестанку кивав до нього сяйвом скла й металу.

Барометр стояв низько, неймовірно низько, так низько, що капітан Мак-Вер забурчав. Сірник погас, і він похапливо витягнув іншого товстими задубілими пальцями.

Знову маленьке полум'я блиснуло перед розгойданим склом і металом барометра. Очі капітана звузились, пильно вдивляючись, немов чекаючи якогось непомітного знаку. Поважним обличчям він нагадував узутого нечупарного дикуна, який курив фіміам перед ідолом.

Ні, він не помилився. Ніколи за все життя своє він не бачив ще такого низького барометра.

Капітан Мак-Вер тихенько свиснув. Він так замислився, що вогник, догорівши, блакитною іскоркою обпалив йому пальці й погас. Мабуть, барометр зіпсувався.

Над канапою висів пригвинчений анероїд. Він обернувся до нього, запалив ще сірника і побачив біле обличчя іншого інструмента, що дивився на нього зі стіни значущо, беззаперечно, так, немов мудрість людська стала непомильна через байдужість матерії. Сумніву більше не було. Капітан Мак-Вер пирхнув і кинув сірника.

Значить, далі буде гірше і, коли вірити книгам, то це «гірше» буде дуже погане. Досвід останніх шести годин поширив його розуміння про те, якою може бути та люта негода. «Буде щось жахливе», — промайнуло в голові. Засвічуючи сірника, він свідомо не дивився ні на що, крім барометра, а таки помітив, що карафа з водою і дві склянки вилетіли зі своїх підставок. Тож він ще краще зрозумів, через яку хитавицю пройшло судно. «Щось неймовірне», — подумав він. Із столу теж усе було зметено: лінійки, олівці, каламар — усе, що мало свої призначені місця, все щезло, немов якась злочинна рука хапала їх одне за одним і жбурляла на мокру підлогу. Ураган вломився в звичний порядок його життя й оточення. Раніше цього ніколи не траплялось, і почуття смутку досягло аж до глибини його істоти. А далі має бути ще гірше! Він був радий, що заколот у трюмі вдалося викрити вчасно. Коли кораблю судилося загинути, то він, принаймні, не піде на дно з натовпом людей, що гризуться між собою зубами й кігтями, як звірі. Це було б огидно. Цього вимагали гуманні наміри і неясне відчуття того, як треба було зробити.

Ці думки миттю промайнули в голові його, і були вони важкими й повільними, властивими природі цього чоловіка. Він простягнув руку, щоб покласти коробку сірників у кутку полиці. Там завжди вони лежали — він уже здавна наказав так

стюардові: «Коробка, сірників... он там, бачите? Не зовсім повна... Щоб я міг дістати її рукою. Може, негайно треба буде засвітити. На борту ніколи не вгадаєш, що треба буде поспіхом. Запам'ятайте собі це».

Сам він завжди був пунктуальним щодо цього. І зараз він поклав їх на місце; але перше, ніж підняв руку, в голові промайнула думка, що, може, йому вже ніколи не буде потреби в цій коробці. Опуклість цієї думки затримала його, і на манісіньку частину хвилини пальці знову стисли коробку, немов вона була символом усіх цих дрібних звичок, які приковують нас до нудного шляху життєвого. Нарешті він випустив її і, впавши на крісло, став прислухатись до перших подувів вітру, що мав знов повернутись...

Ще не чути... Він чув тільки хлюпання води, глухі сплески, тяжкі вдари хвиль, що заливали судно зо всіх боків. «Нан-Шан» ніколи від них не визволиться.

Однак у повітрі стояла така надзвичайно напружена й загрозлива тиша, що, здавалось, над головою його повис меч, прив'язаний на тонкій волосинці. І під час цього страшного перепочинку шторм пробився крізь усі захисні перепони чоловіка і розпечатав його вуста. У самітній, чорній, як смола, темряві каюти, немов звертаючись до якоїсь іншої істоти, що прокинулась у його грудях, він промовив стиха:

— Я не хотів би втеряти судно.

Він сидів у темряві, ізольований, відділений від моря, від свого корабля, немов відірваний від дійсного ходу свого життя, де такі речі, як балачки з самим собою, безумовно не траплялися. Долоні його лежали на колінах, він схилив свою коротку шию і тяжко дихав, віддаючись дивному відчуттю втоми, не розуміючи, що це був наслідок душевного напруження.

Сидячи, він міг дістати рукою до дверців умивальника. Там повинен був висіти рушник. Так, він є. Гаразд... Капітан

дістав рушника, витер обличчя і став енергійно розтирати в темряві мокру голову, потім знов застиг непорушно з рушником на колінах. На хвилину запала глибока тиша; ніхто не міг би вгадати, що в каюті сидить жива людина. Далі знову почався шепіт:

— Може, воно ще й проб'ється.

Капітан Мак-Вер вийшов поквапливо на палубу, немов раптово зрозумівши, що занадто довго пробув у каюті. Штиль тривав уже понад п'ятнадцять хвилин — досить довго, щоб знетерпеливити навіть його уяву. Джокс, який стояв нерухомо на передній стороні містка, раптом заговорив. Голос його, глухий і напружений, немов він говорив крізь міцно зациплені зуби, здавалось, розлітався на всі боки у темряві, яка знову залягла над морем.

— Я змінив стернового. Геккет почав кричати, що йому прийшов кінець. Він лежав біля стерна, і обличчя його було, як у мерця. Спочатку я не міг нікого витягти знизу, щоб змінити бідолаху. Той боцман ні до чого не здатний, я завжди казав це. Гадав, що мені самому доведеться піти й витягнути когось за вуха.

— А... добре, — пробурчав капітан. Він стояв біля Джокса, пильно вдивляючись вперед.

— Штурман теж там і держиться за голову. Він забився, сер?

— Ні, здурів, — коротко сказав капітан Мак-Вер.

— А виглядає так, немов він стукнувся.

— Прийшлося добре штовхнути його, — пояснив капітан.

Джокс нетерпляче зітхнув.

— Насуне несподівано, — сказав капітан Мак-Вер, — і гадаю, що звідти. Хоча один Бог це знає. Ці книги тільки заморочують голову і збивають з пантелику. Буде погано і — кінець. Якби нам тільки вдалося вчасно повернути судно назустріч...

Проминула хвилина. Декілька зірок швидко блиснули і зникли.

— Ви лишили їх у безпеці? — заговорив капітан уривчасто, неначе пригноблений тишею.

— Ви кажете про кулів, сер? Я простягнув мотузки вздовж усього трюму.

— Простягнули? Гарна думка, містере Джокс.

— Я не думав... що вам цікаво знати... — сказав Джокс. Крен корабля обривав його слова, наче хтось штовхав Джокса ззаду, поки він говорив... — Як я впорався з цією... чортовою... роботою. Ми впорались. І зрештою, хіба не однаково.

— Зробив як треба, хоч вони й китайці. Вони повинні мати такі самі шанси, як і ми. К бісу! Судно ще не загинуло. Та й погано бути замкненим унизу під час шторму...

— Я про це й думав, коли ви мені доручили цю справу, сер, — похмуро завважив Джокс.

— ...І розбитися на смерть, — сказав капітан, все більше пожвавлюючись. — Не міг би дозволити цього на моєму судні, хоч би йому лишилось жити п'ять хвилин. Не міг би стерпіти, містере Джоксе.

Глухий розкотистий гамір, мов крики у скелястій безодні надійшов до корабля і відступив назад. Остання зірка спалахнула, побільшала, немов повертаючись у первісний туман свого народження, позмагалась із величезною глибиною пітьми, навислою над кораблем, і згасла.

— Тепер почалось, — пробурчав капітан Мак-Вер. — Містере Джоксе.

— Я, сер.

Вони ледве могли розгледіти один одного.

— Нам треба довіритись йому... Воно повинно пробитись і вийти з другого боку. Просто й ясно. Тут немає місця для ураганної стратегії капітана Вілсона.

— Немає, сер.

— Знову буде його тіпати й заливати цілими годинами, —

промимрив капітан. — На палубі небагато вже залишилось для моря здобичі — хіба що ви та я.

— Обидва, сер, — прошепотів Джокс, задихаючись.

— Ви завжди чекаєте якогось нещастя, Джоксе, — попрікнув капітан лагідно. — Хоч штурман і справді з'їхав з глузду. Чуєте, містере Джоксе? Ви зостанетесь самі, коли...

Капітан Мак-Вер перервав свою мову, а Джокс мовчав, озираючись на всі боки.

— Не тривожтесь нічим, — говорив капітан поквапливо. — Ведіть судно назустріч. Нехай кажуть, що хочуть, але найбільші хвилі йдуть за вітром. Назустріч, завжди назустріч, — тільки так можна пробитись. Ви молодий моряк. Ідіть прямо назустріч бурі. Більше нічого не треба знати вам. Тільки не впадайте в розпач.

— Так, сер, — сказав Джокс і в серці йому похололо.

Кілька хвилин капітан говорив з машинним відділенням і одержав відповідь.

Джокс чомусь відчув приплив довіри. Вона прийшла ззовні, немов подув теплого вітру, і він став готовий до всього. Далекий шепіт темряви прокрався в його вуха. Він прислухався до нього спокійно, з раптовою вірою в себе, як вояка, закутий у панцер, дивиться на вістря шпаги.

Судно, не спиняючись, пробивалось крізь чорні водяні гори, платячи страшною хитавицею за своє життя. Воно розтинало глибину, викидаючи в ніч клуби білої пари, а думка Джоксова, немов пташка, витала в машинному відділенні, де м-р Раут — надійний хлопець — стояв напоготові. Коли гомін стих, йому здалося, що затихли всі звуки і настала мертва тиша, серед якої дивно залунав голос капітана Мак-Вера:

— Що це? Подув вітру? — голос звучав голосніше, ніж коли-небудь.

— З носа? Добре. Воно може ще вирватись.

Ревіння вітру швидко наближалося. Спочатку зачулось плаксиве, сонне голосіння, за ним якийсь лемент безлічі голосів, що надходив усе ближче й поширювався. Чути було гуркіт барабанів, якась зловісна і настирлива мелодія і неначе спів юрби, що марширувала.

Далі вже Джокс не міг ясно бачити свого капітана. Темрява навалювалась на судно. Він тільки міг вгадувати рухи, обриси розчепірених ліктів, підняту голову.

Капітан Мак-Вер намагався з незвичайною для нього швидкістю застібнути верхній ґудзик свого дощового пальта. Ураган, який розлютовує океани, топить судна, вириває дерева з корінням, валить міцні стіни, жбурляє птахів на землю, стикнувся на своєму шляху з цією мовчазною людиною і, напруживши всю свою міць, зміг вирвати від неї лише кілька слів. Перш ніж другий порив вітру люто налетів на судно, капітан Мак-Вер промовив спересердя: «Я не хотів би втеряти судно».

Його обминула ця неприємність.

VI

Ясного сонячного дня «Нан-Шан» увійшов у гавань Фу-Чау. Легкий вітерець відносив далеко вперед дим з його труби. На березі одразу помітили прибуття корабля, і моряки у гавані запитали один одного:

— Дивіться, дивіться на цей пароплав. Що це таке? Сіамський, чи що? Тільки погляньте на нього!

«Нан-Шан» справді був подібний до пливучої цілі, яку використали з батарей невеликого крейсера. Град дрібних набоїв не міг би більше розбити, порвати й спустошити надводну його частину. Він мав пошарпаний і стомлений вигляд, немов прийшов із краю світу. І справді: за свою коротку путь він був дуже далеко — бачив береги Великого Потойбічного,

звідкіля не повертається жоден корабель, щоб здати свій екіпаж праху землі.

Він був сірий і обліплений сіллю аж до клотів, щогл і вершечка труби, немов (як висловився один жартівливий моряк) екіпаж виловив його з дна морського, щоб одержати нагороду за врятування. І задоволений зі свого власного дотепу він тут же запропонував дати за судно — таке, як воно є, п'ять фунтів.

Не минуло й години після його прибуття, як на побережжя чужоземної концесії з сампана вийшов низенький худорлявий чоловік із червоним кінчиком носа й зі злісним виразом на обличчі. Звернувшись до «Нан-Шана», він помахав йому кулаком. Високий суб'єкт із ногами занадто тонкими для його великого живота і з водянистими очима підійшов до нього і завважив:

— Тільки-но з пароплава? Швидко одпрацювали.

На ньому був брудний костюм із синьої байки і пара потертих черевиків для крикету. Замурзані сиві вуса звисали з губи, а поміж крисами і верхом капелюха пробивалося у двох місцях денне світло.

— Алло! Що ви тут робите? — запитав екс-штурман «Нан-Шана», швидко стискаючи йому руку.

— Хочу найнятись... гарний випадок... мені натякнули, — пояснив чоловік у рваному капелюші, апатично сопучи.

Штурман знову пригрозив кулаком на «Нан-Шан».

— Он там йолоп, який не вмів би командувати й плоскоденкою, — пояснив він, тремтячи від злости,

Другий неуважно слухав.

— Справді?

Він угледів на набережжі матроську скриньку, пофарбовану на брунатне, обгорнуту парусиною і перев'язану новим манільським мотузком. Він одразу зацікавився нею.

— Я міг би побалакати із ним як слід і здійняти бучу, якби

не цей клятий сіамський прапор. Немає куди звернутись, а то я йому показав би. Паскудник. Сказав механікові — такий же поганець — нібито я злякався. Такі нікчемні дурні, яких, мабуть, ніколи не бувало на морі. Ви й уявити собі не можете.

— А гроші свої одержали всі? — несподівано перебив його обшарпаний приятель.

— Одержав. Розплатився зо мною на борту, — злився штурман. — Поснідати можете на березі, — сказав він.

— Підлий тхір, — непевно коментував високий, повівши язиком по губах. — А як ви думаєте, може б, ми горло промочили?

— Він ударив мене, — просичав штурман.

— Та ну? Вдарив? Що ви кажете? — суб'єкт у синьому співчутливо заметушився. — Тут неможливо балакати. Я хочу знати всі подробиці. Так ударив? Найміть кого-небудь понести вашу скриньку. Я знаю один спокійний куточок, де продають непогане пиво у пляшках...

М-р Джокс, який розглядав берег через бінокль, не загаявся повідомити старшого механіка, що наш екс-штурман швидко знайшов приятеля. Дуже скидається на пройдисвіта. Я бачив, як вони вкупі кудись подалися.

На кораблі робили ремонт, але метушня й стук не турбували капітана Мак-Вера. У прибраній затишній каюті стюард знайшов листа з такими цікавими місцями, що двічі його мало не застукали під час читання. Але місіс Мак-Вер у вітальні «сорокафунтового» будинку стримала позіх — мабуть, із самоповаги, — бо в кімнаті більше нікого не було.

Вона обперлась об спинку позолоченого крісла-гойдалки з плисовим сидінням, що стояло біля кахляного каміна з японськими віялами на ґзимсі і з палаючим вугіллям за ґратами. Закинувши руки, вона ліниво перебігала очима численні сторінки листа. Не її провина, що листи були такі нудні й банальні, починаючи від «Моя дорога дружино» до «З любов'ю до вас,

ваш муж». Не можна ж було справді вимагати від неї розуміння всіх морських справ. Звичайно, вона була рада мати звістку про нього, хоч сама добре не знала, чому.

«...Їх називають тайфунами... Помічникові це, здається, не сподобалось... Немає в книгах... Не міг дозволити, щоб це скоїлося...»

Папір прикро шелестів: «Штиль тривав понад двадцять хвилин» — абияк читала вона і далі, на початку другої сторінки на очі попались їй такі слова: «Знову побачити тебе й дітей». Вона нетерпляче заворушилась. Він завжди тільки й думає, щоб повернутись додому... Він ще ніколи не одержував такої гарної платні. В чому ж річ тепер?

Їй і на думку не спало перегорнути сторінку, щоб дізнатися. А вона дізналась би звідтіля, що поміж четвертою й шостою годинами ранку 25 грудня капітан Мак-Вер гадав, що його судно не протримається й години під таку негоду. І що він не надіється побачити своєї дружини й дітей. Про це ніхто не повинен був знати (листи його губилися так швидко) — ніхто й не дізнався, окрім стюарда, якого дуже вразило таке відкриття; так вразило, що він спробував натякнути кокові про те, що «ми всі мало не ґиґнули», додавши урочисто, що «сам старий не надіявся на наш порятунок».

— Звідки ти знаєш? — зневажливо спитав кухар — старий солдат — чи не він тобі казав?

— Авжеж він сам натякнув мені на це, — нахабно сказав стюард.

— Іди ти к бісу! Може, він ще й до мене прийде розповісти, — глузливо відповів старий кухар.

Місіс Мак-Вер перебігала очима далі: «...Зробити по правді... Нещасні створіння... Тільки у трьох поламані ноги, а один... Думав, що краще не здіймати бучі... Сподіваюсь, що зробив так, як треба було»...

Вона опустила руки. Ні, більше не було нічого про повернення додому. Мабуть, просто це добрі наміри. Місіс Мак-Вер заспокоїлась. Чорний мармуровий годинник, що його місцевий ювелір оцінив у 3 фунти, 18 шилінгів, 6 пенсів, потайки мирно тукав. Двері широко розчинились, і в кімнату влетіла дівчина такого віку, коли ноги довгі, а спідниці короткі. Безбарвне гладеньке волосся розсипалося по її плечах. Побачивши матір, вона спинилася і з цікавістю втопила свої ясні очі в лист.

— Від батька, — тихо сказала м-с Мак-Вер. — Що ти зробила зі своєю стрічкою?

Дівчинка підняла руки і закопилила губу.

— Він здоровий, — мляво промовила м-с Мак Вер. — Принаймні, я так думаю. Він ніколи не пише про це.

Вона посміхнулася. Обличчя дівчинки нічого не виявило, і мати поглянула на неї з ніжними гордощами.

— Піди надягни свого капелюшика, — сказала вона трохи згодом. — Ми підемо за покупками. У Ляйнома розпродаж.

— О, яка я рада! — гукнула дівчинка несподівано поважним вібруючим тоном і вискочила з кімнати.

Вечір був гарний, небо сіре, тротуари сухі. Перед мануфактурним магазином м-с Мак-Вер усміхнулась до огрядної жінки в чорній широченній мантильї, закутої в намисто і коронованої капелюшиком зі штучними квітками, що фальшиво відтіняли жовчне літнє обличчя її. Дами одразу засипали одна одну привітаннями й окликами, говорячи обидві разом, дуже похапливо, неначе вулиця мала розступитись і поглинути всі ці радощі, перш ніж вони встигнуть висловитись.

Вони стояли біля високих дверей магазину, заважаючи їх відчиняти. Люди не могли пройти, чоловіки спинялися, терпляче чекаючи. Лідія пильно стромляла кінчика парасолі поміж плит тротуару. М-с Мак-Вер щебетала:

— Щиро вам дякую. Він іще не їде додому. Звичайно, дуже шкода, що його немає, але така втіха знати, що він здоровий, — м-с Мак-Вер перевела дух. — Клімат там дуже гарний для нього, — додала вона, сяючи, немов бідолашний Мак-Вер подорожував по Китаю, щоб поправити своє здоров'я.

Старший механік теж не збирався зараз додому. М-р Раут дуже добре знав ціну своїй службі.

— Соломон каже, що чудеса ніколи не припиняться, — кричала радісно м-с Раут в вуха старій леді, що сиділа на своєму кріслі біля каміна. Мати м-ра Раута трохи поворухнулася, її худі руки в чорних мітенках лежали на колінах.

Очі механікової дружини танцювали по паперу.

— Отой капітан корабля досить благенький, — пам'ятаєте, мамо? — утнув дуже ловку штуку, каже Соломон.

— Так, моя мила, — покірно сказала старенька, нахиливши сріблясту голову з тим виразом глибокого внутрішнього спокою, який характеризує дуже старих людей, заглиблених у споглядання останніх проблисків життя, — здається, пам'ятаю.

Соломон Раут, Старий Сол, Батько Сол, Шеф, Раут — гарний хлопець, м-р Раут — поблажливий друг юнаків був наймолодшим з усіх її дітей, тепер покійних. Найкраще пам'ятала вона його десятирічним хлопцем — ще задовго до того, як він поїхав учитись на якийсь великий завод на Півночі. Відтоді вона так рідко бачила його і прожила стільки років, що їй треба було повернутись далеко назад, щоб ясно упізнати його в тумані часу. Іноді їй здавалося, що невістка говорить про якусь чужу людину.

Молодша м-с Раут була розчарована. «Гм, гм...» Вона перегорнула сторінку. «Просто образа. Він не каже, в чому річ, каже, що я все одно не зрозумію. Подумаєш! Що там може бути таке розумне? Як йому не соромно не сказати».

Вона читала далі спокійно, без зауважень; нарешті сіла

й почала дивитись на вогонь. М-р Раут написав про тайфун тільки два-три слова, але щось примусило його висловити свою тугу за цією веселою жінкою, тугу, що все наростала. «Якби не мати, за якою треба наглядати, то я вислав би тобі грошей на дорогу зараз же. Ти могла б тут гарненько влаштуватися, а я одвідував би тебе коли-не-коли. Адже ми не молодіємо»...

— Він здоровий, мамо, — зітхнула м-с Раут устаючи.

— Він завжди був дужим, здоровим хлопчиком.

А м-р Джокс посилав дуже докладні й піднесені звіти. Його приятель, що плавав на Атлантичному океані, поділився змістом тих звітів зі своїми товаришами на своєму судні: «Один знайомий хлопець пише мені про незвичайну історію, яка трапилась на борту його корабля під час того тайфуну — пам'ятаєте, що про нього ми читали в газетах місяців зо два тому. Кумедна штука. Та ось подивіться самі, що він пише; я покажу вам його листа».

Там були фрази, розраховані на те, щоб справити враження одчайдушної невгамовної відваги. Джокс розповідав про них щиро, бо саме так відчував, коли писав. Чорними фарбами описував він сцену в трюмі: «...Мені спало на думку, що прокляті китайці дивились на нас, як на банду завзятих грабіжників. Небезпечно відбирати в китайця його гроші, коли сила на його боці. Треба бути справді одчайдушним головорізом, щоб піти грабувати під таку негоду; але хіба ці люди знали нас? Отже, не гаючи часу я вмить вигнав матросів. Ми своє діло зробили так, що у старого душа раділа. Ми постарались вибратись звідтіля, не питаючи, як вони почуваються. Я певен, якби вони не були так немилосердно приголомшені й залякані — усі до одного — нас розірвали б на шматки. О, це були не жарти, я тебе запевняю. Ти до смерті будеш плавати по своєму ставку, а не натрапиш на таке діло».

Після цього він перейшов до професіональних зауважень щодо пошкоджень на кораблі, а потім знову писав: «Коли буря вщухла ми опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Нам зовсім не було легше від того, ми кілька часу тому перейшли під сіамський прапор, хоча шкіпер не бачить у цьому ніякої різниці — „Поки ми на борту", як каже він. Є почуття, яких ця людина просто не може збагнути, хоч ти йому що. Ти скоріше втовкмачиш стовпові, ніж йому. Крім того, судно, що плаває по Китайському морю, з біса самотнє, коли воно не має своїх консулів, навіть канонерки або якоїсь корпорації, до якої воно могло б звернутись у біді...

...Я був тої думки, щоб держати кулів під замком ще принаймні п'ятнадцять годин — до Фу-Чау... Ми могли б знайти там напевно якесь військове судно, під захистом якого були б цілком безпечні, бо звичайно капітан такого судна — англійського, французького чи голландського — підтримав би білих, поки колотнеча на борту припиниться. Ми могли б відкараскатись тоді від них та від їхніх грошей, передавши мандаринові чи Тао-Таї, чи як там вони їх називають тих молодців в окулярах, що їх носять на носилках їхніми смердючими вулицями. Але старий і слухати про це не хотів. Він бажав, щоб ніхто нічого не знав. А раз він узяв собі щось у голову, то ніяким паровим краном з неї того не витягнеш.

«Це потрібно було в інтересах судна, в інтересах судовласників, в інтересах усіх, хто брав участь», — сказав він, пильно дивлячись мені в очі. Я розлютувався. Звичайно, такої справи не сховаєш. А скриньки ми таки прикріпили як слід, і вони могли видержати яку хоч земну бурю. Але яка то була чортяча робота, ти не можеш собі навіть уявити.

...Тоді я ледве на ногах держався. Майже тридцять годин кожен із нас не мав коли дихнути, а тут цей старий сидить і тре собі підборіддя, розтирає потилицю і такий стурбований, що не подумав навіть роззути високі чоботи.

— Сподіваюся, сер, ви не випустите їх на палубу доти, доки ми як слід не підготуємося, — сказав я йому. Не думай, що я надіявся впоратися з цими волоцюгами, якби вони захотіли накинутись на нас. Бійка з китайцями на борту судна — не дитяча іграшка. Крім того, я був страшенно втомлений.

— Я хотів би, щоб ви дозволили нам кинути ці всі долари їм униз, — кажу я, — хай вони гризуться за них, поки ми одпочинемо.

— Ви плетете дурниці, Джоксе, — каже він, тупо дивлячись на мене й мені від цього погляду робиться якось ніяково. — Треба щось придумати справедливе для обох сторін.

Роботи в мене було по зав'язку — ти можеш собі уявити. Я дав команді розпорядження, а сам гадав трошки відпочити. Та не полежав я на койці й десяти хвилин, як убігає в каюту стюард і починає мене шарпати за ноги.

— На Бога, містере Джоксе, ходімо скоріш, ходімо на палубу, сер. Та йдіть же!

Хлопець зовсім мене перелякав. Я не знав, що трапилось. Знову ураган чи що? Але вітру не чути.

— Капітан їх випускає. Ой, він їх випускає. Біжіть на палубу і рятуйте нас. Старший механік побіг униз по револьвер.

От що я зрозумів із слів цього дурня. А проте Батько Раут клявся потім, що він спустився вниз за чистою носовою хусточкою. Так чи інак, але я швидко натягнув штани і вискочив на палубу. На носі, на містку, справді був шарварок. Четверо матросів з боцманом працювали на кормі. Я роздав усі ґвинтівки — звичайно всі суда, що плавають у китайських водах, мають при собі рушниці — і повів їх на місток. По дорозі натрапляю на старого Сола, який смокче незапалену сигару.

— Ходімо разом, — гукнув я до нього.

Ми кинулись усі семеро до капітанської будки. Все вже закінчилось. Старий так і стояв ще на містку, взутий у свої

морські чоботи, що мало не закривали йому стегна і з засуканими рукавами сорочки — мабуть, упрів поки надумав. Біля нього стояв клерк фірми Бун-Гіна, брудний, як сажотрус, і з позеленілим обличчям.

— Якого чорта ви тут фіглі тнете, містере Джоксе? — питає старий, сердитий, як ніколи. Правду сказати, я зовсім отетерів. — Бійтесь Бога, містере Джоксе, — каже він, — одберіть у команди ці ґвинтівки, а то неодмінно хтось когось підстрелить, я певен. Хай йому біс, коли на цьому судні не гірш ніж у Бедламі. Тепер слухайте: треба, щоб ви допомогли мені й китайцеві Бун-Гіновому підрахувати гроші. І ви, містере Рауте, не відмовтесь від цього, коли ви вже тут. Що більше нас, то краще.

Усе це він устиг обміркувати, поки я дрімав. Якби це був якийсь англійський корабель або ми тільки одвозили наших кулів до англійського порту, наприклад, до Гонконґа, тоді кінця й краю не було б усяким неприємностям, клопотам, позовам тощо. Але китайці краще за нас знають своє начальство.

Трюм тим часом відчинили, і всі вони висипали на палубу, просидівши внизу цілу добу. Було якось ніяково дивитись на ці виснажені, страшні обличчя. Бідолахи вирячували очі на небо, на море, на корабель, немов гадаючи, що все це вже давно розлетілось на тріски. І не дивно! Вони перетерпіли стільки, що білий чоловік і з душею розпрощався б. Та кажуть, що китайці душі не мають. Але тоді вони мають щось з біса міцне. Серед них був один хлопець, який найбільш потерпів, йому мало не видавили око, яке вилізало з орбіти і було завбільшки з половину курячого яйця. Така штука прикувала б білого до койки на цілий місяць, а цей хлопчина любенько штовхався ліктями серед натовпу і базікав з товаришами, немов нічого й не сталося. Вони дуже галасували, але щораз, як старий висовував свою лису голову на місток, переставали лаятись і тільки лупали на нього очима.

Мабуть, старий, поміркувавши, примусив цього клерка Бун-Гінового спуститись униз і розтовкмачити китайцям, як вони можуть одержати свої гроші. Потім він усе мені розказав. Тому що всі кулі працювали в одному місці й однаковий час, він визнав за найсправедливіше розподілити між ними усі зібрані гроші нарівно. Ви не зможете одрізнити долари одної людини від доларів іншої, — казав він, — і якби ви стали питати кожного, скільки в нього було грошей, то напевне всі збрехали б і грошей могло б не вистачити. Я гадаю, що він мав рацію. Коли ж віддати їх будь-якому китайському урядовцеві, відкопаному в Фу-Чау, то це все одно, на його думку, що покласти гроші у свою власну кишеню — кулі їх більше не побачили б. Я гадаю, що вони думали так само.

Ми закінчили роздачу надвечір. Було на що поглянути. Високі хвилі ходять на морі, на них гойдається судно-руїна, а китайці один за одним, похитуючись, пнуться на місток за своєю пайкою. Старий усе ще у високих чоботях, закотивши рукава й обливаючись потом, роздає гроші на дверях рубки і час від часу гиркає то на мене, то на Батька Раута, коли йому щось не подобається. Він власноруч заніс до люка № 2 тим, що не мали сили прийти, їхню пайку. Лишилось три зайві долари, їх роздали тим трьом кулі, котрі найбільше постраждали.

Потім ми повернулись назад й витягнули на палубу купу мокрого лахміття, уламки якихось невідомих речей, без форми і без назв, і здали на волю китайців розшукувати власників. Звичайно, це був найкращий спосіб не робити гармидеру і задовольнити всіх зацікавлених осіб. А яка твоя думка, мазаний фертику поштового пароплава? Головний механік каже, що справді це був єдиний вихід. Старий потім зауважив мені: «Є речі, про які ви нічого не знайдете в книгах». Коли взяти на увагу його недоумкуватість, я гадаю, що він добре виплутався з цієї халепи».

Джозеф Конрад

1. Життя

Теодор Юзеф Конрад Коженьовський (Teodor Josef Konrad Korzeniowski) народився 6-го грудня 1857 року в польській інтелігентській сім'ї. Мати його була з шляхетського роду Бобровських, що мали маєток близько Оратова на Київщині. Вона померла дуже молодою, ще не дійшовши тридцяти літ, на засланні, скоро після розрухів 1863 року. Її чоловік, Конрадів батько, — письменник, перекладач Шекспіра, Гюго, де Віньї, і палкий патріот, — брав участь у національному рухові. Він був одним із ідеологів таємного Національного Комітету, що мав на меті моральний опір проти русифікаційної політики імперського уряду. В хаті Коженьовських, у Варшаві, відбувалися перші зібрання змовників. Пам'ять зберегла Конрадові від тої доби згадку про кімнату в білих і амарантових тонах, куди з високого коридору заходили якісь люди і поміж ними знайома постать жінки, вбраної в чорну одежу, попри заборону влади демонструвати національну жалобу. У спогадах приміщення здавалося безмірним, чужі люди — надзвичайно високими, а вдягнена в чорне мати — таємничо-суворою. За рік перед її смертю впливові петербурзькі приятелі виклопотали

їй «трьохмісячну відпустку» з Вологди, куди був засланий її чоловік і де їй із сином дозволено було жити в становищі засланої, — на південь: поправити занепале здоров'я і побачитися з родичами. Три літні місяці, що він їх прожив з матір'ю в Оратівському маєтку дядька, Тадеуша Бобровського, назавжди залишилися в Конрадовій пам'яті як найщасливіша в його житті доба. Не потьмарив їх і сум прощання з рідними місцями, від'їзду на північ. Дивовижний берлин, запряжений четвернею поштових коней, чекав перед вісьмома колонами порталу; на сходах стояли челядь, рідня, друзі m-elle Durand, що за три місяці навчила хлопчика розмовляти й читати по-французькому, чарівна кузина-перевесниця; а осторонь, біля воріт, на самі брови насунувши кашкета з червоною околицею, ждав на бричці повітовий справник.

Ще два роки — і восьмилітній Конрад у Чернігові, живе вдвох із батьком, відлюдно, в маленькому будинку у передмісті. Тут рукописний батьків переклад Шекспірових «Двох Воронців» увів його в англійське письменство, а коректурні аркуші «Трудівників моря» Гюго, так само в батьковому перекладі, познайомили його з морем. У Чернігові він зоставався недовго. Після великих вагань батько відіслав його до Польщі, доручивши доглядати за ним Тадеушеві Бобровському. Самому батькові дозволено було повернутися до рідного краю тільки через два з лишком роки. Непоправно хворий, він перебрався до Кракова, де тоді вже вчився його син, і помер тут 1870 року. Конрадові на той час пішло на тринадцятий рік. Він бачив натовп на вулицях, студентів і школярів, які — мовчазні, без шапок — стояли на пішоходах, жіночі обличчя у вікнах. Усі ці люди віддавали останню пошану споборникові волі, його батькові. Ще глибше враження справила на нього, трохи раніше, інша подія. То було одного вечора, за два тижні перед батьковою смертю. Конрад несподівано ввійшов у його кімнату і побачив,

як горіли його рукописи. Їх кидала в огонь черниця, яка ходила коло хворого. А той сидів на кріслі, обкладений подушками. Він виглядав людиною смертельно втомленою, подоланою, переможеною.

Перші три роки сирітства пройшли для Конрада тихо. Дядько Тадеуш, його опікун, залишив його в Кракові доходити освіти. Хлопчик відбував — не дуже погано — іспити, багато читав. До десяти років він перечитав уже Гюго й романтиків, «Жіль-Блаза» і «Дон Кіхота», поетів польських і французьких. Далі почалося захоплення Діккенсом, Волтером Скоттом, Теккереєм. Проте не з цих класичних творів точилася в його серце найтонша отрута. Багато міцніший був чар географічних атласів і тих книжок, що ми їх, увійшовши в літа, згадуємо з усмішкою, — дитячої літератури пригод і мандрівок. Ще в 1868 році, роздивляючись на мапі Африки білі плями, що визначали не досліджену тоді просторінь таємничого суходолу, він упевнено заявив, що поїде туди, як виросте. Хоч ця бравада й скоро забулася, але потяг до мандрування відтоді зростав і міцнів, щоб у 1873 році набрати закінченої й остаточної форми. Того року Конрад уперше висловив бажання бути моряком. Чутка про цю фантастичну вигадку дійшла й до України. Дядько розхвилювався, приїхав до Кракова і в довгих розмовах доводив небожеві химерність його намірів. Джентльмен, добряча душа, він не загрожував формальною забороною. Він тільки радив не квапитись, а добре розважити небезпечну мрію. Польща і море — яке неприродне зіставлення, який різкий дисонанс!

Щоб юнакові легше було зректися своїх романтичних забаганок, його на літо вирядили за кордон. З ним поїхав його вихователь, краківський студент, що мав на нього великий вплив. Він-то й повинен був і вдень і вночі замовляти хоробливе жадання. Подорожники одвідали Відень, Мюнхен,

бачили верхоріччя Дунаю, Рейнський водоспад, виходили всю Швейцарію. Учитель використовував кожну нагоду, щоб виконати доручену йому місію. Він так ретельно прихопився до цього, що запаморочений, приголомшений вагою резонів вихованець ладен уже був скоритися, покаятися, визнати недоладність свого прагнення. Але ж одна випадкова зустріч до краю зіпсувала добре налагоджену справу. Було це надвечір. Зморені мандрівці сиділи край дороги на верховині Фуркського переходу, поблизу Сен-Готарду. Студент провадив своє аргументування, Конрад мовчки слухав, утупивши очі в землю. Звабливе марево моря геть-геть відступало у безнадійну далечінь. Ніколи ще здоровий розум не наближався так до перемоги. Отож тоді, немов гінець майбутнього, посланий на верхогір'я Бернських Альпів, щоб у критичний момент перехилити шальку на терезах до зухвальства й божевілля, з'явився Конрадів «незабутній англієць». Він швидко йшов дорогою на схід сонця, старий, шалений мандрівник. На цьому благовісникові блукання були коротенькі штанці, шкарпетки, шнуровані черевики. Жар палкого й кумедного піднесення освітлював його червоне обличчя, короткі сиві баки, безвинно-пожадливі, мов у дитини, переможні очі. Зрівнявшись із запорошеними подорожніми, що спочивали обіч, він озирнув їх зацікавлено й прихильно, приязно усміхнувся — і пішов собі далі, стрімкий і бистрий, поперед незграбного провідника і трьох ослюків, — на передніх двох їхали дві пані. Валка проминула, навчитель обміряв її іронічним поглядом і знов вернувся до нескінченої промови. Але його доводи враз утратили свою силу, бо ж усім своїм зовнішнім виглядом старий ентузіаст ствердив його слухачеві права життя неспокійного. Шаленство взяло гору над здоровим розумом. Студент відчув це відразу. Він вилаяв наостанку «непоправного Дон Кіхота» і більше не повертався до болючого питання.

Згодом вони по-приятельському стояли на Лідо, у Венеції, і дивилися на море. Обидва бачили його вперше.

Переконавшись, що ні вмовлянням, ні докорами не можна відвернути свавільну дитину від її мрії, рідня покинула марні спроби і не перешкоджала їй іти тим шляхом, куди кликав її голос серця. Нічого іншого тепер не лишалося, як вибрати країну, де мала початися Конрадова морська кар'єра. Ненависні Росія та Німеччина, зрозуміло, відпадали. Легко було також Конрадові відхилити, з однакових мотивів, і пропозицію вступити до австрійської морської школи в Полі. Про Англію, куди найбільш поривало його душу, небезпечно було навіть згадувати. Адже він не вмів ані слова по-англійському, а родина вже й так виславила його мало не за божевільного. Тому він не сперечався, коли було вибрано Францію. Хіба не до Франції мала Польща завжди якнайближчі стосунки? Чи ж не звідти були родом найславетніші після англійських моряки? Та ще до того він добре знав її мову.

У Франції Бобровські мали знайомих. Один із них — марселець Соларі, причетний до морської справи, взявся порадити молодого поляка і знайти йому корабель для його першої подорожі, «якщо йому справді припала до смаку ця собача професія»*. Все це робилося в 1874 році, і того ж року Конрад прибув до Марселя.

Соларі пішов назустріч усім його бажанням. Він познайомив його зі своїми численними родичами, що так чи інакше пов'язані були з морем, увів його в коло своїх друзів-лоцманів. У марсельському порту, на маленьких лоцманських суднах, зазнав Конрад перших радощів життя на морі. Він плавав з цими

---

* Цитую Конрадові «Спогади» (A Personal Record, 1912) за французьким перекладом J. Conrad. Des Souvenirs. Paris, 1924, стор. 239.

запаленими вітром бородачами поміж підводними скелями Шато-д'Іфського берега, очікував серед тиші місячних ночей світлових сигналів з кораблів, яким потрібен був лоцман, учився в усяку погоду причалювати до пароплава та діставатися на палубу мотузяною драбиною. Одне слово, «в Марселі, — згадував він потім, — сліпе цуценя розплющило очі»*.

Недовгочасні й недалекі прогулянки на лоцманських човнах були йому святними вводинами в новий побут, у нове існування. Незабаром, коли один капітан прийняв його за юнгу на свій корабель, що навідував гавані Провансу й Лангедока, потяглися буденні дні, важкі роки засвоювання початків морської справи. То була доба першого вдивляння у далечінь морського обрію з його скелястими чи плесковатими островами, перших розмов з працівниками моря, вперше відчутого суму від'їздів і приїздів, перших марень і роздумів, що опановують душу людині перед лицем великих сил природи.

З височини вантів молодий моряк, певно, не раз дивився із презирством людини, якій призначено жити серед небезпеки, на животіння прибережних міст, на низенькі хати околичних сіл та чорні олівці фабричних димарів, що вганялись у закурене небо. Як лорд Джім, герой його майбутньої повісті, і він десь забував часами дрібне окóло задля примрійного життя авантюрних романів — вирятовував команду судна, що потопало, зрубував щогли серед хуртовини, вгамовував повстання, або ж, обдертий і босий Робінзон, збирав скойки на узбережжі безлюдного тропічного острова, щоб заспокоїти голод. Проте, найгострішою під час трирічного плавання вздовж середземноморських берегів Франції була в нього мрія вступити до англійської флоти, плавати під червоним британським прапором,

---

* Nouvelle Revue Française, t. XXIII (Juillet–Decembre 1924), стор. 651.

неначе інстинкт підказував йому, що палуба англійського корабля — це найширший простір для його мандрівницької натури. А над усіма думками, понад усі бажання, панувало несвідоме почуття повинності перейти до краю свій самохіттю обраний шлях.

Року 1878, в березні, покинувши назавжди Марсель, Конрад ступив на землю Англії — країни, що стала йому за другу батьківщину. Оселився він у Лавестофті, невеличкому приморському місті на північний схід від Лондона. Як у Марселі лоцмани, так тут приятелями його й порадниками зробилися місцеві рибалки. Передусім треба було навчитися мови. Засвоїв він її надзвичайно швидко й досконало. Потім йому здавалося, що це не він перемагав труднощі чужої говірки, а навпаки, то її геній опановував його до такої міри, що навіть відмінні її прикмети, самій тільки їй властиві, впливали на його вдачу, ще гнучку тоді й пластичну. Одночасно він вивчав теорію мореплавства і вдосконалював свої знання, відбуваючи рейси в англійських водах звичайним матросом на каботажному судні. Завзятість мав він таку велику, що впродовж шести років склав один за одним три іспити при морському департаменті міністерства торгівлі і в 1884 році, рівно через одинадцять літ після своєї першої перемоги над «здоровим розумом», дістав диплом капітана далекого плавання в англійській торговельній флоті (master in the English merchant service)*. Поезія бригів на той час уже віджила свій вік. Але Конрад відмовився служити на пароплаві й по останній день перебування у флоті додержав вірності своєму романтичному ідеалові вітрил на дикому, невгамованому морі.

Тепер здійснилися й найдавніші його мрії: він побачив Схід, став учащати в тропічні широти. Тут, у морях Зондського

---

* H. Walpole. Joseph Conrad. London 1924, стор. 8.

архіпелагу, на трьох великих океанах, по всіх тих уявлюваних лініях географічних мап, що немов плетивом зв'язують острови й суходоли з суходолами й островами, він помалу розгубив свої юнацькі примари. Море показало себе на диво позбавленим тих пригод, що малювалися колись у його уяві. Зазнав він тільки магічної одноманітності існування межи небом і землею, жорсткої прози праці, що дає щоденний хліб. Зате, на заміну розвіяним химерам, він знайшов тут своє справжнє життьове призначення. Під пекучим сонцем тропіків перед його пильними очима розгорнувся з нещадною ясністю світ боротьби, надій, катастроф, одвічного розпачу. Його зір спинявся на тисячах облич, брунатних, чорних і білих; у кают-компаніях і матроських харчевнях, на торговельних станціях та у відлюдних халупах вигнанців життя він наслухався безліч історій, а самотні години стояння вночі на вахті надто сприяли внутрішньому споглядань. День крізь день на його свідомість лягав тягар чужих змагань і власної втоми.

Тими роками, коли набирався цей трагічний досвід, Конрада бачив Джон Голсворсі, майбутній славетний письменник, але тоді ще нікому не відомий шукач вражень. Здибалися вони випадково в Австралії, у порту Аделаїда. Якщо ця чутка справедлива, то старший помічник капітана на парусникові «Торренс» — невисока на зріст, засмагла на сонці людина, з гостренькою борідкою, майже чорним волоссям і карими очима (це й був Конрад), — привернув до себе увагу подорожнього англійця своєю голосною майстерною лайкою. Прийнятий пасажиром на «Торренс», Голсворсі проплавав із Конрадом мало не два місяці. Сталося це в 1893 році, коли в Конрада вже був призбираний розкішний скарб спостережень, передуманих думок, переслуханих признань. І він зачаровував ненаситного слухача оповіданнями про кораблі і бурі, про польське повстання, про події в Малайських морях і Конго.

В особі Голсворсі звичайно вбачають людину, що нібито збудила письменницький хист у Конрада. Це помилкова гадка, бо під час своєї зустрічі з Голсворсі Конрад доводив уже до краю свій перший літературний твір, що він його почав ще 1889 року. Навряд чи й відкрив він тоді Голсворсі свою таємницю. Принаймні, у спогадах своїх ні той і ні той про це не згадують. Але, можливо, увага, з якою авторитетний слухач поставився до його усних оповідань, змінила тодішнє його байдужне відношення до свого інтимного писання у хвилини бездіяльності.

Що навіяло йому думку взятися за перо, не було ясно для нього самого. До 1889 року чорнило було йому потрібне тільки на те, щоб вести корабельного щоденника та листуватися коли-не-коли з родиною. Але того дня, коли він почав писати (жив він тоді в Лондоні, не мав жодних обов'язків і потопав у лінощах), — Рубікон було перейдено. То був імлистий осінній день, з вилисками червоного сонця на дахах і в вікнах будинків, — один із тих непрозорих лондонських ранків, коли голі дерева у скверах здаються намальованими китайською тушшю на шовковому папері. Такого ж туманного ранку, чотири роки тому, здибався Конрад з Олмейром. Пароплав стояв серед лісової глушини біля похилої пристані на річці Пантею, і Конрад стежив за тим, як команда зсаджувала, вживаючи всяких хитрощів, брикливого поні, що його замовив собі цей піонер цивілізації на східному березі Борнео. Ім'я Олмейрове йому давно вже нав'язло у вухах. Він чув його ще в Сінгапурі, потім по всіх портах і щодня — на пароплаві. Тепер він побачив на власні очі чудну людину, що з неї глузував кожен білий і кожен малаєць, одвідав її господу, сидів за столом у її занехаяній хаті з її сім'єю. Більше з Олмейром Конрад не здибався, але відтоді образ безталанного голландця не сходив йому з думки, і того осіннього ранку, коли його обгорнуло бажання писати, він писав про старого Олмейра і вродливу Ніну Олмейр, його дочку, не

маючи й гадки, що пише першу сторінку першого свого роману: «Almayer's Folly». Якби не ця зустріч серед нетрів Борнео, — казав він потім, — то навряд чи й був би на світі такий письменник — Джозеф Конрад.

Натхнення й дозвілля збігалися не часто: «Олмейрову примху», найкоротший із Конрадових романів і взагалі невеликий, був написаний протягом п'яти років. Пожовклий рукопис мандрував із Конрадом по всіх усюдах. Коли в ньому було вже сім розділів, він ледве не загинув разом з Конрадом у вирах на Конго; на восьмий розділ збільшився він у Женеві, де Конрад лікувався від жовтої пропасниці, що він її дістав на згубних багновищах центральної Африки; береги Темзи побачили знов Конрадів манускрипт на дев'ятому його кільці, а десяте — народжувалося у Руані. Побували обвіяні всіма вітрами сторінки нескінченої історії Олмейрового занепаду і там, де минули дитячі Конрадові літа — у Варшаві, в Україні, в Оратівському маєтку Бобровських. Докомпоновано «Олмейрову примху» в Лондоні, куди Конрад прибув останнім своїм рейсом 12 січня 1894 року. Того дня — несподівано для нього самого — скінчилася морська кар'єра капітана-поляка Коженьовського. Через рік відома видавнича фірма Fisher Unwin видрукувала під псевдонімом, складеним із двох занглізованих його імен, «Олмейрову примху», і від цієї дати починається нова доба в його житті — тридцятилітній період літературної творчості англійського письменника Джозефа Конрада.

Більше на море Конрад не повертався. Його друзям здавалося навіть, що він свідомо уникав тієї стихії, якій присвятив двадцять п'ять років маріння і праці. Одружившись з англійкою, він зробився справжнім остров'янином і жив до самої смерті майже безвиїзно в англійській провінції, у найманих котеджах, де з вікон видко було луки, гаї, пасовища. Від колишнього потягу до мандрування в нього залишилося тільки те, що він не міг

довго вижити в одній місцевості. Просидівши кілька років у тій самій хаті, він починав нудитися. Так, майже напередодні переїзду до нової оселі, він і помер — 3 серпня 1924 року в Озвелдс Бішопсберні, поблизу Кентербері, де його й поховано. Останніми місяцями старий морський вовк тужив також за батьківщиною і збирався, все покинувши, переїздити до Польщі.

Те саме несвідоме почуття обов'язку, що ганяло капітана Коженьовського з одного порту до другого, ставило день у день письменникові Джозефу Конрадові вимоги нових фабул, нових і нових ідей. Як колись мусили невпинно мінятися широти й довжини, так тепер повинні були слова нанизуватися невпинно в рядки і розділи. «Одностайне видання» Конрадових творів (The Works of Joseph Conrad. Uniform edition, Dent and Sons, London–Toronto), що виходило друком у 1923–1924 рр., вже обіймало дев'ятнадцять томів романів, повістей, оповідань та спогадів.

Широкої слави довелося Конрадові чекати довго, але вже перші його твори притягли до себе пильну увагу. «Я не припускаю того, — згадує через тридцять років Дж. Голсворсі, — щоб хтось, читаючи перші Конрадові книжки, міг не зазнати захопленого здивування, властивого кожній людині, перед якою розгортається новий світ, — того почуття, що його сам Конрад описав у своїй „Юності", а відчув, — прокинувшись на палубі в першому своєму східному порту і, побачивши „Схід, що дивився на нього". Є тільки один влучний вислів, щоб передати те враження, яке справила „Олмейрова примха" на тих із нас, хто прочитав її в 1894 році: ми протирали собі очі. І було чому. Критика визнала його з першого його виступу. Кожна його книжка викликала хвалу»*. І справді, в самій особі Дж. Конрада, не кажучи про новизну його мистецтва, було багато вартого

* Nouvelle Revue Francaise, там само, стор. 651.

якнайглибшого дивування. Адже з ним у передню лаву англійського письменства, плече-в-плече з Кіплінгом, Велсом і Беннетом, Шоу і Голсворсі, вступав чужинець, ставала людина, що тільки в мужніх літах засвоїла англійську мову.

«Патент на безсмертя» видала Конрадові Америка, купивши 1923 року в його видавця за сто тисяч доларів частину старих, давно надрукованих Конрадових рукописів, — видавець заробив на цій справі 1000%, бо самому авторові заплатив свого часу за ті самі рукописи тільки десять тисяч. На яку увагу заслуговує Конрадова творчість, визначив лаконічно Поль Клодель. Одного разу, коли ще у Франції ніхто не знав Конрада, хтось у товаристві почав вихваляти Кіплінга. Клодель зневажливо всміхнувся і кинув Конрадове ім'я. Нікому з присутніх, — згадує Андре Жід, який був при тій розмові*, — воно не було відоме. І на запитання, що ж із Конрадових творів варто читати: «все» — відповів Клодель і назвав «Негра з „Нарцису"», «Молодість», «Тайфун», «Лорда Джіма»...

11. Творчість

У першому виданні «Перемоги», одного з пізніших романів Джозефа Конрада, вміщено мапу, що ілюструє з географічного боку його твори. На ній видно обриси Індокитаю, Австронезії, Америки, Африки, Європи. Кілька витких ліній оперізують суходоли, перетинають океани, сполучаючи Лондон з Батавією та Сіднеєм, Францію з Конго і т. ін. Одна з цих ліній — півколо Бомбей — Ла-Манш, обведене довкруг Африки, — окреслює ту путь, що на ній змагалася з штормом героїчна дружна команда, виведена в повісті «Негр з „Нарцису"» (The Nigger

* Там само, стор. 660.

of «Narcissus», 1897). Друга лінія — та, що починається від Лондона, обходить Азорські острови, Зелений Ріг та Ріг Доброї Надії і губиться в Індійському океані, — це рейс старезної, спорохнілої «Юдеї», що вибухнула й згоріла серед моря, за кількадесят миль від Яви, — про цю подорож Конрад розповів в автобіографічному оповіданні «Молодість» (у збірнику під тією ж назвою — Youth, 1902).

По островах та континентах розкидано на карті кружечки, стрілки, хрестики. Вони відзначають дійове місце «суходільних» Конрадових творів. Найгустіше вкрито помітками Зондський архіпелаг, Індокитайське узбережжя. У цьому лабіринті півостровів та вигинистих кіс, колінкуватих проток та маленьких внутрішніх морів найчастіше розгортає Конрад свої сюжети. Події, про які йдеться в романах «Олмейрова примха» та «Вигнанець островів» (An Outcast of Islands, 1896), відбуваються на східному березі Борнео. Мінданао — дійове місце новели «Караїн», що з неї починаються «Оповідання про неспокій» (Tales of Unrest, 1898). Панна Нільсен — про її та капітана Джеспера Еллена нещасне кохання оповідає Конрад у своїй «Фрейї Семи Островів» (Freya of Seven Isles у `twixt Land and Sea) — жила на якімсь острівці на схід від Суматри. Оповідання «Двійник» (The Secret Sharer, у тій самій книжці) та «Фальк» (Falk, у збірникові Typhoon, 1903), повість «Кінець неволі» (The End of Tether, Youth) і «сповідь» «Тінева смуга» (The Shadow Line), що вийшла через два роки після «Перемоги», мають тлом береги Малакки та Сіяму. Під тими ж широтами, у тих самих Південних морях переходять трагічні сцени «Лагуни» (The Lagoon, одне з «Оповідань про неспокій»), «Лорда Джіма» (Lord Jim, 1900), «Перемоги» (The Victory, 1915), двох новел з «Припливів та відпливів» (Within the Tides, 1915) — «Плантатора з Малати» (The Planter of Malata) та «Через гроші» (Because the Dollars), — роману «Визволення» (The Rescue, 1920).

У чотирьох Конрадових творах — американський ґрунт, — Куба й Ямайка (історичний роман Romance, 1903), Перу — Еквадор (роман Nostromo, 1904), Чилі (історична новела Gaspar Ruiz), Французька Гвіяна й Бразилія (оповідання An Anarchist, обидва — в збірнику A Set of Six, 1908). Три оповідання переносять нас в Африку: до Бельгійського Конґо — «Аванпост прогресу» (An Outpost of Progress, у Tales of Unrest) та «Серце пітьми» (Heart of Darkness, у Youth), на острів св. Маврикія — «Усмішка фортуни» (A Smile of Fortune, у 'twixt Land and Sea). Нарешті, за тло для багатьох своїх творів Конрад бере європейські країни. Найчастіше — Англію. Лондон з'являється у романах «Таємний агент» (The Secret Agent, 1907), «Оказія» («Chance», 1913), в оповіданнях «Поворот» (The Return, у Tales of Unrest) та «Провокатор» (The Informer, в A Set of Six), англійська провінція — в новелах «Емі Фостер» (Amy Foster), «Завтра» (To-morrow, обидві — у збірнику Typhoon). Дійове місце роману «На око Заходу» (Under Western Eyes, 1911) — Петербург і Женева, «Золотої стріли» (The Arrow of Gold, 1919) — Марсель і Середземноморське узбережжя Іспанії, «Корсара» (The Rover, 1923) — Прованс, новели «Граф» (Il Conde, в A Set of Six) — Неаполь і т. п.

На підставі цього барвистого реєстру кожен, хто вперше почув про Конрада, напевно, зробить висновок, що від його книжок можна сподіватися пригод та екзотики.

Перший домисел нібито знаходить собі найміцнішу підпору в давній славі Дж. Конрада як письменника, що заступив в англійській літературі місце Стівенсона, метра авантюрного роману*. Стівенсон помер 1894 року, а через рік британський читач захоплювався «Олмейровою примхою». І коли слідом за цією

---

* Порівн. W. L. Phelphs. The Advance of the English Novel. London 1919, стор. 199 і далі.

книжкою, що відживила спогади про чарівні океанійські оповідання Стівенсонові, той самий автор-чужинець опублікував протягом кількох років цілу низку прегарно написаних творів з колоніального малайського та з морського життя, — його було названо наступником Стівенсона. Це на наш тільки континентальний смак Роберт-Льоїс Стівенсон — письменник для підлітків. Англійці ж пишаються його творами як справжнім скарбом своєї літератури і вважають, що в тих творах знаходять собі відраду і мудрець, і дитина. Отже, наданий Конрадові титул Стівенсонового спадкоємця був в устах англійського критика великою похвалою. Із зовнішнього боку це зіставлення Конрада зі Стівенсоном почасти виправдувалося. Обидва були романтиками моря, Стівенсон — безоглядним, Конрад — стриманим і обережним, обидва з однаковою любов'ю писали про застарілі шхуни та бриги й прості душі їх екіпажів: у дев'яностих роках, коли саме виступив на літературне поле Конрад, це був анахронізм, бо Кіплінг уже завів під той час до художнього вжитку гудки пароплавів та звої диму на морському видноколі.

Але на тому й кінчиться подібність Конрада до Стівенсона. Розвиток його фабул не залежить ні від підслуханих випадково таїн, ні від духівниць, що визволяють героя з найбезнадійнішого становища; в його сільські готелі не вдираються опівночі одноногі корабельні куховари, неприторенні шахраї, шукати скриньок, де заховано ключі від скарбів, закопаних на розбійницькім острові; на його кораблях злочинні матроси не змовляються по темних закутках убити капітана, щоб підняти на щоглі чорний корсарський стяг. Це тільки в Стівенсонових романах, як узагалі в авантюрній літературі, порок нарешті покарано, чесноту вкороновано, і Джон або Джемс такий-то та Мері чи Бессі така-то панують собі кінець-кінцем у своїй розкішній господі, — Конрад «щасливих» фіналів не знає. Один, Стівенсон, — оповідач вигаданих для розваги пригод, другий, Конрад, — анатом

людського серця, зосереджений на таємницях життя, — вони зв'язані в англійськім письменстві і в історії світового роману тільки деякою єдністю сцени, спільністю деяких декорацій, що на їх тлі кожен розгортає цілком відмінне видовище.

Складніша справа з Конрадовою екзотикою. Коли вважати за основну прикмету екзотизму в мистецтві тему чужого неба, то, звичайно, в цьому разі доведеться й автора «Олмейрової примхи» зачислити до письменників-екзотиків. Але таке широке розуміння даного терміну давно слід обмежити, визнавши за «екзотичне» тільки певне трактування цієї теми.

У нове західноєвропейське письменство ввійшли чужі обрії з давнім своїм ореолом щасливого призвілля, блаженного життя серед пальм і вічного літа. Від Дефо до Лоті, протягом двох віків, розгорталась пишна панорама умовних пейзажів, креольських пасторалей, східних казок, солодкої неправди. Там — в оточенні жагучого квітування, під розквітлою красою небувалого неба, серед пахощів поверненого едему, — там рідний край екзотизму. Не уникли цієї ідеалізації чужого й далекого і двоє великих проводирів новітнього мистецтва — Гоген і Клодель. Як колись чисті серцем Шатобріянові індіанки притьмарили довговічну славу тендітних Хлой, Амінт, Астрей та манірних маркиз-пастушок, так на заміну томним левантинкам, креолкам та баядеркам романтиків і парнасців прийшли під кінець минулого віку виліплені з темної таїтійської глини Гогенові Техури та Вайравматі — останнє втілення мрії про незниклий рай — там, у далеких країнах. Звідти ж, з рижових полів свого феєричного Китаю приніс Клодель у широкий світ просту й радісну мудрість побожного, бездумного життя, що міцно вросло корінням у материнське земне лоно.

Доля начебто провадила Конрада до того, щоб його жадоба незнаного перетворилася на нові гімни чужому небу, нову зорю екзотизму. Вірний «Музі Далеких Мандрівок», він об'їздив

усі місця народження новітніх ідилій, бачив усю різнобарвність світу. Варто зупинитися на останніх сторінках його «Юності», де він описує перше своє враження від Сходу (їх підкреслює Голсворсі в цитованих раніше спогадах про Конрада), щоб переконатися, яку велику силу мали над ним його передчуття тих принад, що таяться за завісою далини.

Оповідання веде Конрадів alter ego — старий моряк Марлоу. Він розповідає про свої перші захвати, давнє минуле, коли був він меншим помічником капітана на «Юдеї» і захоплювався надією здійснити палке своє прагнення — побачити Схід. Після того, як на «Юдеї» зайнявся її вантаж, земляне вугілля, і вона догоріла серед Індійського океану, її команда, на трьох човнах, взяла напрям на північ, до берегів Яви. Чималий час тривав цей тяжкий рейс, як ось одного дня витонули з повітря і заступили крайнебо високі обриси гір. Сині й далекі були вони вранці, немов найтонший туман — опівдні, наче зубчаста багряна стіна — на заході сонця. «Я бачу бухту, — спогадує Марлоу-Конрад, — рівну, як скло, і лискучу, як лід, — простору затоку, що світиться в темряві. Червоний огонь горить ген-ген у пітьмі над землею, а ніч лагідна й тепла. Ми веслуємо натрудженими руками, — коли раптом долинає з тихої ночі повів вітру, легенький і потеплий, насичений дивним пахом квіток, духовитого дерева, — перше зітхання, перший подих Сходу на моє обличчя. Цього я ніколи не забуду. Ледве відчутний, він заневолював, неначе чари, немов прошептана обіцянка таємничої насолоди». Пізньої ночі, обминувши два чужоземні кораблі, що дрімали на якорі в гавані, той човен, де за капітана був Марлоу, причалив до пристані. На воді ледве-ледве миготіли жмури. Запашна темрява півколом оточувала бухту. Не видко було навкруг ані вогника, землю, воду й повітря оповивала німотна тиша. «Таємничий Схід, — оповідає Конрадів двійник, — дивився на мене, пахучий, мов квітка, мовчазний, мов смерть, темний, наче могила.

А я сидів знеможений невимовно і тішився, як завойовник, безсонний і заворожений — неначе перед глибокою й судьбовою загадкою». Згодом — утома поборола захоплення. Коли Марлоу очутився від сну, знов навкруги панувало мовчання. «Я лежав, — провадить він далі, — в струмені світла, і небо ще ніколи не здавалося мені таким далеким, таким високим. Я розімкнув очі і лежав — не рухнувся. І тоді побачив я людей Сходу — вони дивились на мене. Вподовж усієї тами стояв натовп. Я бачив брунатні, бронзові, жовті обличчя, чорні очі, блиск, колір східної юрби. Всі ці істоти дивилися на все око, мовчки, затаївши дух, без жодного поруху. Їх очі впиналися в човни, в поснулих людей, що вночі прибули до них з моря. Ніщо не рухалося. Жодна гілочка не ворушилася на березі, і руді стріхи захованих будинків визирали крізь зелене листя, крізь грубий, мов викутий з важкого металу, обвислий лист, що пломенів тихим сяйвом. Це був Схід давніх мореплавців, такий старий, такий недовідомий, блискучий і темний, живий і незмінний, повний небезпеки й обіцянок... Відтоді зазнав я його чару: побачив таємничі береги, тихі води, землі брунатних націй, де потайна Немезида вистерігає, наздоганяє, захоплює розполохом стількох представників завойовницької раси, що високо несеться своїм розумом, своїм знанням, своєю міццю. Але для мене весь Схід — у тім видиві моєї молодості. Він увесь у тій хвилині, коли я скинув на нього свої молоді очі. Я прийшов до нього з бою з морем — був я молодий, — і я бачив, що він дивиться на мене. І це все, що від нього лишилося. Тільки мить одна, одна хвилина сили, казки, зачарування, — молодощів!.. Виблиск сонячного променя на чужому березі, час, щоб згадати, щоб зітхнути, і — бувай здоров! Ніч — прощай!»*.

---

* Youth, ed. Blackwood and Sons, Edinburgh — London, 1922, стор. 41 і далі.

Нехай не призведе нас до спокуси ця Конрадова лірика, така незвичайна для нього. Дарма перегортатимемо, сторінка за сторінкою, його колоніальні повісті та романи, шукаючи продовження тих екстатичних настроїв, що володіли ним під час першої його зустрічі зі Сходом. Тих оксамитно-піщаних берегів не вкриють кольорові тіла підлітків, щасливих своєю райською безвинністю, не сповнить веселий плеск, сміх, гамір. Та буйна блискуче-зелена гущавина не розріджиться на ясні гаї — вподовж річок, повсідлуваних вигнутими містками, на яких під ту годину, коли з димчастих хмар точиться навскісними струмочками якнайніжніший дощ, люблять стояти закохані, під різнобарвними парасолями, слідкуючи поглядом сплави та пироги, що пливуть за водою. Ті затишні будинки не стануть притулком для любощів, і в їхніх квітниках щиросердні малайські Єви не гратимуть цивілізованим Адамам на кістяних флейтах, перебираючи їх відтулини вузькими своїми пальцями. Та мовчазна юрба не розтечеться по парках східних столиць, не розцвітить мальовничим убранням їх майданів, не заслухається старих казок на затінених цвинтарях буддійських вігар та арабських мечетей. Тільки коли-не-коли промайнуть перед нашими очима — на отих Конрадових сторінках — велетенські перлини ліхтарів на вулицях європейського кварталу в Сінґапурі*, хати, сплетені з бамбука, мат і пальмового листя, гостроверхі палаци та храми Бангкоку**, склади з бочками джину та паками манчестерського краму, торговельна голландська контора, де в повітрі розлягається срібний дзенькіт гульденів***, кабінет редактора колоніальної газети, дуже фешенебельний і зовсім не таємничий****);

---

* «Кінець неволі» — Youth, стор 236.

** The Shadow Line, ed. Dent 1924. стор. 79.

*** Almayer`s Folly. Dent — uniform ed., стор 6.

**** «Плантатор з Малати» — Within the Tides, ed. Dent, 1924, стор. 3

почет тубільного володаря залле на якусь хвилину палубу шхуни розкошами гаптованих саронгів і червоних завоїв, блиском амулетів, перснів, обручок, списів, оздоблених самоцвітами держаків та піхов*, — і знов похмурі річні води тектимуть серед сутінків і шепотіння віковічного лісу — безкраїх лав рослинності, що підступають, немов загрожують знищити дріб'язкове людське існування, до загублених в їх нетрях халуп, де дограються останні дії тих драм, що почалися у вітальнях Європи, знов ціпенітимуть у непорушному спокої серед розтопленого срібла води й блакиті розпорошені острови архіпелагу, куди закидає доля, як на останній кін, вигнанців життя, знов пануватимуть «темрява та переблиски — єдина реальність» Конрадового всесвіту**.

Ні, Конрад не кохається у відтінках кольорів, не пізнає душу чорних і жовтих колоній в обіймах та поцілунках, не творить нових пасторалей під золотими й рожевими загравами небувалого неба. Він бачив усю різноманітність світу — і не дав себе поневолити ні випробуваній, багатовіковій привабності старого Сходу, ні позверховному блискові незайманих Америк. Не став він також і діеписцем колоніального побуту, на протилежність уславленому своєму одночасникові, співцеві англо-індійського солдата, герольдові британського імперіалізму — Кіплінґові.

Ключа до зрозуміння Конрадових творів із колоніального життя дано в новелі «Серце пітьми». «Уявіть собі, — говорить Конрад у цій новелі устами того ж Марлоу, — душевний стан капітана якоїсь гарненької тріреми на Середземному морі, що несподівано одержав наказ вирушити на Північ і поспішає сухопуттям через Галлію — перейняти на себе командування на одному з тих суден, що їх легіонарії споруджали... одну або дві

---

* «Караїн» — Tales of Unrest, ed. Way and Grayson, стор. 2

** Там само, стор. 10

сотні за місяць... Уявіть собі цю людину тут на самому кінці світу — море олив'яного кольору, димне небо... піскуваті обмілини, драговини, ліси, дикуни, — дуже скрутно на їжу, що була б до вподоби цивілізованій людині, а пити — тільки вода з Темзи. Немає тут ні фалернського вина, ні висідок на берег. Де-не-де військові табори, загублені серед глушини, мов голка у в'язці сіна; холод, туман, бурі, хворості, заслання й смерть... Або ж уявіть порядного молодого громадянина в тозі (можливо, надмірна пристрасть до гри в кості, — ви знаєте, до чого призводить), що прибув сюди, щоб підмогтися, в почеті якогось префекта, чи то збірця податків, або навіть купця. Висісти на багнищу, прямувати крізь ліс, і на якомусь постові, серед країни, відчути, що вас обступила кругом дича, абсолютна дичавина, — все те таємниче життя глушовини, що ворушиться в пущі, в гущавнику, в серцях диких людей... Він мусить жити серед незрозумілого, а це — річ ненависна сама з себе. Але єсть у цьому і якийсь чар, що починає впливати на нього. Чар відразливого — розумієте... Уявіть собі жалі, що збільшуються з кожною дниною, бажання втекти, безсиле почуття огиди, сльози й ненависть»*.

Мотив розгубленості і безнадійності, що звучить у цих рядках, легко розпізнати мало не в кожному з Конрадових творів, на тему чужого неба писаних. Він залунав у літературному його первісткові — «Олмейровій примсі» і відтоді не покидав його сторінок. Уже тут, у цій історії двадцятилітнього марного змагання одного з «піонерів цивілізації» з ворожим оточенням, у цій сумній «легенді», що він її створив з життя людини, з якою здибався одного туманного ранку на березі річки Пантею, показав Конрад і свою похмуру тропічну природу, і загадкову душу її споконвічних володарів, і безталанність спадкоємців давніх —

---

* «Серце пітьми» — Youth, стор. 56 і далі.

і тому славетних — «завойовників світу». «Вигнанець островів», а надто обидві африканські Конрадові новели — «Аванпост прогресу» та «Серце пітьми» — зробили ще тьмянішими чорні фарби цього пейзажу, ще незрозумілішими — мовчання та вчинки цих тубільців, ще безпораднішою — самотність цих сьогочасних нащадків римського колона...

Темність колориту характеризує не тільки колоніальні твори Джозефа Конрада: те саме жорстоке сонце світить і над його тропіками, і над берегами його Провансу, і над туманами його Лондона та Петербурга, — над скрізь однаковою, на його погляд, таємницею — єдиним об'єктом його спостережень — таємницею людського серця.

Психологізм і загальний трагічний тон творчості Дж. Конрада тлумачать звичайно як слов'янську його спадщину. Закордонний критик ніколи не забував, що Конрад тільки мовою своїх творів англієць, що родом він поляк, що душу він має слов'янську. Слов'янська Душа! Чи є такі вбрання, що в них поодягали її безплотне тіло? Лахміття мандрівниці, шати святої, кирея й фригійська шапка одвічної бунтарки... Конрад зрікся її в усіх її переодяганнях. Обстоюючи незалежність свою як письменника й індивіда від расових впливів, він посилався останнім аргументом на те, що звичні уявлення про слов'янський дух (безладдя, розпливчастий гуманітаризм) до Польщі взагалі не стосуються. Вона ж бо має свої старі традиції самоврядування, її відзначає лицарське почуття морального обов'язку й пошани до особистих прав людини, а польський розум виховувався в Італії та Франції, і історичний його зв'язок з найсвобіднішими течіями європейської думки ніколи не поривався. Критика не надавала значення цим спростуванням: надто помітні були європейському читачеві ті найтонші відміни в напрямі думок і в учинках Конрадових персонажів, що відрізняють останніх від західної людини.

Погодьмося, що Конрад — слов'янин, що не всі голоси своєї раси він погамував у собі, що в англійських його словах бринить слов'янська музика (бо це легше довести, аніж заперечити), — і ми не підемо далі цікавих зіставлень його з Достоєвським, нічого не почуємо в Конрадовому світі, крім приглушеного відгомону якоїсь далекої бурі. Світ же цей складний і багатоголосий. У ньому Захід поєднався зі Сходом, напружена воля — з презирливою покорою, анархія неспокійної думки — з упертим духом життьового будівництва. Якась своєрідна гармонія втихомирює його суперечливі елементи.

Править цим світом Фортуна, сліпа й примхлива випадковість.

До Кирила Разумова («На око Заходу») вона приходить зимової петербурзької ночі в образі людини в рудій чемерці і високих чоботях — студента Галдіна, що того самого дня метнув бомбу в царського міністра, а тепер шукає, де б переховатися. І от «завтра» вже не буде для Разумова схоже на «вчора». Виняткове візьме гору над повсякденним. Усе полетить шкереберть. Клеймо виказчика, зрадника пропалить Разумову мозок. Того, хто інстинктивно прагнув «нормального життя», закрутить вихор революції, погубить нечиста совість.

З паризьким робітником, «механиком Полєм» («Анархіст») пожартувала доля у двадцять п'яті роковини його народження. Того дня двоє товаришів надумали почастувати приятеля обідом. Бенкет почався для Поля при якнайкращому настрої: і в кишені в нього не пусто, і блискучі має він сподіванки на майбутнє (власна слюсарня, жінка!), і тішить його товариська ласка. Але друзі перебрали через край коньяку та вина, Поля ж напідпитку завжди опановували des idées noires — «чорні думки». З кожною чаркою світ за вікнами маленького кафе па Boulevard de la Chapelle здавався йому все тьмянішим місцем, де безліч бідолашних трудівників мусять умиватися потом, щоб кілька щасливих ледарів розкошували в палацах. Йому зробилося соромно за свою радість, жаль

до людства стиснув йому серце, він почав плакати й клясти — навперемінку. І враз — знайшов порятунок: зруйнувати sacrée boutique — «прокляту крамничку», висадити в повітря несправедливі розкоші. Він скочив на стіл, перекидаючи пляшки, — і доля вигукнула його вустами фатальні слова: «Нехай живе анархія! Смерть капіталістам!» Його зараз же схопили, заарештували. А коли його випустили з в'язниці, перед ним — анархістом! — зачинилися двері всіх майстерень, — і наслідками безглуздого випадку були для нього — участь у замахові на пограбування банку, заслання на каторгу у Французьку Гвіяну, втеча звідти, вбивство двох співучасників замаху та втікання і, нарешті, безпросвітне рабське життя на «скотинячому острові» одної бразильської консервної фабрики.

Герой повісті «Лорд Джім», як кожен англієць, мав окрім імені також і прізвище і, навпаки, бувши сином звичайного сільського пастора, не мав ніякого права на високий титул лорда. Сховати своє інкогніто під псевдонімом Джіма, туана Джіма, лорда Джіма присилувала його знов же примха долі. На той час, коли його, молодого, романтичного помічника капітана на пароплаві «Патна», пристерігало лихо, він достоював свою вахту. Все навкруг обгортав супокій, і зірки, здавалося, разом зі своїм промінням посилали на землю обіцянку вічної безпечності. Впевнено, без перебоїв, крутився ґвинт, уздовж бортів бігли безперестанку дві глибокі згортки води, обсипаючись за кормою блідою піною. Вісімсот барвних пасажирів «Патни», що звірились на досвід білих, спокійно спали на своїх матах, на розстелених ковдрах, на голих дошках — скрізь, де можна було притулитися. Захоплений видовищем безмежного спокою, Джім почував байдужість до всякої лихої пригоди, що могла випасти йому в майбутньому. Він ходив туди й сюди по капітанському місткові, поглядаючи недбало на компас, на мапу, де проста, як стріла, лінія, проведена твердим натиском олівця від Південних Морів до Периму, позначала путь і мету «Патни». Як завжди в такі години непохитної віри

в доброзичливість ночі, тиші й текучої безодні, він поринав у мрії про героїчні вчинки, повний довір'я до своїх сил, до своєї самотньої недріманності, яка охороняє сон і життя кількохсот існувань. Не було такої небезпеки, що їй би він у тім маренні не пішов зухвало назустріч. Ця думка була йому така дорога, що він усміхався, дивлячись безпритомно поперед себе, а коли випадково скидав очі назад, — бачив білу смугу пінних розсипів, таку ж просту, як та чорна лінія, накреслена олівцем на мапі. Відчергувавши, він передав вахту капітанові і налагодився був спуститися вниз, у свою каюту, — коли враз сильний струс, від якого затремтіла всім своїм корпусом «Патна», ледве не звалив його й капітана додолу. Ніхто з тих, що спали, не прокинувся. «Патна» загойдалася на хвилях, потім випрямилася і рушила далі. Але той невідомий предмет, що вона на нього наскочила, пробив у ній, нижче водокресу, велику дірку, і в передній її трюм швидко набігала вода. Перегородки в трюмові були дуже ненадійні. Щохвилини можна було сподіватися, що вода прорветься крізь перержавілу стінку з переднього в середній трюм і затопить судно, на весь же його екіпаж і вісімсот пасажирів було на ньому тільки сім шлюпок. Обнятий звірячим жахом, капітан заборонив будити поснулих. Він і два машиністи похапцем спустили на воду одну зі шлюпок і покинули напризволяще свій пароплав з його командою та пасажирами. Лукавство долі в тім і полягало, що благородний мрійник кінець-кінцем опинився в тій самій шлюпці, в товаристві з трьома переляканими втікачами. Ганебність цього вчинку збільшувало ще те, що «Патна» не загинула: перержавіла перегородка витримала натиск води, і стрічний пароплав дотяг «Патну» на буксирі до Периму. Нещасний Джім, тільки він один з чотирьох утікачів мав мужність стати перед морським судом. Дальші події виявили його моральну величність, останні роки його життя — осторонь цивілізації, серед малайців — оточили його псевдонім казковою славою, і помер «туан Джім» — «лорд Джім», як найхоробріший

з хоробрих. Але ніщо, до самої смерті, не дало йому забуття, не повернуло йому права користуватися справдешнім своїм іменем, — того права, якого позбавила його тої безславної ночі доля.

Моторошним збігам обставин, погрозам життя обернути кожну людську оселю в житло божевілля й тривоги Конрад протиставить — не часто — силу презирства, і силу волі — майже завсіди.

Першу — втілив він в образі Акселя Гейста в романі «Перемога». Своє існування Гейст намагався зробити «шедевром відособленості» (a masterpiece of aloofness), виконуючи заповіт свого батька, філософа-песиміста, — спостерігати мовчки, не втручаючись у всесвітній гармидер. Довгий час він так успішно справджував цей замір, що мав підстави вважати себе за «найсвобіднішу істоту в світовому полоні» за «найсправжнішого мандрівника по світі», «байдужного споглядача життьової колотнечі»*. А проте життя наздогнало презирливого анахорета на його відлюдному острові, знайшло дорогу до його серця — шлях жалю і любові, і жалем та любов'ю його перемогло.

Сила волі — ось та гартована зброя, що її Конрадові персонажі пускають з рук тільки з останнім подихом. Нею обдарував Конрад не всіх своїх героїв. Є поміж ними і мляві, розгублені натури, як от Карллє та Кайєр з «Аванпосту Прогресу» або той же «анархіст Поль», що їх влучно схарактеризовано в мотто до одної з Конрадових книжок:

Les petites marionettes
Font, font, font
Trois petits tours
Et puis s`en vont**.

---

* Victory, ed. Methuen, London 1924, стор. 200.

** «Маленькі маріонетки роблять три тури і потім зникають». Мотто до A Set of Six.

Ці приголомшені невільники життя нездольні дати одсіч тій «велетенській, потужній і незримій руці, встромленій в людський мурашник, що схоплює людей за плечі, стукає їх головами одно до одного і тягне несвідомі маси до незбагнених мет, на шляхи, що їм і не снилися»*. Але ж не на малодушності, не на зневірʼї кволої людини в своїх силах зосереджує Конрад свою увагу. Акселеві Гейсту, байдужому до всього споглядачеві, якому істина, праця, честолюбство і навіть сама любов здаються тільки «бляшаними марками в мізерній, зневаги гідній життьовій грі», — і тому вкладає він в уста вперті слова: «коли взяв карти в руки, мусиш догравати гру»**. Єдиноборство вольової стихії з неприязною до людини природою, з усіма ворожими силами, що провадять пристрасну боротьбу за володіння безпорадними людськими серцями, — от найзвичайніша в Конрадових творах ситуація.

Інколи шукає Конрад могутньої волі в минулому, в тих урочистих віках національного або революційного напруження, коли над спокійним рівнем буденного животіння здіймаються враз тисячі героїчних постатей. Роки змагання еспанських колоній у Південній Америці за своє визволення дали йому його Гаспара Руїса («Gaspar Ruiz»), доба морських війн королевської і жакобинської Франції з «Володаркою Морів» — корсара Пейроля («Корсар»). Але звичайно він не переступає меж сьогочасності і подибує людей великих духом серед буденних обставин. Найбагатший із цього погляду взяток дав йому моряцький його досвід. Лейтенанти й механіки торговельного флоту, що, здається, більше ненавидять та проклинають свій фах, аніж кохаються в ньому; маломовні й недоумкуваті, на перший

---

* Typhoon, ed. Heinemann, London 1924, стор. 5.

** Victory, стор. 204.

погляд, шкіпери, що плекають у затишку своїх кают зрадницьку надію доживати свій вік на клаптикові власного ґрунту, якнайдалі від моря; нетерплячі й витривалі, буйні й віддані своїй справі, свавільні й незрадні матроси, — всі ці непомітні, нічим не видатні дійові особи морських творів Дж. Конрада перероджуються віч-на-віч з небезпекою в епічних героїв, не вагаються протиставити шаленству природи непохитність волі і напруженість м'язів, не знають іншого напрямку, як простування вперед, крізь усяку загрозу.

У трьох, морських par excellence, Конрадових повістях — «Негр з „Нарцису"», «Тайфун» та «Тінева смуга», — перемога дістається людині: старий Мак-Вер («Тайфун») вирятував свій пароплав із неминучої загибелі, двадцять шість матросів, підвладних капітанові Еллістовнові, подолали ту напасть, що вони її зазнали на «Нарцисі», анонімний оповідач «Тіневої смуги» вивів своє судно поза зачароване коло штилю. Але в цих повістях змагання людини з ворожими силами взято тільки як поодинокий епізод в її житті. В тих же Конрадових творах, де сюжетом — довгочасна боротьба людини з тією самою природою, з зовнішнім околом, з лукавством долі, зі своїми внутрішніми суперечками, — там завжди тріумфує ворожа сила. Курца («Серце пітьми») перемогла пуща тропічної Африки, Олмейра — божевільна мрія, Верлока («Таємний агент») — майстерна брехня, Ренуара («Плантатор з Малати») — муки невдоволеної жаги, Лорда Джіма — немилосердна пам'ять.

Стільки марних зусиль, стільки знеможеного захвату, похмурого геройства, непотрібних смертей, — безвихідний і темний Конрадів світ! Але єсть ясна ідея, животворча віра, що спадає з високостей людського духу, як провідний промінь, в цю тривожну пітьму: ідея обов'язку, віра в конечну потребу йти вперед.

«Бувають в житті події, доторки, погляди, що немов замикають жорстоко все минуле. Двигіт і гуркіт, — наче грякнула брамою зрадницька рука долі за людиною. Іди й шукай собі іншого раю, нерозумного або мудрого. Хвилина німотного розпачу, — і знову має початися мандрування: болісне з'ясовування фактів, гарячкове згромаджування ілюзій, оброблювання нової ниви неправди в поті чола свого, — щоб підтримати життя, зробити його стерпним, зробити його прекрасним, бо треба передати незайманою другому поколінню сліпих мандрівців чарівну легенду про безсердну країну, про обітовану землю, квітчасту і благословенну» («Поворот» — Tales of Unrest, стор. 295).

Так говорить Конрад у найнеспокійнішій зі своїх книжок. Приймімо ці мужні слова за щирий висновок його трагічної свідомості.

М. Калинович.
7/VIII — 1925.

Примітки:

— Повість «Молодість» перекладено за виданням: *Joseph Conrad. Youth. A narrative* на www.gutenberg.org http://www.gutenberg.org/files/525/525-h/525-h.htm

— Оповідання «Лагуна» та «Завтра» друкується за виданням: *Конрад Д. Аванпост прогресу: оповідання / Пер. С. Вільхового. Ред. і вступ. стаття М. Калиновича. — К.: Слово, 1926.*

— Повість «Лорд Джім» друкується за виданням: *Конрад Д. Лорд Джім / Пер. Л. Гончар. — К.: Молодь, 1985.*

— Оповідання «Тайфун» друкується за виданням: *Конрад Д. Тайфун. Оповідання / Пер. М. Рошківського. Вступ. стаття Є. Адельгейма. — Х. — К.: Книгоспілка, 1930.*

— Стаття М. Калиновича друкується за виданням: *Конрад Д. Аванпост прогресу: оповідання / Пер. С. Вільхового. Ред. і вступ. стаття М. Калиновича. — К.: Слово, 1926.*

«ЛітАкцент» – світ сучасної літератури
www.litakcent.com

У серії «Бібліотека „ЛітАкценту“» побачили світ такі видання:

Петро Мідянка. Луйтра в небо (2010)
Наталя Кузякіна. Траєкторії доль (2010)
Юрій Барабаш. Просторінь Шевченкового слова. Текст — контекст, семантика — структура (2011)
Володимир Рутківський. Сині Води (2011)

TEMP
PORA
ТОВ «Темпора»
Київ

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Літературно-художнє видання

Конрад Джозеф

Зроби або помри:
морські історії.
Бібліотека «ЛітАкценту».

Упорядники — *В. Панченко, О. Купріян*
Перекладачі — *П. Таращук, С. Вільховий,*
Л. Гончар, М. Рошківський
Коректор — *Л. Панченко*
Комп'ютерна верстка та макет — *Ю. Жарков*

Підписано до друку 01.12.11. Формат 60x90 1/16
Умовн.-друк. арк. 32. Обл.-вид. арк. 21,33.
Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.
Друк офсетний. Наклад 1000.
Зам. №11-304

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня "Бізнесполіграф"»
02094, Київ, вул. Віскозна, 8
Тел./факс (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК №2715 від 07.12.2006

«Його цікавила душа людини, яка зіткнулася з байдужістю природи і ворожістю собі подібних, а також боротьба з пристрастями — чи піднесеними, чи ницими, але все одно такими, що ведуть до загибелі та руйнування. Найбільше він роздумував про самотність».

Бертран Рассел

«На мій погляд, кращим і найбільш незвичайним є і завжди буде роман „Лорд Джім". Головне в ньому — терзання духу в застінках совісті, яка жене людину світами, від моря до моря, від затоки до затоки, з перешийку на загублені в океані скелясті острови, не даючи тихнути тривозі і внутрішньому болю. Воістину велике творіння!»

Стефан Жеромський

«Художньою формою своїх романів Конрад проклав дорогу сучасному світосприйняттю. З погляду психології він був одним із перших дослідників сучасної свідомості. Задовго до того, як ми з'явилися на історичній сцені, Конрад уже був „одним із нас"».

Лео Герко

ISBN 978-617-569-065-9